

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ

İKTİSADA GİRİŞ

Doç. Dr. Sami GÜÇLÜ

SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
İKTİSADİ ve İDARİ BİLİMLER FAKÜLTESİ
Yayın No : 5

İKTİSADA GİRİŞ

Doç. Dr. Sami GÜÇLÜ

Iktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Öğretim Üyesi

Sakarya Üniversitesi Matbaası
Adapazarı, 1994

ÖNSÖZ

Sakarya Mühendislik Fakültesi bünyesindeki Bölümlerin programlarında yer alan ekonomi derslerinde okutulmak üzere hazırladığım “İktisat” kitabının 1989 yılında yapılan baskısı, 1992 yılında tükendi. Daha çok teknik sebeplerden dolayı, kitabın yeni baskısına 1994 yılına kadar sıra gelmedi.

Bu dönem içinde, bilindiği gibi Sakarya Üniversitesi kuruldu, üniversite bünyesinde yer alan İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi faaliyete geçti, İktisat ve İşletme Bölümlerinde öğretim başladı. Bu gelişmeler üzerine, İktisat kitabının sadece Mühendislik Fakültesinde değil, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bölümlerinde de ders kitabı olarak okutulabilmesi için; konular gözden geçirildi, genişletildi, şekiller yenilendi, makro ve mikro bölümlere yeni konular ilave edildi. Böylece, asıl çatısını İktisat kitabı oluşturmakla beraber, hacmi ve muhtevası itibarıyla yeni bir kitap ortaya çıktı. Düşünceme göre İktisada Giriş kitabı, bazı konuların (eksik rekabet piyasaları ve faktör piyasası) ilavesiyle İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Bölümlerinin birinci sınıflarında, bazı konuların hariç tutulmasıyla Mühendislik Fakültesi Bölümlerinde ders kitabı veya yardımcı kitap olarak okutulabilir.

Kitabın hazırlığı safhasında, Fakültemiz öğretim üyelerinden Y.Doç.Dr.Mehmet DUMAN ve isimlerini ayrı ayrı saymadığım araştırma görevlisi genç akademisyen arkadaşlarım, önemli katkıda bulundular. Kendilerine teşekkür borçluyum. Bu dönemde, daha yakın çalışma imkânı bulduğum araştırma görevlileri Cengiz CEYLAN, Mahmut BİLEN ve Cahit ŞANVER'e, gösterdikleri samimi gayret için ayrıca teşekkür etmek istiyorum.

Kitaptaki bazı şekillerin bilgisayarla çizimini gerçekleştiren Üniversitemiz personelinden mimar İhsan TEZEMİR'e; büyük vakit ayırarak bilgisayar kayıtlarının seçilen yazı karakterine çevrilmesini, şekillerin çizilmesini, sayfa düzeninin yapılmasını ve baskıya verilecek temiz çıktılarının alınmasını sağlayan, Endüstri Mühendisliği Bölümü 3. sınıf öğrencisi Bülent ÇAĞLAR'a; zaman zaman metinlerin bilgisayara aktarılmasına yardımcı olan Fakültemiz idari personeline; teknik imkânsızlıklara rağmen kitabın basılmasında ellerinden gelen gayreti gösteren Sakarya Üniversitesi Matbaa Birimi yöneticisi ve teknisyenlerine teşekkür ediyorum.

İİBF Dekanı, sayın hocam Prof.Dr.Sabahaddin ZAIM'in teşviki, tahminimden çok fazla zaman alan kitabımın hazırlığında bana büyük çalışma gücü verdi. Bu vesileyle kendilerine saygı ve hürmetlerimi ifade etmek istiyorum.

Elimizden gelen gayreti göstermekle birlikte, kitap içinde bazı hata ve eksikliklerin bulunabileceğini, daha baştan kabul ediyorum. Meslektaşlarım ve öğrencilerimin uyarıları ve tenkitleri, bunların düzeltilmesi ve giderilmesine yardımcı olacak, ayrıca yeni baskıların daha az hatalı olmasına imkân verecektir.

Kitabımın öğrencilerime ve okuyuculara faydalı olmasını diliyorum.

Adapazarı, 1994

Doç. Dr. Sami GÜÇLÜ

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

1

BİRİNCİ BÖLÜM (MİKRO KONULAR)

I - İKTİSADİ KAVRAMLAR

4

II - TOPLUMLARIN TEMEL İKTİSADİ MESELELERİ

12

A - İktisadi Teşkilat Meseleleri

13

1 - Hangi Mallar Ne Miktarda Üretilecektir?

13

2 - Mallar Nasıl Üretilecektir?

14

3 - Bu Mallar Kimler İçin Üretilecektir?

14

B - Ekonomik Seçim ve Üretim İmkânları Eğrisi

14

III - FİYAT MEKANİZMASININ GENEL GÖRÜNÜŞÜ

17

A - Piyasa

18

B - Fiyat Mekanizmasının İşleyişi

20

C - Tam Rekabet Piyasası

21

IV - TALEP VE ARZ KAVRAMI

23

A - Talep ve Talep Fonksiyonu

23

B - Bir Malın Talebi

25

C - Arz ve Arz Fonksiyonu

27

D - Bir Malın Arzı

28

E - Toplam Talep ve Toplam Arz

29

F - Piyasa Fiyatının Belirlenmesi

30

G - Talep ve Arz Eğrilerinde Kaymalar

32

1 - Talepteki Kaymalar

32

2 - Arzdaki Kaymalar

33

H - Talep ve Arz Eğrilerindeki Kaymaların Denge

Fiyatına Etkisi

34

İ - Talep ve Arz Elastikiyeti

37

1 - Talep Elastikiyeti

37

a - Talebin Fiyat Elastikiyeti

37

b - Fiyat Elastikiyetini Etkileyen Unsurlar

41

c - Nokta Elastikiyeti

42

d - Yay Elastikiyeti	43
e - Talebin Çapraz Elastikiyeti	45
f - Talebin Gelir Elastikiyeti	47
g - Elastikiyet ve Eğim	48
2 - Arz Elastikiyeti	49
a - Genel Açıklama	49
b - Arz Elastikiyetini Etkileyen Unsurlar	52
J - Kaymalar ve Elastikiyet	53
K - Talep ve Arz Elastikliği Üzerinde Zaman Unsurunun Etkisi	55
L - Piyasa Dönemleri ve Denge Fiyatı	57
M - Tarım Kesiminde Fiyatların Belirlenmesi	58
N - Örümcek Ağı Teoremi	60
P - Tüketici Rantı ve Fiyat Farklılaştırması	62
R - Devletin Fiyatlara Müdahalesi	64
1 - Karaborsa Fiyatı	64
2 - Taban Fiyat Uygulaması	66
3 - Döviz Piyasasında Tavan Fiyatı - Döviz Kontrolü	68
V - TALEP TEORİSİ VE TÜKETİCİ DENGESİ	70
A - Marjinal Fayda Analizi	71
1 - Fayda, Toplam Fayda ve Marjinal Fayda	71
2 - Azalan Marjinal Fayda Kanunu	73
3 - Tüketici Dengesi	75
B - Kayıtsızlık Eğrileri Analizi ve Tüketici Dengesi	77
1 - Marjinal İkame Haddi	81
2 - Bütçe Doğrusu	83
3 - Tüketici Dengesi	85
a - Gelir Değişmesinin Dengeye Etkisi	86
b - Fiyattaki Değişmenin Dengeye Etkisi	87
c - Fiyat Değişmesinin Meydana Getirdiği Gelir ve İkame Etkisi	90
VI - ÜRETİM TEORİSİ VE FİRMA DENGESİ	92
A - Değişen Oranlar ve Azalan Verim Kanunu	94
B - Sabit Oranlar ve Ölçeğe Göre Getiri	98
C - Faktörler Arası İkame ve Eş - Ürün Eğrileri	99
1 - Marjinal Teknik İkame Haddi	100
2 - İkamenin İmkânsızlaşması	102
3 - İkamenin İmkânsız ve Tam Olması Hali	103

D - Eş - Maliyet Doğrusu	103
E - Firma Dengesinin Tayini	105
F - Genişleme Yolu	107
G - Üretim Maliyetleri	108
1 - Kısa Dönemde Firmanın Maliyetleri	108
a - Sabit ve Değişir Maliyetler	109
b - Ortalama Maliyetler	110
c - Marjinal Maliyet	111
d - Toplam, Ortalama ve Marjinal Maliyet Eğrilerinin Aldığı Biçimlerin İzahı	111
e - Toplam Maliyet Eğrisinden Ortalama ve Marjinal Maliyet Eğrilerinin Elde Edilişi	114
2 - Uzun Dönemde Maliyetler	118
H - Firma Gelirleri	121
1 - Tam Rekabet Piyasasında Firma Gelirleri	122
2 - Monopolcü Firmanın Gelirleri	123
İ - Firma Dengesi	125
1 - Tam Rekabet Piyasasında Firma Dengesi	125
a - Kısa Dönemde Firma Dengesi	125
b - Kısa Dönemde Firma ve Endüstri Arz Eğrileri	128
c - Uzun Dönemde Firma Dengesi	130
2 - Monopol Piyasasında Firma Dengesi	131

İKİNCİ BÖLÜM
(MAKRO KONULAR)

VII - MİLLİ GELİR	135
A - Tarif ve Kavramlar	135
1 - Gayri Safi Milli Hasıla	136
2 - Safi Milli Hasıla	137
3 - Milli Gelir	137
4 - Piyasa Fiyatları ve Faktör Fiyatları	139
5 - Cari Fiyatlar ve Sabit Fiyatlar	139
6 - Gayri Safi Yurt İçi Hasıla	140
7 - Şahsi Gelir ve Kullanılabilir Gelir	140
B - Milli Gelirin Hesaplanması	141
1 - Üretim Yönünden	141

2 - Gelir Teşekkülü Yönünden	143
3 - Harcama Yönünden	145
C - Nominal Milli Gelir - Reel Milli Gelir	148
D - Milli Gelir ve İktisadi Refah	150
1 - İktisadi Büyüme - İktisadi Kalkınma	151
2 - Fert Başına Milli Gelir	155
3 - Gelir Dağılımı	158
E - Milli Gelir Seviyesinin Belirlenmesi	160
1 - Makro Denge Kavramı	160
2 - Tüketim Harcamaları ve Tüketim Fonksiyonu	162
3 - Tasarruf Fonksiyonu	166
4 - Yatırım Harcamaları	172
a - Bağımsız (Otonom) Yatırımlar	173
b - Uyarılmış Yatırımlar	174
5 - Efektif Talep	177
6 - Milli Gelir Denge Seviyesinin Tayini	180
EK - Cebirsel Metodla Milli Gelir Denge Seviyesinin Belirlenmesi	182
F - Tasarruf - Yatırım Eşitliği	186
G - Tasarruf Pradoksu	189
H - Enflasyonist ve Deflasyonist Açık	193
1 - Enflasyonist Açık	193
2 - Deflasyonist Açık	195
İ - Çarpan ve Hızlandırıcı	196
1 - Çarpan	196
2 - Hızlandırıcı	203
3 - Çarpan ve Hızlandırıcının Birlikte Etkileri	208
VIII - İSTİHDAM, İŞGÜCÜ VE İŞSİZLİK	209
A - İstihdam	209
B - İşgücü	211
1 - Tanım ve Genel Bilgiler	211
2 - İşgücünün Yapısı	213
C - İşsizlik	217
1 - Tanım ve Sebepleri	218
2 - İşsizliğin Türleri	219
a - Açık İşsizlik	220
b - Gizli İşsizlik	223

IX - KAMU KESİMİNİN EKONOMİDEKİ YERİ	224
A - Devletin Ekonomiye Müdahalesi	224
B - Kamu Harcamaları	226
C - Kamu Kesiminin Gelir Kaynakları	229
1 - Vergiler	229
2 - Harçlar	230
3 - Resimler	231
4 - Şerefiyeler	231
5 - Vergi Benzeri Gelirler	232
6 - Para ve Vergi Cezaları	232
7 - Mülk ve Teşebbüs Gelirleri	233
8 - Kamu Borçlanmaları	233
9 - Para Politikası ve Para Basmaktan Doğan Gelirler	234
10 - Diğer Geirler	235
D - Bütçe	236
1 - Bütçenin Mahiyeti ve Tanımı	236
2 - Bütçesinin Hazırlanması, Onayı ve Denetimi	238
E - Kamu Harcamaları, Vergiler ve Denge Milli Gelir Seviyesi	242
1 - Kamu Harcamalarının Milli Gelire Etkisi	242
2 - Vergilerin Etkisi	246
3 - Denge Bütçe Çarpanı	248
X - PARA VE BANKA	250
A - Genel Bilgiler	250
B - Paranın İktisadi Hayattaki Rolü	252
1 - Para Bir Mübadele Aracıdır	254
2 - Para Bir Değer Ölçüsüdür	254
3 - Para Bir Tasarruf Aracıdır	255
4 - Para Bir Borç Ödeme Aracıdır	255
C - Para Çeşitleri	256
1 - Mal Para	256
2 - Temsili Para	256
3 - Kâğıt Para	257
4 - Ufaklık Para (Bozuk Para)	258
5 - Kaydi Para	258
D - Para Arzı ve Talebi	261
1 - Para Arzı	261
2 - Para Talebi	263
a - Muamele (İşlem) Sebebi	264

b - İhtiyat Sebebi	264
c - Spekülasyon Sebebi	265
E - Para Teorileri	265
1 - Miktar Teorisi	266
a - Miktar Teorisinin Muamele Tipi	266
b - Miktar Teorisinin Para Tutumu Tipi	268
2 - Gelir Teorisi	269
3 - Keynes' in Para Teorisi	270
F - Para Kıymetindeki Değişmelerin Ekonomiye Tesiri	272
1 - Enflasyon	273
a - Enflasyonun Çeşitleri	274
b - Enflasyonun Etkileri	276
2 - Deflasyon	280
G - Para Politikası	282
1 - Açık Piyasa İşlemleri	283
2 - Reeskont Haddi	284
3 - Karşılık Oranı	284
4 - Kredi Tavanı (Plafonu)	285
H - Kredi	286
I - Bankacılık	290
1 - Genel Bilgiler	290
2 - Banka İşlemleri	291
3 - Banka Çeşitleri	292
4 - Merkez Bankacılığı	294
a - Merkez Bankalarının Görevleri	296
b - Emisyon Yapılabilmesi İçin Gerekli Şartlar	298

XI - ULUSLARARASI İKTİSADİ İLİŞKİLER 300

A - Konunun Mahiyeti	300
B - Dış Ödemeler Dengesi	302
1 - Ödemeler Bilançosu Hesapları	303
a - Cari İşlemler Hesabı	304
b - Karşılıksız Transferler Hesabı	307
c - Sermaye Hesabı	307
d - Altın ve Döviz Hesabı	308
e - Net Hata ve Noksan	309
2 - Ödemeler Bilançosu Dengesi	309

C - Dış Ticaret Teorileri	312
1 - Serbest Dış Ticaret Teorisi	312
a - Mutlak Üstünlük	312
b - Mukayeseli Üstünlük	313
2 - Dış Ticarete Himayecilik	314
D - Dış Ticaret Politikaları	315
1 - Tarifeler	316
2 - Tarife Dışı Araçlar	317
a - Gönüllü İhracat Kısıtlamaları	317
b - Tarife Benzeri Faktörler	318
c - Görünmez Engeller	318
d - İhracat Sübvansiyonları	319
e - Devletin Dış Ticaret Yapması	319
f - Miktar Kısıtlamaları	319
3 - Bağlı Ticaret	322
a - Takas Sistemi	322
b - Kliring Rejimi	322
4 - Devalüasyon	323
E - Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikaları	325
1 - İthal İkamesi Yoluyla sanayileşme	325
2 - İhracata Dönük Sanayileşme	326
F - Türkiye' de Sanayileşme Stratejileri ve Dış Ticaret Politikaları	327
G - Dışa Açık Bir Ekonomide Denge Gelir Seviyesi	331
1 - İhracat ve İthalatın Milli Gelire Etkisi	331
2 - Denge Milli Gelir Seviyesinin Belirlenmesi	332
3 - Dış Ticaret Çarpanı	335

XII - GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER VE İKTİSADİ

KALKINMA SORUNLARI

A - Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler	337
B - Gelişmekte Olan Ülkelerin Yapısal özellikleri	338
1 - Sosyal Yapı	339
2 - Nüfus ve İstihdamın Sektörel Dağılımı	340
3 - Ekonomik, teknolojik ve Bölgesel DUALİZM(İkilik)	341
4 - Sermaye Birikiminin Yetersizliği	342
C - İktisadi Kalkınma - Sanayileşme	342
1 - Genel Bilgiler	342

2 - İktisadi Kalkınma Teorileri	344
a - Dengeli Kalkınmayı Savunanların Görüşü	345
b - Dengesiz Kalkınmayı Savunanların Görüşü	346
c - Sanayileşme	347

FAYDALANILAN KAYNAKLAR	351
------------------------	-----

GİRİŞ

İktisat veya Ekonomi, günümüzde çok sık kullanılan kelimeler arasındadır; günlük konuşmada genellikle "rasyonel" bir davranışı ifade etmek için kullanılır. İktisat veya Ekonomi kelimesinin, bir davranışın ötesinde bir bilim dalını da ifade ettiği genellikle bilinmektedir.

Çağımızda, iktisadi olayların eski dönemlere nazaran ağırlık kazanması, iktisadın günlük konuşma lisanına girmesinde büyük ölçüde etkili olmuştur. İktisatla bilim dalı olarak hiç alakası olmayan fertler dahi, toplum içinde yaşadıklarından dolayı, bir dizi iktisadi olayla kârşılaşmak, bunları kendi kendilerine değerlendirmek mecburiyetindedirler.

Faiz hadlerindeki artış veya azalışlar, işsizlik, kredilerin dağılımı, fiyat hareketleri, yatırımlar, vergiler gibi birçok etken, hem iktisat ilmi ile uğraşan bilim adamlarını, hem piyasadaki müteşebbisleri, hem de ülkenin vatandaşlarını yakından ilgilendirmektedir

Çağımızda nüfusun artması, toplum hayatının gelişmesi, iş bölümünün yaygınlaşması, uluslararası ticaretin büyümesi, hayat pahalılığının artması, hammadde kaynaklarının azalması, teknolojinin baş döndürücü bir hızla ilerlemesi, ülkeler arasındaki hayat seviyesi farklılıklarının giderek artması gibi sebepler, hem İktisat ilminin ilgi alanını genişletmiş, hem de İktisat ilmine ilgiyi arttırmıştır.

İktisat ilmi, eldeki sınırlı kaynakları, devamlı artan ihtiyaçlar için nasıl kullanılacağını araştırır. Fert, içinde bulunduğu şartlarda daha fazla gelir sağlamaya, firma daha fazla kâr etmeğe, devlet ise ülkede daha yüksek bir gelir artış hızı ve daha adil bir gelir bölüşümünü sağlamaya, yani toplumun refahını arttırmaya çalışır. Eldeki kaynaklar kıt olunca, fert, firma veya devlet bir takım tercihler (seçimler) yapmak zorunda kalır. Bu seçim yapılarak mevcut kaynakların en iyi şekilde kullanılmasına alışılır. İktisat ilminin temel unsuru, insan ve insanlardan teşekkür eden toplumdur. Zira, iş dönüp dolaşıp neticede fertlerin, dolayısıyla toplumun refahının artması noktasına gelmektedir.

Bu kısa izahattan sonra İktisat ilminin tarifi üzerinde de birkaç söz söylemek gerekecektir. Genel kabul gören bir tarife göre İktisat, insanların ve toplumların, çeşitli mallar (ve hizmetler) üretmek, bunları bugün veya

gelecekte kullanılmak (tüketilmek) üzere fertler veya gruplar arasında bölüştürmek için, kıt kaynakları kullanmak konusundaki tercihlerini inceler.

Dikkat edilirse, bu tarifin yukarıda anlatılanlarla yakından ilgili olduğu görülecektir. Esas konu, istihsal (üretim) kaynaklarının kullanılması konusundaki tercihler dizisidir. Gaye ise, bu tercihler neticesinde, adil bir bölüşümle fertlerin ve toplumun refah düzeyini arttırmaktır.

İktisadi olaylarda "aktif" olan birimler; fert, firma ve devlettir. Bazen fert (birey) yerine en küçük birim olarak aile de kabul edilmektedir.

İktisat ilmi, üretimi, işsizliği, fiyatları ve buna benzer olayları tesbit, tahlil (analiz) ve izah eder, bunlar arasındaki münasebeti açıklamaya çalışır. İktisat teorisi, iktisadi olayları incelerken, belirli varsayımlardan hareket etmek zorundadır. Böylece, iktisadi olaylar arasındaki ilişkilerin sistematik olarak açıklanması kolaylaşmaktadır. Böyle yapılmısa, esasen karmaşık olan iktisadi olayları açıklamak çok zor olacak, hatta belki, mümkün olmayacaktır.

İktisat, sosyal bir ilim dalıdır. Bu sebeple diğer birçok sosyal ilim dallarıyla da ilişkisi vardır. İktisadi analizler esnasında bunlardan büyük ölçüde yararlanır. Sosyoloji, psikoloji, siyaset bilimi, hukuk, antropoloji, tarih gibi sosyal bilimler, iktisadın yakından ilgilendiği bilim dallarıdır. İktisatla ilgili çeşitli konular arasında istatistik önemli bir yer tutar. İhtimal hesapları ve istatistik metodların en önemli tatbik sahası iktisattır. Matematik, iktisat teorisinin ileri seviyelerinde en fazla ihtiyaç duyulan bilim dallarından biridir. Bilhassa Kantitatif İktisat, matematiğin en çok kullanıldığı iktisat dalıdır.

İktisat, genel olarak Mikro ve Makro İktisat olmak üzere ikiye ayrılır. Mikro İktisatta, iktisadi olaylar fert ve firma düzeyinde incelenir. Arz, talep, üretim faktörleri, piyasa çeşitleri, fiyat teşekkülü, firma dengeleri ve benzeri konular ele alınır.

Makro İktisat, milli gelir, istihdam, işsizlik, tasarruf ve yatırımlar ile bunların karşılıklı tesirleri, para ve maliye siyaseti, dış ticaret, dış ekonomik ilişkiler, iktisadi kalkınma, iktisadi büyüme modelleri gibi konuları inceler. Genel bir deyişle Makro İktisat, ekonominin işleyişiyle ilgilenir.

İktisat biliminin, kantitatif iktisat, ekonometri, maliye, işletme ekonomisi, sosyal siyaset gibi bölümleri vardır. Bu bölümler, kendi içlerinde de alt dallara ayrılmaktadır.

Bu açıklamalardan sonra, kitabın muhtevası hakkında kısaca şunlar söylenebilir. Bu kitap, iktisada giriş niteliğinde olup, Üniversitemizin Mühendislik Fakültesi öğrencilerine ekonomi konusunda genel bilgiler vermek amacıyla hazırlandı. İki bölümden meydana gelen kitabın ilk bölümünde temel kavramlar ve mikro iktisadi konulara, ikinci bölümde de makro konulara yer verilmiştir.

Kitabın birinci bölümünde ilk önce temel iktisadi kavramların açıklamaları yapıldı. Daha sonra piyasa ve fiyat teorisi konusu ele alındı. Bu konu içinde arz, talep, fiyat teşekkülü ve elastikiyet konuları açıklandı. Daha sonra talep teorisi ile tüketici dengesi, üretim teorisi ile firma dengesi üzerinde duruldu.

Makro ekonomik konuların yer aldığı ikinci bölümde önce milli gelir konusuna yer verildi. Bunu istihdam ve işsizlik, para ve bankacılık konuları izledi. Daha sonra uluslararası iktisadi ilişkiler ve gelişmekte olan ülkelerin yapısal özellikleri hakkında bilgi verildi.

BİRİNCİ BÖLÜM

I - İKTİSADİ KAVRAMLAR

İktisadi mevzulara girmeden önce, bazı kavramlar üzerinde durmak ve bu kavramların neyi ifade ettiğini açıklamak uygun olacaktır. Gerçi, İktisat ilminin terimleri günlük konuşmalarda çok sık kullanılmaktadır. Lakin, bu kelime ve kavramların günlük konuşmalardaki anlamı ile iktisadi bir mefhum olarak anlamı farklı olabilmektedir.

İhtiyaç

İnsanoğlu yaratıldığı günden beri, hayatını devam ettirebilmek için çeşitli şeylere ihtiyaç duymuş ve bu ihtiyaçlarını karşılamak gayreti içine girmiştir.

İhtiyaç, karşılandığı zaman haz, karşılanmadığı zaman ızdırıp, acı veren bir duygu olarak tarif edilmektedir. Buna göre, insanların ihtiyaçları iki ana grupta toplanabilir: Maddi ihtiyaçlar ve manevi ihtiyaçlar. Genel olarak söyleyecek olursak, insanlar maddi ihtiyaçlarını karşılayıp refah içinde, manevi ihtiyaçlarını karşılayıp mesut olarak yaşamak isterler. İktisat, insanların maddi ihtiyaçlarının karşılanmasıyla ilgili bir bilim dalıdır. Bu sebeple ihtiyaç denildiğinde kastolunan hep maddi ihtiyaçlardır.

İnsanların karşılamak zorunda olduğu ihtiyaçları; yiyecek, giyecek, barınak, sağlık, eğitim ve güvenlik olarak altı grupta toplamak mümkündür. Bu ihtiyaçlar, insanlar tarafından dün duyulduğu gibi, bugün de duyulmaktadır. Fakat, bu ihtiyaçları gideren şeyler dünden bugüne çok büyük değişme göstermiştir.

İhtiyaçlar insan hayatının devamı için zorunlu olan ve olmayan ihtiyaçlar olarak iki gruba ayrılabilir. Bu gruplama, zaruri ihtiyaçlar ile zaruri olmayan ihtiyaçlar şeklinde de ifade edilmektedir. Ancak bu yaklaşım, bir kesinlik ifade etmez. Bu hususta üçlü bir ayırımın daha gerçekçi olduğu söylenebilir. Buna göre insan ihtiyaçları; zorunlu, kültürel ve lüks ihtiyaçlar olmak üzere üçe ayrılabilir. İnsan ihtiyaçlarını ister iki ister üç gruba ayıralım, bu ihtiyaçlar arasında kesin bir sınır çizmek

mümkün değildir. Toplamların iktisadi gelişme seviyelerine, sosyal ve kültürel yapılarına, zamana ve gelir seviyelerine göre ihtiyaçların dahil edileceği grup farklılık gösterir, önemi ve sırası değişir.

Bir başka bakış açısına göre ihtiyaçlar; ferdi ihtiyaçlar ve toplumsal ihtiyaçlar olarak gruplandırılabilir. Bir kısım ihtiyaçlar vardır ki, bu ihtiyaçlar ferdi olarak karşılanır. Beslenmek, giyinmek, barınmak gibi. Buna karşılık bir kısım ihtiyaçlar, genellikle ferdi olarak karşılanmaz. Eğitim, güvenlik, adalet hizmetleri gibi. Toplamlar iktisadi ve sosyal yönden ilerledikçe, toplumsal ihtiyaçlar artış göstermişlerdir.

İnsan ihtiyaçlarının dört temel özelliği vardır: Birincisi, ihtiyaçların sürekli olmasıdır. Temel ihtiyaçların bir defa değil, devamlı karşılanması gerektiği ortadadır. Beslenme, barınma gibi.

İkincisi, ihtiyaçların sürekli artma eğiliminde olmasıdır. Bu artma eğilimi ferdin ve toplumun sosyal, kültürel ve ekonomik durumuna göre değişir. İhtiyaçların artma eğilimi göstermesine karşılık, minimum seviyede bir sınırı vardır.

Üçüncüsü, ihtiyaçlar tatmin edildikçe şiddetlerini kaybetmeleridir. Bir başka ifadeyle ihtiyaçlar, şiddet bakımından farklılık gösterirler. Uzun süre karşılanamayan bir ihtiyaç, şiddet itibariyle ilk plana gelebilir. Bu özellik, insanların ihtiyaçları arasında bir sıralama ve tercih yapmasına imkan sağlamaktadır.

Dördüncüsü, ihtiyaçların ikame edilebilir olmasıdır. İhtiyaçlar listesinde yer alanlardan bazıları tatmin edildiği takdirde, bazılarının karşılanmasına lüzum kalmayabilir veya ihtiyaç şiddeti çok azalabilir.

Mal

İnsanların maddi ihtiyaçlarını karşılayan her şeye "mal" denir. Buna göre, ihtiyaçları karşılayan maddi mallar ile gayri maddi mallar-hizmetler-mal kavramı içine girmektedir. Yani, ekme, elbise, otomobil gibi maddi mallar ile bir doktorun, bir avukatın, bir öğretmenin görmüş olduğu hizmete de mal denir.

Mallar, daha baştan serbest ve ekonomik mallar olarak ikiye ayrılır. Serbest mallar, hiç bir emek sarfedilmeden ve bir bedel ödenmeden elde edilen mallardır. Bu mallar, insan hayatı için çok önemli olsa bile, iktisadın konusu dışındadır. Gün ışığı, hava, su gibi. Ekonomik mallar, nisbi olarak kıt ve bir emek sarfedilerek üretilmiş olup, aynı zamanda bir değeri olan mallardır. Bir başka ifadeyle, iktisadi anlamda mal denince; kıt, üretilmiş ve bir fiyatı olan mallar ve hizmetler kastedilir.

Mallar çeşitli şekillerde sınıflandırılabilir: İhtiyaçları dolaylı ya da direkt olarak karşılamaları bakımından iki gruba ayrılır. İnsan ihtiyaçlarını doğrudan doğruya gideren mallara "tüketim malları" denir. Ekmek, ev, elbise gibi. İhtiyaçları dolaylı olarak gideren mallara ise "üretim malları", sermaye malları ya da yatırım malları denir. Demir, çimento, makineler gibi. Bazı mallar kullanılış yerine göre bazen üretim malı, bazen de tüketim malı olabilir.

Tüketim malları, kullanım süresi bakımından dayanıklı ve dayanıksız mallar olarak ikiye ayrılır. Bir defa kullanılmakla veya kısa sürede tükenmeyen, ihtiyacı karşılama kabiliyetini uzunca bir müddet muhafaza eden mallara dayanıklı tüketim malları denir. Buzdolabı, ev, otomobil gibi. Bir kullanışta yok olan, tükenen mallara ise dayanıksız mallar denir. Yiyecek, içecek, yakacak maddeleri gibi.

Mallar işlenme derecesine göre; hammaddeler, ara mallar ve nihai mallar olarak tasnif edilebilir. Hiçbir işleme tabi tutulmamış mallara hammaddeler denir. Buğday, pamuk, tütün, demir cevheri gibi. İşlenmiş olmakla birlikte, henüz tüketime hazır olmayan mallara ara mallar denir. Un, pamuk ipliği, demir sac, çimento gibi. Kullanılmaya hazır hale getirilmiş mallara ise nihai mallar veya son mallar denir. Ekmek, kumaş, sigara, otomobil gibi.

Mallar istihsal edildikleri sektörler itibariyle tarım malları ve sanayi malları olarak da sınıflandırılabilir. Tarım kesiminde elde edilen ve işlenmemiş durumda bulunan mallara tarım ürünleri denir. Buğday, pamuk, et gibi. Buna karşılık, çeşitli işlemlere tabi tutulan ve bu safhada değişikliğe uğrayan mallara ise sanayi ürünleri veya sanayi malları adı verilir. Pamuk ipliği, kumaş, sigara, demir çubuk gibi.

Sanayi malları kendi içinde üç gruba ayrılır: Tüketim malları, ara malları ve yatırım malları. Kumaş, otomobil, sigara tüketim mallarıdır. İplik, demir saç, çimento ise ara mallarıdır. Tüketim ve ara malların üretiminde kullanılan mallara yatırım malları denir. Torna tezgahı, iş makineleri, ulaşım araçları gibi.

Mallar, ferdi ve ortak (kollektif) mallar olarak da tasnif edilebilir. Ferdi ihtiyaçları karşılayan kol saati, elbise, ev, traktör gibi mallara ferdi mallar denir. Ortak ihtiyaçları karşılayan mallara kollektif mallar denir. Eğitim, sağlık, güvenlik ihtiyacı karşılayan mallar ve hizmetler gibi.

Gerek ülkeler, gerekse aynı ülkede yaşayan insanlar, yukarıda çeşitli şekilde sınıflandırılan mallardan farklı oranda üretirler ve tüketirler. Üretilen veya tüketilen malların, toplam içindeki payları, ülkelerin iktisadi gelişme seviyesinin bir göstergesi olarak değerlendirilebilir.

Fayda

Malların insan ihtiyaçlarını tatmin kabiliyetine "fayda" adı verilir. Bir malın insan ihtiyaçlarını karşılama, giderme özelliğine sahip olması veya öyle sayılması o malın faydalı olması için yeterlidir. Ekmek ve sigara gibi. Kısaca, bir ihtiyacı gideren her şey faydalıdır. Bu durumda, iktisadi bakımdan fayda anlayışı, toplumun ahlâk kuralları veya kanunların dışına taşabilir. Mesela, esrar, eroin gibi zararlı maddelere alışmış birisi, bu maddelere ihtiyaç duyacaktır. İşte, iktisat ilmi, bu maddeleri, kullanmak ihtiyacı duyan insanlar için faydalı kabul eder.

Üretim

İnsanların değişik mal ve hizmetlere ihtiyaç duymasına ve bu ihtiyaçların sonsuz olmasına karşılık, bu ihtiyaçları karşılayacak mal ve hizmetlerin kıt olduğunu biliyoruz. İşte, insanların kıt malların miktarını veya faydasını arttırmak amacıyla yaptıkları işlerin tümüne üretim faaliyeti adı verilir. Buna göre, faydası olan bir hizmet faaliyetinde bulunmaya da üretim denir.

Üretim, bir malın miktarını arttırarak ondan daha çok insanın yararlanmasını sağlayabileceği gibi, bir malın daha çok faydalı hale

getirilmesini de sağlayabilir. Malın miktarı artırılmadan faydasını artırmanın belli başlı dört yolu vardır ve bunların hepsi de üretim sayılır.

Birincisi, bir malın şekli veya kimyasal bileşimi değiştirilerek daha faydalı hale getirilebilir. Kumaştan elbise yapılması, süttten yoğurt veya peynir elde edilmesi gibi.

İkincisi, bir malın yeri değiştirilerek faydası artırılabilir. Bir mal, bol olduğu bölgeden daha az bulunduğu bölgeye getirilerek, daha faydalı hale getirilmiş olur. Bundan dolayı da taşıma ve ticaret faaliyetleri üretim sayılır.

Bir malı, bol olduğu zaman toplayıp muhafaza etmek ve ihtiyaç duyulduğu zaman piyasaya çıkarmak, o malın faydasını artırmanın üçüncü yoludur.

Dördüncüsü, bir malın sahibi değiştirilerek faydası artırılabilir. Çok geniş bir evde tek başına yaşayan bir kimsenin, evini öğrenci yurdu yapacak bir kişiye satması gibi.

Üretim Faktörleri

Üretim faaliyetinde bulunmak, yani malların miktarını veya faydasını artırmak için bazı girdilere (kaynaklara) ihtiyaç duyulmaktadır. İşte, malların ve hizmetlerin üretilmesinde kullanılan bu kaynaklara üretim faktörleri adı verilir. Üretim Faktörleri genellikle dört grupta toplanır.

Toprak: İktisatta, yer altı ve yer üstü zenginliklerini ihtiva eden bir kavram olarak kullanılır. Kısaca, tabiattaki her türlü iktisadi kaynağı ifade eder. Bir üretim faktörü olarak toprağın en önemli özelliği artırılamamasıdır. Ancak, bir bütün olarak doğanın arzı sabit olmasına rağmen, yer altı ve yer üstü zenginlikleri, zamanla artırılır veya azaltılabilir. Örneğin petrol ve yeraltı zenginliklerinin zamanla yok olması, denizlerde balıkların artması veya azalması gibi. Toprağın arzı sabit olmakla birlikte, üzerinde insanlar tarafından yapılan değişikliklerle, verimliliği değiştirilebilmiştir. Gübreleme, sulama ile verimliliğin artırılması ve çöllerin ekilebilir hale getirilmesi örnek olarak verilebilir.

Emek: Üretim faaliyetine katılan işgücüne emek denir. Üretimin temel unsuru insan gücüdür. İşgücünün bir kısmı üretim faaliyetine, kol-adele gücü olarak katılırken, bir kısmı fikir-kafa gücü olarak katılır. Kol-adele gücü ile üretime katılan emek, ikiye ayrılabilir. Uzmanlaşmış, vasıflı emek veya uzmanlaşmamış, vasıfsız emek. Örneğin, fabrikada bir işi yaparak uzmanlaşmış, teknik bilgi düzeyini geliştirmiş bir işçi, vasıflı işçi niteliğindedir. Buna karşılık fabrikada temizlik işi ile görevli bir işçi için aynı şey söylenemez.

Sermaye: Üretim faaliyeti için gerekli olan bir diğer üretim faktörü sermayedir. İnsanlar tarafından üretilmiş olan ve üretim faaliyetini kolaylaştıran her türlü araç, alet, makine v.s. sermaye olarak ifade edilir. Bir başka deyişle, üretimde kullanılan üretim araçları, sermaye olarak adlandırılır. Yani, iktisatta sermaye deyince para değil, üretimi kolaylaştıran araçlar kastedilmektedir. Sermayenin diğer üretim faktörlerinden en önemli farkı, insanlar tarafından üretilip tekrar üretimde kullanılmalarıdır. Bu sebeptendir ki talebinde bir genişleme görüldüğünde, sermaye mallarının arzı artırılarak kısa sürede talebe cevap verilebilir. Sermaye bugünkü tüketimden vazgeçilerek elde edilir. Sermaye bir ara mal niteliğindedir ve diğer mal ve hizmetlerin üretiminde kullanılır. Sermaye malı kullanıldıkça yıpranması sebebiyle amortisman ayrılır.

Teşebbüs: Diğer üç üretim faktörünü bir araya getiren, işi düşünüp planlayan, organize eden ve üretimin riskini üzerine alan dördüncü üretim faktörü teşebbüstür. Genelde firma yöneticisi ile müteşebbis karıştırılır. Bir firmanın genel müdürü müteşebbis değil, müteşebbis tarafından firmada istihdam edilen çok vasıflı bir işgücüdür.

Üretim faktörlerinden toprak ve emek, üretimin temel unsurlarıdır. Yalnızca bu iki faktör, verimliliği düşük bile olsa, bir mal üretimini sağlayabilir.

Üretim faktörleri hakkında verilen bu kısa bilgiden sonra, belirtilmesi gereken husus, bu faktörlerin kıt olduğudur. Çünkü, çalışabilecek yaştaki insanların sayısı, zirai faaliyetlerde kullanılacak toprakların alanı ve sermaye mallarının bir zaman dönemi içindeki miktarı bellidir. Buna göre, üretim faktörlerinin nisbi olarak kıt olduğu söylenebilir.

Üretimde kullanılacak unsurlar k t olunca, bunların kullanılmasıyla istihsal edilecek mal ve hizmet miktarları da k t olacaktır. Bu durumda, bir toplum için en başta gelen mesele, üretim faktörlerini en uygun üretim alanlarında ve verimli bir şekilde kullanmaktır.

Faktör Gelirleri

Üretim faaliyetlerine katılan üretim faktörleri, gerçekleştirilen üretimden bir pay alırlar. Bu paylardan, toprağa verilene *rant* veya *kira*, emeğe  denene * cret*, sermayeye gidene *faiz* ve teşebbüse kalana *k r* adı verilir.

Üretim faktörlerinden ilk  c n n aldığı pay, belirli gelir kategorisine girer. Başka bir ifadeyle, bunlar üretim faaliyetinin sonucu ile ilgilenmezler. Üretim faaliyetinin sonunda kâr veya zarar edilse de, ilk  c faktör paylarını alır. M teşebbisin payı olan k r ise, üretim faaliyetinin sonucuna bağlıdır. Üretilen mal veya hizmetin satılıp, diğer üretim faktörlerinin payı ödendikten sonra geriye pozitif bir fark kalıyorsa, bu teşebbüs faktörünün payı olan k r'dır. Aksi durumda, yani zarar edilmişse, bu neticeyi de üstlenecek olan m teşebbistir.

Bir toplumda belirli bir sürede üretilen mal ve hizmetlerin, üretime katılan unsurlar arasında paylaşılmasına gelir bölüşümü denir. Her fak. r üretimdeki payını para olarak alır. Aslında b l ş len, belirli sürede üretilen mal ve hizmetlerdir.

Tüketim

Tüketim, bütün ekonomik faaliyetlerin nihai amacıdır. İnsanların dünyadaki gayretlerinin büyük kısmı, hayat seviyelerini yükseltmeye yöneliktir. Bunun için, ihtiyaçlarını daha iyi bir şekilde karşılayacak tüketim seviyesine ulaşmak isterler. Bu da, ancak daha çok mal ve hizmete sahip olmaya ve onları, ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla kullanmaya bağlıdır.

Mal ve hizmetlerin insan ihtiyaçlarını doğrudan doğruya karşılamak üzere kullanılmasına tüketim denir. Ekmeğin yenmesi, evin kullanılması, elbisenin giyilmesi tüketimdir. Tüketim sonucunda, bu malların faydaları azalır veya yok olur. Bazı malların tüketildiği anda hem kendileri, hem

faydaları ortadan kalkar. Ekmek gibi. Buna karşılık bazı mallar, kullanılmaya başlanmasıyla hemen ortadan kalkmaz, faydaları da azalarak devam eder. Ev, elbise gibi. Faydaları yavaş yavaş azalan, bir başka ifadeyle yavaş yavaş eskiyen mallara dayanıklı tüketim malları denir.

Değer - Fiyat - Para

Her kıt malın muhakkak bir değeri, bir bedeli vardır. Bu bedelin para birimleri ile açıklanmasına fiyat denir. Para, mal ve hizmetlerin piyasa değerlerini ölçen ve alışverişlerde aracılık yapan bir ölçü birimidir.

Değer ya da kıymeti, mal ve hizmetlere verdiğimiz nisbi önem olarak tanımlayabiliriz. Burada, kıymetin nisbi bir kavram olduğuna dikkat edilmelidir. Şöyle ki, yeryüzünde bir tek mal olsaydı, bu mal ile mukayese edilecek ikinci bir mal olmadığı için bu malın kıymetinden söz edilemezdi. Buna ilaveten, kıymet subjektif, yani kişiyle ilgili bir kavramdır. Kıymet, bir insanın gözünde en az iki malın karşılaştırılmasından doğan bir yargıdır. Bu sebeptendir ki, her malın değeri herkese göre aynı değildir.

Fiyat, herhangi bir mal veya hizmetin mübadele değeridir. Piyasada, satıcı ve alıcıların karşılıklı davranışları sonucu ortaya çıkar. Zamanımızda alışverişlerde para kullanıldığı için, değer ölçüsü olarak da para birimleri kullanılmaktadır. Her malın fiyatı, para ile ifade edilmektedir.

Mübadele

Bir mal veya hizmetin başka bir mal veya hizmetle değiştirilmesine mübadele denir. Hemen her toplumda üreticilerin büyük bir çoğunluğu tamamen başkaları için üretim yapmaktadır. Bu durumda, üreticiler kendi ihtiyacından fazla olan ürünü başkalarına verip, karşılığında kendisine gerekli başka mal ve hizmetleri elde etmek, yani mübadele yapmak durumunda kalmaktadır.

Zamanımızda mübadele genellikle mal ve hizmetlerin para ile değiştirilmesi şeklinde olmaktadır. Ancak, bir malın her el değiştirmesi ekonomik anlamda mübadele değildir. Bir sanayicinin ürettiği malı, bu malın dağıtımını yapan bir firmaya yollaması veya bölge temsilcisine göndermesi mübadele değildir. Çünkü mal el değiştirmiştir, fakat sahibi değişmemiştir.

İşbölümü

İnsanoğlu ihtiyaçlarını yalnız başına karşılamak imkanına sahip değildir. İhtiyaçlarını karşılamak için toplu halde yaşamaya ve bunun sonucu olarak da aralarında işbölümü yapmaya bir bakıma mecbur kalmışlardır.

İşbölümü, çalışanların ayrı mesleklerde veya üretim sürecinin bir kısmında uzmanlaşmaları demektir. Genişen teknik ve ekonomik şartlarla birlikte işbölümünün çok ileri noktalara geldiği bilinmektedir. İşbölümü, başlıca iki şekilde görülür: Sosyal İşbölümü ve Teknik İşbölümü. Sosyal İşbölümü, mesleklerin birbirinden ayrılması demektir. Bu olayın başlangıcı çok eskidir. Bu suretle, birbirinden bağımsız meslekler doğmuştur; demircilik, terzilik, çiftçilik gibi.

Teknik işbölümü, bir malın üretiminin bir takım kısımlara ayrılması ve bu kısımların ayrı kimselere yaptırılmasıdır. İstihsalin bu şekilde parçalara ayrılması tamamen teknik bir iştir. Bu şekilde hareket edilmesinin sebebi, işçiler arasında daha iyi bir işbirliği sağlamak ve emeğin verimini artırmaktır. Teknik işbölümü, sosyal işbölümünün devamı olarak ortaya çıkmıştır. Bu sebeple de, teknik işbölümü, sosyal işbölümünden çok sonra, makine gücünün üretime uygulandığı sanayileşme döneminin başlamasıyla gelişme göstermiştir.

II - TOPLUMLARIN TEMEL İKTİSADİ MESELELERİ

Yeryüzünde yaşayan toplumların, dün olduğu gibi bugün de çözmek durumunda bulunduğu temel iktisadi meselesi, refah seviyesini yükseltmektir. Toplumların, bu genel hedefe varmak konusunda, dün karşılaşmış olduğu meseleler, bugün de mevcuttur. Mesela, toplumun sahip olduğu kaynaklar, israf edilmeden ve atıl bırakılmadan tam olarak kullanılmalıdır. Bu konu, eski toplumların meselesi olduğu gibi bugünkü toplumların da meselesidir. Mevcut kaynaklar tam olarak kullanılamıyorsa, bu toplumun refah seviyesinin imkanlara nisbetle, daha düşük olması demektir. Bunun yanında, kaynaklar, talep edilmeyen bir mal için veya talep edilen bir maldan her ne pahasına olursa olsun üretmek için kullanılırsa, kaynakların israf edildiği söylenebilir. Bu kısımda, toplumların

temel iktisadi şartlarından ikisi üzerinde durulacaktır. İlk olarak, her toplumun belli bir sistem, organizasyon kurarak üç temel iktisadi meseleyi halletmek zorunda olduğu, ikinci olarak da, her toplumda mevcut teknolojik seviye ile iktisadi kaynakların, mal ve hizmet üretimini tayin etmekte ve sınırlamakta olduğu açıklanacaktır.

A - İktisadi Teşkilat Meseleleri

Her toplum için geçerli olan temel iktisadi şartı tekrar belirtelim: Kaynaklar kıt fakat ihtiyaçlar sonsuzdur. Toplumların ihtiyaçlarını en iyi bir şekilde karşılamak, yani refah seviyesini artırmak için mevcut kaynakları atıl bırakmadan ve israf etmeden kullanmak gerekir. Bunun için de, her toplum, her ülke, üç mühim iktisadi meseleyi çözmek mecburiyetindedir. Bunlar: Hangi mallar, ne miktarda üretilecektir? Nasıl üretilecektir? Bu mallar kimler için üretilecektir?

Toplumun her şeyden önce, refah meselesi esasını teşkil eden bu üç temel meseleyi çözecek bir mekanizmayı, bir sistemi, bir teşkilatı kurması gerekecektir. Bir başka ifade ile, gerek kapitalist, gerek sosyalist ve gerekse karma ekonomik yapıdaki toplumlar bu üç temel meseleyi çözmek zorundadır. Toplumun sanayileşmiş, gelişmekte olan veya geri bir seviyede olması da problemin varlığını etkilememektedir. Problemi daha iyi açıklayabilmek için bu üç temel meselenin ne olduğunu belirtmek faydalı olacaktır.

1 - Hangi Mallar Ne Miktarda Üretilecektir?

Bu soru ile, alternatif mal ve hizmetlerden hangilerinin üretileceği ve bu üretilecek olanlardan ne miktarda üretileceği kastedilmektedir. Kıt kaynakların alternatif kullanma yerleri arasında nasıl dağıtılacağı meselesi incelenecektir. Hangi ihtiyaçların karşılanmasına, ne derece önem ve öncelik tanınmalıdır ki, sonunda kıt kaynaklardan en yüksek istifade sağlanmış olsun. Gıda maddeleri mi, yoksa dayanıklı tüketim malları mı üretilecek? Gıda maddelerinden ne kadar, dayanıklı tüketim mallarından ne kadar üretilecektir?

2 - Mallar Nasıl Üretilecektir?

Başka bir ifade ile mallar kimler tarafından hangi kaynaklar ve hangi teknolojik usullerle üretilecektir? Bir toplumda, hangi malların ne miktarlarda üretileceği meselesi çözümlenirken, bu malların üretiminde kullanılacak alternatif üretim metodları varsa, onlar arasında da bir tercih yapılması gerekir. Bir çok ürünün elde edilmesi için genellikle birden fazla yol vardır. Tarım ürünlerinin çoğunda, endüstri mallarının hemen hepsinde değişik metodlar kullanılmak suretiyle aynı malı elde etmek mümkündür. Daha açık olarak ifade etmek gerekirse, belli bir üretim alanında ne kadar işgücü, ne kadar sermaye tahsis edilecektir? Bir başka üretim alanında, sermaye yoğun bir teknik mi, yoksa emek yoğun bir teknik mi kullanılacaktır?

3 - Bu Mallar Kimler İçin Üretilecektir?

Bir toplumun halletmesi gereken bir başka önemli meselesi de budur. Üretim faaliyetlerinin sonucu olarak elde edilen çeşitli mal ve hizmetlerden kimlerin yararlanacağı, yani üretimin kimler için yapılacağı meselesi, aslında bir gelir dağılımı meselesidir. Toplam mîlli hasıla, muhtelif fertler veya gruplar arasında nasıl bölüşülecektir? Az sayıda zengin, çok sayıda fakir mi? Yoksa, nüfusun büyük bir kısmı için mütevazı bir hayat seviyesi mi?

Bu üç soru, bütün ekonomiler için geçerli olan ortak temel meselelerdir. Bununla birlikte, farklı iktisadi sistemler, bu meseleleri değişik şekilde çözmeye çalışırlar. Kısaca ifade etmek gerekirse, kapitalist ekonomilerde, hangi mal ve hizmetlerin, nasıl ve kimler için üretileceği meselesi piyasada, fiyat mekanizması tarafından çözümlenir. Piyasaya bir müdahale yapılmasına lüzum yoktur. Sosyalist ekonomilerde, bu üç temel mesele, merkezi karar organları tarafından çözümlenmeye çalışılır. Karma ekonomik sistemin cari olduğu ülkelerde, bu üç temel meselenin hallinde, kamu yönetimi tarafından bazı müdahaleler olmakla birlikte, daha ziyade fiyat mekanizması etkili olmaktadır.

B - Ekonomik Seçim ve Üretim İmkanları Eğrisi

Toplumların sahip olduğu kaynaklar sınırlı olmasaydı, yani her türlü ihtiyaçlarına yetecek kadar bol miktarda bulunsaydı, bu kaynakların israf

edilemeden en uygun şekilde kullanılması gibi meseleler ortaya çıkmayacaktı. Aynı şekilde, bu kaynakların hangi malların üretiminde kullanılacağı ve hangi insanların ihtiyaçlarını karşılamak üzere ayrılacağı da tartışma konusu yapılmayacaktı. Halbuki, toplumların sahip olduğu kaynakların kıt olmasından dolayı, bu kaynakları kullanarak üretilen mallar arasında bir tercih yapmak mecburiyeti vardır.

Bir ekonomiyi göz önüne alarak hadiseyi açıklamaya çalışalım: Bu ekonomi, belli bir zaman dönemi itibariyle, belli bir nüfusa, belli bir teknik bilgiye ve belli miktarlarda kaynaklara sahiptir. Dolayısıyla bu kaynaklar, bazı mal ve hizmetlerin üretimine tahsis edilecektir ve üretilen mal ve hizmetlerin ulaşabileceği bir seviye vardır.

Konuyu çok sayıda mal ve hizmeti düşünerek izah etmek zor dur. Bunun için ekonomide iki grup mal üretildiğini kabul edelim. Bunlar, savunma araçları ile gıda maddeleri olsun.

Bir an için ekonomideki tüm kaynakların gıda maddeleri üretimine tahsis edildiğini kabul edelim. Buna göre, belli bir zaman döneminde, üretilen azami gıda maddeleri miktarı bulunur. Aynı şekilde, kaynakların tamamının savunma sanayiine tahsis edilmesiyle elde edilecek savunma araçları miktarı bulunabilir. Bu iki uç arasında, ekonomi için başka imkanlar da vardır: Kaynaklar her iki malın üretimine de tahsis edilebilir. Bu durumda, kaynaklar bir hal grubundan diğerine kaydırılırken, birinci grubun üretimi azalacak, diğer mal grubunun üretimi artacaktır. Tablo 1'de, ekonomideki kaynakların bu iki mala tahsis edilmesine göre elde edilen üretim miktarları gösterilmiştir. Bu tablo, toplumun gıda maddeleri üretmekle ne miktar savunma araçları üretiminden vazgeçtiğini göstermektedir. Aynı durum tersi için de geçerlidir.

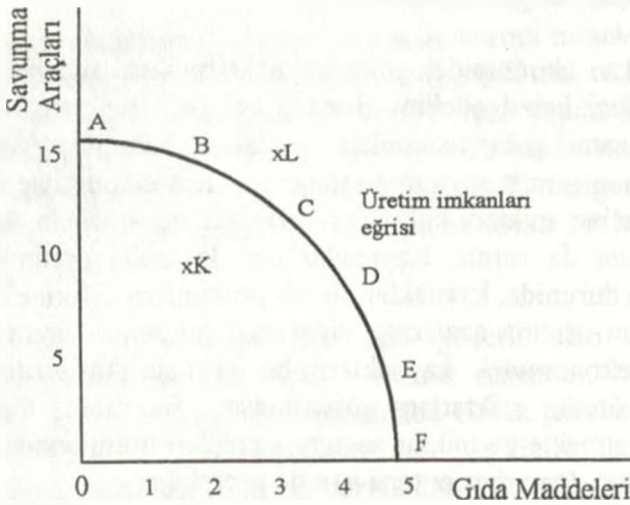
Tablo: 1 - Savunma Araçları ve Gıda Maddeleri Üretim Miktarları

İmkanlar	Savunma Araçları Üretimi (Bin Adet)	Gıda Maddeleri Üretimi (Milyon Ton)
A	15	0
B	14	1
C	12	2
D	9	3
E	5	4
F	0	5

Bu tabloda, mevcut teknik şartlar altında, toplumun bütün üretim kaynaklarını kullandığı takdirde ulaşabileceği en yüksek miktarlar görülmektedir. Tablo 1'deki değerleri bir grafik üzerinde gösterecek olursak; A, B, C, ..., F noktalarından geçen "Üretim İmkanları Eğrisi"ni elde ederiz.

Üretim imkanları eğrisi toplumun sahip olduğu bilgi ve teknoloji seviyesi ile mevcut üretim kaynaklarına bağlı olarak, mal ve hizmet miktarlarının bir sınırı olduğunu göstermektedir.

Mevcut kaynakların tamamının kullanıldığı bir ekonomide, bir malın üretimini arttırmak için başka malların üretiminin azaltılması gerekir. Çünkü, kaynakların bir alandan diğerine kayması zorunludur. Şayet ekonomideki kaynaklar tam olarak kullanılamıyorsa, üretilen mal ve hizmetlerin miktarı, potansiyel üretim miktarlarının altında olacaktır.

Şekil : 1

Şekil 1 üzerinde gösterecek olursak, bu nokta üretim imkanları eğrisi ile eksenler arasındaki herhangi bir noktada, mesela K noktasında olabilir. Bu durum, ekonomideki kaynakların verimli bir şekilde kullanılmadığının belirtisidir. Üretim imkanları eğrisinin sağında bir noktada, mesela L noktasında bulunabilir mi diye sorulacak olursa, buna imkan olmadığı açıktır.

Üretim imkanları eğrisi analizinde belirtilmesi gereken en önemli husus şudur: Bir ekonomide, iki mal üretilmesi durumunda, bu mallardan birinin üretimi artırılmak istenirse, üretimi azaltılan maldan giderek daha fazla fedakârlık etmek gerekecektir. Bunun sebebi bir kısım üretim kaynaklarının bazı malların üretimine daha fazla uygunluk göstermesidir. Şayet bir malın üretimini devamlı olarak artırmak istersek, daha az uygun kaynakların kullanılması gerekecektir. Tablo 1'de görüldüğü gibi, gıda maddeleri üretimi artırılırken, savunma araçları üretimi azalmaktadır. Gıda maddeleri üretimi artırılmaya devam edildiğinde, vazgeçilmesi gereken savunma araçları miktarı artmaktadır.

Hadiseye fiziki üretim değerleri yanında, tahsis edilen kaynakların miktarı ve maliyetleri açısından da bakmak mümkündür. Üretimi azalan maldan giderek daha fazla fedakarlık edilmesi demek, bu üretim alanından daha fazla üretim faktörünün çekilmesi ve diğer alana tahsis edilmesi demektir. Bir başka ifadeyle, üretimi artırılan mal için, üretimin ileri safhalarında daha fazla faktör kullanmak gerekmektedir. Çünkü, giderek verim düşmektedir. Verimin düşmesi ise maliyetin artması demektir.

Bu izahtan sonra varacağımız sonuç şudur: Belli bir zaman döneminde, bir ekonominin sahip olduğu kaynakların ve üretim teknolojisinin belirlediği bir üretim imkanları vardır. Hedef, bu üretim seviyesine ulaşmaktır. Şayet Üretilen mal ve hizmetlerin miktarı, üretim imkanları eğrisinin çok altında ise, ülke kaynakları israf ediliyor demektir. İsrafın en açık belirtisi ise işsizliktir. Buna ilaveten, ekonomideki kaynaklar, belli bir teknoloji seviyesinde bazı malların üretimini artırmak için tahsis edilecek olursa, giderek verimin azalacağı ve üretim maliyetinin artacağı söylenebilir.

III - FİYAT MEKANİZMASININ GENEL GÖRÜNÜŞÜ

Temel iktisadi meselelerin kıtlıktan kaynaklandığını daha önce ifade etmiştik. İnsan ihtiyaçlarına nisbetle, üretilen mal ve hizmetlerin sınırlı olmasının sebebi, üretim faktörlerinin kıt olmasıydı. Bu kıt kaynaklarla bir malın üretimine karar verilmesi, başka malların üretiminden vazgeçilmesini zorunlu kılıyordu. Bu şartlarda, bir toplumun karşılaştığı en önemli iktisadi mesele; hangi malların ne kadar, nasıl ve kimler için üretileceğini tesbit etmek, çözmektir. Bir başka ifadeyle, her ekonominin bu temel

İktisadi meseleyi çözecek bir mekanizmaya ihtiyacı vardır. Ekonomik sistemin şu veya bu olması, problemi ortadan kaldırmamakta, sadece çözüm yolları farklılaşmaktadır.

Serbest piyasa ekonomisi olarak ifade edilen kapitalist ekonomilerde, temel iktisadi mesele, piyasada, fiyat mekanizması tarafından çözümlenmektedir. Devletin iktisadi hayata çok yönlü müdahale ettiği karma ekonomik yapıdaki ülkelerde de, temel iktisadi meselenin çözümünde yine fiyat mekanizması etkili olmaktadır. Fiyat mekanizmasının nasıl işlediğinin izahına geçmeden önce, piyasa kavramı üzerinde durmak faydalı olacaktır.

A - Piyasa

Piyasadan söz edildiğinde, genellikle bir malın alıcıları ile satıcılarının karşılaştıkları bir yer akla gelmektedir. Günlük konuşmada, sebze hali, odun pazarı, perşembe pazarı deyimleri genellikle bir mekanı ifade eder. İktisadi anlamdaki piyasa deyimiyile, belirli bir yer değil, alıcı ve satıcıların birbirleri ile kolayca temasını sağlayan herhangi bir organizasyonun varlığı kastedilir. Bu anlamda, bir piyasanın herhangi bir mekanda yer alması zorunlu değildir. Böyle olabileceği gibi, olmayabilir de. Herhangi bir malın alıcıları ile satıcıları, yüz yüze gelmeden telefonla veya başka araçlarla kolayca temasa geçebiliyor ve anlaşmaya ulaşabiliyorsa hiç bir yere bağlı olmaksızın bir malın piyasasının varlığından söz edilecektir. Piyasa, alıcı ve satıcıların karşı karşıya geldiği ve iktisadi kararların verildiği bir ortamdır. Buna göre piyasaları, alıcı ve satıcıların durumlarına ve alış verişin yapılma şartlarına göre farklı gruplara ayırmak mümkündür. Bazı piyasalar vardır ki, orada fiyatlar ve satış şartları tek satıcı tarafından tesbit edilir. Alıcılar ise bu fiyatı kabul etmek zorunda kalırlar. Bazı piyasalarda ise tam aksine bir durum söz konusu olabilir. Yani, çok sayıda satıcı vardır, fakat alıcı bir tanedir. Bu durumda, fiyatı ve satış şartlarını tek alıcı tesbit eder. Bu piyasalara "Monopol" veya "Tekel" piyasası denir.

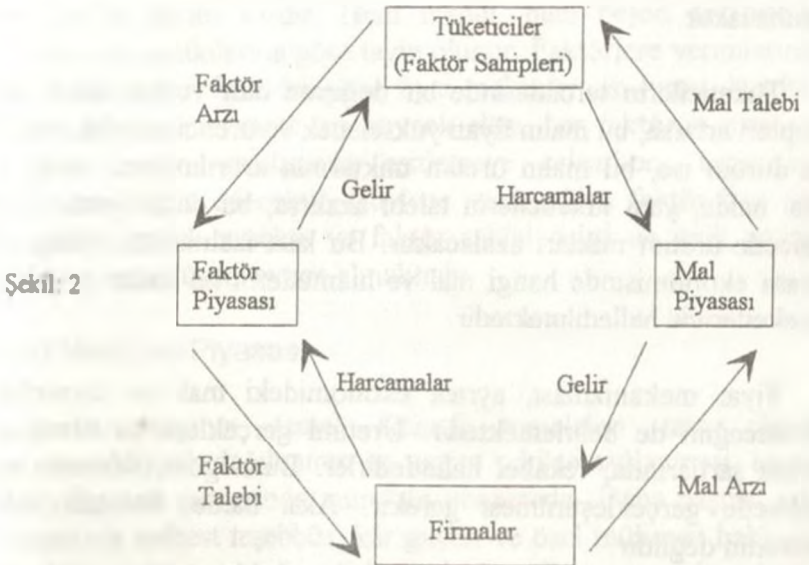
Alıcı ve satıcıların çok sayıda olduğu ve bunların fiyatları etkilemelerinin mümkün olmadığı ve herkesin piyasa fiyatını bir veri olarak kabullenmek zorunda kaldığı piyasaya "Tam Rekabet Piyasası" denir. Tam rekabet ve tekel piyasaları iki uç piyasa modelidir. Gerçek

hayatta karşılaşılan piyasa şekilleri ise, bu iki uçtaki piyasa arasında yer alan "aksak rekabet" piyasalarıdır.

Genel anlamda piyasa dendiği zaman ise, politik ve ekonomik bütünlüğü olan bir ülke kastedilir. Ülke içinde çeşitli mal ve hizmetlerin ve üretim faktörlerinin alıcı ve satıcılarının karşı karşıya geldiği bir çok alışveriş merkezi vardır. Bunların hepsi, ekonominin bütününe ifade eden Ulusal Piyasa kavramı içine girer.

Ulusal piyasalar, birinden diğerine farklılık gösterir. Ülkede, özel mülkiyet ve teşebbüs özgürlüğünün bulunup bulunmamasına göre ulusal piyasalar iki gruba ayrılır: Birincisi Kapitalist ve Karma ekonomik yapıya sahip ülkeler, ikincisi ise Sosyalist ülkelerdir. Kapitalist ve Karma ekonomik yapıya sahip ülkelerde, temel ekonomik mesele olan hangi malların ne kadar, nasıl ve kimler için üretileceği sorusuna, fiyat mekanizması çözüm getirmektedir.

Sosyalist ekonomilerde temel ekonomik meselelerde karar, merkezi otorite tarafından verilir. Bundan dolayı da piyasada alıcı ve satıcıların karşılıklı davranışlarından bahsedilmez. Daha doğrusu, piyasanın serbest işleyişinden bahsedilemez.

Bu durumda, üzerinde durulacak piyasalar, iktisadi kararlarda fiyat mekanizmasının etkili olduğu piyasalar olacaktır. Bir başka ifadeyle, özel mülkiyet ve teşebbüs özgürlüğünün bulunduğu piyasalarda fiyat mekanizmasının işleyişi incelenecektir. Bu konunun izahına geçilmeden önce, serbest piyasa ekonomisinde piyasanın işleyişi şekil 2 'de gösterilmiştir.

B - Fiyat Mekanizmasının İşleyişi

Serbest piyasa ekonomilerinde hiç bir fert, hiç bir kurum, hangi malların ne kadar, nasıl ve kimler için üretileceği meselesi ile meşgul değildir. Buna rağmen, toplumun ihtiyaç duyduğu mallar üretilmekte ve ihtiyaç duyulan merkezlere genellikle ulaştırılmaktadır. Kısaca, iktisadi hayatta bir nizam ve ahengin bulunduğu söylenebilir. Sanki "görünmeyen bir el" iktisadi hayatı düzenlemektedir. İşte, serbest piyasa ekonomisinde ahengi sağlayan ve temel iktisadi meseleleri kendiliğinden çözümleyen mekanizmaya, fiyat mekanizması denir.

Piyasa ekonomisinde, hangi malların üretileceğini, tüketicilerin talepleri belirler. Şayet bir mala karşı talep varsa, o malın bir fiyatı var demektir. Bu malın piyasa fiyatı, üreticilere belli bir kâr sağlıyorsa, üretilmeye devam edilecektir. Böylece talebi olan mal piyasada bulunacaktır.

Tüketicilerin tercihlerinde bir değişme olur ve bir mala karşı olan talepleri artarsa, bu malın fiyatı yükselecek ve üreticilerin kârları artacaktır. Bu durum ise, bu malın üretim miktarının artırılmasına sebep olacaktır. Aksi halde, yani tüketicilerin talebi azalırsa, bu defa fiyatlar düşecek ve neticede üretim miktarı azalacaktır. Bu kısa izahtan da anlaşılacağı gibi, piyasa ekonomisinde hangi mal ve hizmetlerin ne kadar üretileceği fiyat hareketleriyle halledilmektedir.

Fiyat mekanizması, ayrıca ekonomideki mal ve hizmetlerin nasıl üretileceğini de belirlemektedir. Üretimi gerçekleştiren firmalar, serbest piyasa şartlarında, rekabet halindedirler. Buna göre, üretimin minimum maliyetle gerçekleştirilmesi gerekir. Aksi halde, firmanın kâr etmesi mümkün değildir.

Maliyetler, üretim faktörlerine ödenen fiyatların toplamından başka birşey değildir. Buna göre firma, faktörlerin fiyatlarına göre, verimlerini de hesaba katarak, üretim faktörlerini talep edecek ve bu faktörleri, maliyetleri minimum seviyede tutacak şekilde birleştirecektir. Yani, firma daha çok işgücü kullandığı zaman maliyetleri azalıyor, işgücü istihdamını artıracaktır. Aksi durumda ise, makine adedini çoğaltacaktır.

Malların nasıl üretileceğini tayin eden, üreticiler arasındaki rekabettir. Belli bir zamanda, bir malın üretiminde daha ucuz olan bir metod, daha pahalı metodun piyasadan kalkmasına sebep olacaktır. Firmalar fiyat rekabetinde başarılı olmak ve kârlarını maksimize etmek için, en verimli metodları kullanıp, maliyetlerini asgaride tutmak zorundadır. Bu da, üretimin nasıl yapılacağını belirleyecektir.

Malların kimler için üretildiğini, üretim faktörleri piyasalarındaki arz ve talep belirler. Faktör piyasalarının şartlarına göre teşekkül eden ücret, rant, faiz ve kârlar faktörlerin gelirlerini meydana getirmektedir. Faktör gelirlerinin toplamı ise milli gelire, yani üretilen mal ve hizmetlerin toplam değerine eşittir. Gelirin üretim faktörleri arasındaki dağılımı ile mal ve hizmetlerin dağılımı aynı anlama gelmektedir. Bu durumda, mal ve hizmetlerin kimler için üretileceği, gelir dağılımına göre belirlenmektedir.

Piyasa ekonomisinde her malın bir fiyatı olduğu gibi üretim faktörlerinin de bir fiyatı vardır. Hem maddi, hem beşeri faktörlerin fiyatları üretime olan katkılarına göre tayin olunur. Faktörlere verimlerinin altında veya üstünde bir fiyat ödenirse fiyat mekanizması bunu düzeltir. Üretim dalları arasında devamlı bir kaynak akışı, her faktörün marjinal verimini bütün üretim alanlarında eşitlemeye çalışırken, verimlilik, faktörlerin fiyatını tayin edecektir. Böylece tesbit edilen faktör fiyatları, faktörlerin gelirini teşkil etmekte ve faktör sahibi geliri ile milli gelirin bölüşümünden payına düşeni aynen almaktadır.

C - Tam Rekabet Piyasası

Fiyat mekanizmasının temel iktisadi meseleleri tam olarak çözebilmesi, yani kaynak dağılımının en uygun şekilde sağlanması, ancak Tam Rekabet Piyasası şartlarında mümkün olmaktadır. Daha baştan, tam rekabet piyasasının serbest teşebbüs, kâr gayesi ve özel mülkiyet hakkının bulunduğu bir piyasa olduğu belirtilmelidir. Bu piyasada devlet

müdahalesine lüzum yoktur. Her fert kendi menfaatini takip etmekte, böylece toplumun menfaatleri de korunmuş olmaktadır. Ayrıca belirtmelidir ki, fiyat mekanizmasının, temel iktisadi meseleleri kendiliğinden kesin olarak çözümlenmesi, tam rekabet piyasası şartlarının gerçekleştiği bir ekonomide mümkün olacaktır. Bu piyasanın şartları şu şekilde sıralanabilir:

1 - Alıcı ve satıcıların sayısı çoktur. Bunlardan hiçbiri, herhangi bir şekilde mal fiyatını etkileyemez.

2 - Mal homojendir. Alıcılar, piyasadaki firmaların malları arasında bir fark görmezler. Yani, bir firmanın ürettiği mala karşı kayıtsızdırlar.

3 - Fiyatın serbestçe ortaya çıkmasını engelleyen bir müdahale yoktur. Diğer bir deyişle, piyasaya giriş ve çıkış serbesttir.

4 - Alıcı ve satıcılar, fiyat ve miktarlar üzerinde tam bir bilgiye sahiptirler.

5 - Endüstriler arasında üretim faktörlerinin tam bir akıcılığı vardır. Yani üretim faktörlerinin bir üretim alanından diğerine geçmesine hiç bir engel bulunmamaktadır.

Bu şartları haiz bir piyasada bütün iktisadi meseleler fiyat mekanizması tarafından çözümlenmektedir. Bir başka ifadeyle, fiyat mekanizması, toplumdaki iktisadi dengeyi sağlamaktadır. Bu piyasada iktisadi dengenin sağlanmasıyla;

i - Piyasada teşekkül eden denge fiyatında, her mal ve hizmet ile üretim faktörlerinin arz ve talebi eşitlenecektir. Yani bu piyasada, üretildiği halde satılmayan mal olmadığı gibi, üretim faktörlerinin eksik kullanımı da söz konusu olmayacaktır.

ii - Denge fiyatında üreticiler kârlarını, tüketiciler de tüketimden bekledikleri faydayı en yüksek seviyeye çıkaracaktır.

Yukarıda şartları belirtilen tam rekabet piyasasının teorik bir piyasa olduğu ortadadır. Gerçek hayatta bu şartların hepsine sahip bir piyasa yoktur. Bununla birlikte, ilk safha olarak, tam rekabet şartları altında

piyasa mekanizmasının işleyişi üzerinde durmak, daha sonraki safhada bu şartların değişmesi durumunda piyasanın işleyişini incelemek, genellikle takip edilen bir yoldur.

IV - TALEP VE ARZ KAVRAMI

A - Talep ve Talep Fonksiyonu

Günlük konuşma dilinde, herhangi bir şeyi elde etmek için açıklanan istek veya özleme talep denilmektedir. İktisadi anlamda talep kavramının anlamı ise daha farklıdır. Bir kimsenin herhangi bir ihtiyacını karşılamak için duyduğu istek ne kadar fazla olursa olsun, şayet bu ihtiyacını giderecek mal ve hizmeti satın alacak maddi gücü yoksa, bu ihtiyacını karşılamak imkanı da yoktur. Yani, kuvvetli de olsa bir istek veya arzuya talep denilmez. Talep, satınalma gücüyle desteklenmiş satınalma isteğidir.

Mal ve hizmetler ile üretim faktörleri talep edilir. Burada mal ve hizmet talebi üzerinde durulacaktır. Bu durumda, bütün mal ve hizmetler için toplam talepten bahsedilebileceği gibi, herhangi bir mala karşı olan toplam talepten ve herhangi bir mal için bir ferdin talebinden bahsedilebilir.

İlk olarak, bir ferdin herhangi bir mala karşı olan talebini ele alacak olursak, satın almak istediği miktar üzerinde değişik faktörlerin etkili olduğu görülür. Bu unsurlar dört grupta toplanabilir. Bunlar: *i* - Bahis konusu malın fiyatı, *ii* - Diğer malların fiyatları, *iii* - Gelir seviyesi ve *iv* - Tüketicinin zevk ve alışkanlıklarıdır.

Talep üzerinde etkili olan bu faktörlerin herbirinin etkisini teker teker inceleyelim. Diğer faktörlerin sabit kalması halinde, malın fiyatı yükselirse talep edilen miktar azalır, fiyatı düşerse talep edilen miktar artar. Yani, talep edilen miktar ile malın fiyatı arasında ters yönlü bir ilişki vardır.

Bir malın ne kadar talep edileceği, diğer malların fiyatlarına da bağlıdır. Diğer mallardan kasıt, bahis konusu malla ilgisi olan mallardır. Bunlar da "Rakip (İkame) Mallar" ve "Tamamlayıcı Mallar" olarak ikiye ayrılır. Rakip mallar, aynı ihtiyacı gören, dolayısıyla da birbirine rakip olan mallardır. Birbiri yerine kullanılabilmesinden dolayı bu mallara ikame

malları da denir. Tereyağı-margarin, sinema-tiyatro, taksi-dolmuş gibi. Rakip malların fiyatı yükselirse, asıl malın talebi artar, rakip malın fiyatı düşerse asıl malın talebi azalır.

Tamamlayıcı mallar, bir malın kullanılması sırasında gerekli, bazen zorunlu olan mallardır. Bir bakıma bu iki mal birlikte kullanılır. Otomobil-benzin, çay-şeker, fotoğraf makinası-film gibi. Tamamlayıcı mal fiyatındaki değişmelere karşı, asıl malın talebi ters yönde değişiklik gösterir. Mesela, otomobil fiyatları sabit kaldığı halde benzin fiyatları değişirse, otomobil talebi de değişir. Benzin fiyatı yükselirse otomobile olan talep azalır, aksi halde artar.

Bir malın talebine tüketicinin gelir seviyesi de etki eder. Genellikle, gelir seviyesindeki değişmeler ile talep edilen miktar aynı yönde değişir. Yani, gelir artışı talepte bir artışa yol açar. Aksi durumda ise talep azalır.

Tüketicilerin zevk ve alışkanlıkları da bir malın talebi üzerinde etkili olmaktadır. Mesela, bir malın kullanılması moda haline gelirse, talebi artar. Belli bir malı kullanmayı alışkanlık haline getiren tüketiciler için o maldan vazgeçmek çoğu zaman mümkün olmamakta veya çok güç olmaktadır.

Bu açıklamadan sonra, bir tüketicinin herhangi bir maldan satın almak istediği miktarı belirleyen unsurları fonksiyonel olarak da gösterebiliriz.

$$T_a = f(F_a, F_r, F_t, G, Z)$$

Buna ferdi talep fonksiyonu denir.

Buradaki semboller:

T_a : a malının talebini,

F_a : a malının fiyatını,

F_r : rakip malların fiyatını,

F_t : tamamlayıcı malların fiyatını,

G : gelir seviyesini,

Z : tüketicinin zevk ve alışkanlıklarını

ifade etmektedir.

B - Bir Malın Talebi

Bir malın talebi incelenirken yukarıdaki unsurların hepsini birden hesaba katmak oldukça zordur ve çok karışık bir inceleme tekniğini geliştirmek gerekir. Bu sebeple, bir mala karşı olan talebi, önce en basit şekli ile ele almak, yani o malın talebi ile fiyatı arasındaki ilişkiyi incelemek uygun olacaktır. Bunu yaparken, diğer unsurların değişmeyeceği varsayılacaktır. Daha sonra, bu unsurlardaki değişmelerin etkileri gösterilecektir.

Zaten bir malın talebini fiyatına bağlı olarak ifade etmek kural haline gelmiştir. Buna göre bir malın talebi, çeşitli fiyatlarda o maldan satın alınmak istenen miktar olarak tanımlanır.

Bir malın talebi ile o malın fiyatı arasındaki ilişki, daha önce belirtildiği gibi ters yönlüdür. Yani, fiyat yükselirken talep azalır, fiyat düşerken talep artar. Tablo 2'de değişik fiyatlar karşısında A malından talep edilen miktarlar gösterilmiştir.

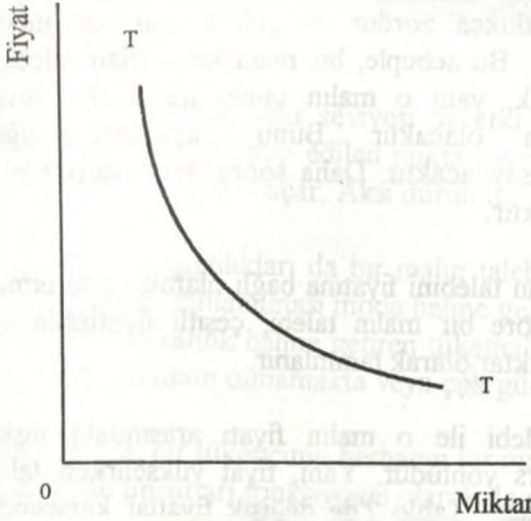
Tablo: 2 - A Malının Talebi

Fiyat	Talep Miktarı
10	100
12	80
14	65
16	55
18	45
20	40

Bu noktada bir uyarıda bulunmak gerekli olmaktadır. Yukarıdaki tabloda ve bu konunun devamı olan arz ve piyasa fiyatının teşekkülü

bahsinde verilen fiyat ve miktarlar temsili mahiyettedir. Bununla birlikte, bu konular çerçevesinde gerçek hayatta gözlenen olaylar, anlatılan yönde ve mantuki ilişkiler çerçevesinde cereyan etmektedir.

Yukarıdaki tablodan hareketle, A malının talep eğrisini de bir diyagram üzerinde gösterebiliriz. Talep eğrisi, bu mala karşı tüketici talebinin genel karakterini ortaya koyar. Yani, değişik fiyatlar karşısında tüketicinin, ne miktar talepte bulunacağını gösterir.

Şekil: 3

Şekil 3'de görüldüğü gibi, talep eğrisi, sol yukarıdan başlayıp sağ aşağıya doğru seyreden bir eğridir. Talep eğrisinin bu biçimi alması, yani yüksek fiyatlarda daha az, düşük fiyatlarda daha çok mal talep edilmesi iki sebebe bağlı olarak açıklanabilir: Gelir etkisi ve ikame etkisi. Gelir tesiri: Fiyat düşüşü, tüketicinin satınalma gücünde bir artış sağlar. Gelir değişmese bile reel olarak yükselmiş demektir. İkame tesiri: Tüketici, fiyatı ucuzlayan malı, artık nisbi olarak pahalıya gelen mallar yerine ikame etmek eğilimi taşır.

C - Arz ve Arz Fonksiyonu

Piyasadaki üreticilerin ve satıcıların davranışları, yani mal ve hizmetlerin üretilip satılması bizi arz konusuna götürür. Genel olarak, üreticilerin üretmek arzusunda ve gücünde oldukları üretime arz denir.

Arz bahsinde de, talepte olduğu gibi, mal ve hizmet arzı ile üretim faktörleri arzı bahis konusudur. Bir ülkede bir yıl içinde üretilen mal ve hizmetlerin toplamına "toplam arz" denir. Bunun yanında, herhangi bir malın toplam arzından ve bir üreticinin toplam arzından bahsedilebilir.

Piyasadaki herhangi bir malı ele alıp, bu malın arzını inceleyecek olursak, arza değişik unsurların etki ettiği görülür. Mal arzına etki eden faktörler dört grupta toplanabilir. Bunlar: *i* - Bahis konusu malın fiyatı, *ii* - Diğer malların fiyatları, *iii* - Malın üretim maliyeti ve *iv* - Diğer unsurlardır.

Bir malın arzını etkileyen en önemli faktör, o malın piyasada hangi fiyattan satılabileceğidir. Fiyatlar yükselirken arz edilen miktar artar, fiyatlar düşerken arz azalır. Mal arzı ile fiyatlar arasında aynı yönde bir ilişki vardır.

Bir malın arzı, diğer bütün mal fiyatlarının da etkisi altındadır. Fiyatı yükselen mallar yanında fiyatı değişmeyen bir malın üretimi üreticiye cazip gelmez. Çünkü, bir malın fiyatı aynı kalırken, başka malların fiyatlarında artış olursa, bu malları üretmek ve satmak daha kârlı hale gelir. Bu sebeple, fiyatı değişmeyen malın arzında bir azalma beklenebilir. Bunun tersi de doğrudur. Yani, diğer malların fiyatı düşerken, bir malın fiyatı değişmiyorsa, bu malın üretimi artacaktır.

Bir malın arzı, üretim maliyetinin de etkisi altındadır. Bahis konusu malın piyasa fiyatı sabit iken, üretim maliyeti artarsa, arzın azalması beklenir. Zira, bu durumda kâr oranı azalacaktır. Aksi durumda, yani maliyetler düşerken, arzın artması gerekir. Bir malın üretim maliyeti, teknolojik gelişmeye bağlı olarak değişebilmektedir. Üretim tekniğinin gelişmesi, maliyetlerin düşmesine, neticede arzın artmasına sebep olur.

Arz üzerinde, "diğer unsurlar" olarak ifade edilen mevsim şartları, çalışma hayatının istikrarlı olup olmaması gibi hususlar da etkili olabilir.

Mesela, tarım işletmelerinde mevsim şartlarının elverişli olması arzın artmasına imkan verir. Grev ve lokavt uygulamalarının yaygınlaştığı sektörlerde arzın daralması kaçınılmazdır. Diğer unsurlar olarak ifade edilen faktörler, duruma göre arzın artmasına veya azalmasına sebep olabilir. Bir malın arzına etki eden unsurları fonksiyonel olarak şöyle gösterebiliriz.

$$A_a = f(F_a, F_d, M, D)$$

Bu fonksiyona arz fonksiyonu denir. Buradaki semboller:

A_a : a malının arzını,

F_a : a malının fiyatını,

F_d : diğer malların fiyatlarını,

M : üretim maliyetini,

D : diğer unsurları

ifade etmektedir.

D - Bir Malın Arzı

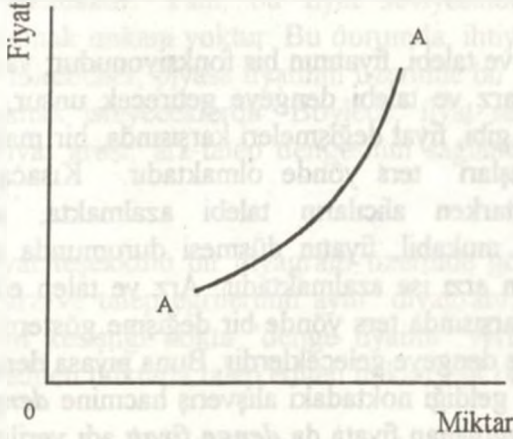
Arz üzerinde etkili olan unsurların hepsini birlikte ele alıp incelemek oldukça zordur. Bunun için, ilk önce bir malın arzı ile o malın fiyatı arasındaki fonksiyonel ilişki ele alınacaktır. Bu sırada, arz üzerinde etkili olan diğer unsurların değişmeyeceği varsayılacaktır.

Bu durumda bir malın arzı, değişik fiyatlarda o maldan fiilen satılmak istenen miktarlar olarak tanımlanabilir. Bir malın fiyatı ile arz miktarları arasındaki ilişki, daha önce de belirtildiği gibi aynı yöndedir. Yani, malın fiyatı artınca arz da artar, malın fiyatı düşerse arz da düşer. Arz edilen miktarlar ile fiyatlar arasındaki fonksiyonel ilişki, bir arz çizelgesi halinde Tablo 3 'de gösterilmiştir.

Tablo: 3 - A Malının Arzı

Fiyat	Talep Miktarı
10	30
12	50
14	65
16	75
18	85
20	90

Arz çizelgesi bir diyagram üzerine geçirilerek arz eğrisi elde edilebilir. Şekil 4'de A malının arz eğrisi görülmektedir. Arz eğrisi, sol aşağıdan başlayıp, sağ yukarıya doğru yükselen bir eğridir.

Şekil: 4

E - Toplam Talep ve Toplam Arz

Buraya kadar yapılan izahlarda hep ferdi talep ve ferdi arzdan bahsedildi. Halbuki, bir mal için ferdi talep ve ferdi arz yanında, toplam veya piyasa talebi ve arzı da söz konusudur.

Bir malın toplam talebi veya piyasa talebi, bütün fertlerin belli bir zaman süresi içinde değişik fiyatlar karşısında satın aldıkları alternatif toplam miktarlardır. Kısaca ifade etmek gerekirse, piyasa talebi, ferdi taleplerin toplamıdır. Bir ferdin talebine etki eden unsurlar aynen toplam

talep için de söz konusudur. Yani piyasa talebi de sol yukarıdan sağ aşağıya doğru seyreden bir eğri ile gösterilebilir.

Toplam arz veya piyasa arzı, bir malın piyasadaki bütün üreticilerin arzını ifade eder. Bir üretici veya satıcının arzına etki eden unsurlar aynen piyasa arzında da kendini gösterir. Bu durumda, piyasa arzı, sol aşağıdan sağ yukarıya doğru yükselerek seyreden bir eğri ile gösterilir.

F - Piyasa Fiyatının Belirlenmesi

Bir malın arz ve talebini inceledikten sonra, serbest piyasada bu malın fiyatının nasıl teşekkül edeceğini inceleyebiliriz. Daha önce belirtildiği gibi, bir malın arz ve talebine etki eden unsurlar çok çeşitlidir. Bu unsurların hepsini birden değişken olarak ele alıp incelemek yerine, ilk etapta o malın fiyatı ile arz ve talebi arasındaki münasebet ele alınacaktır.

Bir malın arzı ve talebi, fiyatının bir fonksiyonudur; yani fiyatına göre değişir. O halde, arz ve talebi dengeye getirecek unsur, o malın fiyatı olacaktır. Bilindiği gibi, fiyat değişimleri karşısında, bir malın satıcıları ile alıcılarının davranışları ters yönde olmaktadır. Kısaca ifade edecek olursak, fiyat artarken alıcıların talebi azalmakta, satıcıların arzı artmaktadır. Buna mukabil, fiyatın düşmesi durumunda alıcıların talebi artmakta, satıcıların arzı ise azalmaktadır. Arz ve talep edilen miktarlar, fiyat değişimleri karşısında ters yönde bir değişme gösterdiklerinden belli bir fiyat seviyesinde dengeye geleceklerdir. Buna piyasa dengesi adı verilir. Piyasanın dengeye geldiği noktadaki alışveriş hacmine *denge miktarı*, bu miktar alışverişe uygulanan fiyata da *denge fiyatı* adı verilir. Tam rekabet piyasasında denge fiyatının nasıl belirlendiğini bir örnekle açıklayabiliriz. Tablo 4'de değişik fiyat seviyelerinde A malının arz ve talep miktarları birlikte gösterilmiştir.

Tablo: 4 - A Malının Arz ve Talebi

Fiyat	Talep Miktarı	Arz Miktarı
10	100	30
12	80	50
14	65	65
16	55	75
18	45	85
20	40	90

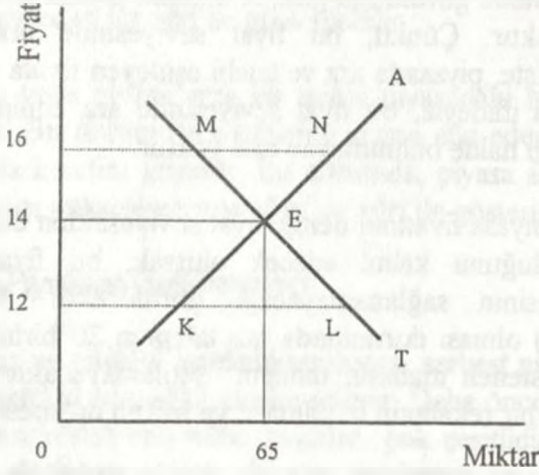
Yukarıda tabloda görüldüğü gibi, A malının piyasa fiyatı 14 (TL)' de dengeye ulaşacaktır. Çünkü, bu fiyat seviyesinde arz-talep dengesi sağlanmaktadır. İşte, piyasada arz ve talebi eşitleyen fiyata denge fiyatı adı verilir. Bir başka ifadeyle, bu fiyat seviyesinde arz edilip de satılmayan veya talep edildiği halde bulunmayan mal yoktur.

Bir an için, piyasa fiyatının denge fiyat seviyesinden daha yüksek veya daha düşük olduğunu kabul edecek olursak, bu fiyat seviyelerinde arz-talep dengesinin sağlanamayacağı görülecektir. Mesela, piyasa fiyatının 16 (TL) olması durumunda arz talepten 20 birim daha fazladır. Yani, satılmak istenen malların tamamı satılamayacaktır. Bu durumda, satıcılar arasında bir rekabetin başlaması ve fiyatın düşmesi beklenir.

Piyasa fiyatının 12 (TL) olması durumunda, bu defa 30 birimlik talep fazlası ortaya çıkacaktır. Yani, bu fiyat seviyesinde piyasa talebinin tamamını karşılamak imkanı yoktur. Bu durumda, ihtiyaçlarının tamamını karşılayamayan tüketiciler, piyasa fiyatının üzerinde bir bedel ödeyerek bu maldan satın almak isteyeceklerdir. Böylece, fiyat seviyesi yükselmeye başlayacaktır. Fiyat artışı, arz-talep dengesinin sağlandığı noktaya kadar devam edecektir.

Piyasada fiyat teşekkülü bir diyagram üzerinde gösterilebilir. Bunun için A malının arz ve talep eğrilerinin aynı diyagram üzerinde çizilmesi gerekir. Eğrilerin kesiştiği nokta "denge fiyatını" verir. Çünkü bu fiyat seviyesinde arz edilen miktarla talep edilen miktar eşit olmaktadır.

Şekil 5'de görüldüğü gibi, arz ve talep eğrilerinin kesiştiği E noktasında, arz-talep eşitliği sağlanmaktadır. Bu eşitliği sağlayan denge fiyatı 14 (TL)' dir. Denge fiyatının dışında herhangi bir fiyat seviyesinde arz-talep dengesinin sağlanmadığı şekil üzerinde açıkça görülmektedir. Mesela, fiyatın 16 (TL) olması halinde, MN kadar "arz fazlalığı", fiyatın 12 (TL) olması durumunda ise KL kadar "talep fazlalığı" ortaya çıkmaktadır. Her iki fiyat seviyesinde de piyasa dengesi sağlanmadığından fiyatlar üzerinde artış ve azalış yönünde bir baskı ortaya çıkacak ve neticede denge fiyat seviyesine ulaşılacaktır.

Şekil: 5

G - Talep ve Arz Eğrilerinde Kaymalar

Tam rekabet piyasasında denge fiyatının teşekkülü incelenirken, arz ve talep edilen miktarların sadece o malın fiyatına bağlı olarak değiştiği, diğer unsurların ise değişmediği kabul edilmişti. Bu şekilde hareket etmenin sebebi, izahı kolaylaştırmaktı. Halbuki, değişmediği kabul edilen faktörler, zamanla değişir ve bunlar arz ve talep miktarlarının değişmesine sebep olur. Böylece arz ve talep eğrileri yeni bir duruma kayar.

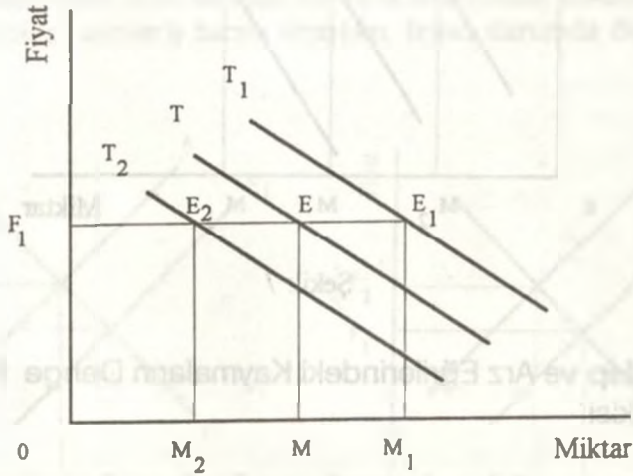
1 - Talepteki Kaymalar

Bir malın talebi, çeşitli fiyatlarda o maldan fiilen satın alınmak istenen miktarları gösterir. Talebi bu şekilde tanımlarken onu etkileyen diğer unsurlar, yani diğer malların fiyatları, gelir seviyesi, tüketicinin zevk ve alışkanlıkları sabit kabul edilmektedir. Halbuki, gerçek hayatta bu unsurlar değişmektedir. Bu unsurlardan birinin veya birkaçının değişmesiyle talep eğrisi de bütünüyle sağa ve sola doğru yer değiştirecektir. İşte talep eğrisinin bütünüyle artış yönünde sağa doğru veya azalış yönünde sola doğru yer değiştirmesine "talep kayması" denir.

Talep eğrisinin sağa doğru kayması her fiyat seviyesinde, o maldan daha fazla alınacağını; sola doğru kayması ise her fiyat seviyesinde daha az

alınacağını ifade eder. Talep eğrisinin sağa kayması; gelir artışı, rakip (ikame) mal fiyatının artışı, tamamlayıcı mal fiyatının azalışı, zevk ve alışkanlıkların bahis konusu mal lehine değişmesi sonucu ortaya çıkar. Her fiyat seviyesinde daha az miktarı ifade eden talep eğrisinin sola kayması; gelir azalışı, rakip mal fiyatının azalışı, tamamlayıcı mal fiyatının artışı, zevk ve alışkanlıkların bu mal aleyhine değişmesi sonucu meydana gelir.

Şekil 6 'da, talep eğrisinin artış ve azalış yönünde kayması birlikte gösterilmiştir.

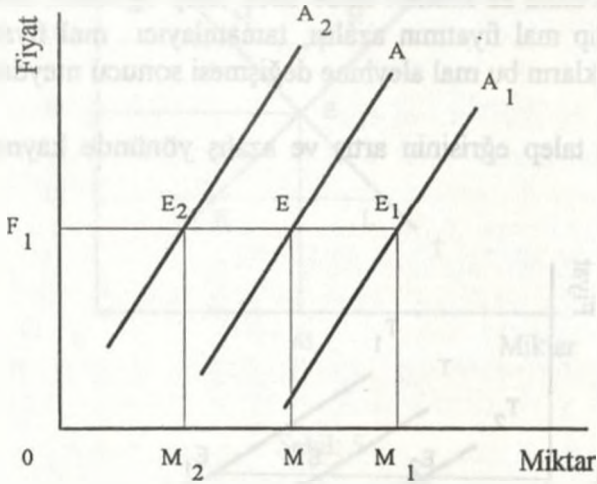
Şekil: 6

2 - Arzdaki Kaymalar

Bir malın arzına, o malın fiyatı yanında diğer malların fiyatları, üretim maliyetindeki değişmeler ve diğer unsurlar etki etmektedir. Malın fiyatı dışında kalan unsurların değişmesiyle, arz edilen miktar da değişecek ve neticede arz eğrisi bütünüyle yer değiştirecektir.

Maliyetlerin azalması, diğer mal fiyatlarının düşmesi, çalışma hayatının ahenkli işlemesi gibi hususlar her fiyattan arz edilen miktarları arttırıp, arz eğrisini sağa kaydıracaktır. Buna karşılık, maliyetlerin yükselmesi, diğer mal fiyatlarının artması, grev ve lokavt uygulamalarının yaygınlaşması gibi hususlar ise arzı daraltıp, arz eğrisini sola

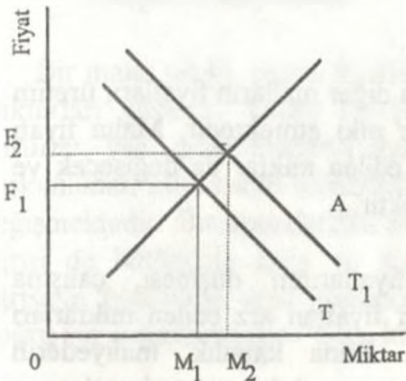
kaydıracaktır. Şekil 7'de arz eğrisinin sağa ve sola doğru artış ve azalış yönünde kayması gösterilmiştir.

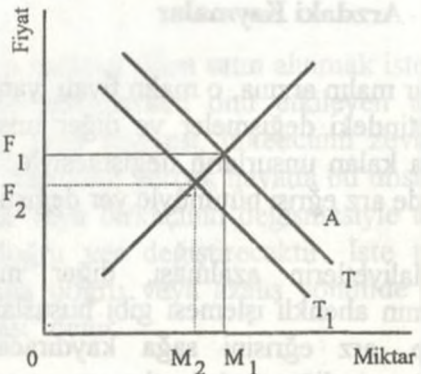
Şekil: 7

H - Talep ve Arz Eğrilerindeki Kaymaların Denge Fiyatına Etkisi

Talep ve arz eğrilerinde meydana gelen kaymalar, piyasadaki denge fiyatını değiştirecektir. Çünkü, her iki eğride meydana gelen kaymalar sonucunda, her fiyat seviyesinde arz ve talep edilen miktarlar da

Şekil: 8

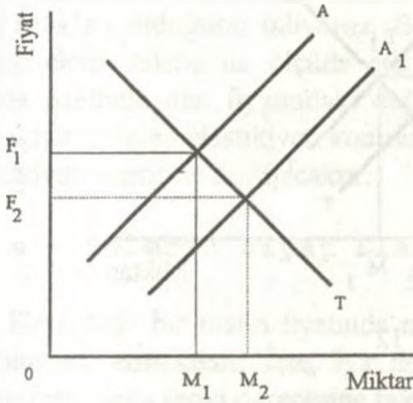

Şekil: 9

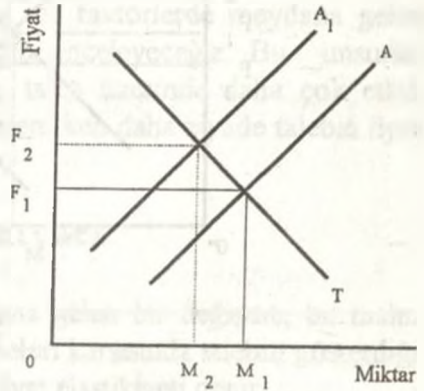
değişmektedir. Arz ve talep miktarlarındaki değişmelerin ise fiyat etkileyeceği açıktır. İzahı kolaylaştırmak için, ilk önce talepteki, daha sonra da arzdeki kaymaların etkisi ele alınacaktır.

Arz eğrisi değişmediği halde, talep eğrisinin artış yönünde sağa kayması, denge fiyatının ve alışveriş miktarının artmasına sebep olur (Şekil 8). Talep eğrisinin azalış yönünde sola kayması ise denge fiyat seviyesinin düşmesine ve alışveriş hacminin daralmasına sebep olur (Şekil 9).

Talep eğrisi değişmezken, arz eğrisinin sağa kayması denge fiyat seviyesinin düşmesine, sola kayması ise fiyat seviyesinin yükselmesine yol açar. İlk durumda alışveriş hacmi artarken, ikinci durumda daralır (Şekil 10 ve 11).

Şekil: 10

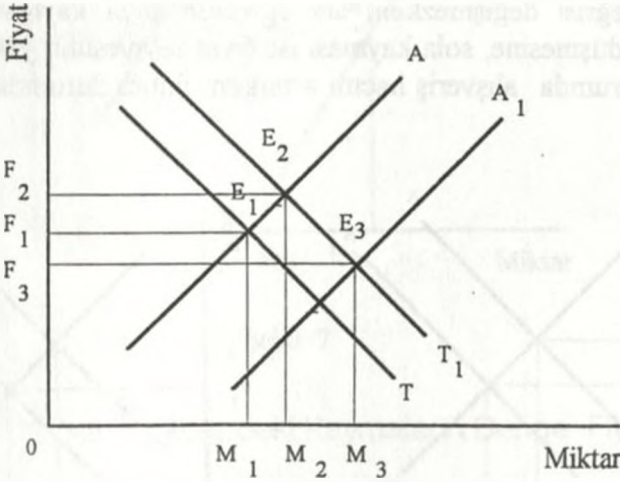

Şekil: 11

Arz ve talep eğrilerinden birisi sabit kalırken, diğerinin kayması halinde, denge fiyatı ve miktarının ne şekilde bir değişme göstereceği ve belirleneceği yukarıda ifade edildi. Sıra bu iki eğrinin birlikte kayması halinde denge noktalarının belirlenmesine geldi. Şayet arz ve talep eğrileri aynı anda bir değişme gösterecek olursa, değişmelerin yönü ve büyüklüğüne bağlı olarak, yeni denge noktaları ortaya çıkacaktır.

Muhtelif alternatifler arasında bir örnek olması için, arz ve talep eğrilerinin birlikte artış yönünde kayması halinde denge fiyatı ve miktarındaki değişmeleri açıklayalım. Şekil 12'de görüldüğü gibi, arz ve

talep eğrileri ilk durumda iken, denge E_1 noktasında sağlanmış, F_1 fiyatı ve M_1 alışveriş miktarı belirlenmiştir. Arz eğrisi aynı kalırken, talep eğrisi artış yönünde T_1 durumuna kayarsa, denge E_2 noktasında, F_2 fiyatı ve M_2 alışveriş miktarında belirlenecektir. Ancak talep eğrisi sağa doğru kayarken, arz eğrisi de artış yönünde kayarak A_1 pozisyonunu alırsa, yeni denge noktası E_3 'de, F_3 fiyatı ve M_3 alışveriş miktarında kurulacaktır.

Şekil: 12

İlk denge noktası E_1 'e göre, arz ve talep eğrilerindeki kaymaların sonucunda yeni denge noktasının hangi fiyat ve miktarda sağlanacağı; her iki eğride gerçekleşen kaymaların yönü ve kaymaların büyüklüğü tarafından belirlenir. Yukarıdaki şekilde görüleceği gibi, arzdeki artış yönündeki kayma daha az olsaydı, F_3 yeni denge fiyatı F_1 'in üstünde ve M_2 'den büyük olmakla birlikte daha düşük bir alışveriş miktarında sağlanabilirdi.

Arz ve talep eğrilerindeki kaymaların yönü farklılaşır ve bunun yanında kayma seviyeleri değişirse, yeni denge noktaları da bunlara bağlı olarak belirlenecektir.

I - Talep ve Arz Elastikiyeti

Bundan önceki konularda, bir malın arz ve talep edilen miktarları ile fiyatları arasındaki münasebeti ve denge fiyatının teşekkülünü inceledik. Daha sonra ise, arz ve talebe etki eden diğer unsurlardaki değişmelerin denge miktarı ve fiyatına ne yönde etki edeceğini gördük. Lakin, bu faktörlerdeki değişmelerin talep ve arzı, artış ve azalış olarak ne yönde etkileyeceği kadar, ne ölçüde etkileyeceği de önemlidir. İşte bu husus, elastikiyet konusu içinde incelenecektir.

1 - Talep Elastikiyeti

Bir malın talebine etki eden unsurların; bahis konusu malın fiyatı, diğer malların fiyatları, tüketicilerin gelir seviyesi ve tüketicilerin zevk ve alışkanlıkları olduğunu biliyoruz. Burada, bu faktörlerde meydana gelen değişmelerin talebe ne ölçüde etki ettiğini inceleyeceğiz. Bu unsurlar içinde özellikle mal fiyatındaki değişme, talep üzerinde daha çok etkili olmaktadır. Talep elastikiyeti konusu incelenirken daha ziyade talebin fiyat elastikiyeti üzerinde durulacaktır.

a - Talebin Fiyat Elastikiyeti

Herhangi bir malın fiyatında meydana gelen bir değişme, bu malın talebine etki etmektedir. İşte, fiyat değişmeleri karşısında talebin gösterdiği hassasiyete veya tepki derecesine talebin fiyat elastikiyeti denir.

Talebin fiyat elastikiyeti denince, bir malın fiyatındaki değişmenin talep edilen miktarı ne oranda etkilediği, bir başka ifadeyle fiyattaki nisbi değişmenin o malın talebinde meydana getirdiği nisbi değişme araştırılmaktadır. Buna göre talebin fiyat elastikiyeti, fiyattaki değişme yüzdesinin talepteki değişme yüzdesine oranlanması ile hesaplanabilir. Bu tanıma göre talebin fiyat esnekliği;

$$e_p = \frac{\text{Talep Edilen Miktardaki Yüzde Değişme}}{\text{Mal Fiyatındaki Yüzde Değişme}}$$

şeklinde ifade edilebilir. Bu ifadeyi, bir örnek vererek açıklayalım. Farzedelim ki bahis konusu malın fiyatı % 10 azalsın. Bu malın

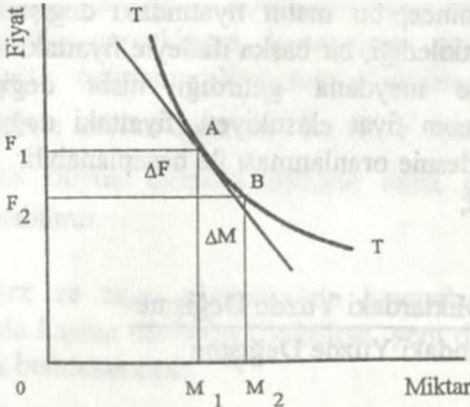
tüketicileri, fiyatın düşmesi karşısında taleplerini % 20 artırsın. Meydana gelen nisbi değişimleri oranlarsak, talebin fiyat elastikiyeti;

$$e_t = \frac{\% 20}{-\% 10} = -2$$

olarak çıkar. Elde edilen -2 değeri bize iki sonuç verir: Birincisi, fiyattaki değişme ile talep edilen miktardaki değişimin ters yönde olmalarından dolayı, sonuç eksi (negatif) değer almaktadır. İkinci sonuç ise, fiyatta meydana gelecek %'lik düşmenin talebi % 2 oranında artıracığı, bir başka ifadeyle fiyatta meydana gelecek belli orandaki bir değişimin, talep edilen miktarda 2 kat değişmeye yol açacağıdır. Yukarıda ifade edilen elastikiyet tanımı, daha teknik bir formül şeklinde şöyle yazılabilir.

$$e_t = \frac{\frac{\Delta M}{M}}{\frac{\Delta F}{F}} = \frac{\Delta M}{M} \cdot \frac{F}{\Delta F} = \frac{\Delta M}{\Delta F} \cdot \frac{F}{M}$$

Bu formülde yer alan ΔM ve ΔF terimleri, miktar ve fiyattaki değişimleri, M ve F ise fiyattaki değişmeden önceki miktarı ve fiyatı ifade etmektedir. Şekil 13 üzerinde, ifade edilen gelişmeleri gösterelim.

Yukarıdaki formüle göre;

$$\Delta F = F_2 - F_1$$

$$\Delta M = M_2 - M_1$$

$$F = F_1$$

M = M₁'e tekabül
etmektedir.

Şekil: 13

Talebin fiyat elastikiyeti formülünü, açık olarak şöyle yazabiliriz.

$$e_t = \frac{\frac{\Delta M}{M}}{\frac{\Delta F}{F}} = \frac{\frac{M_2 - M_1}{M_1}}{\frac{F_2 - F_1}{F_1}}$$

Bir örnekle, talebin fiyat elastikliğinin nasıl hesaplandığını gösterelim. Bir malın fiyatı 80 lira iken talep edilen miktar 50 birim olsun. Fiyat 70 liraya düşünce, talep edilen miktar 60 birime yükselmiştir.

Verilen örnekte, $F_1 = 80$, $M_1 = 50$

$F_2 = 70$, $M_2 = 60$ olduğu görülmektedir.

Talebin fiyat esnekliğini hesaplamak için, değerleri formülde yerine koyarsak, elastikiyet değeri;

$$e_t = \frac{\frac{\Delta M}{M}}{\frac{\Delta F}{F}} = \frac{\frac{M_2 - M_1}{M_1}}{\frac{F_2 - F_1}{F_1}} = \frac{\frac{60 - 50}{50}}{\frac{70 - 80}{80}} = \frac{10}{50} \cdot \frac{-10}{80}$$

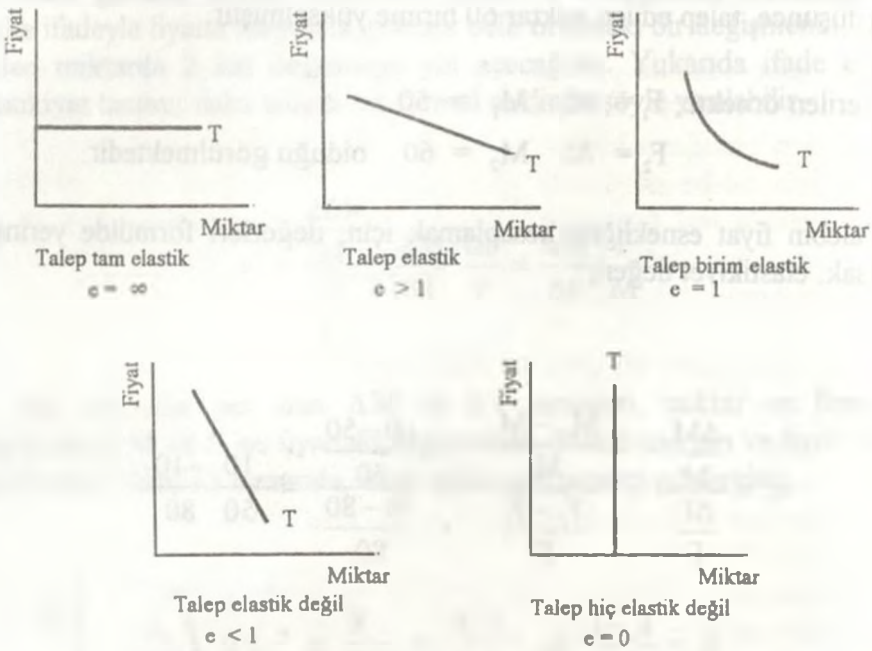
$$e_t = \frac{1}{5} \cdot \frac{-1}{8} = -\frac{1}{5} \cdot \frac{1}{8} = -\frac{1}{40} = -0,025$$

olarak bulunur.

Yukarıdaki örnekte de görüldüğü gibi, fiyattaki değişme karşısında talep edilen miktar ters yönde değiştiğinden, talebin fiyat elastikliğinin işareti eksi çıkmaktadır. Bu sebeple ya çıkan sonucun önündeki eksi işaret dikkate alınmaz, yani çıkan sonucun mutlak değeri dikkate alınır ya da talebin fiyat elastikiyeti formülü yazılırken (-) işareti ilave edilerek, sonucun pozitif (+) çıkması sağlanır.

Mala ve piyasaya göre fiyat elastikiyetinin rakam olarak ifadesi çok değişiktir. Talebin fiyat elastikiyetinin çok veya az olduğunu belirleyebilmek için, genellikle elastikiyet katsayısının mutlak değerinin 1 'den büyük mü yoksa küçük mü olduğuna bakılır. Elastikiyet değeri 1 'den büyük ise talebin elastik olduğu, 1 'den küçük ise talebin katı olduğu anlaşılır. Elastikiyet değeri 1 'e eşitse, buna "ünite" veya "birim" elastikiyet denir.

Değişik elastikiyete sahip talep eğrileri aşağıda gösterilmiştir (Şekil 14).

Şekil: 14

Talep elastikiyetinin birime eşit olması ($e = 1$) halinde, talep edilen miktar, fiyattaki değişme nisbetine eşit bir değişme gösterecektir. Yani, talepteki değişme yüzdesi, fiyattaki değişme yüzdesine eşit olacaktır.

Talep eğrisinin hiç elastik olmadığı ($e = 0$) durumda, talep eğrisi fiyat eksenine paralel bir hal almıştır. Bu durumda, fiyat değişmelerine karşı talep hiç bir değişme göstermemektedir. Talep eğrisinin bu biçimi

alması istisnai bir durum olup, ancak bazı mallar için mümkün olmaktadır. Beşik, tabut, tuz, ilaç talebi gibi.

Sonsuz talep elastikliği de ($e = \infty$) bir istisna teşkil eder. Bu durumda talep eğrisi, miktar eksenine paralel bir hal alır. Burada fiyatın talep edilen miktarla bir ilgisi kalmamıştır. Belli bir fiyattan bütün mallar satılacaktır. Bu ise, ancak tam rekabet piyasasında bir firma için düşünülebilir. Ortaya çıkan denge fiyatında bütün malını satması gerektiği için, tek bir satıcının malına olan talebin elastikliği sonsuzdur denilebilir.

Talebin elastik ($e > 1$) olması durumunda, talep edilen miktar, fiyatın değişen yüzdesinden daha fazla değişir. Lüks malların talep elastikliği 1 'den büyüktür.

Talebin katı veya elastik olmayan ($e < 1$) durumunda ise, talep edilen miktar, fiyatın değişen yüzdesinden daha az değişir. Zorunlu malların talep elastikliği 1 'den küçüktür.

b - Fiyat Elastikiyetini Etkileyen Unsurlar

Değişik mallar için talebin fiyat elastikiyetinin çok farklı olduğunu gördük. Fiyat elastikiyetinin farklı olmasının sebepleri dört noktada özetlenebilir.

i - İkame imkanı: Talep elastikiyetini etkileyen en önemli unsur, bir malın yerine kolayca bir başkasının ikame edilip edilememesidir. Yani, bir ihtiyacı karşılamak için, bir mal yerine bir başkası kolayca ikame edilebiliyorsa, o malın talep elastikliği yüksek olur. Aksi halde, talep elastikiyeti çok düşük olacaktır.

ii - Zaruri ya da lüks olması: Lüks malların talepleri, zaruri mallarinkine göre daha elastiktir. Çünkü, zaruri mallardan vazgeçmek daha güç olduğu gibi, zaten gerektiği kadar alınmakta oldukları için, fiyatları düşse bile daha fazla alınmaları da pek istenmez. Bundan dolayı zaruri malların elastikiyetleri az olur. Lakin, burada belirtilmesi gereken husus, malların zaruri ve lüks olarak ayırımının nisbi olduğudur.

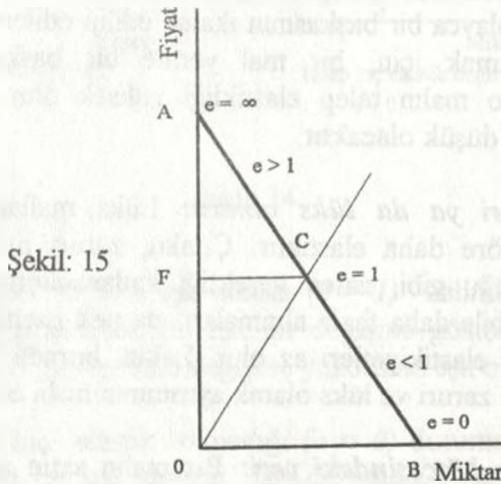
iii - Aile bütçesindeki yeri: Bir malın satın alınması için gerekli paranın aile bütçesi içindeki payı ne kadar az ise, o malın talep elastikiyeti

de o kadar az olur. Tuz, biber, kibrit, toplu iğne gibi maddelerin aile bütçesindeki payı çok düşüktür. Bu malların fiyatlarında önemli değişme olsa bile talep edilen miktarlarında kayda değer bir değişme olmaz. Buna mukabil bütçe içinde önemli payı olan malların talep elastikiyetleri yüksek olur.

iv - Zaman süresi: Fiyat değişmesi karşısında tüketicilerin tepkileri, zaman süresine bağlı olarak farklılık göstermektedir. Zaman süresi uzadıkça, talepteki değişme büyümektedir. Bir başka ifadeyle zaman uzadıkça, talep elastikiyeti artar. Bu konu, daha sonra kapsamlı bir şekilde ele alınacaktır.

c - Nokta Elastikiyeti

Talebin fiyat elastikiyeti başlığı altında, talep eğrisinin genel olarak elastik olup olmadığı üzerinde duruldu. Halbuki, talep eğrisi üzerindeki değişik noktaların elastikiyet değerleri de farklıdır. Elastikiyet nisbi değişmelere göre ifade edilmektedir. Buna göre, yüksek fiyat seviyelerinde talep edilen miktar az, fakat talepte meydana gelen nisbi değişme büyük olmaktadır. Dolayısıyla, elastikiyet değeri yüksek fiyat seviyelerinde 1 'den büyük olmaktadır. Buna mukabil, düşük fiyat seviyelerinde talep edilen miktar zaten fazladır. Fiyatta meydana gelen değişmeler karşısında talepte meydana gelen değişmeler nisbi olarak az olmaktadır. Dolayısıyla, düşük fiyat seviyelerinde elastikiyet değeri 1 'den küçük olmaktadır (Şekil 15).

Bir talep eğrisi üzerindeki noktaların farklı elastikiyet değerlerine sahip olduğunu grafikte de belirtmek mümkündür. Şekil 15 'de fiyat ve miktar eksenini A ve B noktalarında kesen T talep eğrisi bir doğru şeklinde gösterilmiştir. C noktasının elastikiyeti CB/CA dır (1). Eğer C noktası talep eğrisinin tam ortasındaysa, bu noktada talep elastikiyeti 1 'e eşittir. C noktasının yukarısında, yani daha yüksek fiyat seviyesinde esneklik 1 'den büyük, C noktasının aşağısında, yani daha düşük fiyat seviyelerinde elastikiyet 1 'den küçüktür.

d - Yay Elastikiyeti

Talebin nokta elastikiyeti açıklanırken ifade edildiği gibi, bir talep eğrisi üzerindeki noktaların elastikiyet değeri farklılık göstermektedir. Bu sebeple, talebin fiyat elastikiyeti hesaplanırken, fiyattaki mutlak değişimin (ΔF) çok küçük olması gerekmektedir. Şayet fiyattaki mutlak değişim (ΔF) büyükse talep esnekliğinin hesaplanması için yukarıda verilen formülü kullanmak hatalı sonuç verecektir. Şekil 16 'da görüldüğü gibi fiyat değişmelerinin büyük olduğu durumlarda talep eğrisinin belli bir bölümü için esnekliğin hesaplanması gerekir.

(1) İspatı şöyledir.

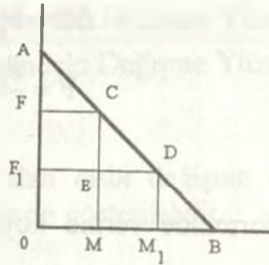
$$\frac{\Delta T}{T} = \frac{ED}{EF_1} \quad \text{ve} \quad \frac{\Delta F}{F} = \frac{FF_1}{FO}, \quad \frac{ED}{EF_1} \cdot \frac{FF_1}{FO} = e = \frac{ED}{EF_1} \times \frac{FO}{FF_1}$$

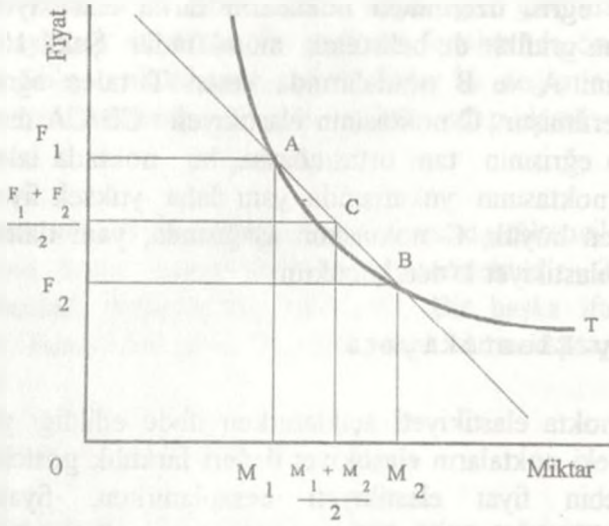
Tales teoremine göre,

$$\frac{ED}{EF_1} = \frac{CD}{CA} \quad \text{ve} \quad \frac{FO}{FF_1} = \frac{CB}{CD}$$

Yerlerine koyarsak:

$$\frac{CD}{CA} \times \frac{CB}{CD} = e = \frac{CB}{CA} \quad \text{elde edilir.}$$

Şekil: 16

Talep eğrisinin A ve B noktaları arasında kalan bölümü için ortalama bir esnekliğin hesaplanması yay esnekliği olarak ifade edilir. Yay esnekliği, A ve B noktaları arasında yer alan çeşitli noktaların esnekliklerinin bir ortalamasıdır. Bir başka ifadeyle yay esnekliği, C noktasının esnekliğini vermektedir ve genel tanımdan hareketle şöyle formüle edilebilir.

$$e_y = \frac{\Delta M}{M} \cdot \frac{\Delta F}{F}$$

Bu terimlerin yay esnekliği için ifade ettiği değerleri yazacak olursak;

$$\Delta M = M_2 - M_1$$

$$\Delta F = F_2 - F_1$$

$$M = \frac{M_2 + M_1}{2}$$

$$F = \frac{F_2 + F_1}{2} \text{ 'ye tekbül etmektedir.}$$

Bu ifadeleri formülde yerine koyarsak, yay elastikiyetinin en kısa ifadesi;

$$e_y = \frac{\frac{M_2 - M_1}{M_2 + M_1}}{\frac{F_2 - F_1}{F_2 + F_1}} = \frac{M_2 - M_1}{M_2 + M_1} \cdot \frac{F_2 + F_1}{F_2 - F_1}$$

$$e_y = \frac{M_2 - M_1}{F_2 - F_1} \cdot \frac{F_2 + F_1}{M_2 + M_1}$$

olarak elde edilir.

e - Talebin Çapraz Elastikiyeti

Diğer malların fiyatlarında meydana gelen değişmelerin, bir malın talebi üzerinde etkili olduğunu biliyoruz. İşte, diğer mallar olarak ifade edilen rakip (ikame) veya tamamlayıcı malların fiyatlarında meydana gelen değişmelerin, bahis konusu malın talebini ne ölçüde etkilediği çapraz elastikiyetle açıklanır. Burada da nisbi değişmeler esas alınır. Talebin çapraz elastikiyeti, A malının talebindeki değişme yüzdesi, diğer malların fiyatlarındaki değişme yüzdesine oranlanarak bulunur.

Diğer mal olarak B malını alır ve buna göre değişmeleri oranlarsak, talebin çapraz elastikliği;

$$e_c = \frac{\text{A Malının Talebindeki Değişme Yüzdesi}}{\text{B Malının Fiyatındaki Değişme Yüzdesi}}$$

şeklinde yazılabilir. Burada yer alan nisbi değişme oranı, yani talebin çapraz elastikliği bir formül halinde de gösterilebilir.

$$e_c = \frac{\Delta M_a}{M_a} \cdot \frac{\Delta F_b}{F_b} = \frac{M_{a2} - M_{a1}}{M_{a1}} \cdot \frac{F_{b2} - F_{b1}}{F_{b1}}$$

Rakip ve tamamlayıcı mal fiyatlarındaki değişmelerin, A malının talebini değişik yönde etkilediğini biliyoruz. Buna göre, talebin çapraz elastikiyeti tamamlayıcı mallarda negatif, rakip mallarda pozitif değer alır.

Çapraz esnekliğin işareti ve mutlak değeri, bahis konusu mallar arasındaki tüketim ilişkisini belirtir. İşaretin ifade ettiği manayı yukarıda açıkladık. Çapraz esnekliğin mutlak değeri büyüdükçe, mallar arasındaki etkileşimin arttığı söylenebilir. Bir örnekle talebin çapraz elastikiyetini hesaplayalım. B malının piyasadaki fiyatı 100 liradan 150 liraya yükselmiştir. B malının fiyatında bu değişme olurken, A malının talebi 10 birimden 20 birime çıkmıştır. Bu iki mal arasındaki ilişkiyi ve bunun seviyesini belirlemeye çalışalım. Verilen örnekteki değişmeleri formülde yerine koyarsak;

$$M_{a1} = 10$$

$$M_{a2} = 20$$

$$\Delta M = 20 - 10 = 10$$

$$F_{b1} = 100$$

$$F_{b2} = 150$$

$$\Delta F = 150 - 100 = 50$$

$$e_c = \frac{20 - 10}{10} \cdot \frac{150 - 100}{100} = \frac{10}{10} \cdot \frac{50}{100} = \frac{1}{1} \cdot \frac{1}{2} = \frac{1}{2} = 0.5$$

Hesaplanan çapraz elastikiyetin işareti pozitifdir. Bu bize iki malın rakip (veya ikame) mallar olduğunu ifade etmektedir. Elastikiyetin değeri birden büyüktür. Elde edilen sonuç; bu iki malın yakın ikame malları olduğunu, bu sebeple de etkileşimin kuvvetli olduğunu göstermektedir.

f - Talebin Gelir Elastikiyeti

Tüketicinin gelir seviyesindeki değişimler, talep üzerinde bir değişmeye yol açmaktadır. İşte, talep edilen miktarın, gelir değişmeleri karşısında gösterdiği hassasiyete talebin gelir elastikiyeti denir. Değişen talep ve gelir yüzdeleri arasındaki oran gelir elastikiyetini verir.

$$e_g = \frac{\text{Bir Malın Talebindeki Değişme Yüzdesi}}{\text{Tüketicinin Gelirindeki Değişme Yüzdesi}}$$

Gelir esnekliğini veren bu oranı, bir formül şeklinde şöyle yazabiliriz.

$$e_g = \frac{\frac{\Delta M}{M}}{\frac{\Delta G}{G}} = \frac{\Delta M}{M} \cdot \frac{G}{\Delta G} = \frac{\Delta M}{\Delta G} \cdot \frac{G}{M}$$

Gelir elastikliği, gelirdeki bir değişimin talebe ne oranda yansıdığını gösterir. Genellikle, gelir artışı mal talebini artıracığından, gelir elastikiyetinin işareti pozitiftir.

Talebin gelir elastikliği üzerinde, gelir seviyesinin ve talep edilen malın zorunlu veya lüks mal olmasının etkisi vardır. Çok düşük gelir seviyesinde, bütün malların gelir elastikiyeti yüksektir. Yüksek gelir seviyelerinde ise elastikiyet değeri daha küçük olur.

Tüketilmesi zorunlu malların gelir elastikliği 1'den küçüktür; lüks malların ise 1'den büyüktür. Yani, gelir artışı karşısında zorunlu malların talebi fazla değişmezken, lüks malların talebi daha büyük oranda bir artış gösterir.

Bir örnek vererek talebin gelir elastikiyetini hesaplayabiliriz. Bir tüketicinin geliri 100 birimden 150 birime çıkmış olsun. Bu gelir değişmesi sonucunda tüketicinin, x malından tüketimini, 10 birimden 12 birime yükseltsin. Bu verilere göre, gelir esnekliğinin açık formülleri yazarak esnekliği hesaplayalım

$$e_s = \frac{\frac{M_2 - M_1}{M_1}}{\frac{F_2 - F_1}{F_1}} = \frac{\frac{12 - 10}{10}}{\frac{150 - 100}{100}} = \frac{2}{10} \cdot \frac{50}{100} = \frac{2}{10} \cdot \frac{10}{5} = 0.4$$

Bu sonuç, gelir elastikiyetinin birden küçük, yani bahis konusu malın zorunlu bir mal olduğunu göstermektedir. Ayrıca, gelirdeki % 100 'lük artışın, talepte % 40 oranında bir artışa yol açtığını ifade etmektedir.

g - Elastikiyet ve Eğim

Nokta elastikiyeti açıklanırken ifade edildiği gibi, talep eğrisinin bir doğru olması halinde bile, üzerindeki her noktada esneklik farklı değer almaktadır. Talep eğrisinin elastikiyeti genel olarak şöyle formüle edilmektedir.

$$e = \frac{\Delta M}{\Delta F} \cdot \frac{F}{M}$$

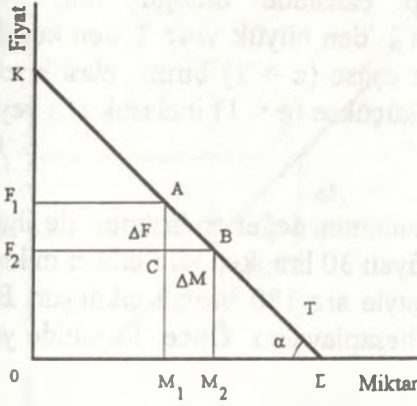
Eğime gelince, şayet talep bir doğru şeklindeyse (Şekil 17), bu doğru boyunca, her noktada eğim aynıdır. Dolayısıyla eğim ile esneklik farklı şeylerdir. Şekilde görüldüğü gibi KL talep eğrisi boyunca eğim, $\frac{OK}{OL}$ 'ye eşittir.

$$\frac{OK}{OL} = \frac{AC}{CB} = \frac{\Delta F}{\Delta M} \text{ yazılabilir. } \frac{\Delta F}{\Delta M} \text{ oranı, esnekliğin formülünde}$$

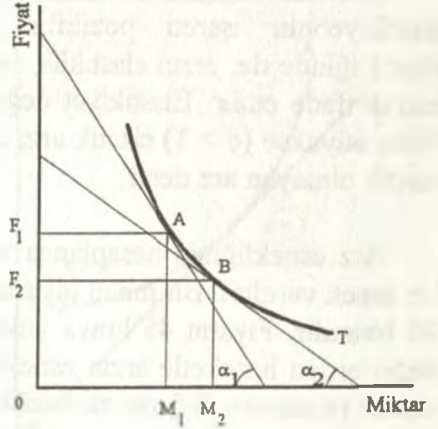
yer alan $\frac{\Delta M}{\Delta F}$ 'in tersidir.

Eğim iki mutlak değişme arasındaki oran iken, esneklik iki nisbi değişme arasındaki orandır. Bir başka ifadeyle bir talep eğrisinin eğimine bakarak, onun esnekliği hakkında fikir yürütmek doğru değildir.

Şayet talep eğrisi şekil 18 'de görüldüğü gibi bir eğri ise; eğri boyunca esneklik değişeceği gibi eğrinin eğimi de değişecektir.

Şekil: 17

Şekil: 18

2 - Arz Elastikiyeti

a - Genel Açıklama

Arzın fiyat değişmelerine karşı gösterdiği hassasiyete arz elastikiyeti denir. Arz elastikliğinin genel ifadesi, arz miktarındaki nisbi değişimin fiyattaki nisbi değişmeye oranı şeklinde yazılır.

$$e_a = \frac{\text{Arz Edilen Miktardaki Yüzde Değişme}}{\text{Mal Fiyatındaki Yüzde Değişme}}$$

Arz esnekliğini veren bu oranı, bir formül şeklinde de yazabiliriz.

$$e_a = \frac{\frac{\Delta M}{M}}{\frac{\Delta F}{F}}$$

ΔM = Arz miktarındaki değişmeyi ,

M = Fiyattaki değişme öncesi arzı ,

ΔF = Fiyattaki değişmeyi ,

F = Önceki fiyat seviyesini

ifade etmektedir.

Fiyattaki değişme ile arzdaki değişme aynı yönde olduğu için, arz elastikiyetinin işareti pozitifdir. Talep bahsinde olduğu gibi, arz elastikliğinde de, arzın elastiklik derecesi 1 'den büyük veya 1 'den küçük olarak ifade edilir. Elastikiyet değeri 1'e eşitse ($e = 1$) birim elastikiyet, 1'den büyükse ($e > 1$) elastik arz, 1'den küçükse ($e < 1$) inelastik arz veya elastik olmayan arz denir.

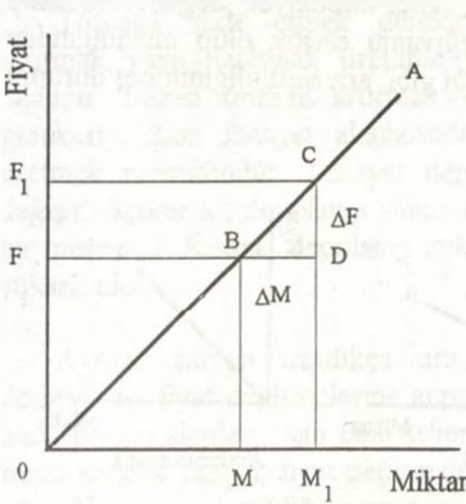
Arz esnekliğinin hesaplanması ve sonucunun değerlendirilmesi ile ilgili bir örnek verelim. Bir malın piyasadaki fiyatı 30 lira iken, arz edilen miktar 90 birimdir. Fiyatın 45 liraya yükselmesiyle arz 180 birime çıkmıştır. Bu değerlerden hareketle arzın esnekliğini hesaplayalım. Önce, formülde yer alacak terimlerin değerlerini yazalım.

$$\begin{array}{ll} F_1 = 30 & F_2 = 45 \\ M_1 = 90 & M_2 = 180 \end{array}$$

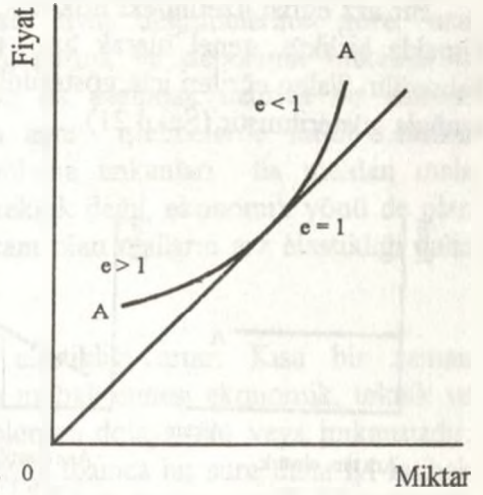
$$e_s = \frac{\frac{M_2 - M_1}{M_1}}{\frac{F_2 - F_1}{F_1}} = \frac{180 - 90}{90} \cdot \frac{45 - 30}{30} = \frac{90}{90} \cdot \frac{15}{30} = 1 \cdot \frac{1}{2} = 0.5$$

Elastikiyetin değeri 1 'den büyüktür. Yani fiyat değişmeleri karşısında arzın intübaki kolay olmaktadır. Fiyatta meydana gelecek %1'lik değişme karşısında, arz %2 oranında bir değişme gösterecektir. Bir başka ifadeyle, fiyattaki değişme oranına nispetle arz, iki kat değişmektedir.

Arz elastikiyeti, talep elastikiyetinde olduğu gibi, arz eğrisinin bütünü için değil, arz eğrisi üzerindeki bir nokta içindir. Bu durumu bir grafik üzerinde açıklamak mümkündür. Bunun için, ilk safhada, arz eğrisini orijinden geçen bir doğru şeklinde ele alalım. Bu durumda arz elastikliği 1'e eşit olacaktır (Şekil 19).

Şekil: 19

Şekil: 20

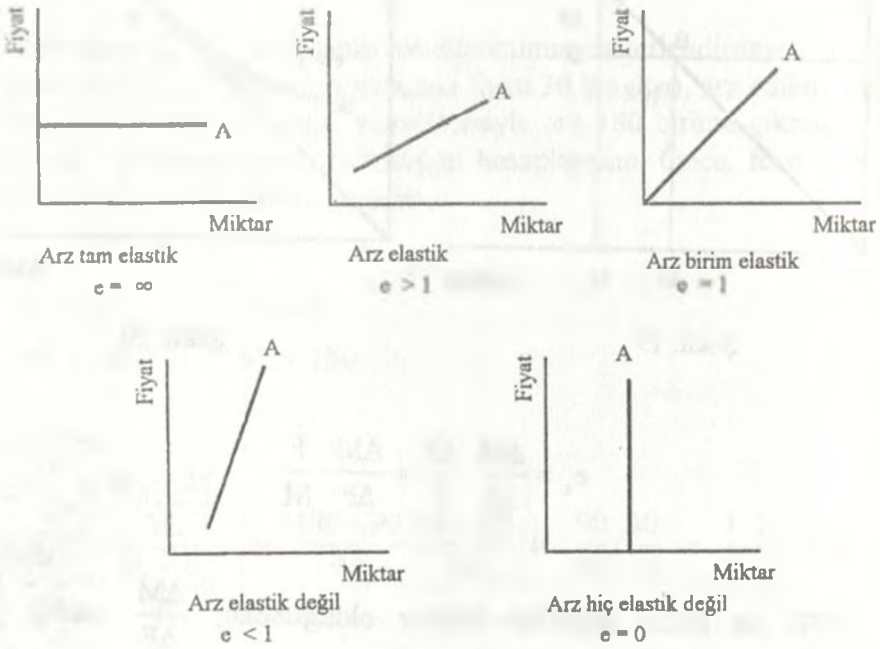
$$e_a = \frac{\Delta M}{M} \cdot \frac{\Delta F}{F} = \frac{\Delta M}{\Delta F} \cdot \frac{F}{M}$$

OFB ve BCD üçgenleri benzer olduğundan, $\frac{\Delta M}{\Delta F}$ yerine $\frac{FB}{OF}$

yazılabilir. $\frac{FB}{OF} = \frac{M}{F}$ 'dir. Buna göre; $e_a = \frac{M}{F} \times \frac{F}{M} = 1$ bulunur.

İkinci safhada, arz eğrisini normal şekilde çizip, eğri üzerindeki değişik noktaların elastikiyet değerlerini göstereyim (Şekil 20). Düşük fiyat ve daha az arz seviyelerinde, fiyatta meydana gelen değişme karşısında arzdaki nisbi değişme daha fazla olacaktır. Buna karşılık daha büyük arz seviyelerinde, miktardaki nisbi değişme daha az olacaktır. Buna göre, daha düşük arz seviyelerinde elastikiyet 1'den büyük, daha fazla arz seviyelerinde ise 1 'den küçük olacaktır. Arz eğrisinin orijinden geçen doğruya teğet olduğu noktada ise elastikiyet 1'e eşit olacaktır.

Bir arz eğrisi üzerindeki noktalar, farklı elastikiyet değerlerine sahip olmakla birlikte, genel olarak arz eğrisinin elastik olup olmadığından bahsedilir. Talep eğrileri için gösterildiği gibi, arz elastikliğinin beş durumu aşağıda gösterilmiştir (Şekil 21).

Şekil: 21

b - Arz Elastikiyetini Etkileyen Unsurlar

Arz elastikiyetini etkileyen unsurlar maldan mala değişir. Bununla birlikte, bir malın arz elastikiyetinin büyük veya küçük olmasını etkileyen faktörler şu şekilde sıralanabilir: *i* - Maliyet yapısı, yani o maldan daha fazla üretmenin parça başına maliyeti ne yönde ve ne oranda etkileyeceği, *ii* - Üretim teknolojisinin özelliği, yani kullanılan teknolojinin üretim seviyesinde ayarlamalar yapmaya imkan verip vermediği ve nihayet *iii* - Malın veya mal sahibinin beklemeye tahammülü bulunup bulunmadığı.

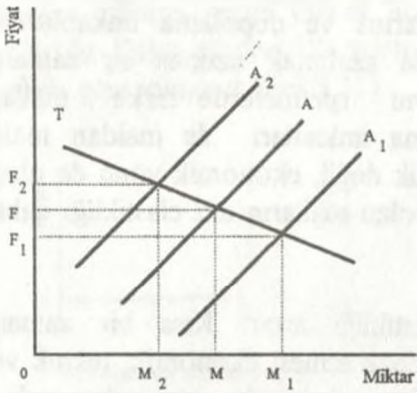
Topluca ifade etmek gerekirse, fiyat değişmelerine göre, arz artırmak veya azaltmak üretimin şartlarına ve depolama imkanlarına bağlıdır. Bazen üretimi artırmak ya da azaltmak uzunca bir zamanı gerektirir. Bazı faaliyet alanlarında aynı işletmelerde farklı mallar üretmek mümkündür. Nihayet depolama imkanları da maldan mala değiştir. Açıktır ki, depolama yalnız teknik değil, ekonomik yönü de olan bir meseledir. Kısaca, depolama imkanı olan malların arz elastikliği daha yüksek olur.

Ayrıca, zaman uzadıkça arz elastikliği artar. Kısa bir zaman döneminde, fiyat değişmelerine arzın intibak etmesi ekonomik, teknik ve bazı üretim alanları için tabii sebeplerden dolayı zor veya imkansızdır. Buna karşılık üretici, fiyat değişmelerine uzunca bir süre daha iyi intibak eder. Yani, arz elastikliği uzun dönemde, kısa döneme göre daha yüksek olur.

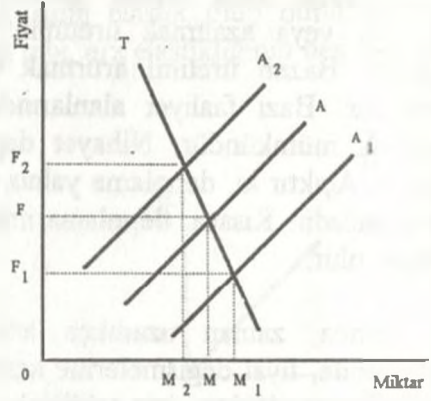
J - Kaymalar ve Elastikiyet

Arz ve talep elastikiyeti konusu incelenirken, değişik mallar için elastikiyet değerlerinin farklı olduğu görüldü. Fiyat değişmeleri karşısında bazı malların arz ve talep edilen miktarlarının farklı şekilde değiştii ifade edildi. Buna göre, arz ve talebe etki eden faktörlerde bir değişme meydana geldiği zaman, elastikiyet derecesine göre, mallar itibariyle fiyat ve miktarda meydana gelen değişmeler çok farklı olacaktır.

Talep elastikse, arz eğrisinin kayması miktarda büyük, fakat fiyatta küçük değişmelere sebep olur (Şekil 22). Talep elastik değilse, arz eğrisindeki kaymalar miktarda küçük, fakat fiyatta daha büyük değişmelere yol açar (Şekil 23).

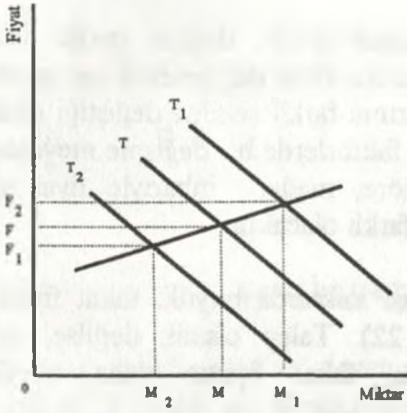

Şekil: 22

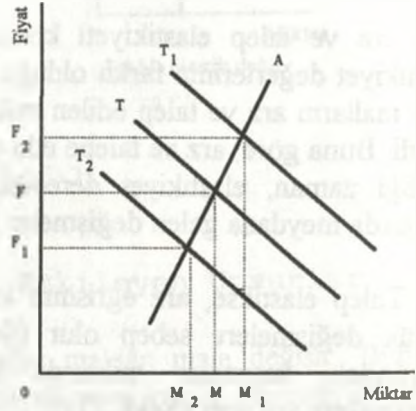

Şekil: 23

Arz elastikse, talep eğrisindeki kaymalar miktarda büyük, fiyatta küçük değişimlere sebep olur (Şekil 24). Arzın elastik olmadığı durumda ise, miktarda küçük, fiyatta büyük değişimler meydana gelir (Şekil 25).

Şekil: 24

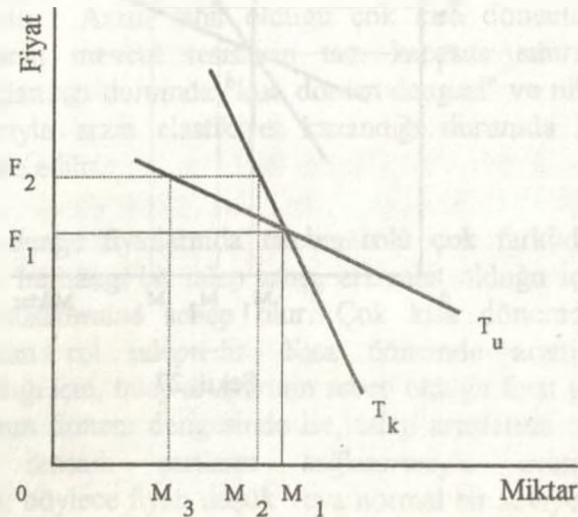
Şekil: 25

Her iki eğrinin birlikte değişmesi halinde ise, fiyat ve miktarlarda meydana gelen değişimleri, eğrilerin elastikiyet dereceleri belirleyecektir.

K - Talep ve Arz Elastikliği Üzerinde Zaman Unsurunun Etkisi

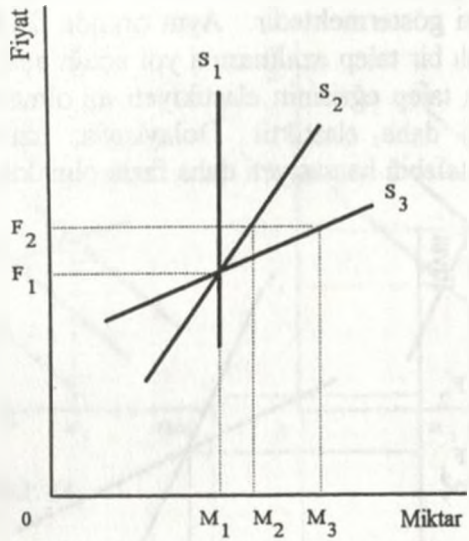
Zaman unsuru, hem talep hem de arz elastikliği üzerinde etkili olmaktadır. Tüketiciler ve üreticiler, fiyat değişikliklerine uzunca bir sürede daha iyi intibak ederler. Arz için hadisenin böyle olduğu açıktır. Bununla birlikte, aynı durum talep için de söz konusudur. Meselâ, bir malın fiyatı düşünce, talep miktarı hemen gereği kadar artmayabilir. Çünkü, tüketiciler bakımından bir mala olan alışkanlık ya da bir maldan vazgeçip onun yerine yakın veya uzak bir ikame malının konabilmesi zamana bağlı olaylardır. Ne kadar uzun bir zaman süresi tanınırsa, bir malın talep elastikliği o kadar büyük olur. Bir örnekle konuyu açıklamaya çalışalım, diğer mal fiyatları aynı kalırken benzin fiyatının aniden yükseldiğini düşünelim. Bu durumda otomobil sahiplerinin benzin taleplerinde, kısa süre içinde, önemli bir azalma olmayabilir. Fakat, zamanla çok benzin yakan otomobillerden vazgeçilmesi, daha ekonomik olanların tercih edilmesi, hatta benzinli otomobiller yerine mazotla çalışanların kullanılması sonucunda benzin talebinde önemli sayılabilecek bir azalma meydana gelebilir. Bu örneği bir şekilde de açıklayabiliriz. Aşağıdaki şekilde T_k eğrisi kısa dönem talep eğrisini, T_u eğrisi ise uzun dönem talep eğrisini göstermektedir. Aynı oranda fiyat artışının, kısa ve uzun dönemde farklı bir talep azalmasına yol açtığı açıkça görülmektedir. Çünkü, kısa dönem talep eğrisinin elastikiyeti az olmasına mukabil uzun dönem talep eğrisi daha elastiktir. Dolayısıyla, uzun dönemde fiyat değişmelerine karşı talebin hassasiyeti daha fazla olmaktadır (Şekil 26).

Şekil: 26

Fiyat değişmeleri karşısında arzın da bir değişme göstereceğini biliyoruz. Lâkin, zaman unsurunun arz miktarı üzerindeki etkisi çok daha önemlidir. Yani kısa dönemde arz eğrisi, belli fiyat değişmelerinde düşük bir elastikiyet gösterirken, uzun dönemde aynı fiyat değişmelerinde daha yüksek bir elastikliğe sahip olan şekli alır (Şekil 27).

Çok kısa bir dönemde, arzın fiyat değişmeleri karşısında bir değişiklik göstermeyeceğini söyleyebiliriz. Bu durumda, arz eğrisini fiyat eksenine paralel bir doğru şeklinde göstermek gerekecektir. Zaman süresi uzadıkça arz eğrisinin katılığı kısmen gidecektir. Daha uzun bir zaman döneminde ise arz eğrisi, çok daha elastik bir hale gelecektir. Yukarıdaki şekilde, değişik zaman süreleri içinde arz eğrisinin alacağı biçimler gösterilmiştir. Şekilde görüldüğü gibi, S_1 arz eğrisi çok kısa bir dönemdeki, S_2 arz eğrisi zaman süresinin kısmen uzaması durumundaki ve S_3 arz eğrisi ise uzun bir zaman süresindeki arz eğrisinin alacağı şekli ifade etmektedir.

Şekil: 27

L - Piyasa Dönemleri ve Denge Fiyatı

Fiyat değişimleri karşısında, arz ve talepteki değişimlerin değişik zaman sürelerinde farklı olabileceğini gördük. Bilhassa arzdaki değişimler, mallar itibariyle farklı zaman sürelerine bağlı olmaktadır. Zaman unsurunun talep üzerindeki etkisini dikkate almazsak, arz miktarının değişik zaman dönemleri itibariyle nasıl bir değişme göstereceğini şu şekilde özetleyebiliriz.

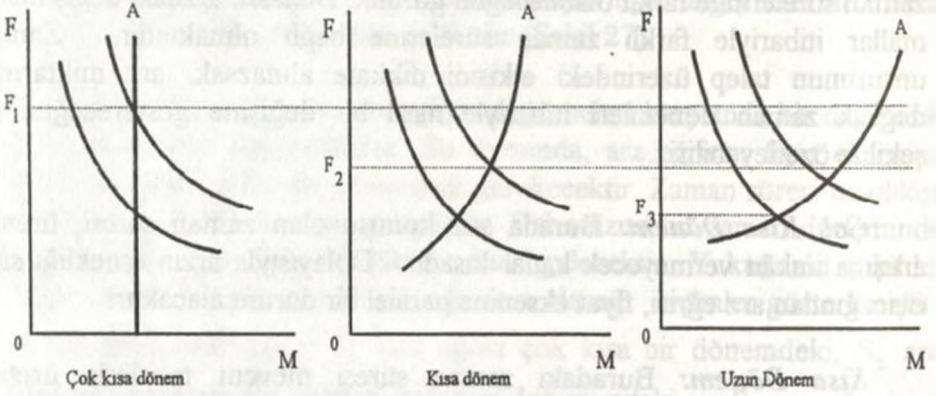
Çok Kısa Dönem: Burada söz konusu olan zaman süresi, üretim artışına imkân vermeyecek kadar kısadır. Dolayısıyla arzın esnekliği sıfır olacağından arz eğrisi, fiyat eksenine paralel bir durum alacaktır.

Kısa Dönem: Buradaki zaman süresi mevcut tesislerle üretim miktarını arttırmak imkanı vermektedir. Yani, teçhizatı değiştirmek ve kapasiteyi arttırmak mümkün değildir. Ancak tesisler tam kapasitenin altında çalışıyorsa, tam kapasite ile çalıştırılarak üretim artışları sağlanabilir. Burada arzın katılığı biraz giderilmiş, eğri hafif sağa yatmıştır.

Uzun Dönem: Üretim artışları için yeni tesislerin kurulmasına imkan veren bir zaman süresi vardır. Bu durumda arz oldukça esneklik kazanmış ve eğri daha sağa yatmıştır. Yukarıdaki izaha göre arz eğrisinin elastikliği çeşitli dönemlere göre değişmekte ve zaman süresi uzadıkça katılığı gitmektedir. Çeşitli zaman dönemlerinde arz ve talebin meydana getirdiği dengeye sırasıyla; geçici denge, kısa dönem dengesi ve uzun dönem dengesi denmektedir. Arzın sabit olduğu çok kısa dönemde "geçici denge", arz artışının mevcut tesislerin tam kapasite sınırına kadar çalıştırılmasıyla sağlandığı durumda "kısa dönem dengesi" ve nihayet yeni tesislerin kurulmasıyla arzın elastikiyet kazandığı durumda ise "uzun dönem dengesi" elde edilir.

Ortaya çıkan denge fiyatlarında talebin rolü çok farklıdır. Geçici denge durumunda, herhangi bir talep artışı, arz sabit olduğu için, fiyatın önemli ölçüde yükselmesine sebep olur. Çok kısa dönemde, fiyatın teşekkülünde hakim rol taleptedir. Kısa dönemde arzın etkinliği hissedilmeye başladığı için, talep artışlarının sebep olduğu fiyat yükselişleri biraz frenlenir. Uzun dönem dengesinde ise, talep artışlarına tam olarak cevap verecek iktisadi şartların sağlanmasıyla üretim artışı gerçekleştirilmekte, böylece fiyatı düşük veya normal bir seviyede tutmak imkânı mevcut olmaktadır.

Şekil 28 'de üç piyasa dönemi için fiyatın teşekkülünde arz ve talebin rolü gösterilmiştir.

Şekil: 28

M - Tarım Kesiminde Fiyatların Belirlenmesi

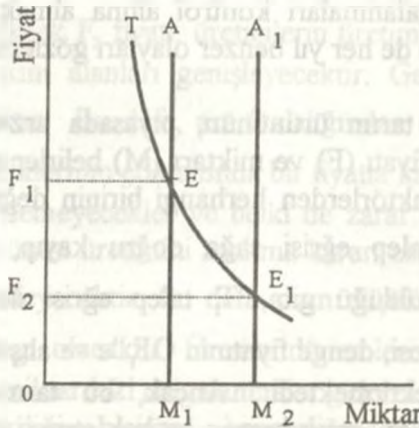
Tarım kesiminde üretim artışları, değişik ürünler itibariyle farklı olmakla birlikte, oldukça uzun zaman sürelerinde sağlanabilir. Ayrıca bu sektörde, ne kadar ileri teknikler uygulanırsa uygulansın, iklim şartları etkili olabilmektedir. Yani, üretim artışları konusunda, üreticinin iradesi dışında başka faktörlerin de payı vardır.

Bu açıklamalardan sonra, tarım ürünlerinin arzını kısa dönemde artırmanın mümkün olmadığı söylenebilir. Başka bir ifadeyle, kısa dönemde tarım ürünlerinin arz elastikliği çok katı olup, sıfıra yakındır. Buna ilaveten, tarım ürünlerinin talebi de, gerek besin maddeleri gerekse tarımsal hammaddeler için, düşük bir elastikliğe sahiptir. Yani, tarım ürünleri fiyatlarında meydana gelen değişmelere nisbetle, bu ürünlerin talep edilen miktarlarındaki değişme çok az olmaktadır.

Arz ve talep elastikliği yönünden yukarıda belirtilen özellikleri haiz olan tarım kesiminde, üretimde meydana gelecek değişmeler, piyasa fiyatını önemli ölçüde etkileyecek demektir. Piyasa fiyatında meydana gelecek değişmelerin ise, üreticilerin gelirlerini etkileyeceği açıktır.

Tarım ürünleri arzında meydana gelen değişmelerin, fiyatları daha büyük bir oranda etkilediği 18. yüzyılda tesbit edilmiştir. Tarım ürünlerinin en önemlilerinden birisi olan buğdayın arzında meydana gelecek % 10 oranındaki bir azalmanın buğday fiyatını bir misli artırdığı gözlenmiştir. Buğday arzının % 10 oranında artması ise fiyatların % 50 oranında düşmesine sebep olabilmektedir.

Tarım ürünleri arzındaki bir azalmanın fiyatları ve çiftçilerin toplam gelirlerini yükselttiği, aksi durumda ise fiyatların ve gelirlerin düştüğü söylenebilir. Şekil 29 'da arz miktarındaki artışın, ürün fiyatında ve çiftçilerin gelir seviyesinde azalma yönünde meydana getirdiği etki görülmektedir.

Şekil: 29

Arzda meydana gelen M_1, M_2 kadar artış, piyasa fiyatının F_1 'den F_2 'ye, satış hasılatının da OF_1EM_1 'den $OF_2E_1M_2$ 'ye düşmesine sebep olmuştur.

Üretici daha çok mal üretip sattığı halde zarar edebilir. Daha doğrusu, toplam geliri azalmaktadır. Tarım kesiminin bu özelliğinden dolayı hükümetler, genellikle tarım sektörüne üreticiyi korumak için müdahale etmektedir. Hükümetlerin tarım sektörüne, üreticiyi korumak

için yaptıkları müdahale üç şekilde olmaktadır. Bunlar, arzın sınırlandırılması, destekleme alımları ve sübvansiyon politikasıdır.

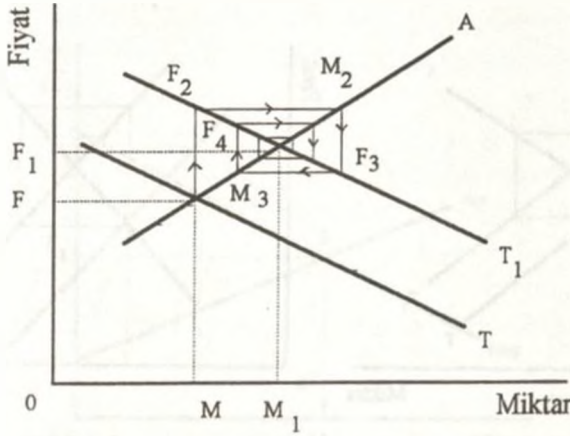
N - Örümcek Ağı Teoremi

Daha önce ifade edildiği gibi, bazı mallarda üreticilerin aldıkları kararlar, piyasaya gecikmeli olarak yansır. Üretim safhası uzun zaman alan mallarda, bu durum kolaylıkla gözlenebilir. Tarım ürünleri genellikle bu gruba girer. Bu malların bugünkü arzı, geçen dönemde verilmiş kararların sonucudur. Bir başka ifadeyle, tarım ürünlerinde bir dönemdeki arz, önceki dönem fiyatlarının bir fonksiyonudur.

Bu özellik tarım ürünlerinde, yıldan yıla fiyat-miktar dalgalanmalarına yol açar. Bu dalgalanmaları kontrol altına almak için çeşitli tedbirlere başvurulsa da, yine de her yıl benzer olayları gözlemek mümkündür.

Herhangi bir tarım ürününün, piyasada arz-talep dengesi E 'de sağlanmış, denge fiyatı (F) ve miktarı (M) belirlenmiş olsun. Daha sonra, talebe etki eden faktörlerden herhangi birinin değişmesiyle, mesela gelir artışı sebebiyle, talep eğrisi sağa doğru kayıp, T_1 durumuna gelsin. Şekil 30 'da görüldüğü gibi, T_1 talep eğrisi ile A arz eğrisinin E_2 noktasında kesişmesi, denge fiyatının OF_1 'e ve alışveriş miktarının OM_1 'e yükselmesini gerektirmektedir. Ancak, bu tarım ürününün talebinde meydana gelen artışa, arzın hemen intibak etmesi mümkün değildir. Kısa dönemde tarım ürünlerinin arzı sabittir.

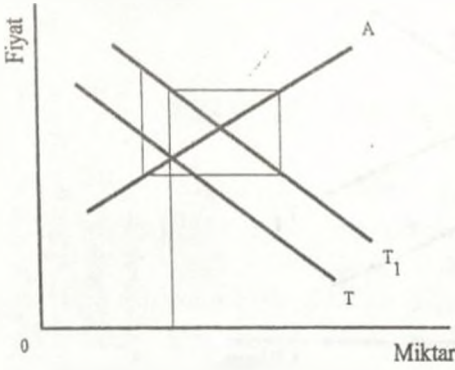
Bu durumda, talepte meydana gelen artış sonucu yeniden oluşması gereken arz-talep dengesi, sadece fiyatın yükselmesi ile sağlanacaktır. Denge miktarı OM seviyesinde kalırken, denge fiyatı F_2 'ye yükselir.

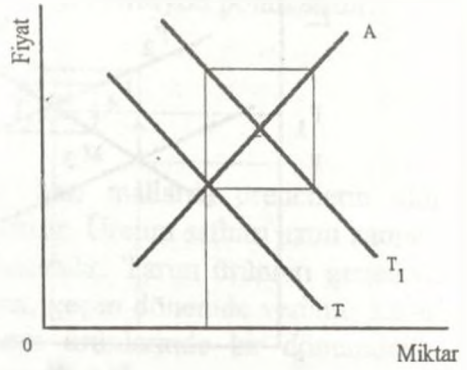
Şekil: 30

Piyasada oluşan yüksek F_2 fiyatı, üreticilerin üretim kararlarında etkili olacak ve bu malın ekim alanları genişleyecektir. Gelecek dönem arz artacak ve OM_2 olacaktır. Bu defa, arz fazlalığından dolayı denge fiyat F_3 'e düşecektir. Beklediklerinin çok altında bir fiyatla karşılaşan üreticiler, umdukları geliri elde edemeyecekler ve belki de zarar edecekler. Bunun üzerine üreticiler, bu ürünün üretimini azaltma kararı alacaklar ve gelecek dönem arz OM_3 'e gerileyecektir. Bu defa arzın düşük olması, fiyatların F_4 'e yükselmesine sebep olacaktır. Üretim dönemleri boyunca, şekilde görüldüğü gibi fiyat ve miktardaki dalgalanmalar giderek azalmaktadır. Bu dalgalanmaların gösterdiği biçimin benzerliğinden dolayı, üretim dönemleri itibariyle arz talep intibakının bu dinamik analizine, örümcek ağı teoremi adı verilmiştir.

Yukarıda ifade edilen fiyat-miktar dalgalanmaları, her zaman azalma göstermeyebilir. Dalgalanmaların azalan, sabit veya artan bir seyir takip etmesi, arz ve talep eğrilerinin esnekliğiyle alakalıdır. Talep eğrisinin esnekliği, arz eğrisine göre daha az ise dalgalanmalar sürekli olarak artacak ve giderek denge noktasından uzaklaşacaktır (Şekil 31). Şayet arz ve talep eğrilerinin esnekliği eşitse, fiyat-miktar dalgalanmaları belli bir seviyede süreklilik gösterecektir (Şekil 32).

Şekil: 31

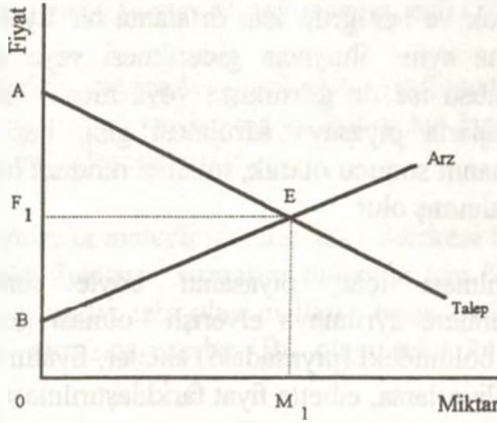

Şekil: 32

P - Tüketici Rantı ve Fiyat Farklaştırması

Tam rekabet piyasasında bilindiği gibi, bir malın tek bir denge fiyatı vardır. Bir başka ifadeyle, aynı mal, aynı piyasada, aynı fiyatla satılır. Bu, genel bir kuraldır. Bu durumda, bahis konusu mala piyasa fiyatından daha yüksek bir bedel ödemeyi göze almış olan tüketiciler bir kazanç elde etmiş olurlar ki, buna "tüketici rantı" denir.

Bu konuyu bir şekil üzerinde açıklamak, izahı kolaylaştıracaktır. Şekil 33 'de piyasa arz ve talep eğrilerinin belirlediği denge fiyatı OF_1 'dir. Tüketici ihtiyaçlarını, OF_1 fiyatından karşılamaktadır. Halbuki, şekilde görüldüğü gibi, birçok tüketici bu mala daha yüksek fiyatlar ödemeye hazırdırlar. Eğer bu mal, herkese vermeye hazır oldukları en yüksek fiyatlarla satılabilseydi, toplam satış hasılatı AOM_1E alanı kadar olurdu. Piyasa fiyatından satış yapıldığı zaman toplam satış hasılatı ise OF_1EM_1 dikdörtgeninin alanı kadardır. Bu iki alan arasındaki fark, yani AF_1E üçgeninin alanı, tüketicilerin kazançları toplamını, yani tüketici rantını verir.

Şekil: 33

Hadiseye yukarıdaki izah açısından bakacak olursak, satıcıların da tek fiyat karşısında bir kazanç sağladıkları, yani bir rant aldıkları söylenebilir. Şöyle ki, bir kısım satıcılar, denge fiyatının altında satış yapmaya razı olabilir. Ancak, OF_1 fiyatından satış yapıldığı için bir kazancı oluyor demektir. Aynı muhakeme ile, bu tip üreticilerin toplam kazancı, yani üretici rantı BF_1E alanı kadardır.

Çok sayıda satıcı ve alıcının bulunduğu tam rekabet piyasasında tek fiyatın varlığı, tüketici ve üretici rantlarının doğmasına sebep olmaktadır. Şayet, satıcıların sayısı azalır, tam rekabet şartlarından uzaklaşmış olur. Neticede, piyasadaki denge fiyatı da değişebilir.

Bilhassa, tek satıcının bulunduğu monopol şartlarında, bir mal için piyasada tek bir fiyatın olması zorunlu değildir. Zira, monopolcü (tekelci) firma arza, dolayısıyla fiyatın teşekkülüne hakim durumdadır. Monopolcü, bir mal için aynı anda farklı fiyatlar uygulamak ve böylece gelirini artırmak imkânına sahiptir. Buradaki temel fikir, alıcıların farklı ödeme kabiliyetlerine dayanarak aynı malın farklı fiyatla satılmasıdır. Eğer fiyat, alıcı sayısı kadar farklılaştırılırsa, diğer bir deyişle, her alıcıya tam ödeyebileceği ayrı ve uygun bir fiyat tatbik edilebilirse tüketici rantlarının tamamı satıcıya aktarılmış olur. Bu, ancak teorik olarak düşünülebilir. Uygulamada her tüketici için özel bir fiyat istemek

imkansızdır. Bu sebeple pratikte, çeşitli gelir seviyelerine sahip alıcıları gruplar halinde ayırmak ve her grup için ortalama bir fiyat tesbit etmek yoluna gidilir. Daima aynı ihtiyacın giderilmesi veya aynı hizmetin karşılanması söz konusu ise de görünüşte veya nicelik olarak, meselâ malın değişik ambalajlarla piyasaya sürülmesi gibi, bazı farklılıklar sağlanır. Bu farklılaşmanın sonucu olarak, tüketici rantının hiç olmazsa bir kısmı, tüketicilerden alınmış olur.

Fiyat farklılaştırılması için, piyasanın böyle farklı fiyatların uygulanabileceği bölümlere ayrılmaya elverişli olması gereklidir. Eğer fiyatın yüksek olduğu bölümdeki (piyasadaki) alıcılar, fiyatın düşük olduğu bölümlerden mal alabiliyorlarsa, elbette fiyat farklılaştırılması yapılamaz.

Piyasanın bölümlere ayrılarak farklı fiyat uygulanabilmesi için, bu ayrı piyasalarda mala olan talep elastikliğinin farklı olması lazımdır. Şayet talep elastikliği, piyasa bölümlerinde aynı olursa, fiyat farklılaşmasına gitmek yersiz olacaktır.

Ulaşım vasıtalarında, sinema ve tiyatrolarda, şu veya bu isim altında fiyat farklılaştırılmasına gidilmektedir. Benzer durumu, bir malın lüks mağaza ve işportada, ya da şehrin muhtelif semtlerinde farklı fiyatlarla satılmasında görebilmekteyiz.

R - Devletin Fiyatlara Müdahalesi

Serbest piyasa mekanizmasına dayanan ekonomilerde, piyasada teşekkül eden fiyatlara devletin müdahale etmemesi genel bir ilkedir. Bununla birlikte, değişik sebeplerle, devletin piyasaya müdahale ettiğini ve fiyatların serbestçe oluşmasına mani olduğunu görürüz. Söz konusu müdahale, bazı fiyatları dolaylı biçimde etkileyecek özendirici önlemlerden, kamu yetkililerince belirlenen fiyatlara kadar çok değişik biçimler alabilmektedir. Burada, fiyatların doğrudan belirlenmesine ilişkin bir iki örnek üzerinde durmakla yetineceğiz.

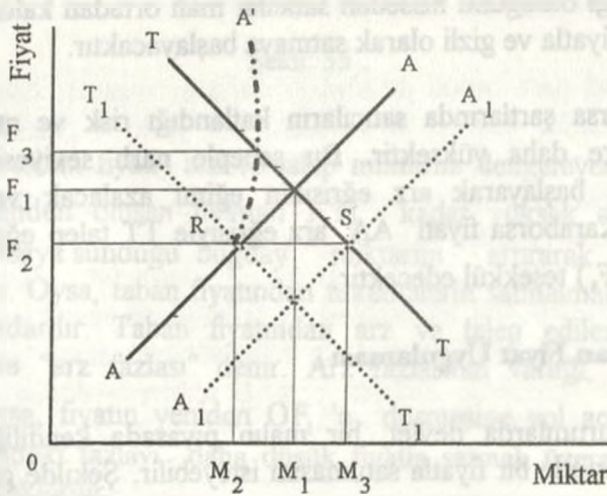
1 - Karaborsa Fiyatı

Serbest piyasa ekonomisinde bir malın piyasa fiyatı, arz ve talep eğrilerinin kesiştiği noktada teşekkül edecektir. Bu fiyat seviyesinde

piyasada bir denge sağlanmış olacaktır. Arz ve talepte bir değişme veya bir kayma meydana gelirse, fiyatın da değişeceğini daha önce ifade etmiştik.

Daha ziyade piyasada istikrarın sağlanamadığı olağanüstü dönemlerde, başta temel mallar olmak üzere bir kısım malların fiyatları hızlı bir şekilde yükselmeye başlar.

Böyle durumlarda mahalli idareler veya merkezi hükümetler piyasaya müdahale ederek, fiyatların artmasını önlemek için "narh" uygulamasına giderler. Böylece, narha tabi olan malların tesbit edilen fiyat seviyesinde alış-verişe konu olmasını isterler. Bu olayı şekil 34 üzerinde görmeye çalışalım.

Şekil: 34

F_1 piyasa fiyatını, F_2 ise narh fiyatını göstermektedir. Şekilde görüldüğü gibi F_1 fiyatında arz-talep dengesi mevcut iken, F_2 narh fiyatı seviyesinde bu denge bozulmuştur. RS aralığı kadar bir talep fazlalığı ortaya çıkmıştır.

F_2 fiyatı uygulanırken arz-talep dengesinin sağlanabilmesi için iki alternatif imkan vardır: Birincisi, talep vesika usulü veya benzer

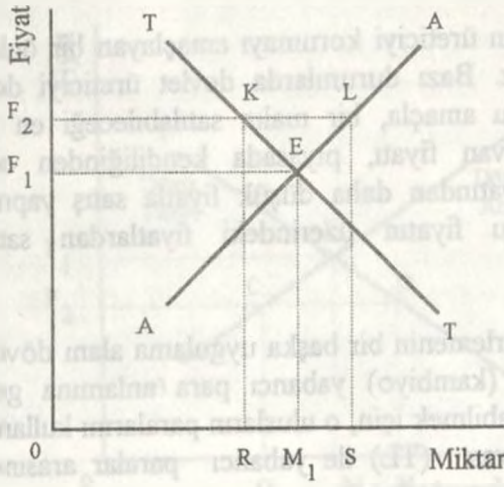
yöntemlerle daraltılıp, (AA) arz eğrisini R noktasında kesecek şekilde talep eğrisi sola doğru kaydırılırsa (T_1), denge sağlanır. Alışveriş miktarı OM_2 'ye iner ve F_2 narh fiyatı, piyasa fiyatı görünümünü alır. İkincisi ise, talepte bir daralmaya gitmeden, arzı artırmaktır. Bu durumda A arz eğrisi sağa doğru kaydırılıp (A_1), F_2 fiyatı seviyesindeki talep miktarını gösteren S noktasından geçmesi temin edilirse, piyasada denge yine sağlanmış olur. Gerek talebin kısılması gerekse arzın artırılması ile F_2 narh fiyatı seviyesinde arz-talep dengesi sağlanması halinde; piyasada ikinci bir fiyat uygulamasına rastlanmaz.

Şayet talep yeteri kadar daraltılamaz veya arz gerektiği kadar artırılamazsa, karaborsa fiyatının ortaya çıkması önlenemez. Piyasada bir talep fazlalığı olduğunu hisseden satıcılar malı ortadan kaldıracak ve daha yüksek bir fiyatla ve gizli olarak satmaya başlayacaktır.

Karaborsa şartlarında satıcıların katlandığı risk ve maliyet, normal şartlara göre daha yüksektir. Bu sebeple narh seviyesini belirten R noktasından başlayarak arz eğrisinin eğimi azalacak ve RA' şeklini alacaktır. Karaborsa fiyatı AA' arz eğrisiyle TT talep eğrisinin kesiştiği noktada (OF_3) teşekkül edecektir.

2 - Taban Fiyat Uygulaması

Bazı durumlarda devlet, bir malın piyasada kendiliğinden oluşan fiyatının üzerinde bir fiyatla satılmasını isteyebilir. Şekilde görüldüğü gibi, herhangi bir tarım ürününün, meselâ buğdayın fiyatı serbest piyasada F_1 seviyesinde teşekkül etmiştir. Piyasada buğday arz ve talebini eşitleyen bu fiyatın, çok düşük olduğu, üretim maliyetlerini ancak karşılayabildiği ve buğday üreticilerinin geçimini sağlamaya yetmeyeceği düşünülebilir. Bu durumlarda devlet buğday fiyatlarına müdahale ederek, F_1 fiyatının üzerinde yeni bir fiyat, F_2 fiyatını belirler. Devletin belirlediği F_2 fiyatına en düşük yasal fiyat ya da taban fiyatı denilmektedir (Şekil 35).

Şekil: 35

Ne var ki, taban fiyatı arz ve talep miktarını dengeleyemez. Taban fiyatı, kendiliğinden oluşan fiyattan $F_1 F_2$ kadar yüksek olduğundan, üreticiler, piyasaya sunduğu buğday miktarını artırarak OS 'ye çıkartacaklardır. Oysa, taban fiyatından tüketicilerin satınalmak istedikleri miktar OR kadardır. Taban fiyatından arz ve talep edilen miktarlar arasındaki farka "arz fazlası" denir. Arz fazlasının varlığı, işler kendi akışına bırakılırsa, fiyatın yeniden OF_1 'e düşmesine yol açar. Çünkü, satıcılar ellerindeki fazlayı daha düşük fiyatla satmak üzere aralarında rekabete gireceklerdir.

Taban fiyatının gerçekten etkili olması için, arz fazlasını destekleme alımları yoluyla devletin alması gerekir. Yukarıdaki şekile göre, tüketiciler OF_2 fiyatından OR kadar buğday alacaklardır. RS 'ye eşit arz fazlası ise devletçe satın alınır, belirlenen taban fiyatı işlerlik kazanacaktır. Zira, satılmayan buğdayların F_2 fiyatından devletçe alınacağı garanti edildiğinden, hiçbir üretici buğdayını daha düşük bir fiyattan satmaya yanaşmayacaktır.

3 - Döviz Piyasasında Tavan Fiyatı - Döviz Kontrolü

Taban fiyatlarının üreticiyi korumayı amaçlayan bir önlem olduğunu görmüş bulunuyoruz. Bazı durumlarda devlet üreticiyi değil tüketiciyi korumaya çalışır. Bu amaçla, bir malın satılabileceği en yüksek fiyatı kendisi belirler. Tavan fiyatı, piyasada kendiliğinden oluşan fiyatın altındadır. Tavan fiyatından daha düşük fiyatla satış yapmanın serbest olmasına karşın, bu fiyatın üzerindeki fiyatlardan satış yapılması yasaklanır.

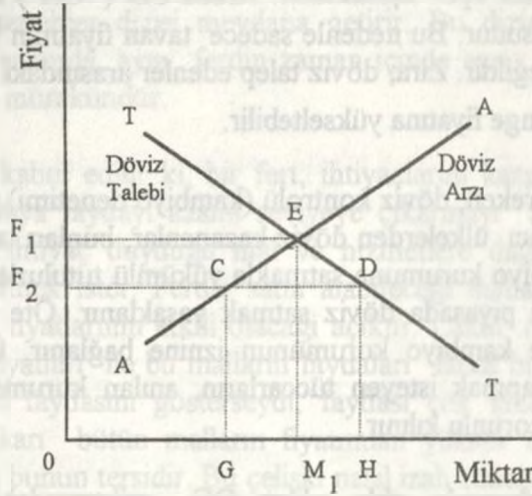
Tavan fiyatı belirlemenin bir başka uygulama alanı döviz piyasasıdır. Bilindiği gibi döviz (kambiyo) yabancı para anlamına gelir. Yabancı uluslardan ithalat yapabilmek için, o ulusların paralarını kullanmak gerekir. Bu yüzden, Türk Lirası (TL) ile yabancı paralar arasındaki değişim oranlarının bilinmesi zorunludur.

İki ulusal para birimi arasındaki değişim oranına, "döviz kuru" adı verilir. Bir başka deyişle, döviz kuru, bir yabancı paranın ulusal para cinsinden fiyatıdır. Örneğin, 1 dolar satın alabilmek için 25 bin TL. ödemek gerekiyorsa, dolar fiyatı 25 bin liradır. $1\$=25000$ TL. eşitliği ise, açıkladığımız döviz kuru ilişkisini gösterir.

Döviz kuru devlet müdahalesinin yokluğunda, döviz arz ve talebine göre serbestçe oluşur. Durum, tam rekabet piyasasında bir mal fiyatının oluşumundan farksızdır. Dileyen dilediği miktarda döviz serbestçe alıp satılabilir.

Serbest piyasada, döviz (dolar veya mark) fiyatının F_1 seviyesinde teşekkül ettiği şekilde görülmektedir. Dikey ekseninde dövizin TL cinsinden fiyatı, yatay ekseninde ise, değişim konusu dövizin miktarı verilmiştir (Şekil 36).

Döviz arzı eğrisi (AA), doların TL. cinsinden çeşitli fiyatları karşısında piyasaya sunulmak istenen döviz miktarlarını göstermektedir. İhracat yaparak, turistik tesis işleterek, yabancı ülkelerde çalışarak döviz elde edenler, piyasaya döviz arz edenlerden başlıcalardır. Dövizin TL cinsinden fiyatı düşüken az, yüksekken daha çok döviz sunulmak isteneceği açıktır.

Şekil: 36

Döviz talebi eğrisi (TT) ise, TL cinsinden çeşitli fiyatlar karşısında, satın alınmak istenen döviz miktarlarını gösterir. Yurt dışından mal ithal etmek isteyenler, yabancı ülkelerde okumak veya tedavi görmek isteyenler, TL karşısında döviz talep ederler. TL cinsinden döviz fiyatı düşüken çok, yükseken daha az döviz talep edileceği ortadadır.

Döviz fiyatının bu şekilde arz ve talebine göre oluştuğunu varsayalım. Belirli bir dönemde F_1 fiyatı üzerinden OM_1 kadar döviz, piyasada serbestçe alınıp satılacaktır. Ne var ki, kendiliğinden F_1 seviyesinde belirlenen döviz fiyatı, ekonomik açıdan sakıncalı ölçüde yüksek bulunabilir. Gerçekten, bu yüksek döviz kuru üzerinden ithal edilecek maddelerin, yurt içi fiyatları yükseltmesinden endişe duyulabilir.

Yüksek döviz kurunu önleme yollarından biri, döviz için tavan fiyatı konulmasıdır. Yetkili kuruluşlar, serbestçe oluşan F_1 fiyatının altında bir tavan fiyatı belirleyebilirler. Şekildeki F_2 fiyatı bu durumu yansıtmaktadır. Ancak döviz arz ve talebi arasında F_1 seviyesinde sağlanan denliğe, F_2 tavan fiyatında ulaşamaz. F_2 tavan fiyatından döviz talebi F_2D , aynı

fiyattan döviz arzını F_2C aşmaktadır. Arada $CD (=GH)$ kadar bir talep fazlalığı söz konusudur. Bu nedenle sadece tavan fiyatının belirlenmesiyle yetinilmesi kafi değildir. Zira, döviz talep edenler arasındaki rekabet, döviz fiyatını yine F_1 denge fiyatına yükseltebilir.

Yapılması gereken, döviz kontrolü (kambiyo denetimi) uygulamasıdır. Bu amaçla, yabancı ülkelerden döviz kazananlar, bunları tavan fiyatından merkezi bir kambiyo kurumuna satmakla yükümlü tutulurlar. Tavan fiyatı üzerinden serbest piyasada döviz satmak yasaklanır. Öte yandan, döviz talepleri ise, yine kambiyo kurumunun iznine bağlanır. Örneğin, dolar karşılığı ithalat yapmak isteyen tüccarların, anılan kurumdan döviz izni (permi) almaları zorunlu kılınır.

Belirli bir dönemde, elde edilen OG miktarındaki döviz, aynı dönemin OH hacmindeki talebi arasında, belirli yöntemlerle paylaşılmaya dayanan bu sisteme, döviz kontrolü veya kambiyo denetimi adı verilir.

V - TALEP TEORİSİ VE TÜKETİCİ DENGESİ

Daha önceki açıklamalarda, fiyat değişimleri karşısında talep edilen miktarın ters yönde değiştiğini ve bu nedenle, talep eğrisinin yukarıdan aşağıya doğru inildikçe sağa doğru genişleyen bir eğri olduğunu belirtmiştik. Fiyatın dışında, talebe etki eden unsurların da talep miktarını belli yönde etkilediğini biliyoruz. Bu bahis içinde, tüketicinin davranışları ve onun talebini etkileyen faktörler incelenecektir.

İnsan ihtiyaçlarının çok ve çeşitli olduğunu biliyoruz. Duyduğu çeşitli ihtiyaçlar karşısında bir tüketicinin davranışı nasıl olacaktır? Bütün ihtiyaçlarını karşılayabilecek imkana sahip olsa, mesele yoktur. Lakin, imkanların sınırlı olması, yani gelir seviyesinin belirli olması durumunda tüketici nasıl hareket edecektir?

Tüketicinin gözünde, bazı ihtiyaçların tatmin edilmesi, diğerlerine oranla daha çok arzu edilir. Her fert görgüsü, bilgisi ve sosyal çevresinin

etkisi altında ihtiyaçlarını sıraya koyar. Böylece, ncelik sırasını kendisinin belirlediği bir tercihler dizisi meydana getirir. Bu dizinin her fert için değişik olması yanında, aynı ferdin zaman içinde ayrı tercihler dizisine sahip olması da mümkündür.

Genellikle kabul edilir ki, bir fert, ihtiyaçlarını karşılarken duyacağı tatmin hissini veya faydayı azami seviyeye çıkarmayı arzu eder. Yani, sınırlı gelirini ihtiyaç duyduğu mal ve hizmetlere dağıtırken, en fazla faydayı elde etmek ister. Ferdin satın alabileceği mallar üzerinde, gelir seviyesi ile mal fiyatlarının etkili olacağı açıktır. Lakin, malların piyasada teşekkül eden fiyatları ile bu malların faydaları farklı hususlardır. şayet, fiyatlar malların faydasını gösterseydi, faydası çok fazla olan ekmeğin fiyatı, aşağı yukarı bütün malların fiyatından yüksek olması gerekirdi. Halbuki, durum bunun tersidir. Bu çelişki nasıl izah edilebilir?

Tüketicilerin davranışlarını açıklamak ve bir malın faydası ile değerisi arasındaki münasebeti ortaya koyabilmek için fayda kavramı ve fayda analizi üzerinde durmamız gerekecektir.

A - Marjinal Fayda Analizi

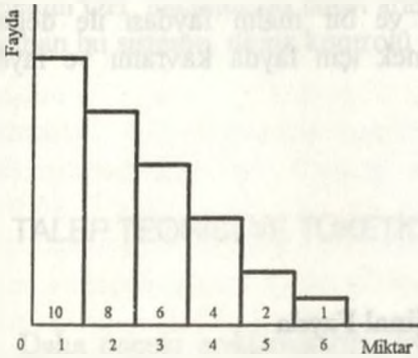
1 - Fayda, Toplam Fayda ve Marjinal Fayda

Bilindiği gibi, insan ihtiyaçlarını karşılayan şeylere mal; malların, ihtiyaçları tatmin kabiliyetine ise fayda adı verilir. Buna göre, malların faydası ile ihtiyaçlar arasında yakın bir ilgi olduğu görülmektedir.

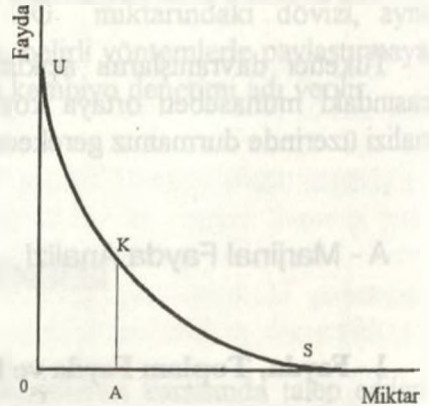
İnsan ihtiyaçlarının iki önemli özelliği vardır: Birincisi, ihtiyaçlar tatmin edildikçe şiddetlerinin azalmasıdır. İkincisi ise, ihtiyaçların belirli sınırlar içinde birbirlerinin yerine geebilmesidir. Bu zellikler fayda için de geçerlidir. Buna göre, bir malın elimizdeki miktarı arttıkça faydası azalacaktır. Ayrıca, çeşitli mallar belirli sınırlar içinde birbirlerinin yerine geçebilirler. Bunlara ikame malları denir. Bir malın sürekli olarak kullanılması karşısında duyulan arzu da gittikçe azalacaktır. Tketicilmeye başlanmasından itibaren, arka arkaya kullanılan mal birimleri, aynı faydayı vermeyecektir. İlk birimin verdiği tatmin, ikinci birimin vereceği tatminden mutlaka fazladır. İfade edilmeye çalışılan hususu bir şekil

üzerinde de gösterebiliriz. Şekil 37 'de kullanılan miktarlar arttıkça, faydaları azalan, kesikli bir fayda eğrisi görülmektedir. Tüketilen birimleri küçülterek fayda eğrisini çizerseniz, kesiksiz ve azalan bir fayda eğrisi elde edebiliriz (Şekil 38).

Faydayı ölçülebilir kabul ederek yapılan izahlardan toplam faydayı da elde edebiliriz. Mesela, bir maldan 10 birim kullanıldığında, tüketilen birimlerin faydalarının toplamı, bize toplam faydayı verecektir. Şekil 38 üzerinde gösterecek olursak, bir maldan OA miktarı kullanıldığında, OAKU alanı, toplam faydayı verir. Bu durumda, toplam faydanın çıkabileceği azami sınır, OUS yüzeyidir. Zira S noktası ferdin tam doyum noktasıdır. Bu noktadan sonra, tüketilecek mal birimlerinin faydası eksi bir değer olacaktır.

Şekil: 37

Şekil: 38

Marjinal fayda ise, tüketilen miktarın bir birim veya bir ünite artırılmasıyla toplam fayda da sağlanan değişmedir. Bir başka ifadeyle, marjinal fayda, bir maldan bir birim daha fazla kullanılmasının tüketiciye sağladığı ek fayda olarak tanımlanabilir.

Bu tariflerden hareketle, bir malın herhangi bir kullanım seviyesindeki marjinal faydası, aşağıdaki formüle göre hesaplanabilir.

$$\text{A Malının Marjinal Faydası} = \frac{\text{Toplam Faydadaki Değişme}}{\text{Tüketilen Miktardaki Değişme}}$$

$$MF_i = \frac{\Delta TF_i}{\Delta M_i}$$

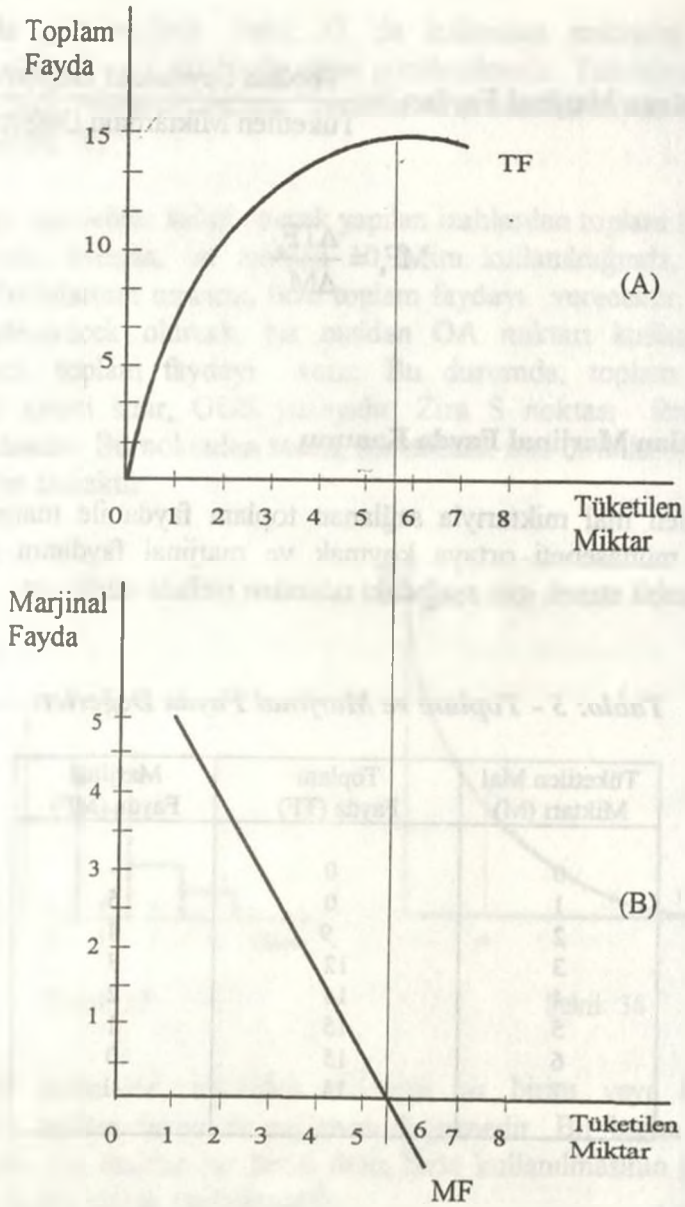
2 - Azalan Marjinal Fayda Kanunu

Tüketilen mal miktarıyla sağlanan toplam fayda ile marjinal fayda arasındaki münasebeti ortaya koymak ve marjinal faydanın gösterdiği gelişmeyi tesbit etmek için aşağıdaki tablodan istifade edebiliriz.

Tablo: 5 - Toplam ve Marjinal Fayda Değerleri

Tüketilen Mal Miktarı (M)	Toplam Fayda (TF)	Marjinal Fayda (MF)
0	0	-
1	5	5
2	9	4
3	12	3
4	14	2
5	15	1
6	15	0
7	14	-1

Tablo 5 'de görüldüğü gibi, tüketilen mal miktarı arttıkça toplam fayda artmakta ve belli bir noktadan sonra azalmaya başlamaktadır. Buna karşılık, marjinal faydanın daima azaldığı görülmektedir. Daima eksilen niteliği ile kendini gösteren bu durum önemli bir kavramı ortaya çıkarır: Azalan marjinal fayda kavramı. Toplam fayda ile marjinal faydanın gösterdiği gelişme, şekil 39 'da görülmektedir.

Şekil: 39

Gerek tabloda ve gerekse şekil üzerinde görüldüğü gibi, toplam faydanın maksimumuna ulaştığı seviyede marjinal fayda sıfır değerini almaktadır. Bu noktadan sonra toplam fayda azalmaya başlamaktadır.

Bir tüketicinin, belli bir dönemde belli bir maldan kullandığı miktar arttıkça, her birimin kendisine sağladığı ilave tatminin, yani marjinal faydanın giderek azalmasının nedeni, insanın biyolojik ve psikolojik yapısı ile ihtiyaçlarının özellikleriyle yakından ilgilidir. Marjinal faydanın azalışı her zaman, her yerde ve her mal için geçerli bir kuraldır. Mesela, para için, daha doğrusu tüketicinin geliri için de geçerlidir. Tüketicinin gelir seviyesi yükseldikçe paranın marjinal faydası da azalır.

Marjinal faydanın sürekli azalan hali veya marjinal fayda eğrisinin biçimi, tüketicilerin bir maldan, neden yüksek fiyatlardan az, düşük fiyatlardan çok satın aldıklarını genel olarak açıklamaktadır. Tüketim seviyesi az iken fayda yüksek olduğu için yüksek fiyat ödenebilmektedir. Buna karşılık tüketim çok iken fayda azalır. Bu durumda daha fazla tüketim yapılması ancak düşük fiyatlarda mümkün olur.

3 - Tüketici Dengesi

Belirli bir gelire sahip olan tüketici, bu gelirini ihtiyacı olan mal ve hizmetlere sarfederken, elde edeceği tatmini veya faydayı azami seviyeye çıkarmak ister. Sınırlı imkanları ile azami tatmin seviyesine ulaştığı anda tüketicinin dengeye geldiği söylenebilir. Acaba, dengeye gelmek isteyen, yani sınırlı gelirini çeşitli mallara sarfederken azami tatmin seviyesine ulaşmaya çalışan tüketici nasıl hareket etmelidir?

Marjinal fayda analizi çerçevesinde bu soruya cevap verebilmek için; tüketicinin sınırlı gelirinin, ihtiyaçları arasında yapmış olduğu sıralamanın ve herhangi bir ihtiyacın karşılanması için kullanılan mal birimleri arttıkça marjinal faydanın azalacağını bilmesi yanında, malın piyasadaki fiyatının da bilinmesi gereklidir. Bütün bu hususları dikkate alarak hareket eden bir tüketici, çeşitli mal ve hizmetlerden satın aldığı miktarları öyle ayarlar ki, sonunda her maldan sağladığı marjinal fayda ile o malların fiyatları arasındaki oran birbirine eşitlenmiş olur. Buna, tüketicinin denge hali denir. Yani, tüketici gelirini mallar arasında öyle dağıtmıştır ki, sonunda toplam fayda azami seviyeye yükselmiştir.

Tüketicinin dengeye gelişi şu şekilde ifade edilebilir:

$$\frac{A' \text{ nin MF}}{A' \text{ nin Fiyatı}} = \frac{B' \text{ nin MF}}{B' \text{ nin Fiyatı}} = \dots = \frac{N' \text{ nin MF}}{N' \text{ nin Fiyatı}}$$

A, B, ..., N çeşitli malları, MF ise bu malların marjinal faydalarını göstermektedir.

Bu eşitliğin anlamı, tüketicinin kullanmakta olduğu her mal için harcadığı paranın son lirasına karşılık elde ettiği marjinal faydaları eşitlemesidir. Bu durumda tüketici, harcamasını bir maldan diğerine aktarmak suretiyle toplam faydasını artıramaz.

Tüketici, gelirini sarfederken bu eşitliği herhangi bir şekilde bozacak olursa, toplam faydanın azaldığı görülecektir.

Tüketici belli olan gelirini, yine fiyatları belli ilan mallara sarfederken, toplam faydasını azamileştirmek için; malların marjinal faydalarını fiyatlarına oranlayarak sağlayacağı eşitliğin, niçin denge şartı olduğunu bir örnekle şöyle açıklayabiliriz: Bir tüketici, sabit geliriyle sadece iki mal (A ve B) tüketsin. Bu malların piyasadaki fiyatları, sırasıyla 20 ve 50 olsun. Tüketici, gelirini bu iki mala dağıtarak ulaştığı kullanım seviyesinde A 'nın marjinal faydası 100, B 'nin marjinal faydası 150 olsun. Bu tüketim kalıbında, marjinal fayda-fiyat oranları birbirine eşit değildir.

$$\frac{MF_A}{F_A} > \frac{MF_B}{F_B} \quad \text{veya} \quad \frac{100}{20} > \frac{150}{50}$$

Oranları sadeleştirirsek; $5 > 3$ çıkar. Bir başka ifadeyle, toplam faydayı azamileştirecek denge şartı sağlanamamıştır.

Yukarıdaki eşitsizlikte görüldüğü gibi tüketici A malına harcadığı son lirası karşılığında 5 birimlik marjinal fayda elde ederken, B'ye harcadığı son lirası için 3 birimlik ek fayda sağlamaktadır. Bu durumda toplam faydanın azami seviyede olmadığı açıktır. Tüketici B için harcadığı son lirasını bu maldan çeker, bununla A malı alırsa; kaybedeceği ek fayda 3 iken, kazanacağı ek fayda 5 birim olacaktır. Toplam fayda, bu harcama değişikliğinden dolayı, kayıp-kazanç farkı kadar, yani 2 birim artacaktır.

Bu sebeple tüketici, toplam faydasını artırabilmek için, harcamalarını B 'den çekip, A 'ya yöneltecektir. Ancak, tüketicinin harcamalarını bu şekilde değiştirmesi, toplam faydasını sürekli olarak aynı oranda artırmayacaktır. Azalan marjinal fayda kanununa göre, tüketimi artırılan A'nın marjinal faydası azalırken, tüketimi azalan B 'nin marjinal faydası artacaktır. Diğer bir deyişle, A malının marjinal fayda-fiyat oranı küçülürken, B malının marjinal fayda-fiyat oranı büyüyecektir. Bu iki oran arasındaki fark, harcamalar B'den A 'ya kaydıçça küçülecek ve sonunda sıfır olacaktır. Bu tüketim sayesinde toplam fayda azami seviyeye ulaşırken, marjinal fayda

fiyat oranları da eşitlenecektir. Denge şartı olan $\frac{MF_a}{F_a} = \frac{MF_b}{F_b}$ eşitliği,

yukarıda verilen örneğe göre: $\frac{80}{20} = \frac{200}{50}$ oranlarında sağlanmaktadır.

Bu durumda A 'ya harcanan son lira ile B 'ye harcanan son liradan sağlanan ek fayda 4 olarak eşitlenmektedir.

Marjinal fayda teorisine göre tüketicinin tercihlerinde, gelir seviyesinde ve malların fiyatlarında meydana gelecek olan değişmeler, tüketicinin dengesini etkileyecektir. Tüketici tercihlerinin değişmediği ve gelir seviyesinin aynı kaldığı kabul edilirse, tüketicinin bir maldan satın almak isteyeceği miktar o malın fiyatı ile diğer malların fiyatları arasındaki ilişkilere bağlı olacaktır. Buna göre, diğer malların fiyatları aynı kalırken, bir malın fiyatı düşerse, tüketiciler bu maldan daha fazla almak isteyeceklerdir. Çünkü bu mal için harcanacak gelir biriminin marjinal faydası artmıştır. Bu durumda, tüketici toplam faydayı azami yapmak için yeni bir harcama planı yapacaktır. Benzer şekilde, tüketici tercihlerindeki değişmeler de tüketici dengesinin değişmesinde etkili olacaktır.

B - Kayıtsızlık Eğrileri Analizi ve Tüketici Dengesi

Tüketicinin dengeye gelişini, yani gelirini azami tatmin sağlayacak şekilde dağıtması problemini marjinal fayda tahlillerine dayanarak açıklamaya çalıştık. Şimdi ise, aynı problem kayıtsızlık eğrileri analizi ile izah edilecektir. Yani ferdin azami tatmin sağlayacak biçimde harcamalarını nasıl dağıtacağı, kayıtsızlık eğrileriyle açıklanacaktır. Yalnız

burada, faydanın ölçülmesinden değil, tüketicinin bizzat yapacağı tatmin kıyaslamalarından hareket edilmektedir.

Konuyu daha kolay izah etmek için, tüketicinin yalnız iki mal tükettiğini kabul edelim. Tüketici ihtiyacı olan bu iki maldan çeşitli miktarlarda tüketirken, bu malların bazı bileşimleri arasında bir tercih yapmakta kayıtsız kalabilir. Bu durumda, tüketicinin söz konusu bileşimlerden sağladığı fayda seviyesi aynıdır. Aynı toplam tatmini veya faydayı sağlayan iki malın değişik bileşimlerini gösteren tabloya "Kayıtsızlık Tablosu" denir (Tablo 6).

Tablo: 6 - Kayıtsızlık Tablosu

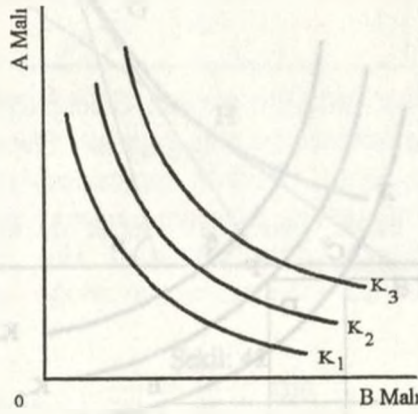
A Malı	B Malı
10	1
7	2
5	3
4	4
3	5

Bu tabloya göre, tüketici A malından 10 birim, B malından 1 birim tüketmek ile A dan 3 birim, B den 5 birim tüketmek arasında bir fark görmemektedir. Zira, A ve B mallarının her bileşimi aynı toplam faydayı vermektedir.

Yukarıdaki tabloda A ve B malından tüketilen miktarlarda bir artma olursa, bu durumda da her bileşim aynı toplam faydayı sağlayacaktır. Lakin, ikinci bir kayıtsızlık tablosundan (Tablo 7) sağlanan toplam fayda ilkinden daha fazla olacaktır. Kayıtsızlık tablolarına dayanarak kayıtsızlık eğrilerini bir grafik üzerinde gösterebiliriz (Şekil 40).

Tablo: 7 - Kayıtsızlık Tablosu

A Mali	B Mali
12	1
9	2
6	3
5	4
4	5

Şekil: 40

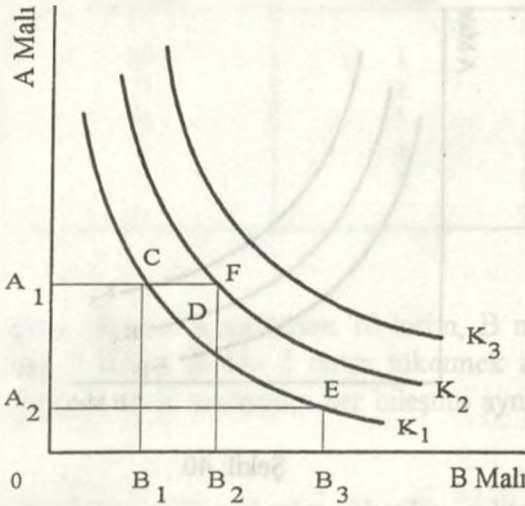
Aynı eğri üzerindeki her nokta aynı toplam tatmini temsil etmektedir. Ancak eğri bütünüyle sağa kaymışsa, bu daha fazla bir tatmini gösterir. Bu yeni eğri üzerindeki her nokta da, aynı toplam tatmini verir. Kayıtsızlık tablolarını ve bunlara dayanarak kayıtsızlık eğrilerinin adedini istenildiği kadar artırmak mümkündür. Birbirlerine göre farklı fayda sağlayan kayıtsızlık eğrilerinin takımına "Kayıtsızlık Paftası" adı verilir. Kayıtsızlık eğrilerinin özellikleri şu şekilde sıralanabilir:

- 1 - Bu eğriler birbirlerini kesmezler,
- 2 - Her eğri, orijinden sağa doğru kaydıçça daha fazla toplam fayda sağlar,
- 3 - Kayıtsızlık eğrileri orijine göre dış bükeydirler.

Kayıtsızlık eğrilerinin bu özelliklerini şekil 41 üzerinde açıklayabiliriz.

K_1 kayıtsızlık eğrisi üzerindeki C, D, E noktaları aynı toplam faydayı vermektedir. Tüketici bu noktalar arasında bir tercih yapmakta kayıtsızdır.

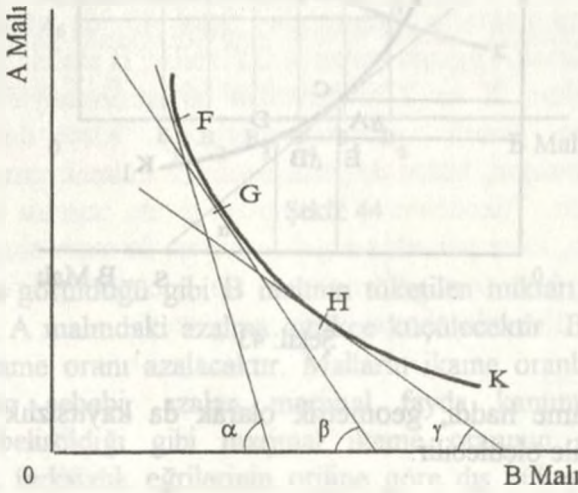
Lakin, K_2 eğrisi K_1 'e göre daha fazla faydayı temsil eder. Çünkü bu eğri üzerinde, tüketilen A ve/veya B malının miktarı daha çoktur. Bu durumda, kayıtsızlık eğrilerinin kesilmeyeceğini ve sağa doğru kaydıçça daha yüksek fayda sağlayacağını söyleyebiliriz.

Şekil: 41

Aynı kayıtsızlık eğrisi üzerinde bir noktadan diğerine geçildiğinde, bu iki maldan birinin miktarı azalırken, diğerinin tüketilen miktarı artmaktadır. K_1 kayıtsızlık eğrisi üzerindeki C noktasında A malından OA_1 , B malından OB_1 kadar tüketilmektedir. Aynı eğri üzerindeki E noktasına gelindiğinde, tüketilen miktar A'dan OA_2 'ye düşerken, B'den OB_3 'e yükselmiştir. Bu durum, C noktasından E noktasına geçildiğinde A malı yerine B malının ikame edildiğini göstermektedir. Ancak aynı kayıtsızlık eğrisi üzerinde sol yukarıdan sağ aşağıya doğru hareket

edildiğinde, mallar arasında ikame mevcut olmasına rağmen, ikame oranının değiştiği görülecektir. Bu husus, teknik olarak farksızlık eğrisinin eğimi ile açıklanabilir. Şekil 42 'de görüldüğü gibi farksızlık eğrisi üzerindeki F,G,H noktalarında, eğim sürekli azalmaktadır. Eğri boyunca eğimin sürekli azalış göstermesi, farksızlık eğrisinin dış bükey olmasının sonucudur. Şayet kayıtsızlık eğrisinin dış bükey değil de, iç bükey olduğu kabul edilirse, eğimin sürekli artacağı görülecektir. Bu konu, Marjinal İkame Haddi kavramının açıklanması ile daha iyi anlaşılacaktır.

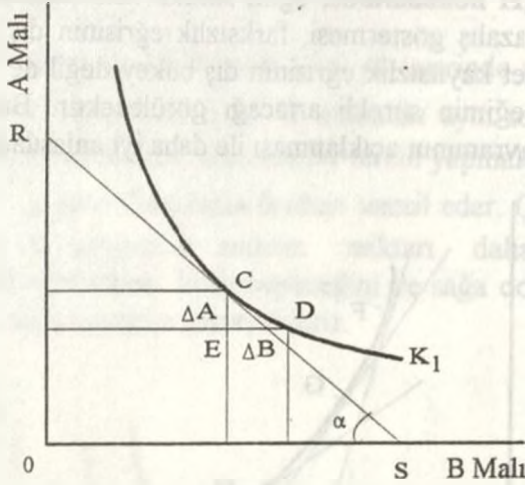

Şekil: 42

1 - Marjinal İkame Haddi

Aynı kayıtsızlık eğrisi üzerinde kalındıkça, eş fayda sağlamak için daima bir mal lehine ve diğer mal aleyhine hareket edilir. Başka bir ifadeyle, bir malın tüketilen miktarı azaltılırken, bunu karşılamak için diğer malın tüketimi çoğaltılır. Şekil 43'de görüldüğü gibi C noktasından D noktasına geçildiğinde, A malının tüketimi $\Delta A (=CE)$ kadar bir azalış ve B malının tüketimi ise $\Delta B (=ED)$ kadar bir artış gösterir. $\Delta A / \Delta B$ oranı, A malının ne oranda B malı ile ikame edildiğini gösterir. Bir başka deyişle, aynı tatmin seviyesini korumak için tüketicinin vazgeçtiği A malına karşılık ne kadar B malı isteyeceğini gösterir. Bu orana, Marjinal İkame Haddi denir. Marjinal ikame haddinin sonucu negatif işaret alır. Yani $MİH = \Delta A / \Delta B$ oranı (-) sonuç verir. MİH'in eksi işaret alması, tüketicinin aynı toplam fayda seviyesini korumak için bir maldan daha az

alması halinde öteki maldan daha çok alması sonucudur. Bir başka ifadeyle malların tüketimindeki değişme ters yönlü olmasından dolayı, oran negatif çıkmaktadır.

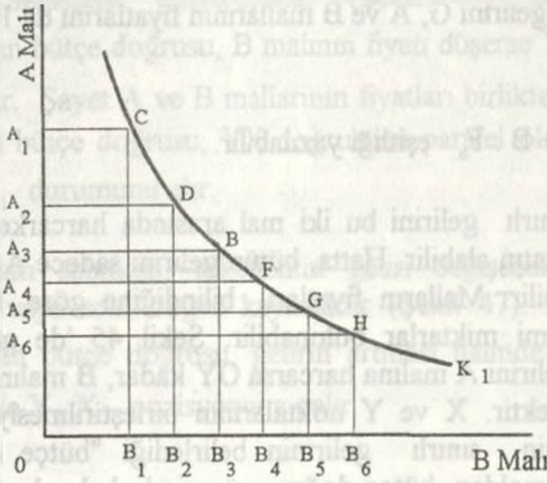

Şekil: 43

Marjinal İkame haddi, geometrik olarak da kayıtsızlık eğrisinin o noktadaki eğimi ile ölçülebilir.

$$\text{tg}\alpha = \frac{OR}{OS} = \frac{\Delta A}{\Delta B}$$

Marjinal ikame haddi ($\Delta A / \Delta B$) kayıtsızlık eğrisi üzerinde, yukarıdan aşağıya inildikçe azalır. Zira, eğrinin yukarı kısmında A malından daha fazla ve fakat B malından daha az tüketilmektedir. B malının tüketimi bir birim artırılmak istenirse, A malından daha fazla bir miktarda azalma olacaktır. Lakin, tüketilen A malının miktarı azaldıkça, bu maldan daha zor fedakarlık edilecek ve diğer maldan (B) daha fazla alma yoluna gidilecektir. Yani, marjinal ikame haddi, kayıtsızlık eğrisi üzerinde yukarıdan aşağıya doğru inildikçe azalacaktır (Şekil 44).

Şekil: 44

Şekilde görüldüğü gibi B malının tüketilen miktarı belli miktarlarda artırılırken, A malındaki azalma gittikçe küçülecektir. Bir başka ifadeyle marjinal ikame oranı azalacaktır. Malların ikame oranlarının bu şekilde değişmesinin sebebi, azalan marjinal fayda kanunundan dolayıdır. Yukarıda belirtildiği gibi marjinal ikame oranının azalan bir seyir göstermesi, farksızlık eğrilerinin orijine göre dış bükey olmasına neden olmaktadır.

2 - Bütçe Doğrusu

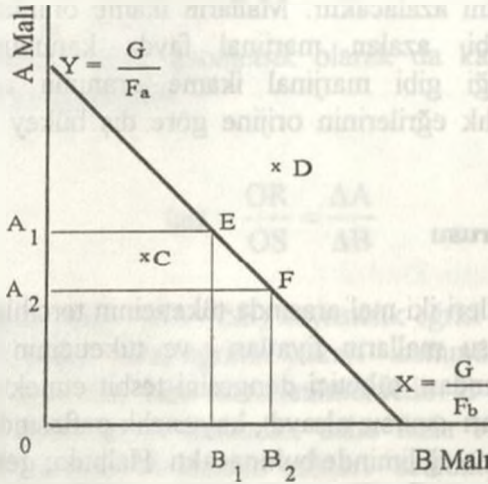
Kayıtsızlık eğrileri iki mal arasında tüketicinin tercihlerini yansıtmakla beraber, söz konusu malların fiyatları ve tüketicinin bütçe imkanları hesaba katılmadığından, tüketici dengesini tesbit etmekte yetersizdirler. Tüketicinin imkanları sınırsız olsaydı, kayıtsızlık paftasındaki en yüksek eş fayda eğrisine ulaşma eğiliminde bulunacaktı. Halbuki, gelirin sınırlı olması yanında bu malların fiyatları, tüketicinin alabileceği mal miktarını, dolayısıyla ulaşabileceği kayıtsızlık eğrisini belirleyecektir.

Önce söz konusu iki malın fiyatları belli iken tüketici gelirinin nasıl bir sınır meydana getireceğini tesbit etmeye çalışalım.

Tüketicinin gelirini G , A ve B mallarının fiyatlarını da F_a ve F_b olarak gösterirsek;

$$G = A \cdot F_a + B \cdot F_b \text{ eşitliği yazılabilir.}$$

Tüketici, sınırlı gelirini bu iki mal arasında harcarken, birinden az diğerinden çok satın alabilir. Hatta, bütün gelirini sadece A veya sadece B malına harcayabilir. Malların fiyatları bilindiğine göre, bu mallardan alınabilecek azami miktarlar bulunabilir. Şekil 45 'de görüldüğü gibi, tüketici bütün gelirini A malına harcarsa OY kadar, B malına harcarsa OX kadar alabilecektir. X ve Y noktalarının birleştirilmesiyle elde edilen doğru, tüketicinin sınırlı gelirinin belirlediği "bütçe doğrusu" dur. Tüketici, bu iki maldan, bütçe doğrusu üzerinde kalmak şartıyla, değişik miktarlarda alabilir. Tüketicinin XY doğrusu dışına taşması beklenemez. Mesela D noktası, daha yüksek bir gelir seviyesi ile satın alınabilecek bir mal bileşimini gösterirken, C noktası ise mevcut gelirin tamamını harcamadan satın alınabilecek mal bileşimini gösterir.

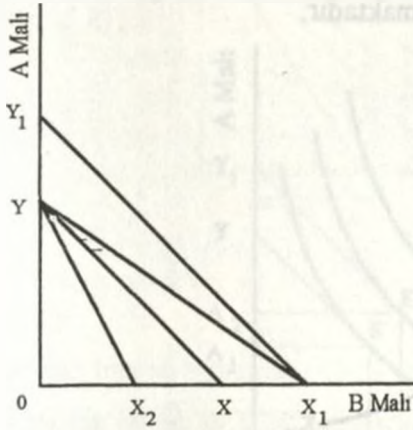

Şekil: 45

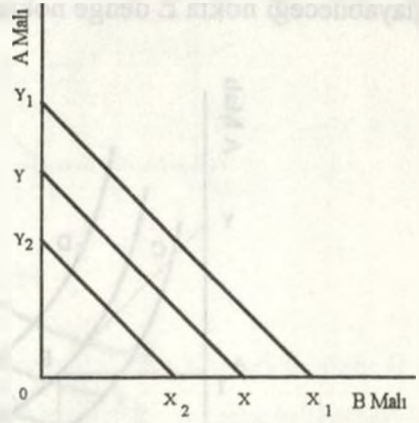
Tüketicinin iki maldan satın alabileceği miktarı belirleyen iki değişken, malların fiyatları ve tüketicinin geliri olduğuna göre, bunlarda meydana gelecek değişimler bütçe doğrusunu değiştirecektir. Tüketicinin geliri sabitken, iki malın fiyatları birlikte veya tek olarak artar veya azalır, aynı veya farklı oranda artar veya azalır, bu gelişmelere bağlı olarak bütçe

doğrusu da değişiklik gösterecektir (Şekil 46). Başlangıçta YX durumunda olan bütçe doğrusu, B malının fiyatı düşerse YX_1 , yükselirse YX_2 halini alır. Şayet A ve B mallarının fiyatları birlikte ve aynı oranda ucuzlarsa, yeni bütçe doğrusu, YX doğrusuna paralel olarak sağa doğru kayar ve $Y_1 X_1$ durumunu alır.

Mal fiyatları sabitken, tüketicinin geliri değişecek olursa, bütçe doğrusu sağa veya sola doğru kayacaktır (Şekil 47). Başlangıçta YX durumunda olan bütçe doğrusu, gelirin artması halinde $Y_1 X_1$, gelirin azalması halinde $Y_2 X_2$ pozisyonuna gelir.

Şekil: 46

Şekil: 47

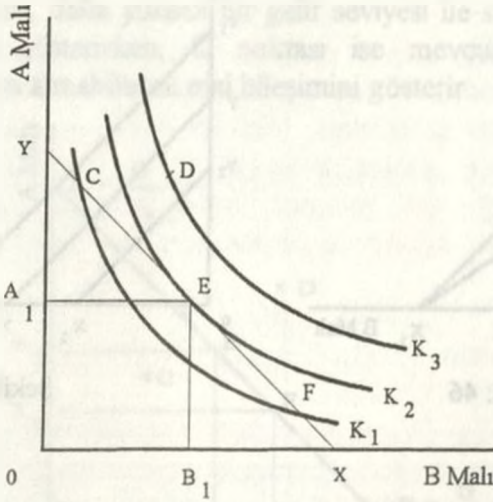
3 - Tüketici Dengesi

Tüketicinin gelirini azami tatmin sağlayacak şekilde sarfetmesine tüketicinin dengeye gelmesi diyorduk. Bütçe doğrusu tüketicinin sınırlı imkanlarını belirttiğine göre, bu imkanlarla ulaşılabilecek en yüksek faydayı veren mal bileşimi tüketicinin dengeye ulaşmasını sağlayacaktır.

Tüketici dengesini, bütçe doğrusu ile kayıtsızlık eğrilerinin birlikte yer aldığı bir şekil yardımıyla gösterebiliriz (Şekil 48). Mal fiyatlarının ve tüketicinin gelirinin sabit olduğu durumda bütçe imkanları XY doğrusu ile

gösterilmiştir. Bütçe doğrusu kayıtsızlık eğrilerinden birisine teğet olacaktır. E teğet noktası, tüketiciye azami faydayı sağlayan mal bileşimini vermektedir. Yani, tüketici A malından OA_1 , B malından OB_1 kadar satın aldığı zaman en yüksek faydayı sağlayacaktır.

E noktası dışında tüketicinin dengeye gelmesi mümkün değildir. E noktasının sağında, mesela D noktasında bulunmaya bütçe imkanları elvermemektedir. Buna mukabil, C noktasındaki mal bileşimini almaya tüketicinin geliri imkan vermektedir. Fakat, bu noktadaki mal bileşiminin tüketiciye vereceği fayda, E noktasına göre daha azdır. Çünkü, C noktası K_1 kayıtsızlık eğrisi üzerinde, E noktası ise daha yüksek toplam faydayı temsil eden K_2 eğrisi üzerindedir. Bu durumda, tüketicinin azami faydayı sağlayabileceği nokta E denge noktası olmaktadır.

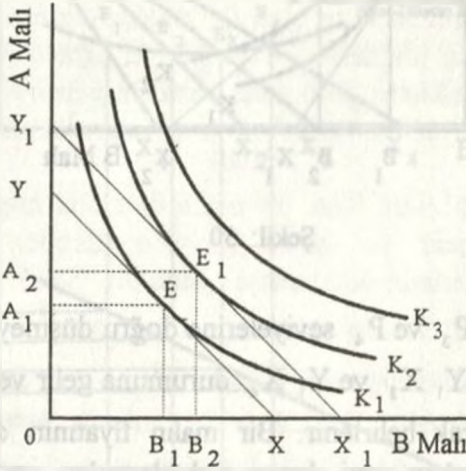
Şekil: 48

a - Gelir Değişmesinin Dengeye Etkisi

Mal fiyatları ve tüketici gelirinin sabit kabul edilmesiyle tüketicinin nasıl dengeye geldiğini gördükten sonra, bu iki faktörde meydana gelecek değişmelerin tüketici dengesini nasıl etkilediğini inceleyebiliriz. İlk olarak gelirdeki değişmelerin etkilerini ele alalım.

Bütçe doğrusu incelenirken, tüketici gelirindeki değişmelerin, bütçe doğrusunu paralel olarak sağa veya sola doğru kaydıracağı şekil üzerinde belirtilmişti. Buna göre, gelirin artması, bütçe doğrusunu sağa doğru kaydıracaktır. Böylece, yeni bütçe doğrusu (Y_1, X_1) daha sağdaki, yani daha yüksek faydayı temsil eden K_2 kayıtsızlık eğrisine teğet olacaktır. Şekil 49 'da, gelirdeki artış sonucu tüketicinin ulaştığı yeni denge noktası (E_1) görülmektedir. Tüketicide azami faydayı veren yeni mal bileşimi, A 'dan OA_2 , B 'den OB_2 tüketim miktarıdır.

Bir başka ifadeyle, mal fiyatları değişmediği halde, tüketici geliri artarsa, her iki maldan daha fazla talep edilir. Bununla birlikte, her iki malın talebi aynı oranda artmayabilir.

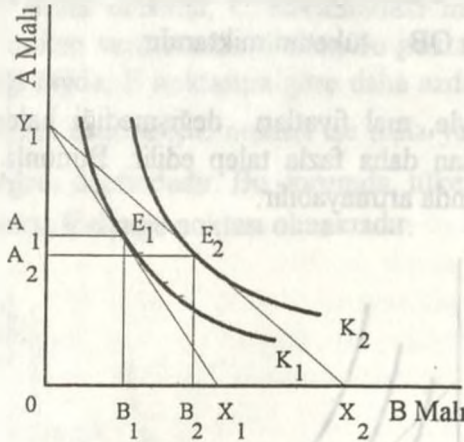

Şekil: 49

b - Fiyattaki Değişmenin Dengeye Etkisi

Tüketilmekte olan malların fiyatlarında değişmeler meydana gelirse, bütçe doğrusunun da değişeceğini daha önce ifade etmiştik. Yeni bütçe doğrusu veya doğruları, çok sayıda kayıtsızlık eğrilerinden birine teğet olur ve tüketici için yeni denge noktaları ortaya çıkar. Bu bahis içinde, tüketilmekte olan iki maldan birinin (B malının) fiyatındaki değişmeyi ele

alacağız. Başlangıçta $Y_1 X_1$ bütçe doğrusu geçerliyken, tüketici E_1 noktasında dengede olsun. B malının fiyatı P_1 'den P_2 'ye düşerse, bütçe doğrusunun yatay eksenini kestiği nokta sağa doğru kayar ve bütçe doğrusu $Y_1 X_2$ durumuna gelir. $Y_1 X_2$ bütçe doğrusu K_2 kayıtsızlık eğrisine teğet olurken, tüketici dengesi E_2 'de sağlanır (Şekil 50).

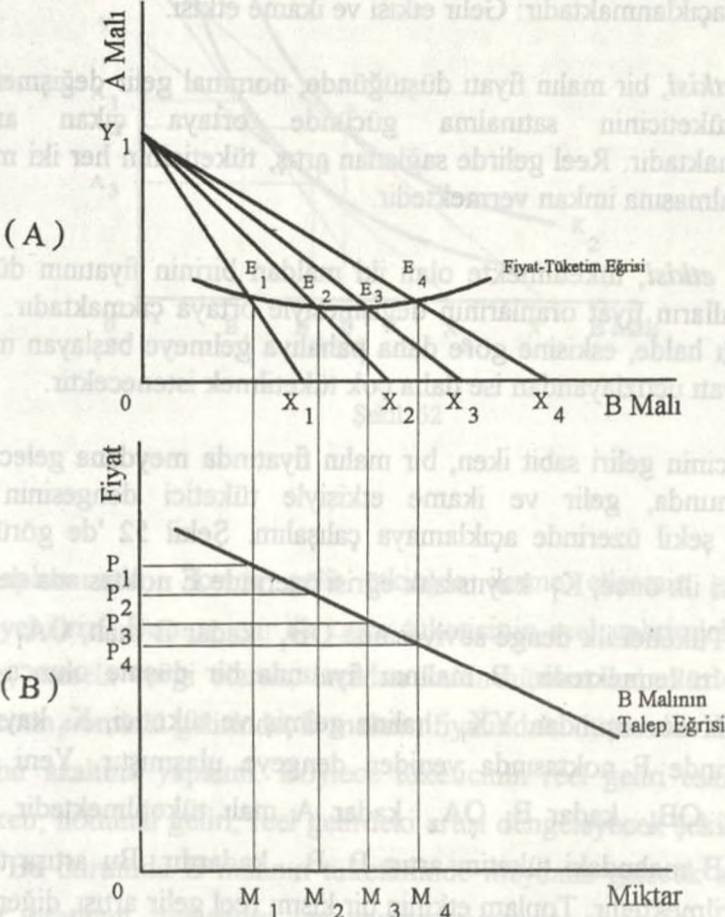

Şekil: 50

B malının fiyatı P_3 ve P_4 seviyelerine doğru düşmeye devam ederse, yeni bütçe doğruları $Y_1 X_3$ ve $Y_1 X_4$ durumuna gelir ve denge noktaları da E_3 ve E_4 olarak belirlenir. Bir malın fiyatının devamlı düşmesi durumunda ortaya çıkan yeni denge noktalarından geçen eğriye, **fiyat tüketim eğrisi** denir (Şekil 51).

Fiyat tüketim eğrisinden hareketle, bir mal için ferdi talep eğrisi elde edilebilir. Bunun için değişik fiyatlar karşısında bir maldan talep edilen miktarın bilinmesi gerekir. Şeklin B kısmı üzerindeki denge noktaları, B malı için fiyat tüketim ilişkisini vermektedir. Bir başka ifadeyle, denge noktalarının her biri, değişik fiyatlar karşısında, B malından ne kadar tüketildiğini göstermektedir.

Ferdi talep eğrisinin elde edilmesi için; yatay ekseninde miktarın, düşey ekseninde fiyatın yer alacağı ikinci bir şekil üzerinde, fiyat ve miktarların işaretlenip, bunların birleştirilmesi yeterli olacaktır.

Şekil: 51

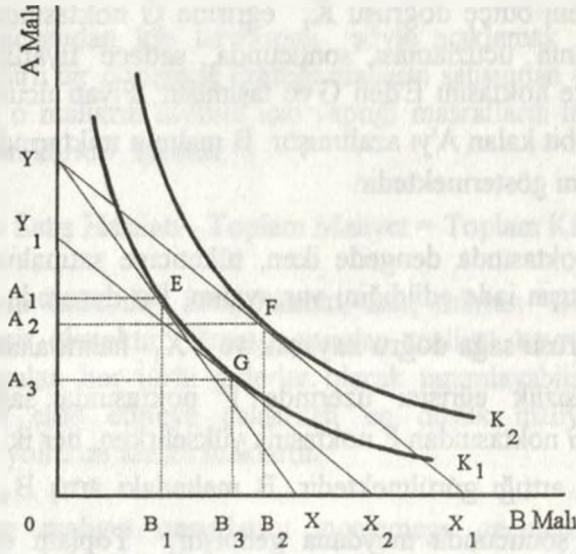
c - Fiyat Değişmesinin Meydana Getirdiği Gelir ve İkame Etkisi

Hatırlanacağı gibi talep bahsinde, fiyatla talep edilen miktar arasında ters yönde bir ilişki olduğunu belirtmiştik. Fiyat düştüğü zaman talep edilen miktar artıyor, yükseldiği zaman ise talep azalıyordu. Bir malın fiyatı düştüğü zaman o maldan talep edilen miktarın artması, iki sebebe bağlanarak açıklanmaktadır: Gelir etkisi ve ikame etkisi.

Gelir etkisi, bir malın fiyatı düştüğünde, nominal gelir değişmemekle birlikte, tüketicinin satınalma gücünde ortaya çıkan artıştan kaynaklanmaktadır. Reel gelirden sağlanan artış, tüketicinin her iki maldan daha fazla almasına imkan vermektedir.

İkame etkisi, tüketilmekte olan iki maldan birinin fiyatının düşmesi sonucu, malların fiyat oranlarının değişmesiyle ortaya çıkmaktadır. Fiyatı sabit kaldığı halde, eskisine göre daha pahalıya gelmeye başlayan maldan daha az, fiyatı ucuzlayandan ise daha çok tüketilmek istenecektir.

Tüketicinin geliri sabit iken, bir malın fiyatında meydana gelecek bir düşme sonunda, gelir ve ikame etkisiyle tüketici dengesinin nasıl değiştiğini, şekil üzerinde açıklamaya çalışalım. Şekil 52 'de görüldüğü gibi, tüketici ilk önce, K_1 kayıtsızlık eğrisi üzerinde E noktasında dengeye gelmiştir. Tüketici ilk denge seviyesinde OB_1 kadar B malı, OA_1 kadar da A malı tüketmektedir. B malının fiyatında bir düşme olunca bütçe doğrusu YX durumundan YX_1 haline gelmiş ve tüketici, K_2 kayıtsızlık eğrisi üzerinde F noktasında yeniden dengeye ulaşmıştır. Yeni denge noktasında, OB_2 kadar B, OA_2 kadar A malı tüketilmektedir. Fiyatı ucuzlayan B malındaki tüketim artışı $B_1 B_2$ kadardır. Bu artışa toplam etki adı verilmektedir. Toplam etkinin bir kısmı reel gelir artışı, diğer kısmı ise fiyatlar oranının değişmesi sonucu sağlanmaktadır.

Şekil: 52

Toplam etki içinde gelir etkisiyle ikame etkisinin payını nasıl belirleyebiliriz? Bunun için ilk önce tüketicinin reel gelirindeki artışı bir şekilde, mesela vergi olarak, ortadan kaldırdığımızı kabul edelim. Yani, tüketicinin nominal gelirinde, B malının fiyatındaki düşmeden dolayı, telafi edici bir azaltma yapalım. Böylece tüketicinin reel geliri eski seviyesini korurken; nominal geliri, reel gelirdeki artışı dengeleyecek şekilde azalmış olsun. Bu durumda B malının tüketiminde meydana gelecek artış sadece fiyatlar oranının değişmesi sonucunda meydana gelecektir. Bir başka ifadeyle bu artış, ikame etkisinden dolaydır.

Şekil 52 üzerinde gelişmeyi takip edelim. F noktasında dengeye gelmiş olan tüketicinin, reel gelirindeki artışı giderecek şekilde nominal gelirini azaltacak olursak, K_1 kayıtsızlık eğrisine geri dönmesi gerekecektir. Bunun için YX_1 bütçe doğrusuna paralel ve K_1 kayıtsızlık

eğrisine teğet olan hayali bir bütçe doğrusu (Y_1, X_2) çizmemiz gerekir. Görüldüğü gibi yeni bütçe doğrusu K_1 eğrisine G noktasından teğettir. Tüketici, B malının ucuzlaması sonucunda, sadece fiyatlar oranının değişmesiyle denge noktasını E'den G'ye taşımıştır. Fiyatı ucuzlayan malı artırırken, fiyatı sabit kalan A'yı azaltmıştır. B malının miktarındaki B_1, B_3 artışı, ikame etkisini göstermektedir.

Tüketici G noktasında dengede iken, tüketiciye satınalma gücünde meydana gelen artışın iade edildiğini varsayalım. Bu durumda tüketicinin Y_1, X_2 bütçe doğrusu sağa doğru kayacak ve YX_1 halini alacaktır. Yeni denge K_2 kayıtsızlık eğrisini üzerinde F noktasında sağlanacaktır. Tüketici dengesi G noktasından F noktasına yükselirken, her iki maldan da tüketilen miktarın arttığı görülmektedir. B malındaki artış B_3, B_2 kadar olup, gelir etkisi sonucunda meydana gelmiştir. Toplam etki B_1, B_2 kadardır. Bunun B_1, B_3 kısmı ikame etkisi, B_3, B_2 kısmı ise gelir etkisiyle sağlanmaktadır.

VI - ÜRETİM TEORİSİ VE FİRMA DENGESİ

Mal ve hizmetlerin piyasada fiyatının belirlenmesi tüketici ve üreticilerin davranışları sonucu sağlanıyordu. Tüketicilerin davranışları önceki bölümde detaylı bir şekilde incelendi. Bu bölümde ise, arz yönünden konunun aydınlığa kavuşması için, bir firmayı ele alıp onun üretim, satış ve faktör talebi ile ilgili kararlarını inceleyeceğiz ve firma dengesinin şartlarını belirtmeye çalışacağız.

Firma tabiri ile, bir mal veya hizmetin üretim ve satışı ile uğraşan karar birimleri kastedilmektedir. Firmalar bir ferdin, bir ailenin veya bir ortaklığın malı olabilir. Bunun yanında bazı firmalar çok küçük, bazıları ise çok büyük olabilir. Gerek mülkiyetleri, gerekse büyüklükleri bakımından farklılık gösteren firmaların ortak bir amacı vardır: En yüksek

kâr seviyesine ulaşmak. Bu bölümde, bu gayeye ulaşmaya çalışan herhangi bir firmanın davranışı incelenecektir.

Firma açısından kâr kavramını şöyle açıklamak mümkündür: Bir firmanın, belirli bir dönemde ürettiği malların satışından elde ettiği gelirler toplamı ile o malların üretimi için yaptığı masrafların toplamı arasındaki fark, firmanın kârıdır. Kısaca;

$$\text{Toplam Satış Hasılatı} - \text{Toplam Maliyet} = \text{Toplam Kâr}$$

şeklinde ifade edilebilir. Satış hasılatı, satış miktarı ile piyasa fiyatının çarpımına eşit olacaktır. Firma açısından maliyet kavramını ise, üretim amacıyla yapılan her türlü giderler olarak tanımlayabiliriz. Firmalar, en yüksek kârı elde etmeye çalışırken en düşük maliyetlerle üretimde bulunmanın yollarını araştıracaklardır.

Firmanın maliyet unsurlarını incelemeye geçmeden önce üretim kanunları olarak ifade edilen bazı temel kavramları açıklayalım. Bilindiği gibi, firma bir mal veya hizmet üretirken üretim faktörleri kullanır. Üretim faktörleri kavramı yerine tatbikatta "girdi" tabiri de kullanılmaktadır.

Bir firmanın ürettiği ürün (mal) ile kullandığı girdiler arasında yakın bir ilgi vardır. Bir başka ifadeyle, firmanın ürettiği mal miktarı, belli bir zamanda kullandığı girdilerin miktarına bağlı demektir. Firmanın elde ettiği ürün ile kullandığı girdiler arasındaki ilişkiler, üretim fonksiyonu ile açıklanmaktadır. Üretim miktarını Q ile ve kullanılması gereken girdileri A, B, \dots, N ile gösterirsek, üretim fonksiyonunu şu şekilde yazabiliriz:

$$Q = f(A, B, \dots, N)$$

Bir malın üretiminde kullanılan girdilerin birinde veya birkaçında meydana gelecek bir azalma veya artmanın üretim miktarını etkileyeceği açıktır. Bu konu içinde; i - önce, bütün girdileri sabit tutup yalnız bir tanesini değiştirince üretim miktarının ne yönde ve ne ölçüde değişeceği, ii - daha sonra, bütün girdilerin değişebileceğini kabul ederek üretimin ne şekilde bir gelişme göstereceği açıklanacaktır.

Bu ikili ayırımında etkili olan husus, zaman unsurudur. Kısa dönem şartlarında firma, sadece değişken faktörleri artırıp azaltmaya imkan

bulurken, uzun dönemde tüm faktörleri değiştirebilir. Dolayısıyla ilk önce kısa dönem, daha sonra da uzun dönem şartlarında üretim kanunları üzerinde durulacaktır.

A - Değişen Oranlar veya Azalan Verim Kanunu

Kısa dönemde, herhangi bir işletmede üretilmekte olan bir malın girdilerinden yalnız bir tanesinin değiştiği ve diğer girdilerin sabit kaldığı durumu inceleyeceğiz. Daha açık bir ifade ile, bir firmanın üretimde kullandığı tesislerin, makinelerin ve her türlü girdilerin değişmeyip sabit kaldığı ve sadece çalışan işçi sayısının artırılması ele alınacaktır. Değişir faktör olarak alınan emek yerine diğer faktörler, meselâ sermaye de kabul edilebilir. Burada, değişmeyen girdilerin yanında, değişen bir faktörün üretim üzerindeki etkisi incelenecektir.

Hemen her üretim alanında ve her firma için geçerli olmak üzere, diğerleri sabit iken üretimde kullanılan girdilerden biri artırılırsa, başlangıçta üretim hızla artar, daha sonra yavaşlar ve bir noktadan sonra azalan bir seyir takip eder. Buna *Azalan Verim Kanunu* adı verilmektedir.

Tarım kesiminde bir firmayı ele alarak azalan verim kanununun nasıl işlediğini belirtmeye çalışalım: Değişir faktör olarak emek unsurunu, sabit faktörler olarak da sermaye, toprak ve diğer girdileri kabul edelim. Aşağıdaki tabloda belli miktar toprak ve belli miktar sermaye kullanılarak yapılan üretimde, çalıştırılan işçi sayısının artırılmasıyla üretimde meydana gelen değişimler gösterilmiştir.

Tablo: 8 - Toplam, Ortalama ve Marjinal Üründeki Değişmeler

Değişir Faktör (Emek, E)	Toplam Ürün (TÜ)	Ortalama Ürün (OÜ)	Marjinal Ürün (MÜ)
0	0	0	0
1	5	5	5
2	18	9	13
3	42	14	24
4	64	16	22
5	75	15	11
6	78	13	3
7	79	11.3	1
8	79	9.9	0
9	76	8.4	-3

Tablonun izahına geçmeden önce, ortalama ve marjinal ürün kavramlarını kısaca açıklayalım: *i* - **Ortalama Ürün**, toplam ürünün değişir faktör miktarına bölünmesiyle bulunur. Yani, değişir faktör birimi (işçi) başına düşen ürün miktarıdır. *ii* - **Marjinal ürün** ise, değişir faktör miktarının bir birim artırılmasıyla toplam üründe meydana gelen değişimdir. Kısaca, ilave işgücünün toplam ürüne katkısına marjinal ürün denir.

Yukarıda verilen açıklamalardan hareketle, ortalama ürün ve marjinal ürün ifadeleri şöyle yazılabilir.

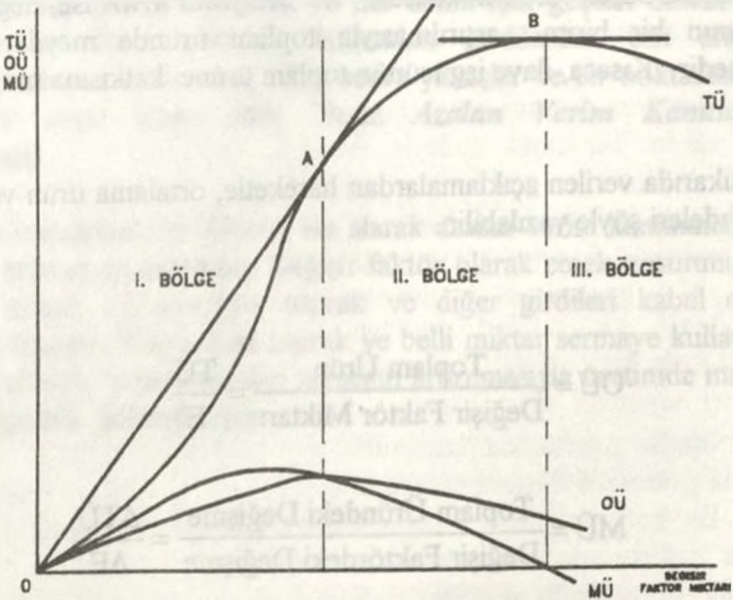
$$OÜ = \frac{\text{Toplam Ürün}}{\text{Değişir Faktör Miktarı}} = \frac{TÜ}{E}$$

$$MÜ = \frac{\text{Toplam Üründeki Değişme}}{\text{Değişir Faktördeki Değişme}} = \frac{\Delta TÜ}{\Delta E}$$

Tabloya dönecek olursak; *i* - Değişir faktör olan işçi sayısının artırılmasıyla, başlangıçta toplam, ortalama ve marjinal üründe bir artış sağlanmaktadır. *ii* - İşgücü sayısı artırılmaya devam edilirse, toplam ürün artsa bile, yeni alınan işçilerin üretime katkıları, yani marjinal ürün

azalmaya başlamakta ve bunun etkisiyle ortalama ürün de düşmeye başlamaktadır. *iii* - İşçi sayısı belli bir noktaya geldiğinde (8. işçi) toplam üretimdeki artış durmakta, marjinal ürün ise sıfır olmaktadır. Bu noktadan sonra işçi sayısı artırılabilecek olursa, toplam ürün azalmaya başlayacak ve marjinal ürün negatif olacaktır. Yani, yeni işçinin üretime katkısı negatif bir değer almaktadır.

Yukarıdaki tablonun yansıttığı durumu bir grafik üzerinde de gösterebiliriz. Şekil 53 üzerinde, üretimin üç bölgede farklı bir gelişme gösterdiği görülmektedir. *Birinci bölge*, değişken faktörün ilk biriminin kullanılmasıyla başlamakta ve ortalama ürünün maksimum olduğu seviyeye kadar devam etmektedir. Bu noktada ortalama ürün eğrisiyle marjinal ürün eğrisi kesişmekte ve daha sonra ortalama ürün azalmaya başlamaktadır. Bu safhada toplam ürün hızla artışı tamamlayıp, azalan bir hızda artmaya devam etmektedir. Üretimin ilk safhasında, değişken faktöre göre artan fiziki verim söz konusudur. Kısaca birinci bölge, artan verim bölgesidir.

Şekil: 53

İkinci bölge, ortalama ürünün maksimum olduğu noktadan başlar ve marjinal ürünün sıfır olduğu noktaya kadar devam eder. Bu safhada

marjinal ürün eğrisi ortalama ürün eğrisinin altında seyretmekte ve her iki eğrinin de azaldığı görülmektedir. Toplam ürün eğrisi artmakla birlikte, artış hızı giderek azalmakta ve maksimum seviyeye varmaktadır. Bu safhada değişken faktöre göre azalan fiziki verim söz konusudur. Kısaca ikinci bölge, azalan verim bölgesidir.

Üçüncü bölge ise, marjinal ürünün sıfır ve toplam ürünün maksimum olduğu noktadan başlar ve teorik olarak toplam ürününün sıfır olduğu noktaya kadar devam eder. Bu safhada değişken girdiye göre negatif verim söz konusudur. Başka bir ifadeyle üçüncü bölge, eksi verim safhasını ifade eder.

Bu açıklamadan sonra üzerinde durulacak soru, firmanın değişken faktördeki artışı hangi düzeyde durdurması gerektiğidir. Başka bir deyişle firma, üretimini hangi bölgede belirleyecektir?

Toplam ürünün azalan bir seyir izlediği üçüncü bölge, üretim için uygun değildir. Hiçbir firma, üretimini azaltma pahasına değişken faktörü artırmaz.

Artan verimin söz konusu olduğu birinci bölgede de firma, değişken faktörü artırmayı durduramaz. Zira ortalama ürün üretimle birlikte artmaktadır.

Bu durumda firma için en uygun koşullar ikinci bölgede, yani azalan verimlerin başladığı üretim seviyesinde söz konusu olmaktadır. Ancak firmanın bu bölge içinde, değişken faktörü hangi düzeye kadar artıracığı kesin olarak söylenemez. Bir başka ifadeyle firmanın üretimini, ikinci safha içinde hangi seviyede belirleyeceğini, sadece fiziki üretimden hareketle tespit edemeyiz. Değişken faktörün hangi düzeyde kullanılacağı veya üretim seviyesinin nerede belirleneceği, üretim faktörlerinin fiyatlarının da dikkate alınması, yani maliyetlerin de hesaba katılmasıyla ortaya konulabilir. Bununla birlikte kısa dönem şartlarında, sadece bir değişken faktörün kullanılması durumunda fiziki üretim değerlerinden hareketle, firma için en uygun şartların ikinci safhada bulunduğunu söylemek mümkündür.

B - Sabit Oranlar ve Ölçeğe Göre Getiri

Üretim faktörlerinden biri değiştirilirken diğerleri sabit tutulursa, üretimde azalan verim kanununun etkisinin görüleceğini önceki bahiste gördük. Bu bahiste ise, firmanın bütün girdileri artırması durumunu ele alacağız.

Bir firma için üretimde kullanılan tüm girdilerin artırılabilir olması, sabit faktörlerin kalmadığını, hepsinin değişken hale geldiğini ifade eder. Bu durum ise ancak uzun dönem şartlarında mümkün olur. Böylece, bütün girdilerin aynı oranda artırılmasıyla, üretimde ne gibi değişmelerin meydana geleceği incelenecektir.

Bir malın üretiminde kullanılan girdilerin bileşim oranını değiştirmeden, girdiler belli bir oranda artırıldığı zaman üretim miktarı aynı oranda artabilir. Bu durumda üretim kapasitesinin değişmesi karşısında verimlilik değişmiyor demektir. Üretim ölçeğindeki değişmelerin verimliliği etkilemediği, bu gibi durumlarda **ölçeğe göre sabit verim** söz konusu olmaktadır.

Halbuki, bazı üretim dallarında bütün girdiler belli oranda artırıldığı zaman firmanın üretim seviyesi daha düşük oranda artar. Bu durumda **ölçeğe göre azalan verim** söz konusu demektir. Bazı üretim dallarında ise, firmanın üretimindeki artışlar, girdilerdeki artıştan daha yüksek oranda olur. Yani, üretim kapasitesi arttıkça verim artar. Bu durumda firma için **ölçeğe göre artan verim** söz konusu olmaktadır.

Ölçeğe göre artan verim ile firmaların daha ileri üretim teknikleri kullanarak üretimlerini artırmaları farklı konulardır. Burada üzerinde durulan husus, üretim teknolojisi değişmeden, üretim kapasitesinin artırılması suretiyle sağlanan verim artışıdır.

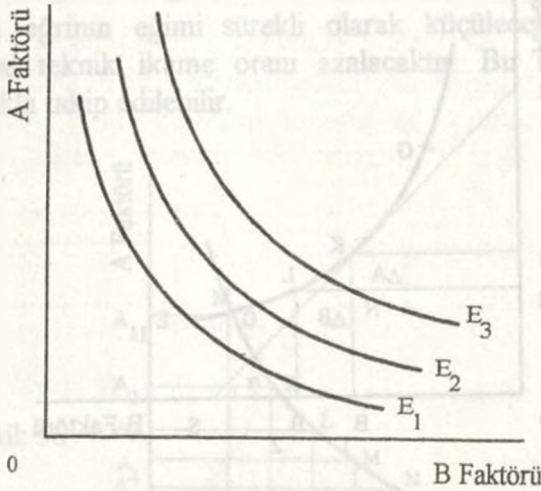
Ölçeğe göre artan verimin belli başlı sebepleri şöyle izah edilebilir: Birincisi, bazı alet ve makinaların bölünmezliği; ikincisi ise, üretim arttıkça firma içinde iş bölümü ve ihtisaslaşmanın artırılabilmesidir. Bir firmanın -üretim tekniğini değiştirmeden- ölçeğe göre artan verim safhası devamlı olamaz. Üretim kapasitesini devamlı genişleten firma, belli bir seviyeden sonra ölçeğe göre sabit verim dönemine girecektir. Daha sonra da ölçeğe göre azalan verim safhası başlayacaktır.

C - Faktörler Arası İkame ve Eş-Ürün Eğrileri

Önceki iki konuda, bir firmanın üretimde kullandığı girdilerden yalnız birini, daha sonra tüm girdileri artırması durumlarında üretimde meydana gelebilecek değişmeler üzerinde duruldu. Bu başlık altında ise, üretim faktörlerinden birinin diğeri yerine ikame edilmesi, yani girdilerden birisi artarken diğerrinin azalması halinde karşılaşılabilecek üretim kuralları üzerinde durulacaktır.

Bir firmanın yalnız iki üretim faktörü -emek ve sermaye- kullandığını kabul edelim. Firma, işçi sayısını azaltıp, makine adedini artırarak, yani emeğin yerine sermayeyi ikame ederek aynı miktar üretimi gerçekleştirebilir. Yalnız, kaç işçinin yerine kaç makine almalıdır ki üretimde bir düşme olmasın. Bunu üretim teknolojisi ve faktörler arasındaki ikame imkanları belirleyecektir.

Bir eş ürün eğrisi, sabit bir istihsal miktarını meydana getiren iki istihsal faktörünün çeşitli bileşimlerini verir. Yani, aynı eş ürün eğrisi üzerinde kalındıkça daima aynı miktar istihsal sağlanır. Şekil 54 'de değişik üretim seviyelerini gösteren eş ürün eğrileri görülmektedir.

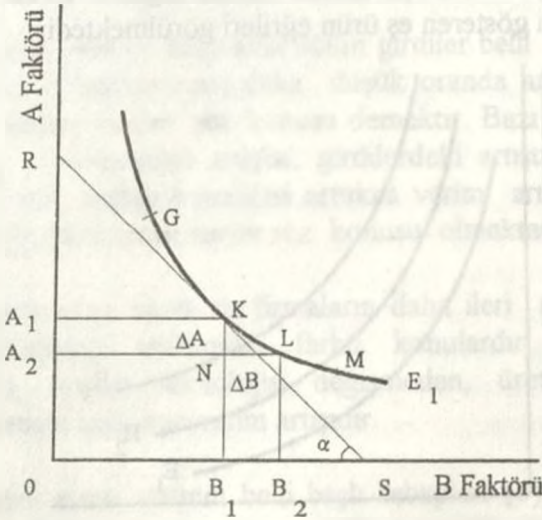
Şekil:54

Eş-ürün eğrilerinin özellikleri şöyle sıralanabilir: *i* - Bu eğriler birbirlerini kesmezler. *ii* - Eğrilerin her biri, belirli bir üretim miktarını gösterir. *iii* - Eğriler orijine göre dış bükeydirler.

Sabit bir üretim miktarı, iki üretim faktörünün değişen bileşimleriyle sağlanır. Yani faktörlerden birinin kullanılan miktarı artarken, diğerinin azalması gerekir. Miktarı azalan faktörün ikamesi ise gittikçe zorlaşır. Bu husus, iki faktör arasında marjinal teknik ikame haddi 'nin azalması yoluyla açıklanır.

1 - Marjinal Teknik İkame Haddi

Belli bir eş ürün eğrisi, belli bir üretim miktarını gösterir. Lâkin, bu eğri üzerindeki değişik noktalarda kullanılan iki üretim faktörünün bileşim oranları değişmektedir. Şekil 55 'de görülen E_1 eş-ürün eğrisi üzerindeki K noktasında OA_1 kadar A faktörü (makine) ve OB_1 kadar B faktörü (işgücü) kullanılmaktadır. Aynı eğri üzerindeki L noktasında bu iki faktörden OA_2 ve OB_2 kadar kullanılmaktadır. K noktasından L' ye geçildiğinde A faktöründe bir azalma olmuş ve bu azalma B faktöründeki artışla karşılanmıştır. Yani, A faktörü yerine B faktörü ikame edilmiştir.

Şekil: 55

$\frac{A_1 A_2}{B_1 B_2}$ veya $\frac{KN}{NL}$ oranı, A faktöründeki azalmanın ne oranda B

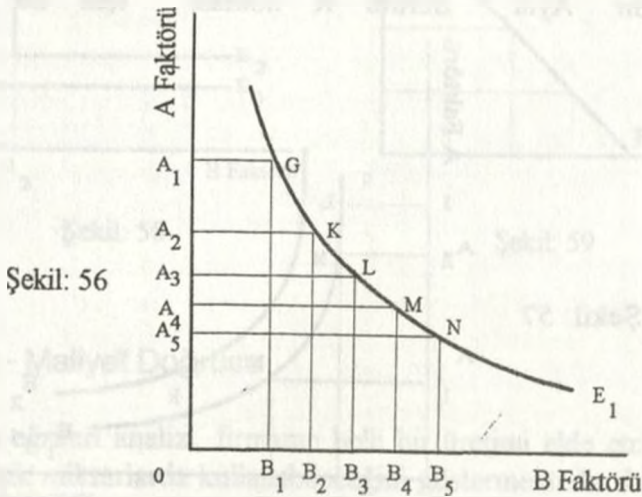
faktörüyle ikame edilebildiğini göstermektedir.

Belli bir eş ürün eğrisi üzerinde kalabilmek için üretim faktörlerinden birini, bir birim azaltığımızda diğer üretim faktörlerinden ne kadarlık bir artış olacağını gösteren orana *marjinal teknik ikame haddi* veya *oranı* denir.

Marjinal teknik ikame haddi, aynı zamanda eş ürün eğrileri üzerindeki noktaların eğimi ile ölçülür. Yani, E_1 eğrisi üzerindeki K noktasından geçen teğetin X eksenini ile yaptığı açının tanjantı, o noktadaki marjinal teknik ikame oranını verir. Buna göre;

$$\text{tg}\alpha = \frac{OR}{OS} = \frac{\Delta A}{\Delta B} = \text{Marjinal Teknik İkame Haddi}$$

yazılabilir. E_1 eş ürün eğrisi üzerindeki değişik noktaların eğimi farklı olacağından, eğri boyunca marjinal teknik ikame oranı da değişime gösterecektir. E_1 eş ürün eğrisi üzerindeki G noktasından M noktasına doğru gelirken, eğrinin eğimi sürekli olarak küçülecektir. Bir başka ifadeyle marjinal teknik ikame oranı azalacaktır. Bu husus şekil 56 üzerinde kolaylıkla takip edilebilir.

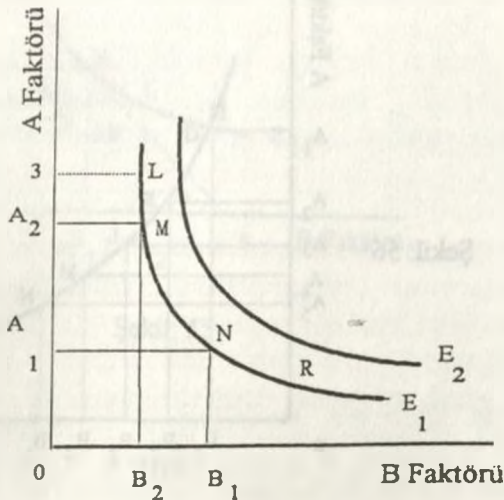
B faktörünün kullanımı belli miktarlarda artırılırken A faktöründe meydana gelen azalma başlangıçta oldukça büyük miktarlarda iken, giderek küçülmektedir. Bu durum, faktörler arası ikamenin tam olmamasından kaynaklanmaktadır. Bir başka ifadeyle, faktörlerden birinin üretimde kullanılan miktarı artırılırken, diğer faktördeki azalışı ikame etmesi zorlaşmaktadır. Bunun sebebi, üretim faktörünün kullanılan miktarı arttıkça, marjinal fiziki ürünün azalmasıdır. Eş-ürün eğrisi analizinde, faktörler arası ikamenin sürekli azalması, *azalan marjinal teknik ikame haddi* olarak ifade edilmektedir.

2 - İkamenin İmkansızlaşması

Yukarıdaki açıklamalarda, aynı eş ürün eğrisi üzerindeki her noktada, aynı istihsal miktarının, iki üretim faktörünün çeşitli bileşimleriyle elde edilebildiği görülmüştü. Ancak, iki üretim faktörünün birbirlerini ikame etmesi bir yerde imkansızlaşabilir. Bir başka ifadeyle, belli bir noktadan sonra, bir faktörün miktarını artırmaya devam edersek, aynı üretim seviyesini korumak şartıyla, diğer faktörün miktarında bir azalma olmayacaktır.

Şekil 57 'de, E_1 eş ürün eğrisi üzerindeki M noktasında, iki üretim faktöründen OA_2 ve OB_2 miktarları kullanılmaktadır. L noktasına geçecek olursak, A faktörünün miktarında bir artış olmasına rağmen B' nin miktarı azalmayacaktır. M noktası ikamenin imkansızlaştığı noktayı göstermektedir. Aynı durum R noktası için de geçerlidir.

Şekil: 57

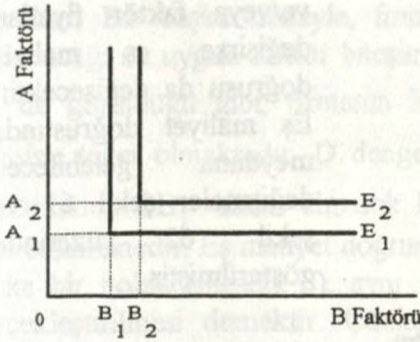

Topluca söyleyecek olursak, eş ürün eğrilerinin X ve Y eksenlerine paralel olduğu noktalardan itibaren faktörlerin birbirini ikamesi imkansızlaşmaktadır.

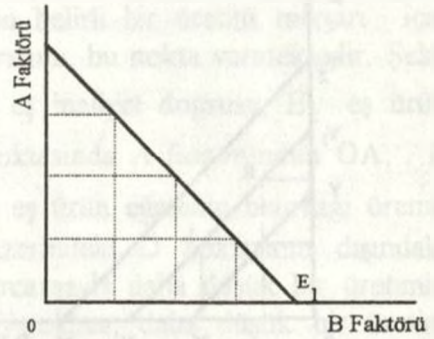
3 - İkamenin İmkansız ve Tam Olması Hali

Bazı üretim faaliyet alanlarında, faktörlerin ikame edilebilme oranları sabittir. İki faktör arasında bileşim oranı değişmediği için eş ürün eğrileri köşeli bir duruma girerler. Bu durumda, iki faktörün belli bileşim oranı dışında, faktörler arası ikame yoktur. Üretimin artırılabilmesi için her iki faktörün aynı oranda artırılması gerekir. Yani, faktörlerden biri artırılarak üretim artırılamaz. Bu durum, belli bir birleşim oranı dışında, faktörler arasında ikamenin imkansız olduğunu göstermektedir (Şekil 58).

Üretim faktörleri arasında tam bir ikamenin bulunması da söz konusu olabilir. Yani, faktörlerden biri bir ünite azaltılırken, diğer faktör bir ünite artırılarak aynı üretim seviyesi korunuyorsa, faktörler arasında tam bir ikame mevcut demektir. Bu durumda, eş ürün eğrisi bir doğru biçimine girer. Bir doğru halindeki eş ürün eğrisi üzerindeki bütün noktalarda marjinal teknik ikame oranı sabit olacaktır (Şekil 59).

Şekil: 58

Şekil: 59

D - Eş - Maliyet Doğrusu

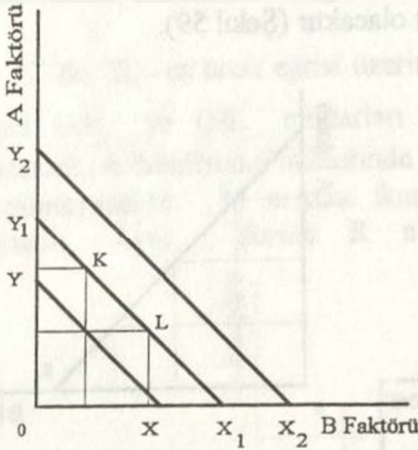
Eş ürün eğrileri analizi, firmanın belli bir üretimi elde etmek için iki faktörü değişik miktarlarda kullanabileceğini göstermektedir. Lâkin, hangi faktör bileşiminin firma için uygun olacağı henüz belli değildir. Bu noktayı

belirlemek için firmanın yapabileceği harcamayı ve üretim faktörlerinin fiyatlarını hesaba katmak gerekecektir.

Tüketici dengesi bahsinde bütçe doğrusunun elde edilmesi gibi, firma dengesinde de *eş maliyet* veya *eş masraf* doğrusu elde edilebilir. Eş maliyet doğrusu, firmanın, iki üretim faktörünün çeşitli bileşimleriyle, üretim faaliyetini belirli bir toplam harcamayla yapması durumunu açıklar.

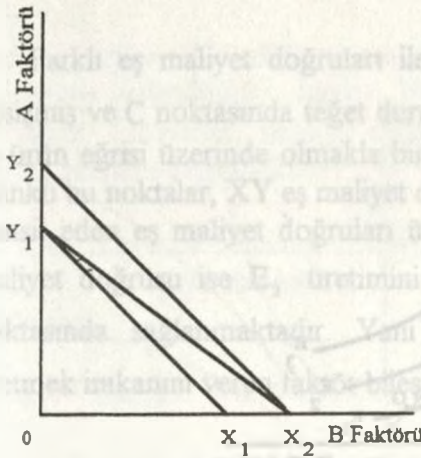
Herhangi bir malı üreten firma, bu malı üretmek için belli bir miktar harcama yapmayı kararlaştırmışsa, kullanılacak iki üretim faktörünün fiyatları da belli ise, eş maliyet doğrusunu bulmak kolaydır.

Şekil 60 'da görülen XY doğruları eş maliyet doğruları olup, her biri, belli bir masraf miktarını gösterir. Eğrilerden daha sağda olanı, daha fazla toplam harcamayı ifade eder. Aynı eş maliyet doğrusu üzerinde kalmak şartıyla, firma istediği faktör bileşimini seçebilir. Mesela, X_1 , Y_1 eş maliyet doğrusu üzerindeki K ve L noktalarındaki faktör bileşim oranları farklı olmakla birlikte, aynı masraf sınırı içindedir.

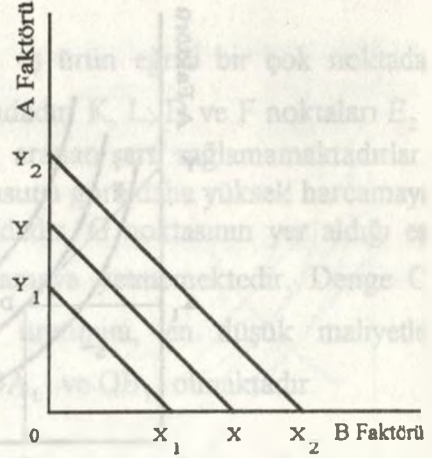

Şekil: 60

Şayet, firmanın yapacağı masraf miktarı ve/veya faktör fiyatları değişirse, eş maliyet doğrusu da değişecektir. Eş maliyet doğrusunda meydana gelebilecek değişimler şekil 61 ve şekil 62 üzerinde gösterilmiştir.

Şekil: 61

Şekil: 62

E - Firma Dengesinin Tayini

Eş ürün eğrileri ve eş maliyet doğrusu aynı grafik üzerinde gösterilecek olursa, firmanın yapabileceği masraf sınırını gösteren eş-maliyet doğrusuna, eş ürün eğrilerinden biri teğet olacaktır. Bu nokta, denge noktasıdır. Firma, bu noktanın temsil ettiği miktarlarda üretim faktörü kullanarak, belli bir masrafla en yüksek üretim seviyesine ulaşmış olacaktır. Bir başka ifadeyle, firmanın belirli bir üretim miktarı için kullanacağı en uygun faktör bileşim oranını, bu nokta vermektedir. Şekil 63' de görüldüğü gibi, firmanın XY eş maliyet doğrusu, E_2 eş ürün eğrisine teğet olmaktadır. D denge noktasında A faktöründen OA_1 , B faktöründen OB_1 kadar alınarak E_2 eş ürün eğrisinin belirttiği üretim elde edilmektedir. Eş maliyet doğrusu üzerindeki D noktasının dışındaki başka bir nokta (mesela F), aynı harcamayla daha düşük bir üretimin gerçekleştirilmesi demektir. Çünkü F noktası, daha düşük bir üretim seviyesini temsil eden E_1 eş ürün eğrisi üzerindedir. Denge noktasının eş maliyet doğrusu dışında olamayacağı açıktır. Zira, firmanın harcama imkanı eş maliyet doğrusu ile sınırlıdır. Daha soldaki bir nokta ise, mesela S noktası, firma açısından daha az harcamayla sağlanacak faktör bileşimi ve düşük üretim seviyesini gösterir. Bu durumda, firmanın belli bir harcama ile maksimum üretimi elde ettiği nokta, D denge noktası olmaktadır.

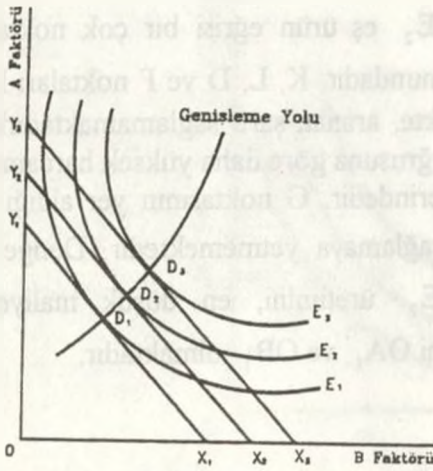
Farklı eş maliyet doğruları ile E_2 eş ürün eğrisi bir çok noktada kesişmiş ve C noktasında teğet durumundadır. K, L, D ve F noktaları E_2 eş ürün eğrisi üzerinde olmakla birlikte, aranan şartı sağlamamaktadırlar. Çünkü bu noktalar, XY eş maliyet doğrusuna göre daha yüksek harcamayı temsil eden eş maliyet doğruları üzerindedir. G noktasının yer aldığı eş maliyet doğrusu ise E_2 üretimini sağlamaya yetmemektedir. Denge C noktasında sağlanmaktadır. Yani E_2 üretimini, en düşük maliyetle üretmek imkanını veren faktör bileşimi OA_1 ve OB_1 olmaktadır.

F - Genişleme Yolu

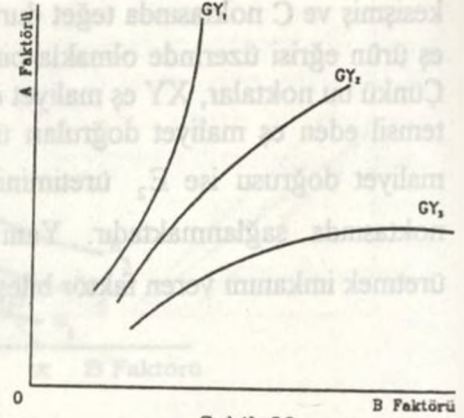
Firmanın zaman içinde üretim kapasitesini büyütmesi veya küçültmesi gerekebilir. Üretim tekniği ve kullanılan girdilerin fiyatları değişmezken, firma kullandığı girdi miktarlarını artırıp-azaltarak, yani daha az veya daha çok harcama yaparak üretim miktarını değiştirebilir. Firma, ifade edilen değişiklikleri yaparken, yukarıda açıklanan denge şartına uyması gerekir. Bu şart, eş maliyet doğrusu ile eş ürün eğrisinin teğet olmasıdır.

Firmanın üretimini artırmak istediğini ve bunun için de harcamalarını artırdığını düşünelim. Bunun anlamı, eş maliyet doğrularının sağa doğru kaymasıdır. Her eş maliyet doğrusunun, daha fazla harcama seviyesini göstereceğini biliyoruz. Bu eş maliyet doğrularının her biri, bir noktada eş ürün eğrilerinden birisine teğet olacaktır. Eş maliyet doğruları ile eş ürün eğrilerinin oluşturdukları denge noktalarının birleştirilmesiyle genişleme yolu elde edilir. Firma üretimini artırırken, denge noktalarının oluşturduğu bu yol üzerinde hareket ederse, en düşük maliyetle üretim şartlarını yerine getirmiş olur (Şekil 65).

Genişleme yolunun şekli, üretim fonksiyonunun özelliğine bağlıdır. Üretim fonksiyonu homojen ise, yani üretim artarken faktörlerin bileşim oranı değişmiyorsa, genişleme yolu düz bir çizgidir. Şayet üretim fonksiyonu homojen değilse, yani üretimde kullanılan faktörlerin bileşim oranı değişiyorsa, genişleme yolu hem düz bir çizgi halini almaz, hem de artan oranda kullanılan faktöre bağlı olarak kayma gösterir (Şekil 66).

Şekil: 65

Şekil: 66

Eş ürün eğrileri analizi ile firma dengesi incelenirken, üretim maliyeti ve satış gelirleri hesaba katılmamıştır. Bir bakıma, kullanılan üretim faktörleri ile elde edilen ürün arasındaki münasebetler teknik ve fiziki olarak incelenmiştir.

G - Üretim Maliyetleri

Bir firmanın gayesi, kısaca, kârını en yüksek seviyeye çıkarmak olarak ifade edilir. Firmanın, bu gayeye ulaşmak için alacağı kararlar, üretim maliyetlerinin seyrine ve satış hasılatına bağlı olacaktır. Bu konu içinde, ilk olarak üretim maliyetleri üzerinde durulacak, daha sonra firmanın gelirleri ele alınacaktır.

Bir firma, istihsalde bulunabilmek için, çeşitli masraflara katlanmak zorundadır. Üretimin maliyeti, üretimin hacmine bağlı olduğu gibi, üretim dönemlerinin süresine göre de değişir. Zira, kısa ve uzun dönemlerde, maliyetlerle üretim miktarları arasındaki ilişkiler farklıdır. Dolayısıyla, firmanın maliyet yapısı, kısa ve uzun dönemlerde farklı olmaktadır.

1 - Kısa Dönemde Firmanın Maliyetleri

Kısa dönemde firma, değişen oranlar veya azalan verim kanununa tabi olarak çalışır. Kısaca ifade etmek gerekirse, kısa dönemde firma,

üretimini artırmak istediği zaman işçi sayısını, kullandığı hammadde ve malzemeyi artırdığı halde; binalarını, tesislerini ve makinelerini artıramaz. Böylece, değişik üretim seviyelerinde üretim faktörlerinin bileşim oranları değişmektedir.

Kısa dönemde firmanın maliyetleri üç ana başlık altında incelenebilir: *i* - Sabit ve değişir maliyetler, *ii* - Ortalama maliyetler ve *iii* - Marjinal maliyetler.

a - Sabit ve Değişir Maliyetler

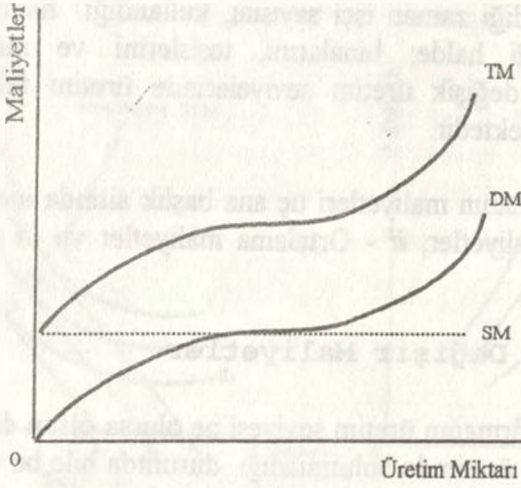
Sabit maliyetler, firmanın üretim seviyesi ne olursa olsun değişmeyen giderleridir. Firma, hiç üretimde bulunmadığı durumda bile bu masraflara katlanmaktadır. Alınan kredilerin faizleri, bina ve makinelerin amortismanları, kira bedelleri, bakım masrafları bir firmanın sabit masraflarının başlıcalarıdır.

Değişir maliyetler veya masraflar, firmanın üretim miktarı arttıkça değişen giderleridir. Hammadde, enerji ve ulaştırma giderleri ile işçi ücretleri, kısa vadeli kredilerin faizleri firmanın değişir masrafları arasındadır.

Sabit ve değişir maliyetlerinin toplamı, firmanın **toplam maliyetini** verir. Tablo 9 'da II, III ve IV numaralı sütunlar, sırasıyla sabit, değişir ve toplam maliyetleri göstermektedir. Şekil 67 'de ise, bu üç maliyet kalemi, bir diyagram üzerinde gösterilmiştir.

Tablo: 9- Kısa Dönemde Firma Maliyetleri

I Üretim Miktarı	II Sabit Maliyet	III Değişir Maliyet	IV Toplam Maliyet	V Ort. Sabit Maliyet	VI Ort. Değişir Maliyet	VII Ort. Toplam Maliyet	VIII Marjinal Maliyet
0	100	-	100	-	-	-	-
1	100	40	140	100	40	140	40
2	100	70	170	50	35	85	30
3	100	98	198	33	33	66	28
4	100	132	232	25	33	58	34
5	100	190	290	20	38	58	58
6	100	278	378	17	46	63	86
7	100	384	484	14	55	69	106

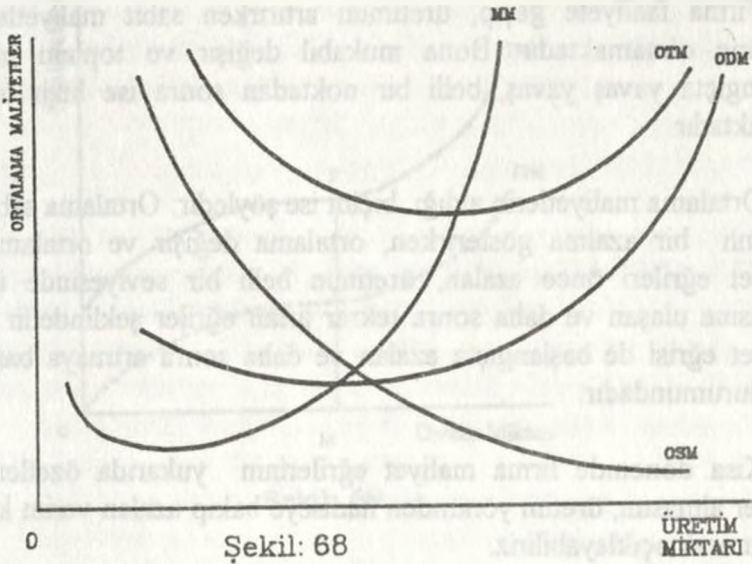
Şekil: 67

B - Ortalama Maliyetler

Toplam maliyetin üretim miktarına bölünmesiyle ortalama maliyet bulunur. Sabit, değişken ve toplam maliyetlere mukabil üç ortalama maliyetten bahsedilebilir. *Ortalama Sabit Maliyet* (OSM); üretimin bir birimine veya parça başına düşen sabit maliyettir. Üretim miktarı arttıkça üretimin birimi başına düşen sabit maliyet miktarı azalacaktır.

Ortalama Değişir Maliyet (ODM); üretimin bir birimine isabet eden değişir maliyet miktarıdır. Üretimin başlangıç seviyelerinde ortalama değişir maliyet miktarı yüksektir. Üretim arttıkça parça başına düşen değişir maliyet miktarı azalır, sonra tekrar artmaya başlar.

Ortalama Toplam Maliyet (OTM); üretimin bir birimine düşen toplam maliyettir. Ortalama maliyetler Tablo 9 'da V, VI ve VII. sütunlarda sırasıyla gösterilmiştir. Şekil 68 'de ise ortalama maliyetlerin biçimleri görülmektedir. Ortalama sabit maliyet devamlı bir azalma gösterirken, ortalama değişir ve ortalama toplam maliyetlerin evvela azaldıkları ve sonra artmaya başladıkları görülmektedir. Eğrilerin bu şekil almaya başlamalarının sebebi azalan verim kanunu ile açıklanabilir.

Şekil: 68

c - Marjinal Maliyet

Üretimdeki bir birimlik değişimin toplam maliyette meydana getirdiği değişmeye denir. Marjinal maliyet, sonuncu birimin üretimi için gerekli olan maliyet olarak da tarif edilebilir. Tablo 9 'da marjinal maliyet değerleri VIII. sütunda gösterilmiştir.

Şekil 68 'de görüldüğü gibi, marjinal maliyet eğrisi, önce azalan, sonra artan bir şekil alır. Eğrinin bu şekli almasının sebebi, azalan verim kanunu ile açıklanabilir. Hatırlanacağı gibi, değişir faktör olan işgücü sayısı artırılırken marjinal ürün artmaya başlıyor, sonra azalıyordu. Verim, masrafın tersi olduğundan, üretimin arttığı bölgede masraf azalacak, üretimin azaldığı bölgede masraf artacak demektir.

d - Toplam, Ortalama ve Marjinal Maliyet Eğrilerinin Aldıkları Biçimlerin İzahı

Kısa dönemde firma üretimini gerçekleştirirken, ancak değişir faktörlerin miktarında artış yapabilmekte ve üretimdeki değişimleri böylece sağlayabilmektedir.

Firma faaliyete geçip, üretimini artırırken sabit maliyetlerinde bir değişme olmamaktadır. Buna mukabil değişir ve toplam maliyetleri, başlangıçta yavaş yavaş, belli bir noktadan sonra ise hızlı bir şekilde artmaktadır.

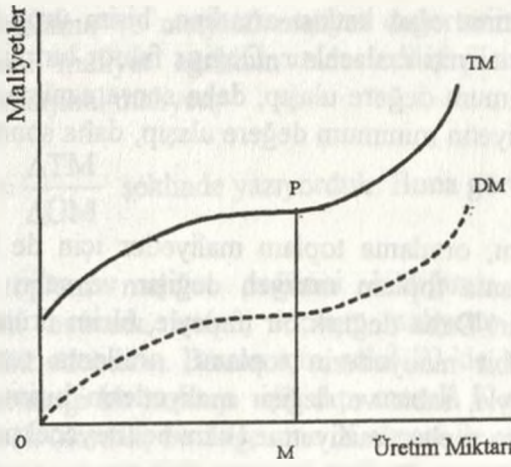
Ortalama maliyetlerin aldığı biçim ise şöyledir: Ortalama sabit maliyet devamlı bir azalma gösterirken, ortalama değişir ve ortalama toplam maliyet eğrileri önce azalan, üretimin belli bir seviyesinde minimum noktasına ulaşan ve daha sonra tekrar artan eğriler şeklindedir. Marjinal maliyet eğrisi de başlangıçta azalan ve daha sonra artmaya başlayan bir eğri durumundadır.

Kısa dönemde firma maliyet eğrilerinin yukarıda özetlendiği gibi şekiller almasını, üretim yönünden hadiseye bakıp azalan verim kanunu ile ilgi kurarak açıklayabiliriz.

Hatırlanacağı gibi firma, kısa dönemde bir kısım faktörler sabit iken, bir faktörün miktarını artıracak olursa, toplam üretim başlangıç safhasında hızlı bir şekilde artacak, daha sonra artış hızı yavaşlayacak ve belli bir noktadan sonra azalmaya başlayacaktır. Ortalama ve marjinal ürünler ise, değişir faktörün kullanılan ilk birimlerinde artış gösterecek, daha sonra azalmaya başlayacaktır. Yani kısa dönemde faaliyet gösteren firma, değişen oranlar veya azalan verim kanununa tabi olmaktadır. Dolayısıyla, firmanın faaliyetleri bu üretim kanunundan etkilenecektir. Bir başka ifadeyle, maliyet eğrilerinin aldığı biçim; toplam, ortalama ve marjinal ürün değerlerindeki değişimle açıklanabilir.

İlk olarak, toplam maliyet eğrisinin aldığı şekli, toplam ürün eğrisiyle ilgi kurarak açıklamaya çalışalım. Şekil 69 'da görüldüğü gibi toplam maliyet eğrisi sürekli bir artış göstermektedir. Lâkin, toplam maliyetler belli bir noktaya kadar yavaş yavaş ve daha sonra hızlanarak artmaktadır. Bunun sebebi, toplam ürün miktarındaki değişmelerdir. Çünkü, değişir faktörün kullanılmaya başlanmasıyla verimin veya üretimin hızlı bir şekilde arttığı bu safhada, toplam maliyet yavaş yavaş artacak demektir.

Marjinal ürünün maksimum olduğu noktaya kadar, toplam üründeki hızlı artış devam edeceğinden, toplam maliyetler bu üretim seviyesine kadar yavaş bir şekilde artmaya devam edecektir. Bu noktadan sonra, toplam ürünün artış hızı yavaşlayacağından, toplam maliyetlerdeki artış hızlanacaktır.

Şekil: 69

Yukarıdaki şekilde, toplam maliyet eğrisi üzerindeki P noktasına kadar maliyetin yavaş bir şekilde arttığı, bu noktadan sonra, maliyetlerdeki artışın hızlandığı görülmektedir.

Toplam maliyetlerden sabit maliyeti çıkaracak olursak, değişir maliyetleri elde edeceğimizden, toplam maliyet eğrisinin biçimiyle ilgili açıklama, değişir maliyet eğrisi için de geçerli olacaktır.

Ortalama maliyetlerin aldığı şekle gelince; ortalama sabit maliyet eğrisi, üretim arttıkça üretimin her birimine düşecek olan sabit maliyet payı azalacağından, devamlı bir azalma gösterecektir. Bu sebeple, ortalama değişir maliyet ile ortalama toplam maliyetin aldığı şekli açıklamaya geçmek yerinde olacaktır.

Daha önce verilen tablo ve şekilde, ortalama değişir maliyet eğrisinin evvela azalarak bir minimum seviyeye indiği ve bu noktadan sonra artmaya başladığı görülmektedir. Kısa dönemde maliyet yönünden gerçekleşen bu olayı, bir de üretim yönünden ele alabiliriz.

Firmanın, belli olan sabit üretim faktörleri ve bunun yanında değişebilir faktör olan mesela işgücü sayısı, sıfırdan itibaren artmaya başlayınca, işgücü başına isabet eden üretim miktarı (ortalama ürün), yani ortalama verim artmaya başlamakta ve maksimum bir seviyeye çıkmakta ve daha sonra azalmaya başlamaktadır. Maliyet veriminin tersi olduğundan,

değişir faktörün üretime olan katkısı artarken, birim ürün başına isabet eden değişir faktör maliyeti azalacaktır. Değişir faktör birimi başına düşen ortalama ürün maksimum değere ulaşmış, daha sonra azalmaya başlayınca, ortalama değişir maliyetin minimum değere ulaşmış, daha sonra yükselmeye başlayacağı açıktır.

Aynı izah tarzını, ortalama toplam maliyetler için de kullanabiliriz. Bilindiği gibi, ortalama toplam maliyet, değişir ve sabit maliyetlerden meydana gelmektedir. Daha değişik bir ifadeyle, birim ürün başına isabet eden değişir ve sabit maliyetlerin toplamı, ortalama toplam maliyeti verecektir. Dolayısıyla, sabit ve değişir maliyetlerin birim başına isabet eden payları, ortalama toplam maliyetin şeklini belirleyecektir.

Toplam içinde sabit maliyetlerin varlığı, ortalama toplam maliyetin en düşük seviyesine daha ileri üretim miktarlarında varılmasına ve bu noktaya kadar olan azalmanın daha hızlı bir şekilde olmasına sebep olur. Üretim miktarı artırılmaya devam edildiği takdirde, ürün birimine isabet eden sabit maliyetin etkisi azalacak ve fakat birim başına isabet eden değişir maliyetin artmasıyla, toplam maliyet eğrisi de artmaya başlayacaktır.

Marjinal maliyet eğrisinin aldığı biçimi de marjinal ürün eğrisi ile ilgili olarak açıklamak gerekir. Bilindiği gibi, değişir faktör miktarı sıfırdan itibaren artırılmaya başlanınca marjinal ürün artmaya başlıyor, maksimum bir seviyeye ulaşıyor ve daha sonra azalıyor. İlave edilen değişir faktörün üretime olan katkısı artarken, bu faktörün maliyetinin birim ürün başına düşen payı azalacak demektir. Buradan, marjinal ürün azalırken marjinal maliyetin artacağı sonucuna varılabilir.

e - Toplam Maliyet Eğrisinden Ortalama ve Marjinal Maliyet Eğrilerinin Elde Edilişi

Herhangi bir üretim seviyesinde sabit ve değişken maliyetlerin toplamı, toplam maliyeti verir. Toplam maliyeti, üretilen birim miktarına bölersek, ortalama toplam maliyeti elde ederiz. Marjinal maliyet ise, üretimde bir birimlik artışın toplam maliyette meydana getirdiği değişimdir. Tekrar edilen bu kısa tanımlardan da anlaşılacağı gibi bu üç maliyet unsuru arasında bir ilgi mevcuttur. Bu noktadan hareketle, bir firmaya ait toplam maliyet değerleri (ve dolayısıyla toplam maliyet eğrisi)

Şekil 70' de görüldüğü gibi, toplam maliyet eğrisinin eğimi ilk üretim miktarından itibaren azalmaya başlamaktadır. Eğri üzerindeki P noktasında TM eğrisinin eğimi (yani bu noktadan geçen teğetin X eksenine yaptığı açının tg'ı), en küçük değeri alacaktır. Dolayısıyla bu üretim seviyesinde MM minimum değere inecektir. P noktasından sonra eğrinin eğimi artacağından, MM eğrisi de yükselmeye başlayacaktır.

Netice olarak, ilave her üretilen birimin maliyetini (marjinal maliyeti) toplam maliyet eğrisinden çıkarmak için, TM eğrisinin o noktadaki eğimini belirlemek gerekmektedir. Tesbit edilen değerler grafik üzerinde gösterilmek olursa, MM eğrisi elde edilir. Toplam Maliyet eğrisinden Ortalama Toplam Maliyet eğrisinin elde edilmesine gelince :

$$OTM = \frac{TM}{\bar{UM}} \quad \text{şeklinde formüle ediliyordu.}$$

Buna göre, herhangi bir üretim seviyesinde toplam maliyet değerini bulursak, buradan OTM değerini elde edebiliriz. Yukarıdaki şekilde, M_2 üretim seviyesinde OTM değerini bulmak istersek;

$$OTM = \frac{RM_2}{OM_2} \quad \text{şeklinde yazabiliriz. Bu değer aynı zamanda orijinden}$$

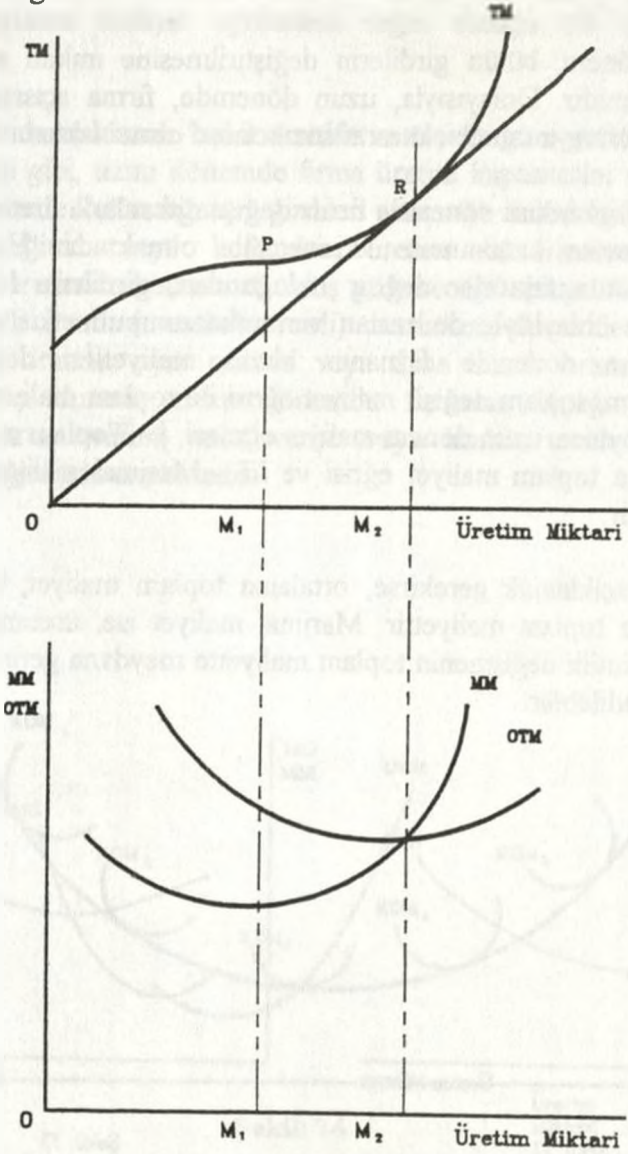
geçen ve R noktasında toplam maliyet eğrisine teğet olan doğrunun tg açısına tekabül etmektedir.

$$tg\beta = \frac{RM_2}{OM_2} = OTM$$

Bu durumda, toplam maliyet eğrisi üzerindeki herhangi bir noktayı orijinle birleştirdiğimizde meydana gelen açının tg değeri, bu üretim seviyesindeki ortalama maliyeti verecektir.

Dikkat edildiği takdirde görüleceği gibi, daha başlangıçtan itibaren, toplam maliyet eğrisi üzerindeki noktaların orijinle birleştirilmesiyle meydana getirilecek açılar küçülmeye başlamaktadır. Yani ortalama maliyet azalmaktadır. Toplam maliyet eğrisine R noktasında teğet olan ve orijinden geçen doğrunun meydana getirdiği açı, diğer noktalara göre en küçük açıyı teşkil etmektedir. Buna göre, OM_2 üretim seviyesinde

ortalama maliyet minimum olmaktadır. Ayrıca, R noktasından geçen ve orijinle birleştirilen doğrunun X eksenini ile yaptığı açı, TM eğrisinin bu noktadaki eğimini vermektedir. Yani, marjinal maliyet ile ortalama toplam maliyet aynı değeri almaktadır.

Şekil: 71

Şekil 71' de görüldüğü gibi, MM eğrisi, OTM eğrisini minimum olduğu noktada kesmektedir. OM_2 üretim seviyesi aşıldığı takdirde, TM eğrisi

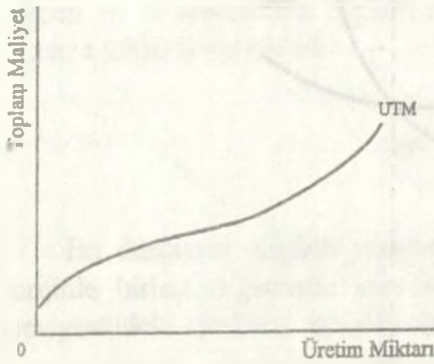
üzerindeki noktaların orijinle birleştirilmesiyle meydana getirilecek açılar büyüyecektir. Dolayısıyla, OTM eğrisi de yükselmeye başlayacaktır.

2 - Uzun Dönemde Maliyetler

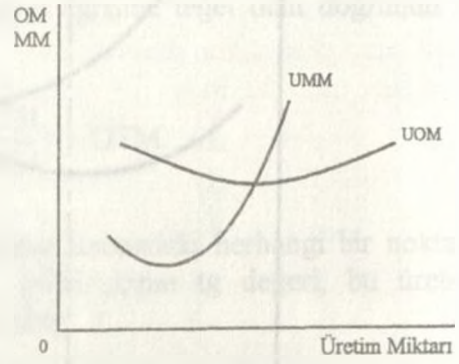
Uzun dönem, bütün girdilerin değiştirilmesine imkan sağlayan bir zaman dönemidir. Dolayısıyla, uzun dönemde, firma açısından miktarı sabit bir faktör veya sabit bir masraf söz konusu olmamaktadır.

Bilindiği gibi, kısa dönemde firma değişen oranlarla üretim yapmakta ve azalan verim kanununun etkisine tabi olmaktadır. Halbuki uzun dönemde, bütün faktörler değişir olduğundan, girdilerin bileşim oranı değişmez ve dolayısıyla de azalan verim kanununun etkisi söz konusu olmaz. Uzun dönemde firmanın bütün maliyetleri değişir nitelik kazandığından, toplam değişir maliyet eğrisi ile toplam maliyet eğrisi aynı olacaktır. Böylece, uzun dönem maliyet eğrileri; *i* - Toplam maliyet eğrisi, *ii* - Ortalama toplam maliyet eğrisi ve *iii* - Marjinal maliyet eğrisinden meydana gelir.

Kısaca açıklamak gerekirse, ortalama toplam maliyet, birim üretim başına düşen toplam maliyettir. Marjinal maliyet ise, üretimde meydana gelen bir birimlik değişimin toplam maliyette meydana getirdiği değişim olarak tarif edilebilir.

Şekil: 72

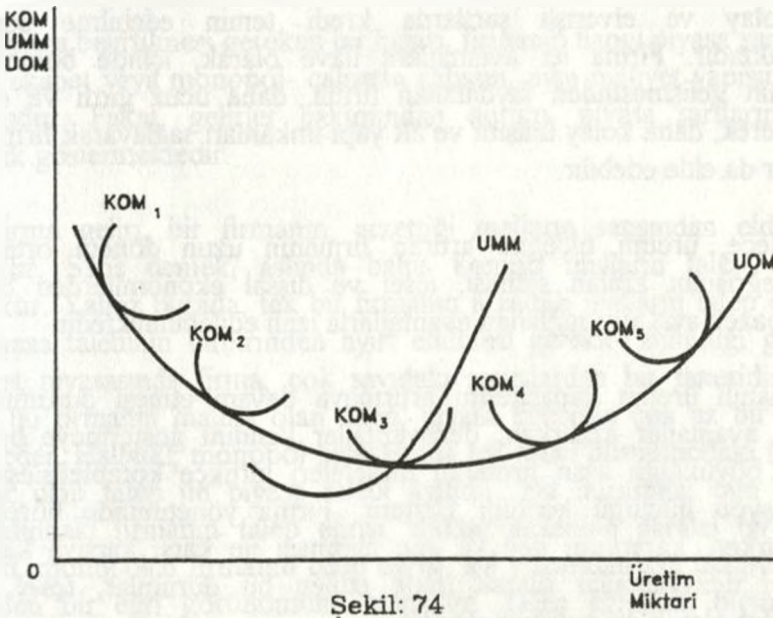

Şekil: 73

Uzun dönem maliyet eğrileri yukarıda şekil 72 ve 73 'de gösterilmiştir. Uzun dönem eğrileri, kısa dönem maliyet eğrilerine benzemektedir. Aralarındaki tek fark, uzun dönem maliyet eğrilerinin

daha yayvan olmalarıdır. Şekilde görüldüğü gibi, uzun dönem toplam maliyet eğrisi azalan bir hızla artarken, marjinal maliyet eğrisi azalır, marjinal maliyet eğrisi artarken toplam maliyet eğrisi de artan bir hızla yükselir. Bir firmanın uzun dönem ortalama maliyet eğrisi o firmanın kısa dönem ortalama maliyet eğrilerinin teğet olduğu bir zarf eğrisidir (Şekil 74).

Daha önce açıklanan "sabit oranlar ve ölçeğe göre getiri" konusunda ifade edildiği gibi, uzun dönemde firma üretim kapasitesini değiştirmeye, böylece üretimde kullandığı tüm girdileri artırmaya imkan bulabilmektedir. Üretim ölçeğinin veya kullanılan üretim faktörlerinin artırılması sonucunda, üretim miktarının da artış göstereceği açıktır. Ancak, üretim faktörleri belli oranda (mesela bir misli) artırılırken, elde edilecek üretimin; daha büyük oranda, aynı oranda veya daha düşük oranda artacağını biliyoruz. Bu durum, uzun dönemde firmanın ölçeğini büyütmesi karşısında, artan verim, sabit verim veya azalan verim safhalarında bulunabileceğini göstermektedir.

Üretim ölçeği değişirken, üretim miktarının farklı oranlarda artması, uzun dönem maliyetleri üzerinde de etkili olacaktır. Üretim ölçeğindeki artışa nisbetle üretim miktarı; daha fazla artıyorsa ortalama maliyet

azalacak, aynı oranda artıyorsa ortalama maliyet sabit kalacak, üretim daha düşük oranda artıyorsa birim üretim maliyeti yükselecektir. Bu kısa açıklama, uzun dönemde firma ölçeği artarken, uzun dönem ortalama maliyet eğrisinin başlangıçta azalacağını, belli bir kapasitede minimum seviyeye ineceğini ve daha ileri kapasite seviyelerinde üretim maliyetinin tekrar yükseleceğini göstermektedir.

Uzun dönemde firmanın ölçek değişimi sonucu ortaya çıkan maliyet-üretim ilişkisinin, artan, sabit ve azalan verim safhaları şeklinde kendini göstermesi, içsel ve dışsal ekonomilerle açıklanabilmektedir.

Uzun dönem ortalama maliyet eğrisinin azalan safhası, firmanın büyük ölçekli istihalden elde ettiği *içsel ekonomiler* ile firmanın içinde yer aldığı endüstrinin genel gelişmesine bağlı olarak ortaya çıkan *dışsal ekonomilerle* izah edilebilir. Üretim kapasitesinin artması, firmaya birçok avantajlar sağlar. İçsel ekonomiler olarak ifade edilen bu avantajlar, özellikle daha büyük işbölümü veya ihtisaslaşma, bölünmez faktörlerden daha fazla yararlanma, gerekli girdileri daha düşük fiyattan satın alabilme, daha kolay ve elverişli şartlarda kredi temin edebilme sonucu sağlanmaktadır. Firma içi avantajlara ilave olarak, içinde bulunduğu endüstrinin gelişmesinden faydalanan firma, daha ucuz girdi ve enerji temin ederek, daha kolay ulaşım ve alt yapı imkanları sağlayarak firma dış avantajlar da elde edebilir.

Böylece, üretim ölçeğini artıran firmanın uzun dönem ortalama maliyet eğrisinin azalan safhası, içsel ve dışsal ekonomilerden bazen birlikte, bazen ayrı ayrı sağlanan avantajlarla izah edilebilmektedir.

Firmanın üretim kapasitesini artırmaya devam etmesi durumunda, firma içi avantajlar azalırken, dezavantajlar kendini göstermeye başlar. Belli bir büyüklüğü aşan firmanın meseleleri gittikçe kompleksleşir ve koordinasyon gücü kendini gösterir. Firma yönetiminde bürokrasi yoğunlaşırken, kararların geç ve güç alınması ile karşı karşıya kalınır. Firma içi dezavantajlar olarak ifade edilen bu durumlar, *içsel ekşi ekonomiler* olarak da belirtilmektedir.

Bir endüstrideki firmaların büyümesi ile faktörlerin talebi artar ve bunun sonucunda faktör fiyatları yükselir ve faktör temininde kısıtlarla karşılaşılabilir. Bunlara ilave olarak enerji, ulaşım, altyapı imkanlarının

yetersizliği ortaya çıkabilir. Byrece firma, kendi dışında ve fakat endüstri bünyesinde ortaya çıkan sorunlardan dolayı ilave mali külfetlere katlanmak zorunda kalır.

Gerek firma içinde, gerekse firma dışında ortaya çıkan ve yukarıda ifade edilmeye çalışılan dezavantajlar, içsel ve *dışsal eksi ekonomiler* olarak uzun dönem ortalama maliyet eğrisinin artan safhasını açıklar.

H - Firma Gelirleri

Yalnız üretim masraflarına bakarak bir firma için en uygun, yani azami kârı sağlayacak üretim miktarını tesbit etmek mümkün değildir. İlk bakışta, birim başına dışen maliyetin en dışuk olduğu seviyede üretim yapılmasının uygun olacağı akla gelirse de, doğru olan bu değildir. Çünkü, firma üretim masraflarını satış hasılatı ile karşılaştırarak aradaki farkı, yani kârı en yüksek kılacak üretim miktarını bulmak zorundadır.

Ayrıca belirtilmesi gereken bir husus, firmanın hangi piyasa şartlarında -tam rekabet veya monopol- çalışırsa çalışsın, aynı maliyet yapısına sahip olduğudur. Fakat, gelirler bakımından durum, piyasa şartlarına göre farklılık göstermektedir.

Firma geliri, bir firmanın, arzettiği malların satışından elde ettiği hasılattır. Satış demek, aslında bahis konusu malların talep edilmesi demektir. Yalnız burada, tek bir firmanın arzettiği malların talep edilmesi ile piyasa talebinin birbirinden ayırt edilmesi gerekir. Bilindiği gibi tam rekabet piyasasında firma, çok sayıdaki satıcılardan bir tanesidir. Buna göre, bu firmanın malına olan talep, piyasa talebinin çok az bir kısmını ifade eder. Halbuki, monopol piyasasında tek satıcı durumundaki firmanın malına olan talep ile piyasa talebi aynıdır. Bu durumda, tam rekabet piyasasındaki firmanın talep eğrisi, miktar eksenine paralel bir durum alırken, monopolcü firmanın talep eğrisi, sol yukarıdan sağ aşağıya doğru seyreden bir eğri görünümünü alacaktır. Talep eğrisinin biçimi, satış miktarı değiştikçe satış hasılatının nasıl bir seyir göstereceğini belirleyecektir.

Firmanın üç maliyet kalemine uygun olarak üç çeşit gelirinden bahsedilebilir. Bunlar; *i* - Toplam gelir, *ii* - Ortalama gelir ve *iii* - Marjinal

gelirdir. *Toplam gelir*, toplam satış hasılatı demektir. *Ortalama gelir*, toplam gelirin satılan mal miktarına bölünmesiyle bulunur. Birim başına düşen geliri temsil eden ortalama gelir, malın fiyatına eşittir. *Marjinal gelir* ise, satılan sonuncu birimin sağladığı gelir veya satılan son birimin toplam gelirden meydana getirdiği artıştır.

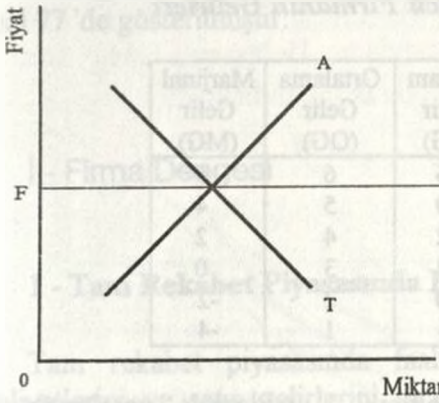
1 - Tam Rekabet Piyasasında Firma Gelirleri

Tam rekabet piyasasının şartları açıklanırken belirtildiği gibi, firma için piyasa fiyatı veridir ve firma bu fiyatı kabullenmek zorundadır. Tablo 10 'da piyasada fiyatı 5 TL olarak belirlenmiş olan herhangi bir malı üreten bir firmanın gelirleri gösterilmiştir.

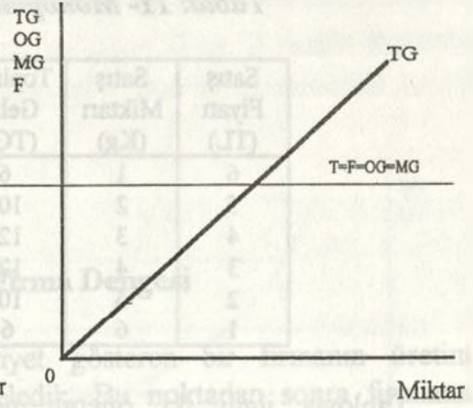
Tablo: 10- Tam Rekabette Firma Gelirleri

Satış Fiyatı (TL)	Satış Miktarı (Kg)	Toplam Gelir (TG)	Ortalama Gelir (OG)	Marjinal Gelir (MG)
5	1	5	5	5
5	2	10	5	5
5	3	15	5	5
5	4	20	5	5
5	5	25	5	5

Tam rekabet şartlarında çalışan bu firmanın gelirleri, satış miktarı arttıkça, artış göstermektedir. Ortalama gelirin fiyata eşit olduğunu yukarıda belirtmiştik. Marjinal gelir ise, satılan bir birim malın toplam gelirden meydana getirdiği artıştır. Toplam gelirden meydana gelecek artış ise fiyat seviyesi kadar olacaktır. Dolayısıyla, marjinal gelir fiyata eşit olmaktadır. Şekil 75 ve şekil 76 'da piyasa fiyatı ve firmanın satış gelirleri gösterilmiştir.

Şekil: 75

Şekil: 76

2 - Monopolcü Firmanın Gelirleri

Monopol piyasasında tek bir satıcı bahis konusu olduğuna göre, bu firmanın arzettiği mallara olan talep ile piyasa talebi aynı anlama gelmektedir. Piyasa fiyatı, firma için veri değildir. Firma, davranışlarıyla fiyatı etkilemek imkânına sahiptir. Çünkü talep eğrisi, sol yukarıdan sağ aşağıya doğru inen bir eğri durumundadır. Fiyatla miktar arasında ters yönlü bir ilişki vardır. Bu durumda, monopolcü firmanın gelirleri, tam rekabetteki firmanın gelirlerinden farklı olacaktır.

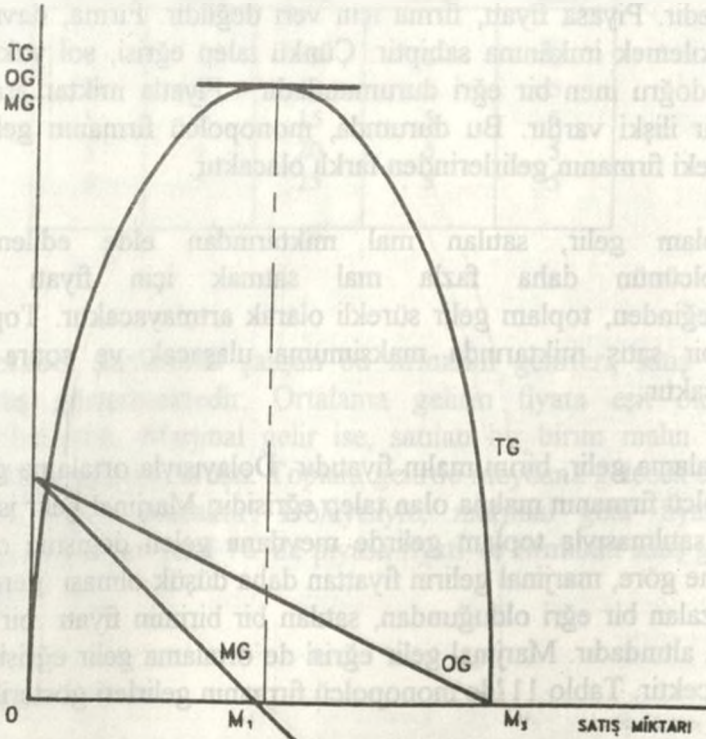
Toplam gelir, satılan mal miktarından elde edilen gelirdir. Monopolcünün daha fazla mal satmak için fiyatı düşürmesi gerekeceğinden, toplam gelir sürekli olarak artmayacaktır. Toplam gelir, belirli bir satış miktarında maksimuma ulaşacak ve sonra azalmaya başlayacaktır.

Ortalama gelir, birim malın fiyatıdır. Dolayısıyla ortalama gelir eğrisi, monopolcü firmanın malına olan talep eğrisidir. Marjinal gelir ise, ilave bir birimin satılmasıyla toplam gelirden meydana gelen değişim olarak tarif edildiğine göre, marjinal gelirin fiyattan daha düşük olması gerekir. Talep eğrisi azalan bir eğri olduğundan, satılan bir birimin fiyatı bir öncekinin fiyatının altındadır. Marjinal gelir eğrisi de ortalama gelir eğrisinin altında seyredecektir. Tablo 11 'de monopolcü firmanın gelirleri gösterilmiştir.

Tablo: 11- Monopolcü Firmanın Gelirleri

Satış Fiyatı (TL)	Satış Miktarı (Kg)	Toplam Gelir (TG)	Ortalama Gelir (OG)	Marjinal Gelir (MG)
6	1	6	6	6
5	2	10	5	4
4	3	12	4	2
3	4	12	3	0
2	5	10	2	-2
1	6	6	1	-4

Tabloyla ilgili iki önemli noktayı açıklamak gerekmektedir: *i* - Ortalama gelir, fiyata eşit olmakta ve değişen fiyatlar karşısında satılan -talep edilen- miktarı vermektedir. Bu piyasada ortalama gelir eğrisi monopolcü firmanın malına olan talep eğrisidir. *ii* - Marjinal gelir, toplam gelirin en yüksek değere ulaştığı satış miktarında sıfır değerini almaktadır. Daha sonra, yani satış miktarının artması durumunda marjinal gelir negatif değerler almaktadır. Bu sebeple de toplam gelir azalmaya başlamaktadır.

Şekil: 77

Monopolcü firmanın toplam, ortalama ve marjinal gelir eğrileri, şekil 77 'de gösterilmiştir.

İ - Firma Dengesi

1 - Tam Rekabet Piyasasında Firma Dengesi

Tam rekabet piyasasında faaliyet gösteren bir firmanın üretim maliyetlerini ve satış gelirlerini inceledik. Bu noktadan sonra firmanın azami kâr elde etmek gayesine hangi üretim seviyesinde ulaşacağını, yani firma dengesini tesbit edebiliriz.

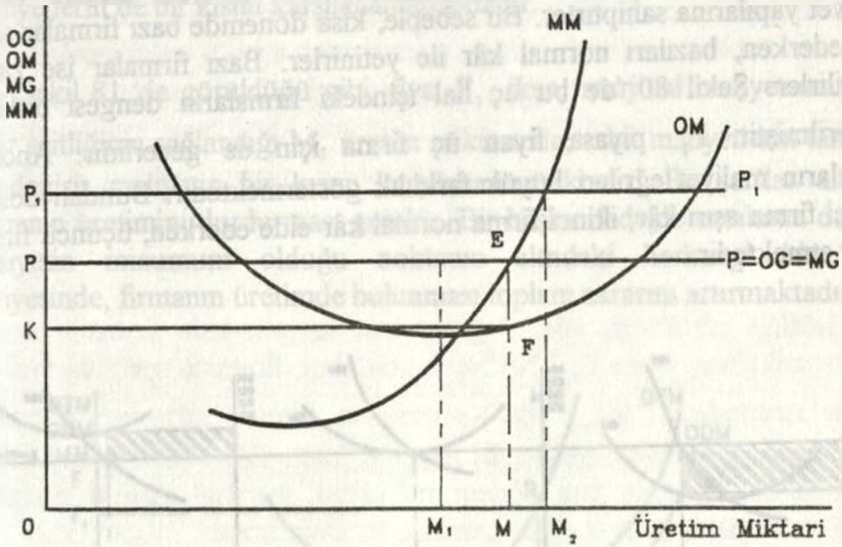
Yalnız, burada kısa ve uzun dönem olarak bir ayırım yapmak gerekmektedir. Zira, kısa ve uzun dönemler itibariyle firmanın farklı maliyet yapısına sahip olduğunu görmüştük. Bu sebeple ilk önce kısa dönemde, daha sonra da uzun dönemde firma dengesi üzerinde durulacaktır.

a - Kısa Dönemde Firma Dengesi

Tam rekabet piyasasında firma dengesi iki yaklaşımla incelenebilir. Birincisi, toplam gelir-toplam maliyet yaklaşımı, ikincisi ise, ortalama ve marjinal gelir-maliyet yaklaşımı. İlk önce, toplam gelir-toplam maliyetten hareket ederek firmanın dengeye gelişini izah edelim. Daha önce tam rekabet piyasasında toplam gelir ve maliyetler hakkında bilgi verildiği için doğrudan dengenin izahına geçilecektir.

Şekil 78 'de görüldüğü gibi OM_2 üretim seviyesine kadar zarar eden firma, bu noktadan sonra kâr etmeye başlamaktadır. $M_2 M_4$ üretim seviyelerinde kârlı durumunu devam ettiren firma, OM_4 üretim seviyesinden sonra tekrar zarar etmeye başlamaktadır. Eğriler üzerindeki A ve B noktaları gelir ve maliyetin eşitlendiği başabaş noktalarıdır. Firma kârının maksimum seviyesi A ve B noktaları arasında kalan bölgede ve

noktasıdır. Şekil 79 'da tam rekabet piyasasında faaliyet gösteren bir firmanın dengeye gelişi gösterilmiştir.

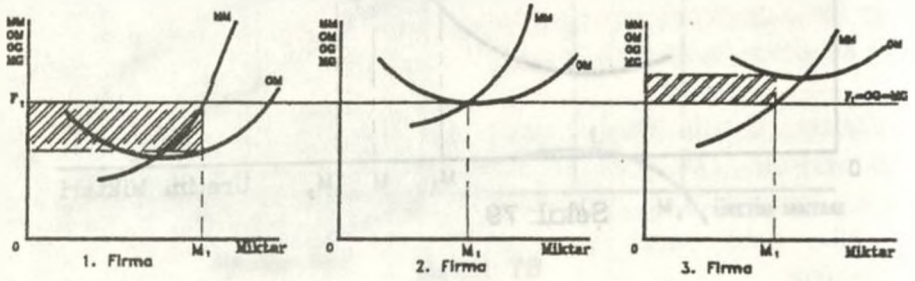
Şekil: 79

Bu noktadan sonra üretime devam edilirse, üretilen her ilave birimin maliyeti, gelirden fazla olacağından, toplam kâr azalmaya başlayacaktır. Toplam kârın azalması işletmenin denge noktasından uzaklaştığını gösterir. Bu durumda, firma için en büyük kâr, marjinal maliyetin marjinal gelire eşit olduğu üretim seviyesinde sağlanır.

Azami kârın sağlandığı üretim hacmi OM 'dir. Çünkü bu üretim seviyesinde $MM = MG$ olmaktadır. OM_1 üretim seviyesinde $MG > MM$ olduğundan, üretimi artırmak firma için kârlıdır. OM_2 üretim seviyesinde ise $MM > MG$ olduğundan, toplam kâr azalacaktır. Dolayısıyla, üretimin azaltılması gerekir.

OM üretim seviyesinde toplam gelir, $OM \times OP$ 'ye yani OMEP dikdörtgeninin alanına eşittir. Toplam maliyet ise OMFK alanı kadardır. Toplam gelir ile toplam maliyet arasındaki fark, yani KFEP dörtgeninin alanı firmanın elde ettiği toplam kâr olacaktır. Piyasa fiyatı değişecek olursa, yeni fiyatı kabul etmek durumunda olan firma, denge noktasını yeniden belirleyecektir.

Kısa dönemde firma dengesi incelenirken bir hususun kısaca belirtilmesi faydalı olacaktır. Kısa dönemde tam rekabet piyasasında faaliyet gösteren tüm firmaların kâr edeceği söylenemez. Bu piyasa şartlarında firmalar, piyasa fiyatını veri olarak almalarına karşılık, farklı maliyet yapılarına sahiptirler. Bu sebeple, kısa dönemde bazı firmalar aşırı kâr ederken, bazıları normal kâr ile yetinirler. Bazı firmalar ise zarar edebilirler. Şekil 80 'de bu üç hal içindeki firmaların dengesi birlikte gösterilmiştir. F_1 piyasa fiyatı üç firma için de geçerlidir. Ancak, firmaların maliyet eğrileri büyük farklılık göstermektedir. Bundan dolayı birinci firma aşırı kâr, ikinci firma normal kâr elde ederken, üçüncü firma zarar etmektedir.

Şekil: 80

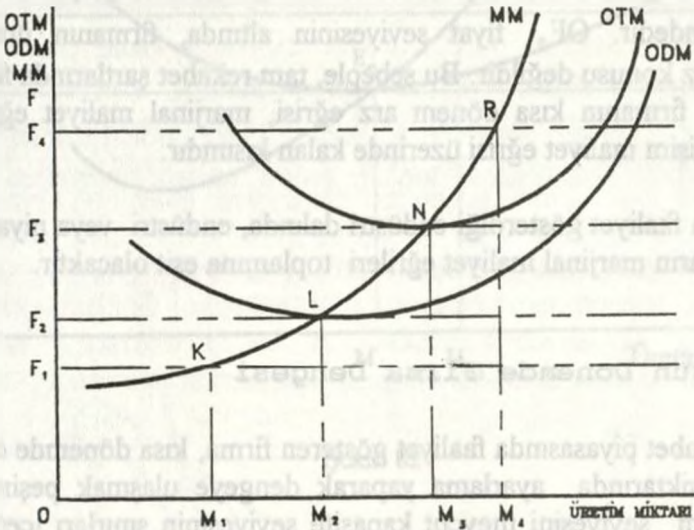
b - Kısa Dönemde Firma ve Endüstri Arz Eğrileri

Tam rekabet piyasasında bir firmanın kısa dönem arz eğrisi, marjinal maliyet eğrisinin (MM), ortalama değişir maliyet eğrisi (ODM) üstünde kalan kısmıdır.

Bunun sebebi şöyle açıklanabilir. Bilindiği gibi, firmanın üretimi, fiyat değişimleri karşısında değişir. Çünkü firma dengesi, $MM = MG$ olması halinde sağlanacaktır. Firmanın marjinal geliri fiyata eşittir ve miktar eksenine paralel bir durum almaktadır. Buna göre, marjinal maliyet eğrisi, piyasa fiyatında meydana gelen değişimler karşısında, firmanın istihsal edeceği miktarı göstermektedir.

Marjinal maliyet eğrisinin ODM eğrisinin altında kalan kısmı, firmanın arz eğrisi olamaz. Çünkü bu durumda, sabit maliyetlere ilaveten değişir maliyetlerin de bir kısmı karşılanamamaktadır.

Şekil 81 'de görüldüğü gibi, fiyat F_1 iken, marjinal maliyet-marjinal gelir eşitliğinin sağlandığı M_1 üretim miktarında, sabit maliyetlerin tamamı ile değişir maliyetin bir kısmı karşılanamamaktadır. Bu şartlar altında firmanın üretimini durdurması gerekir. Bir başka ifadeyle ortalama değişir maliyetin minimum olduğu noktanın altındaki herhangi bir fiyat seviyesinde, firmanın üretimde bulunması toplam zararını artırmaktadır.

Şekil: 81

Piyasa fiyatının F_2 'ye yükselmesi halinde firma dengesi M_2 üretim miktarında sağlanmaktadır. Bu üretim seviyesindeki firma geliri, değişir maliyetlerin tamamını karşılarken, sabit maliyetler karşılanamamaktadır. Ancak bu üretim seviyesindeki toplam zarar, üretimin durdurulması halinde katlanılacak zarara eşittir. Bu sebeple, firmanın üretime devam edip etmemesi halinde sonuç değişmemektedir. Bir başka ifadeyle, marjinal maliyetin ortalama değişim maliyeti kestiği L noktası, firma arz eğrisinin başlangıç noktası olarak alınabilir.

Fiyatın F_3 'e yükselmesi halinde, denge üretim seviyesi M_3 'e çıkacaktır. Bu üretim seviyesinde firma geliri, ortalama değişir maliyet ile ortalama sabit maliyetin tamamını karşılayabilmektedir. N noktasında ortalama toplam maliyet ile ortalama hasılat eşitliği sağlanacaktır. Bu denge seviyesinde firma, normal kâr elde etmektedir. Bu sebeple, ortalama toplam maliyetin minimum noktası firmanın kâra geçiş noktası olarak ifade edilir. Fiyat F_4 seviyesine yükselirse, üretim miktarı da M_4 'e çıkacaktır. Bu gelir seviyesinde firmanın normalin üstünde kâr ettiği görülmektedir.

Şekilde görüldüğü gibi, değişik fiyat seviyelerinde firmanın denge üretim miktarını veren K, L, N ve R noktaları, firmanın marjinal maliyet eğrisi üzerindedir. OF_2 fiyat seviyesinin altında, firmanın üretimde bulunması söz konusu değildir. Bu sebeple, tam rekabet şartlarında faaliyet gösteren bir firmanın kısa dönem arz eğrisi, marjinal maliyet eğrisinin ortalama değişim maliyet eğrisi üzerinde kalan kısımdır.

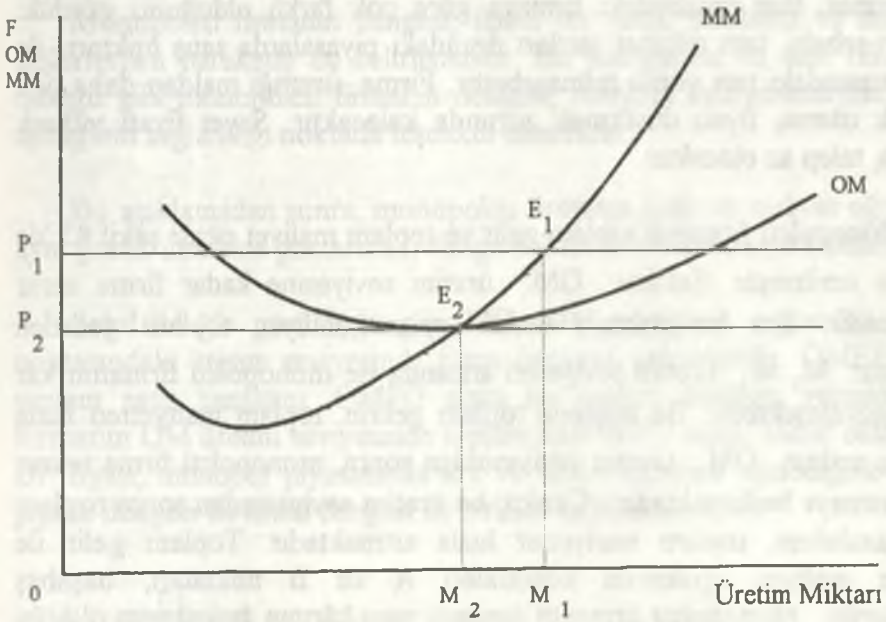
Firmanın faaliyet gösterdiği endüstri dalında, endüstri veya piyasa arz eğrisi, firmaların marjinal maliyet eğrileri toplamına eşit olacaktır.

c - Uzun Dönemde Firma Dengesi

Tam rekabet piyasasında faaliyet gösteren firma, kısa dönemde değişir faktörlerin miktarında ayarlamayı yaparak dengeye ulaşmak peşindedir. Ancak, üretim seviyesini mevcut kapasite seviyesinin sınırları içerisinde belirleyecektir. Uzun dönemde ise, bütün maliyetler değişir nitelikte olup, sabit faktörler kalmamıştır. Firma, üretim ölçeğini değiştirme imkanına sahiptir.

Kısa dönemde piyasada teşekkül eden fiyat karşısında firmalar, farklı ölçülerde kâr edebilirler. Aşırı kârların yapılması halinde, firmanın içinde bulunduğu endüstri dalı çok cazip bir hal alır. Bu durumda bir taraftan piyasadaki firmalar üretim kapasitelerini artırırken diğer taraftan yeni firmalar bu sahaya girecektir. Üretimin artmasıyla piyasa fiyatı düşme gösterecek; piyasa fiyatındaki bu düşme, aşırı kâr ortadan kalkıncaya kadar devam edecektir (Şekil 82).

P_1 eski, P_2 yeni fiyat seviyesini göstermektedir. P_2 fiyatı ortalama maliyet eğrisine teğet duruma gelmiştir. Bu nokta, ortalama maliyetin minimum olduğu noktadır. Bilindiği gibi, marjinal maliyet (MM), ortalama maliyeti (OM) minimum noktasında kesmektedir. Böylece $MM = MG = OM = P_2$ eşitliği sağlanmaktadır.

Şekil: 82

Bu durumda firma ancak normal kâr elde etmektedir. Normal kâr, müteşşebbisin bu endüstride üretimde bulunmaya devam etmesini sağlayan en az kârdır. Kısaca normal kâr, firmayı endüstride tutan kârdır.

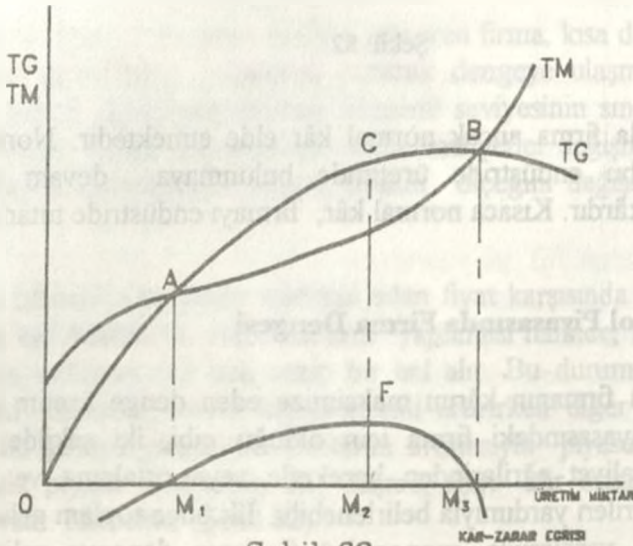
2 - Monopol Piyasasında Firma Dengesi

Monopolcü firmanın kârını maksimize eden denge üretim seviyesi, tam rekabet piyasasındaki firma için olduğu gibi, iki şekilde; toplam gelir-toplam maliyet eğrilerinden hareketle veya ortalama ve marjinal gelir-maliyet eğrileri yardımıyla belirlenebilir. İlk önce toplam gelir-toplam maliyet eğrileri yardımıyla, monopolcü firmanın dengeye gelişini izah edelim.

Ancak firma dengesinin izahına geçmeden önce, monopolcü firmanın gelir ve maliyet yapısı hakkında bir hatırlatma yapalım.

Daha önce belirtildiği gibi, firma hangi piyasa şartlarında çalışırsa çalışsın, maliyet yapısı farklı olmayacaktır. Lâkin, monopolcu firmanın gelirlerinin, tam rekabetteki firmaya göre çok farklı olduğunu gördük. Bunun sebebi, tam rekabet şartları dışındaki piyasalarda satış miktarı ile fiyat arasındaki ters yönlü münasebettir. Firma, ürettiği maldan daha çok satmak isterse, fiyatı düşürmek zorunda kalacaktır. Şayet fiyatı yüksek tutarsa, talep az olacaktır.

Monopolcü firmanın toplam gelir ve toplam maliyet eğrisi şekil 83 'de birlikte verilmiştir. Şekilde OM_1 üretim seviyesine kadar firma zarar etmektedir. Zira bu noktaya kadar toplam maliyet, toplam gelirden büyüktür. M_1 M_3 üretim seviyeleri arasında ise monopolcü firmanın kâr ettiği görülmektedir. Bu bölgede toplam gelirin, toplam maliyetten fazla olduğu açıktır. OM_3 üretim seviyesinden sonra, monopolcü firma tekrar zarar etmeye başlamaktadır. Çünkü, bu üretim seviyesinden sonra toplam gelir azalırken, toplam maliyetler hızla artmaktadır. Toplam gelir ile toplam maliyet eğrilerinin kesiştikleri A ve B noktaları, başabaş noktalarlardır. Monopolcü firmanın dengesi, yani kârının maksimum olduğu

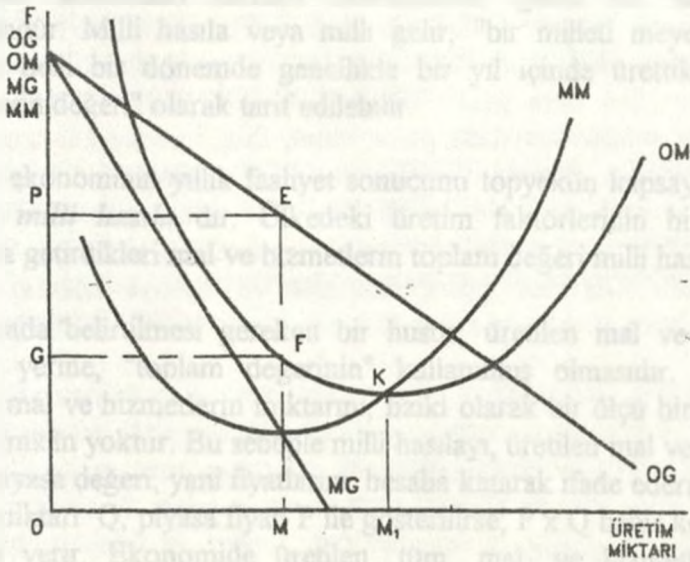
Şekil: 83

nokta, A ve B noktaları arasında kalan bölgede, toplam gelirle toplam maliyet arasındaki farkın en büyük olduğu üretim seviyesindedir. Gelir maliyet farkının maksimum seviyesi, eğriler üzerindeki C ve D noktaları arasındadır. Monopolcü firma için OM_2 üretim seviyesi, maksimum kârı veren denge üretim seviyesidir.

Monopolcü firmanın dengesi, ikinci bir yolla, ortalama ve marjinal değerlerden hareketle de belirlenebilir. Bu yaklaşımda da tam rekabette olduğu gibi monopolcü firmanın dengesi, marjinal maliyet-marjinal gelir eşitliğinin sağlandığı noktada teşekkül edecektir.

Bu açıklamadan sonra, monopolcü firmanın gelir ve maliyet eğrilerini aynı grafik üzerinde göstererek, denge noktasını tesbit etmeye çalışalım.

Şekil 84 'de görüldüğü gibi MG, MM eşitliğinin sağlandığı OM noktasındaki üretim seviyesinde firma dengeye gelmektedir. OMEP alanı toplam satış hasılatını, OMFG alanı ise toplam maliyeti vermektedir. Firmanın OM üretim seviyesinde toplam kârı PEFG alanı kadar olacaktır. OP fiyatı, monopol piyasasında arz ve talebi birbirine eşitlediğine göre, piyasa dengesi de firma dengesi ile birlikte belirlenmiş olur.

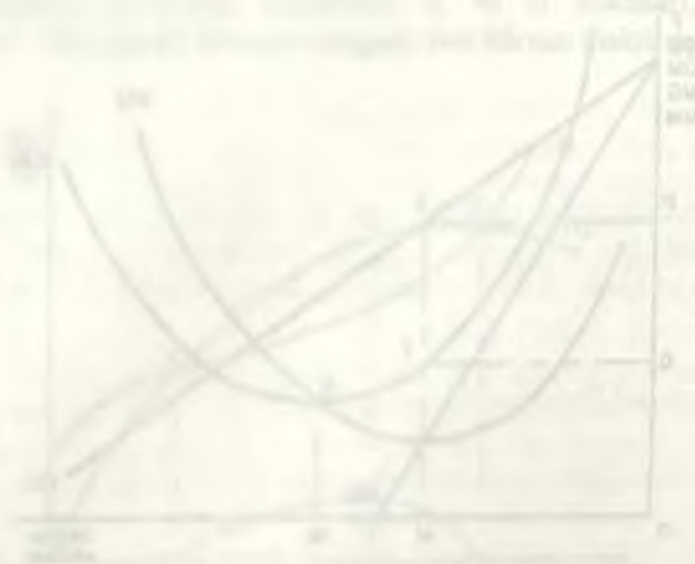

Şekil: 84

Monopolcu firma, piyasaya girişi tam olarak kontrol ediyorsa, uzun dönemde de aşırı kârlarını devam ettirecektir.

Tekellerin toplum yararına olmadıkları ve dolayısıyla önlenmeleri, ya da çok sıkı kontrol altına alınmaları gerektiği ileri sürülmektedir. Bu konuda, en haklı sebep olarak, tekellerin kaynak israfına yol açtıkları gösterilmektedir. Bu husus şekil üzerinde de görülmektedir.

OM üretim seviyesinde birim maliyet FM kadardır. Halbuki, firmanın maliyet eğrilerinin durumuna göre, ortalama maliyet K noktasında minimum olmaktadır. Fakat, üretim seviyesi artırılarak, üretimin OM, 'e çıkması, fiyatın düşmesine ve neticede toplam kârın azalmasına sebep olacaktır. Bu sebeple, monopolcu firma, üretimini bilinçli olarak kısar ve kârını en yüksek seviyede tutmak ister. Bu durum ise, toplum açısından, kaynakların verimli bir şekilde kullanılmadığını gösterir.

İKİNCİ BÖLÜM

VII- MİLLİ GELİR

A - Tarif ve Kavramlar

Milli gelir ifadesi, sadece iktisatçıların değil, zamanımızda hemen herkesin çok sık kullandığı bir kavramdır. Ülkelerin iktisadi gelişme seviyesi, üretim imkânları, halkın refah seviyesi, gelir dağılımı, milletlerarası mukayeseler hep milli gelir kavramı ve değerleri ile açıklanmaktadır. Fert ve toplumları önemli ölçüde ilgilendiren iktisadi konular, milli gelirle çok yakından alâkalı olunca, bu kavramın doğru ve net olarak bilinmesi gerekir.

Milli gelir konusu içinde bir çok kavram yer almaktadır. Bu kavramların hepsi, birbiriyle alâkalı olup; milli hasıla, gayri safi milli hasıla, safi milli hasıla ve milli gelir şeklinde ifade edilmektedir. Bu kavramlar, ülke ekonomisinin bir yıllık faaliyet sonucunu belirtmeye yarayan genel terimlerdir. Şüphesiz aralarında bazı farklar vardır. Lâkin daha baştan bu kavramlar arasındaki farkları belirtmeden, genel bir tarif vermek mümkündür. Milli hasıla veya milli gelir; "bir milleti meydana getiren fertlerin belli bir dönemde genellikle bir yıl içinde ürettikleri mal ve hizmetlerin değeri" olarak tarif edilebilir.

Bir ekonominin yıllık faaliyet sonucunu topyekün kapsayan en genel kavram *milli hasıla* dır. Ülkedeki üretim faktörlerinin bir yıl içinde meydana getirdikleri mal ve hizmetlerin toplam değeri milli hasılayı verir.

Burada belirtilmesi gereken bir husus; üretilen mal ve hizmetlerin toplamı yerine, "toplam değerinin" kullanılmış olmasıdır. Bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin miktarını, fiziki olarak bir ölçü birimi ile ifade etmeye imkân yoktur. Bu sebeple milli hasılayı, üretilen mal ve hizmetlerin o yılki piyasa değeri, yani fiyatlarını hesaba katarak ifade ederiz. Bir malın üretim miktarı Q , piyasa fiyatı P ile gösterilirse; $P \times Q$ bahis konusu malın değerini verir. Ekonomide üretilen tüm mal ve hizmetlerin değeri ise, $\Sigma P \times Q$ şeklinde yazılabilir. Bu da bize, milli hasılayı verecektir.

Milli hasıla, yukarıda açıklandığı gibi sadece üretilen mal ve hizmetlerin değeri ile açıklanmaz. Bir başka bakış açısına göre milli hasıla, üretime katılan faktörlerin prodüktif hizmetler karşılığı elde ettikleri satın alma gücünü, kısaca gelirleri toplamını verir. Son olarak milli hasıla, ülkede bir yıl içinde yapılan harcamaların toplamı olarak da ifade edilebilir. Her üç ifade aynı varlığın, değişik bakış açılarına göre değerlendirilmesinden başka bir şey değildir.

Milli gelir konusu içinde, en genel kavram olan milli hasılanın izahını bu şekilde özetledikten sonra, diğer kavramları açıklayabiliriz.

1 - Gayri Safi Milli Hasıla (GSMH)

Adından da anlaşılacağı gibi, gayri safi milli hasıla bir ekonomide bir yıl içinde yapılan iktisadi faaliyetlerin sonucunu topyekün ifade eden bir terimdir. Gayri safi milli hasıla ile belirtilen değer, net bir değer olmayıp, brüt bir değerdir. Yani, bir yıl içinde mal ve hizmetler üretilirken, ülkenin sermaye kaynaklarında meydana gelen eskime ve aşınma payı, toplam üretim değerinden çıkarılmamaktadır. Kısaca ifade etmek gerekirse, bir ekonomide kamu ve özel sektör tarafından üretilmiş; tüketim malları, yatırım malları ve hizmetlerin toplam değeri gayri safi milli hasılayı verir. Şayet ülkenin, yabancı ülkelerle olan ilişkisini de göz önüne alacak olursak, gayri safi milli hasılaya "dış alem gelirini" dahil etmek gerekecektir. Dış alem geliri, ülkeler arasında üretim faktörlerinin yer değiştirmesi sonucu meydana gelen ücret, faiz, kira ve kâr transferlerini ifade etmektedir. Meselâ, Türkiye'ye gelen yabancı sermaye, üretim faaliyeti sonucuna göre elde ettiği kârı ülke dışına çıkarmaktadır. Yurt dışındaki Türk işgücü ise ücret gelirlerinden bir kısmını Türkiye'ye aktarmaktadır. Dış alem geliri, kazanılan ve dışarıya ödenen miktarlar arasındaki farka göre gayri safi milli hasıla içinde yer alır. Buna göre;

$$\text{GSMH} = \begin{array}{l} \text{Tüketim} \\ \text{malları} \end{array} + \begin{array}{l} \text{Yatırım} \\ \text{malları} \end{array} + \text{Hizmetler} \pm \text{Dış alem geliri}$$

toplamına eşit olmaktadır.

2 - Safi Milli Hasıla (SMH)

Gayri safi milli hasıladan aşınma ve eskime payının çıkarılmasıyla bulunan değer safi milli hasılayı verir. Bir ekonomide bir yıl içinde mal ve hizmetler üretilirken, geçen yıllardan devralınan sermaye teçhizatında (makina, bina, yol, baraj vb.) bir miktar aşınma ve eskime meydana gelir. Toplumun iktisadi varlığında bu yönü ile bir azalma söz konusudur. Dolayısıyla, üretilen mal ve hizmetlerin değerinin toplamı, toplumun iktisadi varlığına yapılmış net bir ilave olarak alınamaz. Aşınma ve eskime payının üretimin toplam değerinden çıkarılması gerekir. Kısaca;

$$\text{SMH} = \text{GSMH} - \text{Aşınma ve Eskime (Amortismanlar)}$$

olarak yazılabilir.

3 - Milli Gelir (MG)

Safi milli hasıladan vasıtali vergiler çıkarıldıktan sonra, üretim faktörlerinin o yıl prodüktif hizmetleri karşılığı elde ettikleri gelirler toplamına varılır ve buna milli gelir denilir.

Bu tarifte açıklanması gereken iki nokta vardır: Birincisi, "prodüktif hizmetler karşılığı" olan gelirlerin toplanacağı, ikincisi ise, "vasıtali vergilerin" toplamdan çıkarılması gerektiğidir.

Milli gelirin hesabına, üretim faktörlerinin sadece üretimden elde ettikleri, yani prodüktif bir hizmet ve faaliyette bulunmanın karşılığında kazandıkları gelirleri girecektir. Buna göre, faktörlerin üretim faaliyeti dışında sağlayacakları ve transfer ödemeleri olarak ifade edilen gelirleri, milli gelir hesabına katılmaz.

Yukarıda verilen milli gelir tarifine göre açıklanması gereken ikinci nokta, vasıtali vergilerle ilgilidir. Vasıtali vergiler, genellikle, tüketicilerin mal ve hizmetleri satın almaları sırasında ödedikleri vergilerdir. Bu vergiler, genel olarak malın piyasa fiyatına dahildir ve satış işlemi sırasında ödenmektedir. Ancak bu miktar, satıcının gelirine dahil olmayıp, hazine veya belediye gelirlerine intikal etmektedir. Bir başka ifadeyle, malın fiyatı içine gizlenmiş olan vasıtali verginin miktarı, bu malın

üretiminde kullanılan faktörlerin geliri olmamaktadır. Bu sebeple, mal ve hizmetlerin satış hasılatından üretim faktörleri gelirine varmak için, vasıtalı vergileri çıkarmak gerekir. Bu izaha göre milli gelirin elde edilmesini şöyle yazabiliriz:

Gayri Safi Milli Hasıla

- Aşınma ve Eskime payı

Safi Milli Hasıla

- Vasıtalı Vergiler

Milli Gelir.

Elde edilen milli gelir değeri, üretim faktörlerinin gelirleri toplamına eşit olacaktır. Bu gelirler, ücret ve maaşlar, faizler, kiralalar, her türlü teşebbüs kârları ile şirketlerin dağıtılmış ve dağıtılmamış kârları toplamından ibarettir. Bu açıklamalardan sonra, konu ismi olmaktan öte, özel anlamı ile milli gelir şöyle tarif edilebilir:

"Bir ülkedeki insanların, bir yıl içinde elde ettikleri faktör gelirleri toplamına, o ülkenin milli geliri denir".

Gayri safi milli hasıla, safi milli hasıla ve milli gelir birbirlerine çok yakın kavramlar olmasına rağmen, yukarıda ifade edildiği gibi bir ekonomideki bir yıllık faaliyet sonucunu farklı yönlerden aksettirirler. Buna ilave olarak, gerek bir ülkedeki gelişmelerin izahında, gerekse ülkeler arasında yapılacak mukayeselerde kullanılan bu kavramların kullanılış yerleri ve ifade ettikleri anlamlar farklılaşmaktadır.

Gayri safi milli hasıla, bir ekonominin toplam üretim gücündeki değişikliğin kestirme ölçüsüdür. Ülkeler arasında kısa dönemleri kapsayacak şekilde, iktisadi mukayeseler yapmak için kullanılır. Bilindiği gibi gayri safi milli hasıla, daha önceki dönemlerde üretilmiş sermaye teçhizatının, cari üretime katılması sonucunda elde edilen toplam ürün değerini verir. Bu sebeple, cari yıldaki üretimin değeri, geçmiş dönemin katkısını da ihtiva ettiğinden tam ve sıhhatli bir değeri göstermez.

Safi milli hasıla, ekonominin o yıla ait toplam üretim değerinden, aşınma ve eskimeyi karşılayacak değer çıkarılmasından sonra bulunan değer olup, ekonominin o yılki net başarısını açıklamaya yarar. Milli gelir ise, üretime katılan faktörlerin gelirleri toplamını ifade eder. Bu sebeple,

milli gelir ülke halkının ortalama gelir ve satınalma gücü seviyesini açıklar. Milli gelirin bir bakıma iktisadi refah ölçüsü olarak kullanılması da bu sebeptendir.

4 - Piyasa Fiyatları ve Faktör Fiyatları

Bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin değeri, mal ve hizmetlerin miktarı ile fiyatlarının çarpılması sonucu bulunmaktadır. Ülkede üretilen mal ve hizmetlerin o yılki fiyatlarına "piyasa fiyatı" veya "cari fiyat" adı verilir. Gayri safi milli hasıla ve safi milli hasılanın değeri hesaplanırken, genellikle piyasa fiyatı kullanılır. Bir başka ifadeyle, gayri safi milli hasıla ve safi milli hasıla, aksine bir ifade yoksa, o yılki piyasa fiyatlarıyla hesaplanan üretimin değerini açıklar.

Faktör fiyatları ise, mal ve hizmetlerin piyasadaki fiyatları içine dahil edilmiş olan vasıtalı vergiler çıkarıldıktan sonra kalan kısmı ifade eder. Mal ve hizmet fiyatlarındaki vasıtalı vergiler çıkarıldığı zaman, kalan kısmın faktörlerin gelirine eşit olacağı açıktır. Hatırlanacağı gibi, milli gelirin hesabında faktör fiyatları kullanılmaktadır. Gayri safi milli hasıla ile safi milli hasılanın da, faktör fiyatlarıyla hesaplanması mümkündür.

5 - Cari Fiyatlar ve Sabit Fiyatlar

Cari fiyat, geçerli olan yani mevcut fiyat demektir. 1992 yılında üretilen mal ve hizmetlerin piyasada belli bir fiyatı vardı. Bu malların 1994 yılında da piyasada yüksek veya düşük bir fiyatı vardır. İşte mal ve hizmetlerin muhtelif yıllarda geçerli olan fiyatlarına "cari fiyat" denir.

Sabit fiyat ise, değişmeyen fiyat manasına gelmez. Belli bir yılın fiyatları temel alınır. O yılda geçerli olan fiyatlara göre milli gelir hesaplamaları yapılır. Bulunan değer, sabit fiyatlarla milli geliri verir. Hemen belirtelim ki, sadece milli gelir değil, gayri safi milli hasıla ve safi milli hasıla da sabit fiyatlarla hesaplanabilir.

6 - Gayri Safi Yurt İçi Hasıla (GSYİH)

Kavramın adından da anlaşılacağı gibi, yurt içinde üretilen mal ve hizmetlerin değeri, gayri safi yurt içi hasıla olarak ifade edilir. Bu tarife göre gayri safi yurt içi hasıla ile gayri safi milli hasılanın çok yakın kavramlar olduğu açıktır. Bununla birlikte aralarında bir önemli fark vardır. Bir ülkenin, üretim faktörlerinin hareketleri açısından, yabancı ülkelerle olan ilişkileri göz önüne alınmadan hesaplanan üretim değeri, gayri safi yurt içi hasılayı verir. Gayri safi yurt içi hasılaya üretim faktörlerinin ülkeler arası hareketinden doğan gelir - gider farkını ifade eden, net dış alem gelirini ilave edersek, gayri safi milli hasılayı elde ederiz. Bu açıklamaya göre;

$$\text{GSMH} = \text{GSYİH} \pm \text{Dış Alem Geliri}$$

yazılabilir. Şayet bir ülkenin, üretim faktörleri hareketi açısından başka ülkelerle iktisadi ilişkisi yoksa, bu ülkede gayri safi yurt içi hasıla ile gayri safi milli hasıla aynı değeri alır.

7 - Şahsi Gelir ve Kullanılabilir Gelir

Yine milli gelir kavramından hareket etmekle beraber, ondan farklı olarak, üretim faktörü sahiplerinin bir yıl içinde fiilen elde ettikleri gelirlerin toplamı, *şahsi gelir* i verir. Fiilen demekten maksat, milli gelire dahil olmakla beraber, türlü sebeplerden dolayı şahıslara intikal etmeyen unsurların toplamdan indirilmesi, buna mukabil milli gelire dahil olmamakla birlikte, şahsın bütçesine giren bazı kalemlerin ilavesi gerekeceğini anlatmaktır. Çıkarılması gereken unsurların başlıcaları; emeklilik ve sosyal sigorta aidatları, dağıtılmamış şirket kârları, kurumlar vergisi vb. dir. İlavesi gereken unsurlar ise prodüktif bir hizmet karşılığı olmadığı halde şahıslara yapılan ve transfer ödemeleri olarak belirtilen ödemelerdir. Emeklilere, hastalık veya işsizlik halinde ilgiliye yapılan ödemeler ile kimsesiz ve yaşlılara yapılan ödemeler bu türdendir.

Şahsi gelirden vasıtasız vergiler (gelir vergisi, bina ve arazi vergisi gibi) çıkartıldıktan sonra kalan kısım, fertler tarafından serbestçe kullanılabilecek hale gelir ve buna *kullanılabilir gelir* adı verilir.

Kullanılabilir gelir kavramının iktisadi tahlilde önemi büyüktür. Gelir değişmesinin tüketim malları piyasasına etkisini tam olarak ölçebilmek için kullanılabilir gelirin bilinmesine ihtiyaç vardır. Aynı şekilde bir toplumda farklı gelir grubuna dahil olan fertlerin ne kadar tüketim ve ne kadar tasarrufla bulunacakları ancak kullanılabilir gelirin büyüklüğü ile belli olur.

B - Milli Gelirin Hesaplanması

Milli gelirle ilgili tarif ve kavramları açıklarken, milli hasılanın değişik bakış açılarına göre; üretilen mal ve hizmetlerin değeri, üretim faktörlerinin gelirleri ve harcamaların toplamı olarak üç türlü görünüşü olduğunu belirtmiştik. Bu üç görünüş, milli gelirin hesaplanmasında takip edilecek yolları da açıklamaktadır. Milli gelir; 1 - Üretim yönünden, 2 - Gelir teşekkülü yönünden ve 3 - Harcama yönünden hesaplanabilmektedir.

1 - Üretim Yönünden

Milli gelirin üretim yönünden hesabında, ülkede bir yıl zarfında üretilen mal ve hizmetlerin toplam değerini bulmak gerekir. Bunun için, üretim sektörlerinin her birinin kaynağına kadar gidilip, meydana getirilen kıymetlerin toplamı tesbit edilir. Göz önüne alınacak sektörler tarım, sanayi, ulaştırma, ticaret, devlet hizmetleri, serbest meslekler, mali kurumlar gibi temel üretim alanlarıdır.

Her sektörün üretim miktarı bilindiği takdirde, milli gelirin hesaplanması çok kolaydır. Ancak, üretilen bütün malların ve bilhassa hizmetlerin değerinin belirlenmesinde bazı güçlükler vardır. Tahminlerle bu boşlukların doldurulması yoluna gidilir. Ayrıca, üretim yönünden milli gelirin hesabında, mükerrer (tekrarlanan) hesaplardan sakınmak gerekmektedir. Dikkat edilmesi gereken bu nokta daha sonra açıklanacaktır.

Üretim yönünden milli gelirin hesabında takip edilen yolu kısaca şöyle sıralayabiliriz.

Tarım
Sanayi
Hizmetler
Gayri Safi Yurt İçi Hasıla
± Dış Alem Geliri
Gayri Safi Milli Hasıla (P.F.)
- Aşınma ve Eskime (Amortisman) Payı
Safi Milli Hasıla (P.F.)
- Vasıtalı Vergiler
Milli Gelir (F.F.)

Üretim yönünden milli gelirin hesabında takip edilen genel usûl yukarıda belirtilmekle birlikte, uygulamada bazı farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Meselâ ülkemizde, DİE tarafından milli gelirin hesaplanmasında 1972 yılına kadar klasik yol takip edilirken, bu yıldan itibaren hesaplamada bazı yenilik ve değişiklikler getirilmiştir.

Yeni uygulamanın getirdiği en önemli değişiklik, safi milli hasıla ve milli gelir yerine geniş kapsamıyla gayri safi milli hasıla üzerinde durulmasıdır. Bunun sebebi, aşınma ve eskime paylarının tam olarak hesaplanamayışıdır.

Sübvansiyonlar eski serilerde dikkate alınmadığı halde yenilerinde ayrıca belirtilerek göz önüne alınmıştır. Sübvansiyona tabi malların piyasa fiyatlarında, sübvansiyon edilen miktar yer almamaktadır.

Ayrıca yeni uygulamada, izafi banka hizmetleri adı altında bir kalem yer almaktadır. Bilindiği gibi bankalar ve benzeri mali kurumlar, faiz karşılığında halktan ve kuruluşlardan mevduat toplar. Topladıkları bu kaynakları, yine faiz karşılığında ihtiyaç sahiplerine kredi olarak verirler. Bankaların mevduata ödedikleri faizle, açtıkları kredi karşılığında elde ettikleri faizler; hem faiz elde eden, hem de faiz ödeyen açısından katma değer hesabına girdiğinden dolayı, çift saymalara sebep olmaktadır. Bunu önlemek için, izafi banka hizmetleri olarak ifade edilen, bankaların mevduata ödediği faizle, kredilerden elde ettikleri faiz farkının toplamdan (üretim değerinden) çıkarılması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, gayri

safi milli hasıla içinde izafi banka hizmetleri olarak ifade edilen değerin yer almaması gerekir.

Faktör fiyatları terimi yerini korumakla beraber, piyasa fiyatları yerine üretici ve alıcı fiyatları ölçüsü benimsenmiştir.

Üretici fiyatlarına ulaştırma ve ticaret paylarının ilave edilmesiyle alıcı veya tüketici fiyatları bulunmaktadır. Vasıtalı vergiler hariç olmak üzere, faktör fiyatlarıyla gayri safi milli hasıla, bir bakıma milli gelirin yerini almış görünüyor. Alıcı fiyatları ile gayri safi milli hasıla ise, bildiğimiz piyasa fiyatlarıyla gayri safi milli hasıladan başka birşey değildir. Bu noktada, faktör fiyatlarıyla gayri safi milli hasıla değeri içinde sübvansiyonların yer aldığını, piyasa fiyatlarıyla gayri safi milli hasıla içinde ise almadığını tekrar belirtelim.

Bir fikir vermek üzere, Devlet İstatistik Enstitüsü tarafından, üretim faaliyet kollarına göre 1992 ve 1993 yılları için hesaplanan gayri safi milli hasıla değerleri Tablo 12 'de verilmiştir.

2- Gelir Teşekkülü Yönünden

Milli gelirin gelir teşekkülü yönünden hesaplanmasında tutulacak yol, üretim faktörleri gelirlerinin ayrı ayrı tespiti ve toplamının alınmasıdır. Bunun için de, memur ve diğer hizmetlilerin bordrolarında gözüken maaş ve ücretlerini, iş yerlerinde ödenen ücret gelirlerini ve gelir vergisi beyannamelerinde gösterilen gelirleri bilmek gerekir.

Bu şekilde milli gelirin hesaplanması çok kolay gözükmele birlikte, kendine göre zorlukları vardır. En başta vergi ahlâkının ve gelir beyanının güvenilir vaziyette olup olmaması, bu usûlün tatbiki için önemlidir. Vergi ahlâkının zayıf, araştırma ve istatistiklerin yetersiz olduğu ülkelerde, milli geliri gelir teşekkülü yönünden hesaplamak çok güçtür. Bu yol daha ziyade iktisaden gelişmiş ülkelerde kullanılmaktadır. Ülkemizde ise DİE tarafından, üretim yönünden milli gelir hesaplarını kontrol etmek amacıyla, gelir yönünden milli gelir hesaplamaları yapılmaktadır.

TABLO: 12 - İktisadi Faaliyet Kollarına Göre GSMH
(Cari üretici fiyatlarıyla, Milyar TL.)

Sektörler	1992	1993 (*)
1. Tarım	163.430,7	148.727,1
a.Çiftçilik ve Hayvancılık	149.315,6	145.123,4
b.Ormancılık	9.055,0	2.214,1
c.Balıkçılık	5.060,1	1.389,5
2. Sanayi	274.613,7	123.873,4
a.Madencilik ve Taş Ocakçılığı	17.805,7	8.176,0
b.İmalât Sanayii	230.244,7	103.134,8
c.Elektrik, Gaz ve Su	26.5062,9	12.562,6
3. İnşaat Sanayii	68.864,5	38.142,9
4. Ticaret	202.484,4	115.515,7
a.Toptan ve Perakende Ticaret	178.194,2	100.393,1
b.Otel, Lokanta vb. Hizmetler	24.290,1	15.122,6
5. Ulaştırma ve Haberleşme	133.350,9	67.813,2
6. Mali Müesseseler	46.249,3	17.809,6
7. Konut Sahipliği	41.215,5	18.519,5
8. Serbest Meslek ve Hizmetler	23.486,6	13.358,5
9. (-) İzaflı Banka Hizmetleri	48.160,5	22.383,5
10. Sektörler Toplamı (1-9)	905.534,4	521.376,1
11. Devlet Hizmetleri	111.841,0	53.755,2
12. Kâr Amacı Olmayan Özel Hizmet Kurumları	3.553,3	1.429,7
13. Toplam (10+11+12)	1.020.928,8	576.561,1
14. İthalat Vergisi	40.713,1	22.806,3
15. G.S.Y.İ.H. (Alıcı Fiyatlarıyla) (13+14)	1.061.641,9	599.367,4
16. Dış Alem Faktör Gelirleri	10.471,8	7.097,0
a.Dış Alemden Gelen	35.598,0	18.352,1
b.Dış Aleme Giden (-)	25.126,1	11.255,0
17. G.S.M.H (Alıcı Fiy.) (15+16)	1.072.113,8	606.464,5

Kaynak: TOBB, Ekonomik Rapor 1992, Sh.13; ISO, 1994 Yılı Başında Türkiye Ekonomisi, sh.11.

(*) 1993 yılı 9 aylık verilerdir.

Kazanılan, yani gelir teşekkülü yönünden milli gelirin hesaplanış şekli kısaca şöyle yazılabilir.

Ücret ve Maaş Gelirleri
Teşebbüs Gelirleri (Kârlar)
Dağıtılmamış Şirket Kârları
Kıra Gelirleri
Faiz Gelirleri
Toplam Yurt İçi Gelirler
± Dış Alem Geliri
Milli Gelir (F.F.)
+ Vasıtalı Vergiler
Safi Milli Hasıla (P.F.)
+ Aşınma ve Eskime
Gayri Safi Milli Hasıla (P.F.)

3 - Harcama Yönünden

Milli gelir, yıl içinde yapılan toplam harcamalardan giderek de hesaplanabilir. Bir ülkede bir yıl içinde yapılan harcamalar, kazanılan gelir kadar olacağına göre, harcamalar toplamı haliyle faktör gelirleri toplamına, yani milli gelire eşit olacaktır.

Toplam harcama, bilindiği gibi, özel tüketim harcamaları, yatırım harcamaları ve devlet cari harcamalarından ibarettir. Bu harcama gruplarının ayrı ayrı hesaplanıp toplanması ile toplam yurt içi harcamalara ulaşılır. Toplam harcamalardan hareketle milli gelir hesaplanırken, stok değişimleri, ihracat - ithalat farkı ve dış alem gelirinin toplama dahil edilmesi gerekir. Harcamalar yönüyle milli gelirin hesaplanış sırası şu şekilde yazılabilir:

-
- Özel Tüketim Harcamaları
Yatırım Harcamaları (Kamu ve Özel)
Devlet Cari Harcamaları
± Stok Değişmeleri
Toplam Yurt İçi Harcamalar
İhracat - İthalat Farkı
± Dış Alem Geliri
Gayri Safi Milli Hasıla (P.F.)
- Aşınma ve Eskime Payı
Safi Milli Hasıla (P.F.)
- Vasıtalı Vergiler
Milli Gelir (F.F.)
-

Harcamalar yönüyle bulunan değer, üretim ve gelir teşekkülüyle hesaplanan milli gelir değerlerine eşit olması gerekir.

Yukarıda hesaplama kalemleri içinde yer alan "stok değişmeleri" ile "ihracat - ithalat farkı" nı kısaca açıklamak uygun olacaktır. Yıl içinde üretildiği halde o yıl satılmadığı için paraya çevrilmemiş mallar, "stok fazlası" olarak ifade edilir. Bunlar üretildiğine göre, üretim ve gelir teşekkülü açısından milli gelir hesaplarına dahil olacaktır. Buna karşılık, satılmayan stoklar harcama konusu olmamıştır. Dolayısıyla hesaplara girmeyecektir. Lâkin, bu defa harcamalar yönüyle milli gelir hesapları eksik çıkacaktır. Diğer yönlerle hesaplanan değerlerle denkliği sağlayabilmek için *stok değişmeleri* adıyla ayrı bir kalemi hesaplara ilave etmek gerekir.

Bir misâl ile konuyu açıklayalım. Farzedelim ki yeni yıla girerken, geçen yıldan 20 birimlik üretilmiş ve satılmaya hazır mal, yani stok devredilmiş olsun. Geçen yıl üretildiği halde satılmayıp, bu yıla devreden malların tamamı veya bir kısmı bu yıl satılabilir. Ayrıca, bahis konusu yıl içinde üretilen malların tamamı da o yıl içinde satılmayabilir. Yine farzedelim ki bu yılın sonunda, üretildiği halde satılmayan mal miktarı 50 birime ulaşmış olsun. Bu durumda, cari yılda üretildiği halde satılmayan miktardan, geçen yıldan devreden stok miktarını düştükten sonra (50 -20)

bulunan değerin (30 birim), stok değişmesi olarak harcama yönünden milli gelir hesabına dahil edilmesi gerekir. şayet, önceki yıldan devreden stoğa nisbetle, bu dönem sonunda bulunan stok değeri daha az ise, aradaki farkın toplamdan düşülmesi gerekeceği açıktır.

Mal ve hizmet ihracı ile ilgili akıma gelince, ihraç edilen malların, üretim ve gelir yönünden hesaplanan değer içine gireceği açıktır. Buna karşılık ihraç edilen mallara yurt içinde bir harcama yapılmamaktadır. Denkliği sağlamak için ihraç edilen malların değerinin ilavesi gerekir.

İthal malları, ülke içinde üretilmediğinden, üretim ve gelir yönüyle belirlenen milli gelir hesaplarına dahil olmaz. Fakat, toplam yurt içi harcamaya o yıl ithal edilen mallara yapılan harcamanın dahil olacağı açıktır. Toplam harcama bu yönü ile üretim yönünden hesaplanan değerden fazla olacaktır. Yine denkliği sağlamak için ithalat harcamalarını toplamdan çıkarmak gerekir. İhraç ve ithal edilen malların durumu, hesaplama da *ihracat - ithalat farkı* olarak belirtilmiştir.

Milli gelirin hesaplanmasında kullanılan ve yukarıda izah edilmeye çalışılan üç usül arasında, en güvenilir olanı birinci yol, yani üretim yönünden milli gelirin hesaplanmasıdır. Memleketimizde de milli gelir hesaplamalarında bu usül kullanılmaktadır. Diğer iki yolla hesaplanan milli gelir değerleri, daha ziyade üretim yönünden yapılan hesapları kontrol amacı taşımaktadır.

Son olarak, üretim yönünden milli gelir hesaplamaları yapılırken dikkat edilmesi veya bilinmesi gereken bir noktayı açıklamak uygun olacaktır. Ekonomide üretilen mal ve hizmetlerin değerleri toplanırken, bunların değerlerini bir defadan fazla saymamak, yani mükerrer hesaplamadan kaçınmak gerekmektedir. Bu konu ile ilgili kısa bir açıklama şöyle yapılabilir: Meselâ, bir tarım ürünü olan pamuk işlenerek iplik, sonra kumaş ve daha sonra da konfeksiyon ürünü haline getirilmektedir. Bu durumda, milli gelirin üretim yönünden hesabında tarım ürünü olarak değerlendirilen pamuk, işlenerek sanayi ürünü haline gelmekte; iplik, kumaş, elbise olmakta ve değeri de artmaktadır. şayet, sanayi sektörü üretim değeri içinde ipliği, kumaşı ve elbiseyi ayrı ayrı hesaplayıp, toplama dahil edecek olursak, pamuğun değerini tarım ürünleri içinde saydıktan sonra, üç defa daha hesaplamalara katmış oluruz. Aynı şekilde ipliğin değeri iki defa, kumaşın değeri de bir defa daha

toplama dahil edilmiş olmaktadır. Böylece, rakamlar olduğundan çok daha fazla büyüebilmektedir. Bu sebeple, üretim yönünden milli gelirin hesabında, ya nihai malların değeri alınmalıdır, ya da hammadde halinden mamül mal haline gelinceye kadar her safhada ilâve edilen katma değerler toplamı alınmalıdır.

Açıklanan hesaplanış tarzını, aşağıda verilen örnek tablo üzerinde takip etmek mümkündür.

Üretim Safhaları	Üretim Değeri (Bin TL)	Katma Değer (Bin TL)
Pamuk	50	50
İplik	120	70
Kumaş	240	120
Elbise	450	210
Toplam	860	450

C - Nominal Milli Gelir - Reel Milli Gelir

Yukarıdaki açıklamalarda da görüldüğü gibi milli gelir, akım ifade eden bir terimdir. Bir ülkenin iktisadi varlığındaki değişimleri, belli bir zaman süresi içinde belirtmeğe ve ölçmeğe yarar. Uzun ve karmaşık hesaplamaların sonunda, bir ülkenin mal ve hizmet üretiminde ne kadar artış olduğu öğrenilmek istenir. Böylece, bahis konusu ülkedeki refah seviyesi değişimleri hakkında da fikir sahibi oluruz.

Lâkin, bir ekonomide üretilen mal ve hizmet miktarını fiziki olarak değerlendirmenin imkânsızlığı karşısında, ister istemez bunların para ile ifade edilen değerlerini alırız. Bu sebeple hesaplamalara üretilen mal ve hizmetlerin hem miktarlarındaki, hem de fiyatlarındaki değişimler tesir edecektir. Basit bir misâl ile konuyu açıklayalım. Farzedelim ki bir ülkede, bir tek mal üretilsin. Bu malın 1992 yılındaki fiyatı 5 000 lira iken, 1993'de 10 000 liraya yükselmiş olsun. Üretim miktarı ise 1992'de 20 kg. iken, 1993'de 50 kg.' a yükselsin. Kabul edilen değişimleri bir tablo halinde

gösterebilir ve bu ülke için verilen değerlerden hareketle milli geliri hesaplayabiliriz.

Yıllar	Miktar	Fiyat	Üretimin Değeri (Cari fiyatla)	Üretimin Değeri (Reel olarak)
1992	20	5 000	100 000	100 000
1993	50	10 000	500 000	250 000

Cari fiyatlarla hesaplanan üretim değeri, aynı zamanda piyasa fiyatları ile hesaplanan milli gelir değeri olup, 1992' ye nisbetle 1993' de 5 kat artış göstermiştir. Halbuki, ülkedeki gerçek refah artışını belirten üretim, ancak 2,5 kat artmıştır. Bu durumda, bir ülkede üretim değerinden hareket ederek, gerçek refah artışını bulmak için, fiyat hareketlerinin etkisini yok ederek reel milli gelirin hesaplanması gerekmektedir.

Herhangi bir yılın nominal (nakdi) milli geliri, o yıl geçerli olan (cari) fiyatlarla hesaplanan mal ve hizmetlerin toplam değeridir. Milli gelirdeki artışlar, bir refah ölçüsü olarak kullanılmak isteniyorsa, nominal milli gelir rakamları, yanlış sonuçlara varılmasına sebep olabilir. Çünkü, herhangi bir yılın nominal milli gelirindeki artış, sadece üretilen mal ve hizmetlerin miktarlarındaki artıştan değil aynı zamanda bu mal ve hizmetlerin fiyatlarındaki yükselmelerden de etkilenmektedir. Bilhassa enflasyonun yüksek olduğu dönemlerde, fiyat artışlarının etkisi çok daha fazla olacak ve nominal milli gelir aşırı şekilde büyüyecektir.

Muhtelif yılların milli gelir değerlerini reel olarak, yani sadece mal ve hizmet miktarlarındaki değişimlere göre ifade ve mukayese etmek gerekirse, fiyat değişimlerinden dolayı ortaya çıkan etkiyi yok etmek icap eder. Başka bir deyişle, eldeki mevcut değerlerin fiyat değişimlerine göre düzeltilmeleri lazımdır. Düzeltme işleminden önceki şekliyle milli gelire "Nominal", düzeltilmeden sonraki milli gelire ise "Reel" milli gelir denir. Fiyat artışlarının etkisi giderilerek reel milli gelire ulaşılması, indeksler yardımıyla olur. Seçilecek temel yıla ait fiyat indeksi 100 kabul edilir. Daha sonraki yılların fiyat indeksleri de ayrıca hesaplanır. Böylece, herhangi bir yıla ait nominal (cari fiyatlarla) milli gelir, kendi yılına ait fiyat

indeksine bölünüp 100 ile çarpılırsa o yıla ait reel (sabit fiyatlarla) milli gelir elde edilmiş olur.

Aşağıdaki tabloda, dört yıl için verilen nominal (cari fiyatlarla hesaplanmış) milli gelir değerlerinden, aynı yıllara ait reel milli gelir değerlerinin hesaplanması gösterilmiştir.

Yıl	Cari Fiyatlarla MG (Trilyon TL)	Fiyat İndeksi	Sabit Fiyatlarla MG (Trilyon TL)
1	150	100	$\frac{150}{100} \times 100 = 150$
2	260	130	$\frac{260}{130} \times 100 = 200$
3	280	160	$\frac{280}{160} \times 100 = 175$
4	500	200	$\frac{500}{200} \times 100 = 250$

D - Milli Gelir ve İktisadi Refah

Milli gelir bahsi içinde buraya kadar, kavramlar üzerinde duruldu ve hesaplamalarda kullanılan yöntemler açıklandı. Bu noktadan sonra, hesaplanan milli gelir değerlerinin, gerek ülke içindeki gelişmelerde gerekse ülkeler arası mukayeselerde kullanılması üzerinde durulacaktır.

Milli geliri hesaplamadan maksat, ülkenin zaman akımı içinde üretim kapasitesinde meydana gelen değişimleri ve buradan ülke halkının refah seviyesindeki gelişmeleri ölçmek ve izlemektir. Ülkenin üretim kapasitesi veya fiili üretimindeki değişimler ile halkın refah seviyesindeki gelişmeler; iktisadi büyüme veya kalkınma, fert başına düşen milli gelir ve gelir dağılımı gibi yeni kavramlarla açıklanabilir.

1 - İktisadi Büyüme - İktisadi Kalkınma

Bir ülkenin ürettiği mal ve hizmetler, zaman içinde değişme gösterir. Bu değişme artış şeklinde olabileceği gibi, azalma şeklinde de olabilir. Bilindiği gibi mal ve hizmetlerin değeri, milli gelir olarak da ifade edilebilir.

Bir ülkede, bir yıldan diğerine geçilirken, milli gelirden reel olarak bir artış sağlanmışsa, buna *iktisadi büyüme* denir. Meselâ, 1993 yılında Türkiye'de gayri safi milli hasıla % 6,6 oranında artış göstermiştir dendiği zaman, 1992'ye göre ekonomide bu oranda bir üretim artışı meydana geldiği belirtilmiş olmaktadır. İktisadi büyüme, önceki yıla nispet edilerek bir yüzde ile ifade edilir. Buna, *büyüme hızı* denir. Bir örnek vermek gerekirse, Türkiye'de planlı dönemde yıllık ortalama büyüme hızı yaklaşık % 7 olmuştur, denilebilir.

Şayet bir ülkedeki iktisadi büyüme, ekonominin yapısında bir değişme ile birlikte sağlanıyorsa, buna *iktisadi kalkınma* veya *iktisadi gelişme* denir. Birbirine yakın ve bazen aynı şeyi ifade etmek üzere kullanılan bu kavramlar arasındaki farkı, biraz daha konuyu açarak şöyle açıklamak mümkündür:

Bir ülkede üretilen mal ve hizmetlerin değeri, önceki yıllara göre bir artış gösterirken, ekonominin bünyesinde, yani;

- Tarım ve sanayi kesimlerinin milli gelir içindeki payları,
- İhracat ve ithalatın kompozisyonu,
- İmalât sanayiinin üretim bileşimi,
- Ekonominin teknolojik kapasitesi

gibi konularda önemli bir değişme olmamışsa, bu ülkedeki üretim artışı iktisadi büyüme olarak ifade edilir. Buna karşılık, bir ülkede milli gelir artarken, sanayi kesiminin toplam üretimdeki ve ihracattaki payı artıyor, imalat sanayi üretiminde tüketim malları sanayiinin payı azalırken yatırım malları sanayiinin payı çoğalıyor, üretim alanlarında yeni teknolojiler üretilip uygulamaya konabiliyor ve toplumun sosyal - kültürel yapısında önemli değişmeler meydana geliyorsa, bu ülkedeki gelişme *iktisadi kalkınma* olarak ifade edilecektir.

Gelişmekte olan ülkelerin ortak özellikleri ve iktisadi kalkınma sorunları, ilerleyen bahislerde ayrıca inceleneceğinden dolayı, milli gelir bahsi içinde bu konu üzerinde daha fazla durulmayacaktır. Ancak, konunun bir değerlendirmesini yapabilmek için ülkemizle ilgili aşağıdaki tablolar verilmiştir. Bu tablolar değerlendirildiğinde, Türkiye ekonomisinde önemli sayılabilecek bir yapısal değişme sağlandığı söylenebilir. Bununla birlikte Türkiye ekonomisi, iktisaden gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısına henüz ulaşmış değildir.

Tablo: 13 - Gayri Safi Yurt İçi Hasılanın Yapısındaki Gelişmeler (%)

Sektörler	1923	1950	1965	1975	1985	1990	1993
Tarım	67	52	34,0	29,0	18,8	18,1	16,2
Sanayi	10	16	18,4	20,0	31,6	29,3	30,2
Hizmetler	23	32	47,6	51,0	49,6	52,6	53,6
GSYİH	100	100	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DPT, BBKP, s. 9; TOBB, Planlı Dönemde Rakamlarla Türkiye Ekonomisi, s. 13; DPT, 1993 Yılı Programı, s. 22.

Tablo: 14 - İthalatın Tutarı ve Ana Mal Gruplarına Göre Dağılımı

	1963	1973	1983	1990	1993
İthalat Tutarı (Milyon \$)	688	2.086	9.235	22.302	29.421
İthalatın Dağılımı (%)					
Yatırım malları	45,8	48,1	25,1	26,6	31,4
Tüketim malları	5,4	4,3	2,6	12,9	13,9
Hammaddeler	48,8	47,6	72,3	60,5	54,7
	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DIE, İstatistiki Göstergeler 1923 - 1991; DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, Şubat 1994, s. 41; DIE, Ocak 1994' te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, s. 36.

Tablo: 15 - İhracatın Tutarı ve Ana Sektörlere Göre Dağılımı

Sektörler	1923	1965	1975	1985	1990	1993
İhracat Tutarı (Milyon \$)	50,8	463,7	1.401,7	7.958,0	12.959,3	15.349,0
İhracatın Dağılımı (%)						
Tarım	90,0	78,0	56,6	21,6	7,4	6,8
Madencilik	3,0	4,5	7,5	3,1	2,5	1,6
Sanayi	7,0	17,5	35,9	75,3	90,1	91,6
(Tarıma Dayalı)				(8,1)	(17,2)	(17,2)
(Sanayi Ürünü)				(67,2)	(72,9)	(74,4)
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DPT, İBYKP, s. 27; TOBB, 1984 ve 1988 İktisadi Raporlar; DPT, Türkiye Temel Ekonomik Göstergeler, Şubat 1994, s. 55; DİE, İstatistiki Göstergeler 1923-1991; DİE, Mart 1994' te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, s. 73.

Tablo: 16 - İmalât Sanayiinin Üretim Yapısı (%)

	1962	1972	1982	1990	1993
Tüketim Malları (1)	62,3	46,4	44,4	35,5	35,7
Ara Mallar (2)	27,8	39,6	43,8	43,3	42,6
Yatırım Malları (3)	9,9	14,0	11,8	21,2	21,7
TOPLAM	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

- (1) Tüketim malları: Gıda, içki, tütün, dokuma, tekstil, deri, ağaç ve ayakkabı alt sektörlerini kapsar.
- (2) Ara malları: Orman ürünleri, kağıt, basım, deri ve kürk, lastik, plastik, kimya, petrokimya, petrol ürünleri, gübre, çimento, cam, seramik, demir-çelik ve demirdışı metaller alt sektörlerini kapsar.
- (3) Yatırım malları: Madeni eşya, elektriksiz makineler, tarım makineleri, ölçü aletleri, elektrikli makineler, elektronik, karayolları ve demiryolları taşıtları, gemi ve uçak sanayi alt sektörlerini ihtiva etmektedir.

Kaynak: DPT, ÜBYKP, s. 13; 1980 Yılı Programı, s. 143; DPT, 1982 Yılı Programı, s. 186; DPT, 1984 Yılı Geçiş Programı, s. 148; DPT, 1993 Yılı Programı, s. 129.

Tablo: 17 - Sanayileşmiş ve Sanayileşmekte Olan Ülkelerde İmalât Sanayiinin Üretim Yapısı (%)

	AET - ABD Ortalaması	Latin Amerika Ülkeleri Ortalaması
Tüketim Malları	20	39
Ara Mallar	35	36
Yatırım Malları	45	25
TOPLAM	100	100

Kaynak: Erol Manisalı, Gelişme Ekonomisi, s. 61.

Bu bahis içinde, dönem başında bir ekonomideki "büyüme veya kalkınma hızı" nın nasıl hesaplandığını açıklamak uygun olacaktır. Aşağı yukarı aynı anlama gelen büyüme ve kalkınma hızı, ekonomideki Sermaye - Hasıla Oranı ile yapılacak yatırımların miktarına bağlıdır. Sermaye - hasıla oranı, bir birim hasıla elde etmek için kaç birim yatırım yapılması lâzım geldiğini gösterir. Sermaye - hasıla oranı, meselâ 3 ise, milli gelirin % 21' i yatırımlara ayrılıyorsa, kalkınma hızı % 7 olur. Yani;

$$\text{Kalkınma Hızı} = \frac{\text{Yatırımlar (Milli Gelirin Yüzdesi Olarak)}}{\text{Sermaye - Hasıla Oranı}}$$

olmaktadır. Sermaye - hasıla oranı sabit iken, kalkınma hızının % 8 olması istenirse, milli gelirin % 24' ünün yatırımlara ayrılması gerekir.

2 - Fert Başına Milli Gelir

Milli gelir hesaplamalarındaki temel amacın, ülke halkının refah seviyesindeki değişimleri ölçmek ve izlemek olduğu daha önce ifade edilmişti. Ancak, bir ülkenin toplam üretim değerini gösteren gayri safi milli hasıla veya milli gelir, bu ülke halkının refah seviyesini ölçmekte yetersiz kalmaktadır. Milli gelirden sağlanan artış, bir gelişmenin olduğunu açıklayabilir. Ancak, gelişmenin derecesi hakkında fazla bir bilgi vermez. Bu sebeple, fert başına düşen milli gelirin hesaplanması gerekmektedir.

Toplam hasılayı ülke nüfusuna bölmekle bulunan ve ortalama refah seviyesini kolayca açıklayan kavram, fert başına düşen milli gelir olmaktadır. Fert başına düşen milli gelir, cari fiyatlarla ve sabit fiyatlarla ifade edilebilir.

Lâkin, bir ülkedeki ortalama refah seviyesindeki gerçek artışı hesaplamak için, reel yani sabit fiyatlarla hesaplanan milli gelir değerlerinin nüfusa bölünmesi gerekir. Aşağıdaki tabloda yıllar itibariyle Türkiye' de fert başına düşen milli gelir değerleri, cari ve sabit fiyatlarla, ayrı ayrı verilmiştir. Ancak, sabit fiyatlarla yapılan hesaplamalarda iki ayrı yılın (1968 ve 1988) fiyatları temel alındığı için; 1923 - 1973 dönemi ile 1976 - 1992 dönemi arasında büyük bir farklılık ortaya çıktığı görülmektedir.

Fert başına gelir, ülke halkının refahını ölçmekte bir ortalama veriri. Gelir dağılımında, fert veya sosyal gruplara fiilen isabet eden pay ile bu ortalama değer bir alâkası yoktur. Dolayısıyla, fert başına milli gelir, sağlıklı bir değerlendirme ölçüsü değildir. Ancak, çok genel bir fikir verdiği söylenebilir.

Bununla birlikte, ülkeler itibariyle ortalama refah seviyelerinin mukayesesinde de fert başına milli gelir rakamları kullanılmaktadır. Hatta, ülkelerarası mukayesede gelişmiş ve gelişmekte olan ülke ayırımı, başka kriterler de kullanılmakla birlikte, birinci derecede fert başına gelir ölçüsüne göre yapılmaktadır.

TABLO: 18 - Türkiye' de Cumhuriyet Döneminde Fert Başına Düşen Milli Gelirdeki Gelişmeler

YILLAR	YIL ORTASI NÜFUS (Milyon)	GAYRİ SAFİ MİLLİ HASILA		FERT BAŞINA G.S.M.H	
		CARİ FİYAT (Milyar TL)	SABİT FİYAT (Milyar TL)	CARİ FİYAT (Bin TL)	SABİT FİYAT (Bin TL)
1923	12,5	1,0	11,4	0,1	0,9
1935	16,0	1,3	23,0	0,1	1,4
1950	20,8	9,7	38,5	0,5	1,8
1960	27,5	46,7	70,7	1,7	2,5
1970	35,3	147,8	125,4	4,2	3,5
1976	40,9	675,0	63.327,0	16,5	1.548,0
1977	41,7	873,0	65.789,0	20,9	1.575,0
1978	42,6	1.291,0	67.673,0	30,3	1.587,0
1979	43,5	2.200,0	67.401,0	50,5	1.548,0
1980	44,4	4.435,0	66.682,0	99,8	1.500,0
1981	45,5	6.554,0	69.449,0	143,9	1.525,0
1982	46,7	8.735,0	72.606,0	187,1	1.555,0
1983	47,8	11.552,0	75.010,0	241,3	1.567,0
1984	49,0	18.375,0	79.469,0	374,5	1.620,0
1985	50,3	27.797,0	83.527,0	552,6	1.660,0
1986	51,4	39.370,0	90.299,0	765,4	1.756,0
1987	52,8	58.565,0	97.058,0	1.114,2	1.847,0
1988	53,7	100.582,0	100.592,0	1.872,5	1.872,0
1989	54,9	170.412,0	102.454,0	3.104,4	1.876,0
1990	56,1	287.254,0	111.871,0	5.120,6	1.994,0
1991	57,3	453.206,0	112.207,0	7.905,8	1.957,0
1992	58,6	774.319,0	118.266,0	13.217,2	2.018,0

(*) : 1923-1970 yılları verileri 1968 yılı sabit fiyatlarıyla, 1976-1992 yılları verileri 1988 yılı sabit fiyatlarıyla hesaplanmıştır.

Kaynak: TÜSIAD, 1982 Yılına Giren Türk Ekonomisi, s. 5; DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 1983; DPT, 1993 Yılı Programı, s. 24.

Uluslararası mukayeseleri kolaylaştırmak için fert başına gelir rakamları, ortak bir para birimine çevirmektedir. Bu maksat için kullanılan para birimi, genellikle Amerikan Doları'dır. Tablo 19' da, seçilmiş ülkelerde fert başına düşen milli gelir değerleri verilmiştir.

**Tablo: 19 - Seçilmiş Ülkelerde Fert Başına Düşen
Milli Gelir (1989 Yılı, \$)**

ABD	21.100
Japonya	23.730
Almanya	20.750
Fransa	17.830
İngiltere	14.570
İtalya	15.150
Yunanistan	5.340
Singapur	10.450
Mısır	630
Romanya	2.540
Bulgaristan	2.340
Türkiye(*)	2.622

Kaynak: ITO, Türkiye' nin Ekonomik ve Sosyal Atlası, s. 56, 71;
HDTM, Başlıca Ekonomik Göstergeler, Mart 1994, s. 7.
(*): 1992 yılı değeridir.

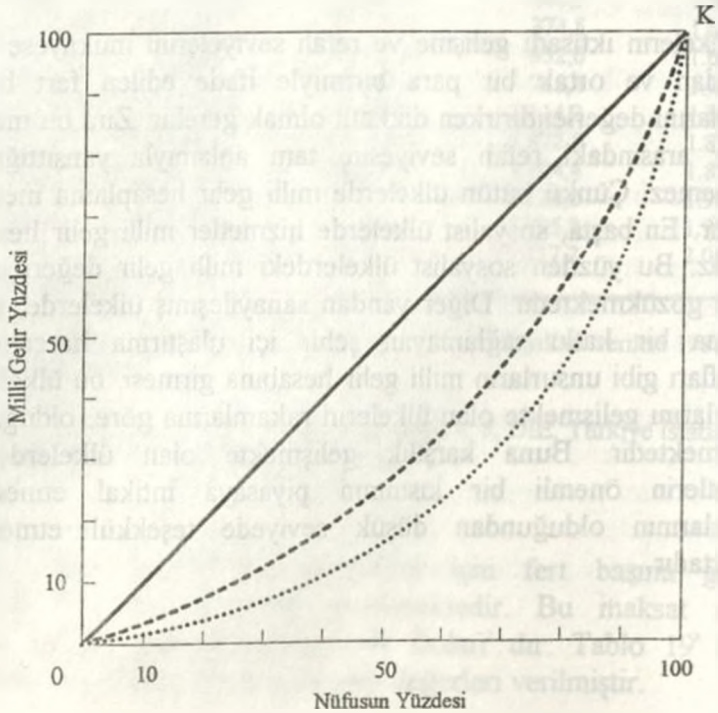
Ülkelerin iktisadi gelişme ve refah seviyelerini mukayese etmek için kullanılan ve ortak bir para birimiyle ifade edilen fert başına gelir rakamlarını değerlendirirken dikkatli olmak gerekir. Zira bu mukayesenin, ülkeler arasındaki refah seviyesini tam anlamıyla yansıttığı kesinlikle söylenemez. Çünkü bütün ülkelerde milli gelir hesaplama metodları aynı değildir. En başta, sosyalist ülkelerde hizmetler milli gelir hesabına dahil edilmez. Bu yüzden sosyalist ülkelerdeki milli gelir değeri daha düşük olarak gözükmektedir. Diğer yandan sanayileşmiş ülkelerde, tüketicilerin refahına bir katkı sağlamayan şehir içi ulaştırma harcamaları, satış masrafları gibi unsurların milli gelir hesabına girmesi, bu ülkelerdeki gelir rakamlarını geliştirmekte olan ülkelerin rakamlarına göre, olduğundan fazla büyütülmektedir. Buna karşılık geliştirmekte olan ülkelerde, mal ve hizmetlerin önemli bir kısmının piyasaya intikal etmemesi, gelir rakamlarının olduğundan düşük seviyede teşekkül etmesine sebep olmaktadır.

3 - Gelir Dağılımı

Bir ülke için hesaplanan fert başına milli gelirin, ülke refahını ölçmekte bir ortalamayı verdiği daha önce ifade edilmişti. Yani, gelirin dağılımında fert veya gruplara fiilen isabet eden pay ile fert başına düşen gelir arasında hiç bir ilişki yoktur.

Meselâ, iki ülkede, fert başına düşen gelir eşit veya birbirine çok yakın olabilir. Bu iki ülkede ortalama gelir seviyesinin eşit olması, gelir dağılımının da eşit olduğunu göstermez. Bu iki ülkenin birinde, nüfusun % 5' i gelirin % 35' ine, diğer ülkede ise nüfusun % 30' u gelirin % 35' ine sahip olabilir. Bu duruma göre, ikinci ülkede gelir dağılımının birinci ülkeye göre çok daha adil olduğu söylenebilir. Milli gelirin dağılımı "Lorenz Eğrisi" yardımıyla incelenir. Lorenz eğrisi, nüfusun belli bir yüzdesine düşen gelirin yüzdesini göstermektedir. Bu eğri, yatay eksende nüfusun, dikey eksende gelirin yüzde olarak yer aldığı bir diyagram üzerine çizilir. Şayet bir ülkede, gelirler fertler arasında eşit olarak dağılmışsa, lorenz eğrisi OK durumunu alacaktır. Bir başka ifadeyle, kişisel gelirlerin

Şekil: 85

mutlak olarak eşit bir şekilde dağılımı, nüfusun % 20' si gelirin % 20' sini, nüfusun % 50' si gelirin % 50' sini alması durumunu açıklar. Şayet ülkedeki gelir dağılımı eşit değilse, meselâ nüfusun % 20' si gelirin % 5' ini, % 50' si gelirin % 25' ini, % 85' i gelirin % 50' sini; dolayısıyla nüfusun geri kalan % 15' i gelirin kalan % 50' sini alıyorsa, lorenz eğrisi Şekil 85' te görüldüğü gibi, OK durumundan uzaklaşarak kavisli bir durum alır. Netice olarak bir ülkede, kişisel gelir dağılımı ne kadar gayri adil ise, lorenz eğrisi mutlak eşitlik halinden o kadar uzaklaşır.

Çok genel bir ifadeyle, gelir dağılımı bakımından gelişmekte olan ülkelere nisbetle iktisaden gelişmiş ülkeler, serbest piyasa ekonomilerine nisbetle de merkezi planla idare edilen ülkeler, daha adil bir gelir dağılımı yapısına sahiptirler.

Konuyla ilgili olarak yapılan çalışmalar, Türkiye' de gelir dağılımının gayri adil olduğunu ortaya koymaktadır. Bu konuda esas üzücü olan husus ise, yıllar itibariyle gelir dağılımının iyileştirilmesi konusunda kayda değer bir gelişmenin sağlanamamış olmasıdır. Tablo 20' de 1963-1987 yılları arasında; resmi ve özel kesim kurum ve kuruluşları tarafından yapılan gelir dağılımı çalışmalarının sonuçları, toplu halde verilmiştir. Tabloda, ülke nüfusunun gelir seviyeleri itibariyle beş gruba ayrıldığı ve nüfusun % 20' sine tekabül eden her grubun toplam gelirden ne oranda pay aldığı görülmektedir.

Tablo: 20 - Türkiye' de Gelir Dağılımı

Hane Halkı Yüzdeleri	DPT 1963	AÜSBF 1968	DPT 1973	TÜSIAD 1986	DİE 1987
1. % 20	4,5	3,0	3,5	3,9	5,2
2. % 20	8,5	7,0	8,0	8,4	9,6
3. % 20	11,5	10,0	12,5	12,6	14,0
4. % 20	18,5	20,0	19,5	19,2	21,2
5. % 20	57,0	60,0	56,5	55,9	49,9
Gini Katsayısı	0,55	0,56	0,51	0,46	0,43

Kaynak: DİE, 1987 Gelir Dağılımı, s. 16.

Bir mukayese yapmaya imkân vermesi için, Tablo 21' de, farklı gelişme seviyelerinde olan ülkelerdeki gelir dağılımı verilmiştir.

Tablo: 21 - Seçilmiş Bazı Ülkelerde Gelir Dağılımı

ÜLKELER	Yıllar	Nüfusun % 20' lik Gruplarına Düşen Gelir Payları				
		1. % 20	2. % 20	3. % 20	4. % 20	5. % 20
Filipinler	1985	5,2	8,9	13,2	20,2	52,2
Mısır	1974	5,8	10,7	14,7	20,8	48,0
İsrail	1980	6,0	12,0	17,7	24,4	39,9
Meksika	1977	2,9	7,0	12,0	20,4	57,7
Almanya	1978	7,9	12,5	17,0	23,1	39,5
Japonya	1979	8,7	13,2	17,5	23,1	37,5
A.B.D.	1980	5,3	11,9	17,9	25,0	39,9

Kaynak: DIE, 1987 Gelir Dağılımı, s. 17.

E - Milli Gelir Seviyesinin Belirlenmesi

1 - Makro Denge Kavramı

Mikro analiz çerçevesinde firma dengesi konusu incelenirken, firmanın marjinal maliyet - marjinal hasılat eşitliğini sağladığı noktada dengeye geldiği ifade edilmişti. Marjinal maliyet arz ile, marjinal hasılat ise talep ile alâkalıydı.

Alicılar ile satıcıların karşı karşıya geldiği bir mal piyasasında denge, bu mal için toplam talep ile toplam arzın eşit olduğu noktada teşekkül etmekteydi. Bu noktadan hareketle bir ülke için makro ekonomik dengenin, yani milli gelir denge seviyesinin toplam talep ile toplam arzın eşit olduğu seviyede teşekkül edeceği söylenebilir.

Önceki bölümde milli gelirin üretilen, kazanılan ve harcanılan gelir olarak üç görünüşü olduğu ve bu değerlerin eşit büyüklükte olması gerektiği belirtilmişti. Üretim yönünden hadiseye baktığımızda, gayri safi milli hasılanın (veya milli gelirin) toplam arz anlamına geldiği söylenebilir.

Diğer taraftan ekonomide üretilen mallar, genel bir tasnife tabi tutulduğunda, tüketim malları ve yatırım malları olarak iki gruba ayrılabilir. Bu malların belli bir dönemde satılması, onların talep edilmesi veya bu mallar için bir harcama yapılması manasına gelir. Üretim faaliyetlerine katılan faktörler, elde ettikleri gelirlerin önemli kısmını, ihtiyaçlarını doğrudan doğruya karşılamak üzere tüketim mallarına harçayacaklar ve geri kalan kısmını da tasarruf edeceklerdir. Müteşebbisler ise bu tasarrufları kullanarak yatırım malları satın alacaklardır. Belli bir dönemde tüketim malları ve yatırım mallarına yönelik harcamaların toplamı, toplam talebin seviyesini belirleyecektir. Bu durumda, bir ekonomide genel dengenin kurulması için toplam arz (milli gelir) ile toplam talebin (tüketim ve yatırım harcamaları toplamının) eşit olması gerekmektedir. Hadiseye kazanılan gelir açısından bakılması halinde milli gelirin, ekonomideki toplam tüketim harcamaları ile toplam tasarrufların yekûnuna (toplamına) eşit olması gerekmektedir.

Bir ekonomide, üretim faktörlerinin tümünün tam kullanıldığı sınıra kadar, toplam arz elastikliği sonsuz kabul edilebilir. Başka bir ifadeyle, tam istihdam seviyesi denilen faktörlerin tam kullanım sınırına kadar, talepteki her artış arzın da artmasına sebep olacaktır. Bu durumda, milli gelirin denge seviyesinin tayininde etkili olan unsur, toplam talep, yani belli bir dönemde ekonomide yapılan tüketim ve yatırım harcamalarının toplamı olmaktadır. Bu sebeple, milli gelirin denge seviyesini belirlemede etkili olan unsura, yani toplam talebe *efektif talep* denmektedir. Etkif kelimesi burada, denge milli gelir seviyesinin belirlenmesinde talebin etkili olduğunu ifade etmek üzere kullanılmaktadır.

Yukarıda verilen izahlardan hareketle bir ekonominin makro dengesi denklem halinde yazılabilir. Milli gelirin denge seviyesinde efektif talep (tüketim ve yatırım harcamaları toplamı), milli gelire (toplam arza) eşit olmalıdır. Kısaca ifade etmek gerekirse;

$$Y = C + I$$

yazılabilir. Bu denklem, denge şartı olarak belirtilen, toplam arz - toplam talep eşitliğini ifade etmektedir.

Denge gelir düzeyinde kazanılan gelirin, büyük bir kısmı tüketim harcamalarına giderken, geri kalanı da tasarruf edilecektir. Tüketim

harcamaları ile tasarrufların toplamının da milli gelire eşit olması gerekir. Yani;

$$Y = C + S$$

denklemini yazılabilir. Yukarıda verilen iki denklem birlikte değerlendirildiğinde, kazanılan gelirin kullanılış alanlarına göre dağılımı ile harcamalar toplamının eşit olduğu görülecektir. Sembollerle ifade edecek olursak;

$$C + S = C + I$$

eşitliği elde edilir. Bu eşitlikten, ortak olan tüketim harcamaları (C) çıkarılırsa;

$$S = I$$

eşitliği elde edilir. Bu eşitlik, bir ekonomide, denge milli gelir seviyesinde toplam tasarruflar (S) ile toplam yatırımların (I) eşit olması gerektiğini ifade etmektedir.

Sonuç olarak, bir ekonomide, milli gelir denge seviyesinin iki şarta bağlı olarak belirleneceği söylenebilir: Birincisi toplam talep - toplam arz eşitliğinin, ikincisi ise tasarruf - yatırım eşitliğinin sağlanmasıdır.

Bir ekonomide, yatırım - tasarruf eşitliğinin dönem içinde nasıl sağlanacağı, konunun sonlarında ele alınacaktır. Bu sebeple ilk önce, toplam arz - toplam talep eşitliğinin sağlanması konusu üzerinde durulacaktır. Ancak, her iki denge şartının açıklanabilmesi ve denge milli gelir seviyesinin belirlenmesi için, eşitliklerde yer alan tüketim, yatırım, tasarruf kavramlarının ayrıntılı bir şekilde incelenmesi gerekmektedir.

2 - Tüketim Harcamaları ve Tüketim Fonksiyonu

Bir ekonomideki fertlerin, ihtiyaçlarını doğrudan doğruya karşılayacak olan mal ve hizmetlere yaptıkları harcamaların toplamı, tüketim harcamalarını meydana getirir. Tahmin edileceği gibi, bir

ekonomideki gelirlerin önemli kısmı tüketim harcamalarına gitmektedir. Gelişmekte olan ülkelerde bu oran % 80' in üzerindedir.

Gelir seviyesi ile tüketim harcamaları arasında bir ilişki olduğu açıktır. Gelir seviyesi arttıkça, tüketim harcamaları da artış gösterecektir. Başka bir ifadeyle, tüketim harcamaları gelirin artan bir fonksiyonudur. Bununla birlikte, gelir yükseldikçe gelirden tüketime ayrılan payın giderek bir düşme göstereceği söylenebilir. Ancak, konuya kolaylık getirmek için, gelirle tüketim arasındaki ilişkinin doğrusal bir ilişki olduğunu kabul etmekte yarar vardır. Yani, gelirden meydana gelen artışların belli orandaki kısmı tüketime ayrılacak demektir. Gelirle tüketim harcamaları arasındaki bu doğrusal ilişkiyi, aşağıdaki tablo üzerinde izlemek mümkündür.

Milli Gelir (Y)	Milli Gelirdeki Artış (ΔY)	Tüketim Harcamaları	Tüketim Harcamalarındaki Artış (ΔC)
200	-	180	-
210	10	188	8
220	10	196	8
230	10	204	8
240	10	212	8

Tabloda görüldüğü gibi, milli gelirin seviyesi 200 iken, toplam tüketim harcamaları 180' dir. Gelirden meydana gelen 10' ar birimlik artışlar, tüketim harcamalarında 8' er birimlik artışlara sebep olmaktadır.

Her safhada, gelirden meydana gelen artışları, tüketimde meydana gelen artışlara oranlarsak; artan gelirin hangi oranda tüketime yöneldiğini elde ederiz. Bu orana, *Marjinal Tüketim Meyli* (MTüm) denir. Bir başka ifadeyle, milli gelirdeki artışlar ΔY ile, bu gelir artışlarının sebep olduğu tüketim harcamalarındaki artışlar ΔC ile ifade edilirse, $\Delta C/\Delta Y$ oranı marjinal tüketim meylini verir. Tabloda görüldüğü gibi bu oran 0,8' dir.

Belli bir dönemde, gerçekleştirilen tüketim harcamasını (C), toplam gelire (Y) oranlarsak, bu gelir seviyesinde hangi oranda tüketim harcaması yapıldığı elde edilir. Bu orana (C/Y), *Ortalama Tüketim Meyli* (OTüm)

denir. Gelir seviyesi 200 iken ortalama tüketim meyli, 0,9' dur. Gelir 220' ye yükselince C/Y oranı 0,89, gelir 240 olunca 0,88 olmakta, yani ortalama tüketim meyli düşmektedir. Buna karşılık marjinal tüketim meyli hep aynı değeri almaktadır.

Gelir seviyesine bağlı olarak değişme gösteren tüketim harcamaları, gelirin bir fonksiyonu olarak şöyle ifade edilebilir:

$$C = c(Y)$$

Tüketimle gelir arasındaki ilişkinin doğrusal kabul edilmesi halinde tüketim fonksiyonu;

$$C = C_0 + cY$$

şeklinde yazılabilir.

Bu ifadede yer alan terimler;

C : Toplam Tüketim Harcamalarını,

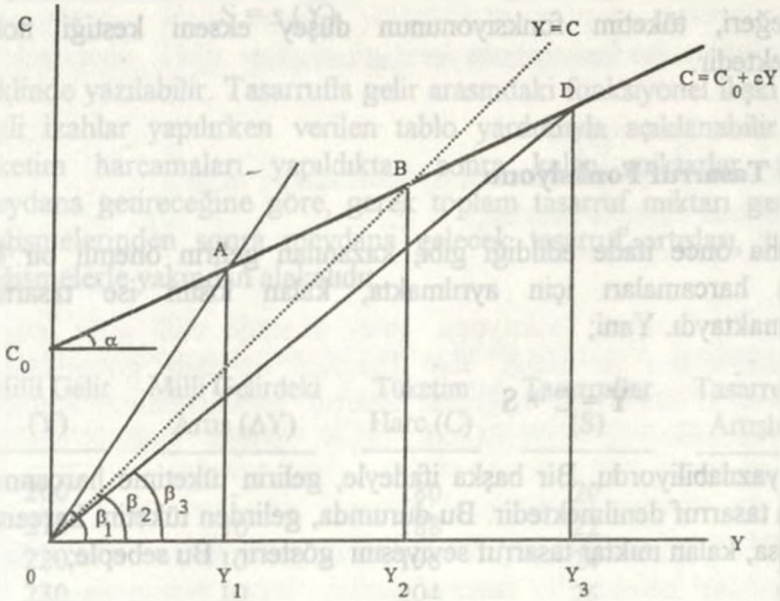
C₀ : Gelirden Bağımsız Tüketim Harcamalarını,

c : Marjinal Tüketim Meylini,

Y : Milli Gelir Seviyesini

göstermektedir. Tüketim fonksiyonu, yatay ekseninde milli gelir, düşey ekseninde tüketim harcamalarının yer aldığı bir diyagram üzerinde gösterilebilir. Şekil 86' da görüldüğü gibi tüketim - gelir eşitliği, noktalı çizgiyle gösterilen 45 derecelik doğru boyunca sağlanmaktadır. Buna göre, Y₂ gelir seviyesinde BY₂ = OY₂' dir. Bir başka ifadeyle, bu gelir seviyesinde toplam tüketim harcaması, gelire eşit olmaktadır. Y₂' den daha düşük gelir seviyelerinde tüketim harcamalarının gelirden büyük, daha yüksek gelir seviyelerinde ise tüketim harcamalarının gelirden küçük olduğu görülmektedir.

Tüketim fonksiyonu bir doğru olduğundan, bu fonksiyonun eğimi (c), yani marjinal tüketim meyli (MTÜM) sabit bir oranı göstermektedir. Nitekim tgα açısı, bu fonksiyonun eğimini göstermekte olup, doğru boyunca aynı değeri almaktadır.

Şekil: 86

Tüketim fonksiyonu üzerinde herhangi bir nokta orijinle birleştirilirse, bu doğrunun yatay eksenle yaptığı açı ($\text{tg } \beta$), belli bir gelir seviyesindeki ortalama tüketim oranını (meylini) verir.

Muhtelif gelir seviyelerinde ortalama tüketim meylini gösteren $\text{tg } \beta$ açılarının, gelir seviyesi arttıkça küçüldüğü, dolayısıyla ortalama tüketim meylinin azaldığı görülmektedir. Gelir seviyesi ile ortalama tüketim meyli arasındaki bu ilişki;

$$\text{tg } \beta_1 > \text{tg } \beta_2 > \text{tg } \beta_3$$

şeklinde ifade edilebileceği gibi,

$$\frac{AY_1}{OY_1} > \frac{BY_2}{OY_2} > \frac{DY_3}{OY_3}$$

şeklinde de yazılabilir.

Milli gelirden bağımsız, yani otonom tüketim harcamalarını ifade eden C_0 değeri, tüketim fonksiyonunun düşey eksenini kestiği noktayı belirtmektedir.

3 - Tasarruf Fonksiyonu

Daha önce ifade edildiği gibi, kazanılan gelirin önemli bir kısmı tüketim harcamaları için ayrılmakta, kalan kısım ise tasarrufları oluşturmaktadır. Yani;

$$Y = C + S$$

eşitliği yazılabiliyordu. Bir başka ifadeyle, gelirin tüketime harcanmayan kısmına tasarruf denilmektedir. Bu durumda, gelirden tüketim harcamaları çıkarılırsa, kalan miktar tasarruf seviyesini gösterir. Bu sebeple;

$$S = Y - C$$

eşitliği yazılabilir. Tasarruflar, genel olarak kamu kesimi ve özel kesim tasarrufları olmak üzere iki çeşittir. Bu iki kesimin bir yılda yapmış oldukları tasarrufların toplamı, ekonomideki toplam tasarrufları verir. Tasarruflar, gönüllü ve cebri tasarruflar olmak üzere de sınıflandırılabilir. Özel kesim tasarrufları, tanım olarak gönüllü tasarruflar grubuna girer. Vergiler yoluyla sağlanan kamu gelirlerinden yapılan tasarruflar ise, zorlayıcı bir nitelik taşıdığından, cebri tasarruflar olarak adlandırılır.

Bir ekonomideki faktör geliri sahiplerinin niçin tasarruf yaptığı sorusu akla gelebilir. Kısaca belirtmek gerekirse, bir ekonomideki özel tasarrufların amacı, gelecekteki gelir ve dolayısıyla tüketim seviyesini artırmaktır. Bu davranışın tersi dikkate alınırsa, yani bugünkü gelir seviyesinden daha fazla tüketim harcaması yapılırsa, gelecekteki tüketim kısılmış olacaktır.

Tekrar yukarıda yazılan $Y = C + S$ eşitliğine dönülürse, milli gelirin, tüketim harcamalarıyla tasarrufların toplamına eşit olduğu görülecektir. Buradan hareketle, tasarruflarda meydana gelecek değişmelerin milli gelire bağlı olduğu, bir başka ifade ile tasarrufların da gelirin artan bir fonksiyonu olduğu söylenebilir. Bu sebeple, tasarruf fonksiyonu;

$$S = s(Y)$$

şeklinde yazılabilir. Tasarrufla gelir arasındaki fonksiyonel ilişki, tüketimle ilgili izahlar yapılırken verilen tablo yardımıyla açıklanabilir. Gelirden tüketim harcamaları yapıldıktan sonra kalan miktarlar, tasarrufları meydana getireceğine göre, gerek toplam tasarruf miktarı gerekse gelir değişmelerinden sonra meydana gelecek tasarruf artışları, tüketimdeki değişmelerle yakından alakalıdır.

Milli Gelir (Y)	Milli Gelirdeki Artış (ΔY)	Tüketim Harc.(C)	Tasarruflar (S)	Tasarruflardaki Artışlar (ΔS)
200	-	180	20	-
210	10	188	22	2
220	10	196	24	2
230	10	204	26	2
240	10	212	28	2

Tabloya göre gelirdeki 10' ar birimlik artışlar, tasarrufları 2' şer birim yükseltmektedir.

Gelirde meydana gelen değişmelerin ne kadarının tasarruf edileceğini ifade eden $\Delta S/\Delta Y$ oranı, *Marjinal Tasarruf Meyli* ni (MTaM) göstermektedir. Tabloda görüldüğü gibi marjinal tasarruf meyli ($\Delta S/\Delta Y$), değişik gelir seviyelerinde aynı sabit değeri ($2/10 = 0,2$) almaktadır.

Değişik gelir seviyelerinde, hangi oranda tasarruf yapıldığını ifade eden S/Y oranı, *Ortalama Tasarruf Meyli* ni (OTaM) gösterir. Tabloya göre gelir 200 iken bu gelirin 20' si tasarruf edilmektedir. Bu gelir seviyesinde ortalama tasarruf meyli, $20/200 = 0,1$ ' dir. Gelir 210' na çıktığında bu oran yaklaşık 0,104, gelir 240 birime çıktığında ise 0,117 olmaktadır.

Yukarıdaki tabloda, gelir arttıkça ortalama tasarruf meylinin yükselmekte olduğu, buna karşılık marjinal tasarruf meylinin hep aynı değeri aldığı görülmektedir. Bu izahlardan sonra tasarruf ile gelir arasındaki ilişki, tüketim fonksiyonunda olduğu gibi, doğrusal bir fonksiyonla açıklanabilir. Buna göre tasarruf fonksiyonu;

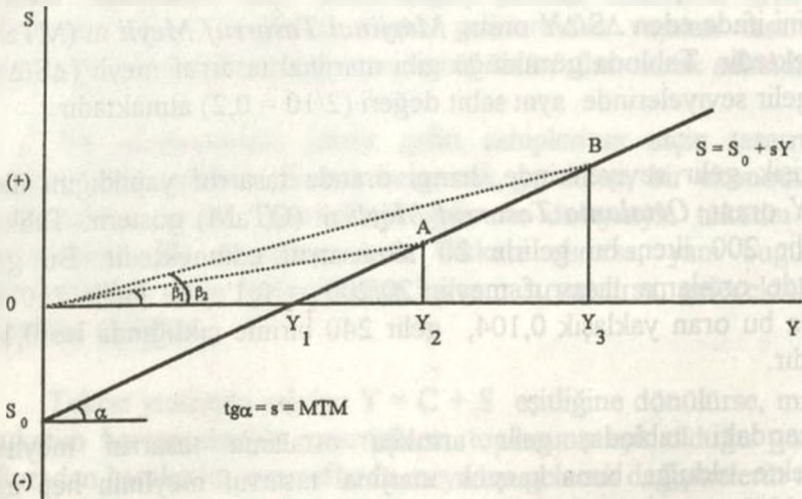
$$S = S_0 + sY$$

şeklinde yazılabilir. Bu fonksiyonda yer alan terimler;

- S : Toplam Tasarrufları,
- S_0 : Gelirden Bağımsız (Otonom) Tasarrufları,
- s : Marjinal Tasarruf Meylini,
- Y : Milli Gelir Seviyesini

göstermektedir. Tasarruf fonksiyonu, yatay ekseninde milli gelir, düşey ekseninde tasarrufların yer aldığı bir diyagram üzerinde gösterilebilir. Marjinal tasarruf meyli (s), doğrusal tasarruf fonksiyonunun eğimini, otonom tasarruflar ise fonksiyonun düşey eksenini kestiği noktayı belirtmektedir.

Şekil 87 de görüldüğü gibi, teorik olarak gelir seviyesi sıfır olduğu zaman, yapılması gereken bir tasarruf vardır. Ancak bunun negatif bir tasarruf olduğu, yani borçlanılacak maksimum miktarı gösterdiği söylenebilir. Y_1 gelir seviyesinde, tasarruf yapılmadığı görülmektedir. Ancak bu gelir seviyesinden sonra, pozitif anlamda tasarruf yapılabilmektedir. Nitekim gelir seviyesi Y_3 olduğunda, tasarruf miktarı BY_3 olmaktadır.

Şekil: 87

Şekilde görüldüğü gibi $tg \beta$ açıları ortalama tasarruf meylini göstermektedir. Gelir seviyesi yükseldikçe ortalama tasarruf oranı da yükselmektedir. Gelir seviyesi ile ortalama tasarruf oranı arasındaki bu ilişkiyi;

$$tg \beta_1 < tg \beta_2 \quad \text{veya} \quad \frac{AY_2}{OY_2} < \frac{BY_3}{OY_3}$$

şeklinde ifade etmek mümkündür.

Bu münasebet, yani daha yüksek gelir seviyelerinde ortalama tasarruf meylinin artış göstermesi, bir bakıma artan gelir seviyelerinde ortalama tüketim meylinin azalmasıyla alâkalıdır. Aynı münasebet, marjinal tasarruf meyli ile marjinal tüketim meyli arasında da mevcuttur. Toplu halde ifade etmek gerekirse, her gelir seviyesinde ortalama tüketim ve tasarruf oranlarıyla, marjinal tüketim ve tasarruf oranları toplamı 1'e eşittir.

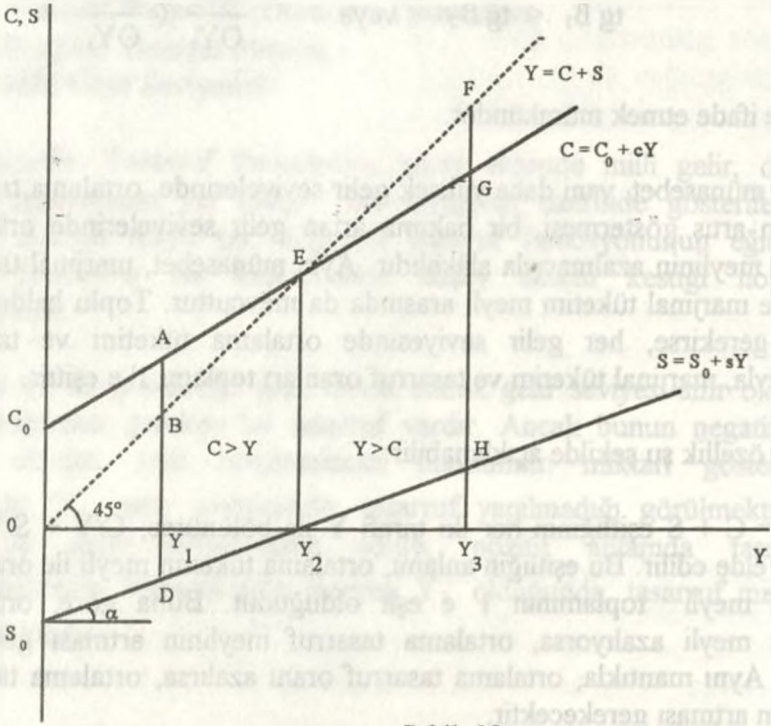
Bu özellik şu şekilde açıklanabilir:

$Y = C + S$ eşitliğinin her iki tarafı Y ile bölünürse; $C/Y + S/Y = 1$ sonucu elde edilir. Bu eşitliğin anlamı, ortalama tüketim meyli ile ortalama tasarruf meyli toplamının 1'e eşit olduğudur. Buna göre, ortalama tüketim meyli azalıyorsa, ortalama tasarruf meylinin artması gerektiği açıktır. Aynı mantıkla, ortalama tasarruf oranı azalırsa, ortalama tüketim meylinin artması gerekecektir.

Benzer münasebet marjinal eğilimler için de geçerlidir. Gelirdeki bir artış tüketimde ve tasarruflarda değişmelere sebep olacağından, $\Delta C + \Delta S = \Delta Y$ yazılabilir. Bu eşitliğin her iki tarafı ΔY ile bölünürse, $\Delta C/\Delta Y + \Delta S/\Delta Y = 1$ eşitliği elde edilir. Bu eşitliğin anlamı ise marjinal tüketim meyli ile marjinal tasarruf meyli toplamının 1'e eşit olacağıdır. Şayet marjinal tüketim meyli 0,8 ise, marjinal tasarruf meylinin 0,2 olacağı açıktır. Marjinal tasarruf meyli artarsa, marjinal tüketim meyli azalacaktır.

Bu konuda açıklanması gereken bir husus da, otonom tasarruflarla ilgilidir. Tasarruf fonksiyonu ile ilgili diyagramda görüldüğü gibi, S_0 değeri (-), yani negatiftir.

Belli bir gelir seviyesine kadar toplam tasarruflar da (-) değer alabilmektedir. Bu hususları, tüketim ve tasarruf fonksiyonlarının birlikte yer aldığı bir diyagram üzerinde göstermek, açıklamayı kolaylaştıracaktır (Şekil 88).

Şekil: 88

Şekilde görüldüğü gibi Y_2 gelir seviyesinde $Y_2 = C$ ve $S = 0$ 'dır. Daha düşük gelir seviyelerinde ise $C > Y$ dir ve neticede pozitif manada bir tasarruf gerçekleşmemektedir. Bir başka ifadeyle, Y_2 seviyesinden daha düşük gelir seviyelerinde, tüketim ancak borçlanarak karşılanabilmektedir. Bu durumda;

$$C = Y + \text{Borç}$$

yazılabilir. Mesela Y_1 gelir seviyesinde tüketim harcamaları AY_1 kadardır ve OY_1 gelir seviyesi bu harcamayı karşılayamamaktadır. Aradaki fark AB kadardır. Bu miktar, borçlanılacak miktar

göstermektedir ve Y_1 D miktarına eşittir. Y_2 ' den daha yüksek gelir seviyelerinde ise, gelir tüketimi karşılamakta ve pozitif anlamda tasarruf yapılabilmektedir. Mesela, Y_3 gelir seviyesinde Y_3 H kadar tasarruf yapılmaktadır.

Otonom tüketim ve tasarruflara gelince; bunların her ikisi de gelir seviyesi sıfır olduğunda alabilecekleri değeri göstermekteydi. C_0 değeri, gelir sıfır olduğunda tüketim harcamalarının belli bir pozitif büyüklüğe sahip olması gerektiğini ifade etmektedir. Gelir sıfır olduğuna göre C_0 değeri tasarruflarla karşılanacaktır. C_0 değerine eşit tasarruf miktarı S_0 olacaktır. Bu sebeple,

$$S_0 = -C_0$$

eşitliği yazılabilir. Buraya kadar yapılan açıklamalardan hareketle, tasarruf ve tüketim fonksiyonlarında yer alan parametrelere değerler verilerek, toplam tüketim ve tasarruf miktarı hesaplanabilir:

$$Y = 200, \quad C_0 = 15, \quad S_0 = -15, \quad c = 0,8, \quad s = 0,2$$

$$C = C_0 + cY$$

$$C = 15 + 0,8 \times 200$$

$$C = 15 + 160$$

$$C = 175$$

$$S = S_0 + sY$$

$$S = -15 + 0,2 \times 200$$

$$S = -15 + 40$$

$$S = 25$$

Gelirin, tüketim harcamalarını karşılayabilen seviyesini hesaplamak istersek;

$$Y = C$$

$$Y = C_0 + cY$$

$$Y = 15 + 0,8Y$$

$$Y - 0,8Y = 15$$

$$0,2Y = 15$$

$$Y = 75$$

$$C = C_0 + cY$$

olduğu görülmektedir. Bu gelir seviyesindeki tasarruf miktarı hesaplanırsa;

$$\begin{aligned} S &= S_0 + sY \\ S &= -15 + 0.2 \times 75 \\ S &= -15 + 15 \\ S &= 0 \end{aligned}$$

bulunur. Yani, gelirin seviyesi 75 iken, tasarruf yapılmamaktadır.

4 - Yatırım Harcamaları

Tüketim harcamalarının yanında, efektif talebi belirleyen unsurlardan biri de yatırım harcamalarıdır. En geniş anlamıyla yatırım, gelecek dönemlerde reel geliri artıran bütün faaliyetler olarak tanımlanabilir. Bu bakımdan gelirle yatırımlar arasında bir ilişki olduğu söylenebilir. Yatırımların kaynağı tasarruflardır. Şayet gelir seviyesi düşük ise tasarruflar sınırlı olacak, dolayısıyla yatırımlar da sınırlı olacaktır. Yatırımlar büyük ölçüde artırılmayınca, üretimde ve dolayısıyla milli gelirdede de artışlar sınırlı kalacaktır.

Yatırım kavramının iki farklı anlamda kullanıldığı görülmektedir. Birincisi hisse senedi, tahvil, bono, döviz, altın ve hatta gayri menkul satın alınmasına yatırım denmektedir. Ancak bu anlamdaki yatırımlar, ekonomide bir üretim artışına, bir kapasite artışına sebep olmaz. Sadece, mevcut üretim araçlarının mülkiyetinde değişimler olabilir.

İkincisi, ekonominin üretim kapasitesini artırmak amacıyla üretim araçlarına yapılan harcamalara yatırım denir. Makro ekonomik analizde yatırım, sadece ikinci anlamda, yani bir ekonomide sermaye mallarına yapılan harcamaları ifade etmek üzere kullanılmaktadır. Bu anlamda yatırımla, yeni üretim tesisleri kurulur, mevcut tesisler yenilenir, geliştirilir veya kapasite genişletilir, bu suretle yeni istihdam imkanları meydana getirilir, üretim çoğalır ve neticede milli gelir artar.

Genel olarak bir ekonomide, yatırım harcamaları üzerinde başlıca üç faktörün etkili olduğu söylenebilir:

i -) Teknik Gelişmeler : Teknik gelişmeler yeni teçhizat ve malzemenin kullanımını gerekli kılar. Yeni teçhizat ve malzeme, yeni yatırıma ihtiyaç gösterecektir. Ayrıca yeni bir hammaddenin bulunması veya kullanılmaya başlanması ve yeni piyasaların açılması da yatırım talebini artırır.

ii -) Milli Gelir Artışı : Gelir artışının tüketim harcamalarını artırdığı daha önce ifade edildi. Dolayısıyla, milli gelirden meydana gelen artışlar, talebin artmasına sebep olacaktır. Talepte meydana gelecek artışlar ise yatırımları etkileyecektir.

iii -) Nüfus Artışı : İhtiyaçlar, nüfus çoğaldıkça kendisini daha çok hissettirir. Böylece artan talebin karşılanması için yeni yatırımlar gerekli olacaktır. Bu sebeple ihtiyaç duyulan yatırımlar, mal ve hizmet üretimine yönelik olabileceği gibi alt yapı yatırımlarına da yönelik olabilir.

Bu açıklamalardan sonra bir ekonomideki yatırımlar milli gelir değişmelerinden bağımsız veya milli gelirin bir fonksiyonu olarak ele alınacaktır.

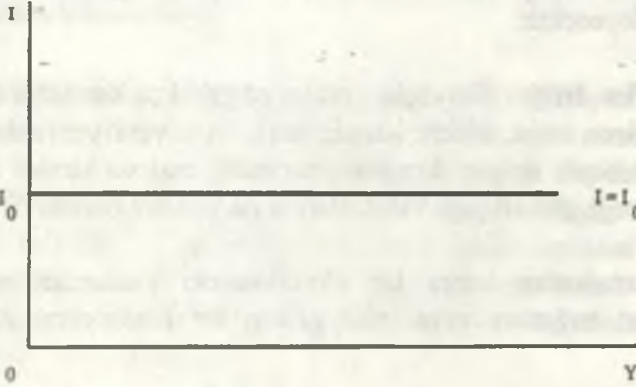
a - Bağımsız (Otonom) Yatırımlar

Bir ekonomide, bir kısım yatırımlar için kararlar alınırken ve bu yatırımlar için harcamalar yapılırken, o dönemdeki genel ekonomik durum dikkate alınmayabilir. Bir başka ifadeyle, müteşebbisler yatırım kararlarını, o yıllardaki milli gelir seviyesini ve milli gelir değişmelerini hesaba katmadan verirler. Bu şekilde gerçekleştirilen yatırımlara, otonom (bağımsız) yatırımlar denir. Meselâ, bir müteşebbisin gelecek yıllarda turizmin gelişeceğini ümit ettiği bir bölgeye, bugünden oteller inşa etmeye başlaması bir otonom yatırımdır. Hükümetlerin bir program gereğince yaptıkları demiryolu, liman, baraj gibi yatırımlar da otonom yatırımlardır. Bilhassa devlet yatırımlarının ekseriyeti otonom yatırım karakterindedir. Çünkü devlet çok defa, kâr amacı gütmeyen ve mevcut bir talebi karşılamaktan ziyade, gelişme (yeni talepler meydana getirme) amacıyla yatırımlar yapar.

Bir ekonomide, tüm yatırımlar otonom olarak değerlendirilebilir. Bu durumda yatırımlar, milli gelir seviyesinden bağımsız (otonom) olduğu için ;

$$I = I_0$$

şeklinde ifade edilir. Müteşebbisler I_0 seviyesinde yatırım yapmaya karar vermişlerse, milli gelirin seviyesi ve zaman içinde göstereceği değişimler, bu yatırımı etkilemeyecektir. Bu sebeple bu yatırım fonksiyonu, aşağıdaki diyagramda görüldüğü gibi gelir eksenine paralel bir doğru şeklinde gösterilebilir (Şekil 89).

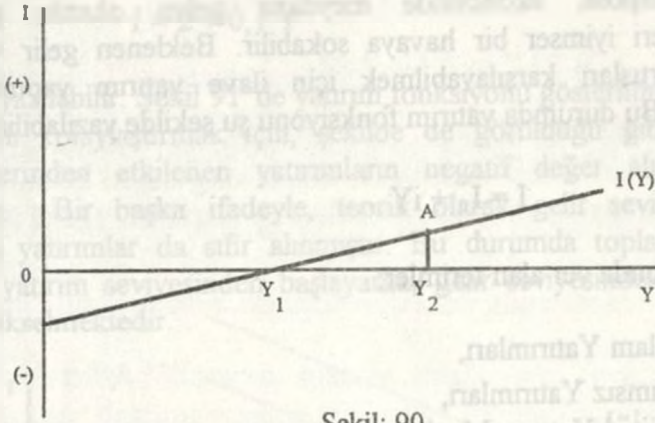
Şekil: 89

b - Uyarılmış Yatırımlar

Bir ekonomide, toplam talebin ve kârların artması sonucunda, yeni yatırım kararları alınıyorsa, bu yatırımlara uyarılmış yatırımlar denir. Kısaca bu yatırımlar, milli gelirdeki artışlardan etkilenmekte, yani milli gelirin bir fonksiyonu olarak ifade edilmektedir. Uyarılmış yatırım fonksiyonu ;

$$I = i(Y)$$

şeklinde yazılır. Bu tip yatırımlar, tamamen kâr gayesine yönelik yatırımlardır. Uyarılmış yatırımların bir diyagram üzerinde ifadesi otonom yatırımlardan tamamıyla farklı olacaktır. Şekilde görüldüğü gibi yatırım fonksiyonu gelir eksenini kesip, yükselmeye devam etmektedir (Şekil 90).

Şekil: 90

Y_1 gelir seviyesinde uyarılmış yatırım sıfırdır. Y_1 gelir seviyesinden sonra, gelirdeki artışlar yatırımları uyarmakta ve Y_2 gelir seviyesinde AY_2 kadar uyarılmış yatırımlar yapılmaktadır.

Düşük gelir seviyelerinde ise uyarılmış yatırımların (-) değer aldığı görülmektedir. Gelir seviyesinin, dolayısıyla toplam talebin düşüklüğü sebebiyle, müteşebbisler yeni yatırım yapmadıkları gibi, mevcut makine - teçhizatın aşınan ve eskiyen kısımlarını da yenilemeyeceklerdir. Böylece, sabit sermayede bir azalma ve üretim kapasitesinde bir düşme meydana gelecektir. Bu durum, ekonomide kâr gagesiyle hareket eden müteşebbislerin, sabit sermaye yatırımları için amortisman ayırmamaları manasına gelir.

Bir ekonomide müteşebbisler, yatırım kararı alırken, kullandığı sermayeye ödeyeceği faiz ile yatırımın sonunda elde edeceği getirileri karşılaştırır. Yatırımın belli dönemler sonunda müteşebbise sağlayacağı istifade oranına, sermayenin marjinal etkinliği adı verilir. Sermayenin marjinal etkinliği faiz haddinden büyük ise, müteşebbis yatırımları kârlı bulur ve yatırım kararı alır. Eğer faiz haddi, sermayenin marjinal etkinliğinden büyük ise müteşebbisin katlandığı külfet elde edeceği nimeti aşıyor demektir ki, o zaman yatırım yapmaktan vazgeçer. O halde bir ekonomide, faiz haddi düştükçe yatırımların artacağı sonucuna varılır.

Bir ekonomide müteşebbisler belli bir bağımsız yatırım seviyesine karar vermişken, ekonomide meydana gelen olumlu gelişmeler, müteşebbisleri iyimser bir havaya sokabilir. Beklenen gelir ve toplam tabepteki artışları karşılayabilmek için ilave yatırım yapmaya karar verebilirler. Bu durumda yatırım fonksiyonu şu şekilde yazılabilir:

$$I = I_0 + iY$$

Fonksiyonda yer alan terimler;

- I : Toplam Yatırımları,
 I₀ : Bağımsız Yatırımları,
 i : Marjinal Yatırım Meylini,
 Y : Milli Gelir Seviyesini

göstermektedir. Yatırımlar, milli gelir değişmelerinden etkilendiğine göre, milli gelirdeki artışların yatırımlardaki artışlara oranı ($\Delta I/\Delta Y$), *marjinal yatırım meyli'* ni (i) verecektir. Milli gelirdeki ΔY kadar artış, yatırımları ΔI kadar yükseltmiştir. Milli gelirin değişik seviyelerinde $\Delta I/\Delta Y$ oranınının sabit bir değer aldığı görülmektedir. Durumu bir tablo yardımıyla inceleyelim.

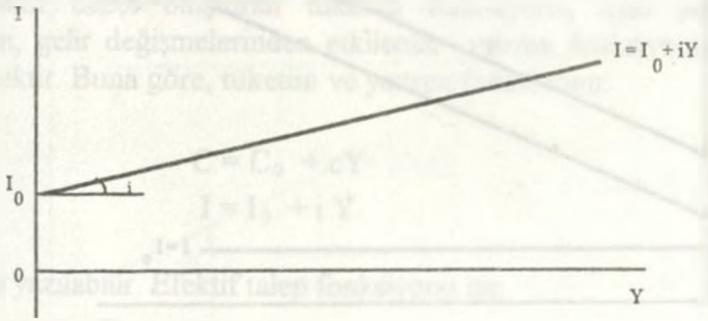
Milli Gelir (Y)	Milli Gelir- deki Artışlar (ΔY)	Bağımsız Yatırım (I ₀)	Uyarılmış Yatırım (iY)	Toplam Yatırım (I)	Yatırımlardaki Artışlar (ΔI)
200	-	2	20	22	-
210	10	2	21	23	1
220	10	2	22	24	1
230	10	2	23	25	1
240	10	2	24	26	1

Yukarıdaki tabloda görüldüğü gibi, her dönemde 2 birim otonom yatırım yapılmaktadır. Milli gelirdeki 10' ar birimlik artış, uyarılmış yatırımlarda 1' er birimlik artışa sebep olmaktadır. Marjinal yatırım meyli ($\Delta I / \Delta Y$) 0,1' dir. Bu verilere göre yatırım fonksiyonu;

$$I = I_0 + iY$$

$$I = 2 + 0,1 Y$$

şeklinde yazılabilir. Şekil 91' de yatırım fonksiyonu gösterilmiştir. Konuyla ilgili izahı kolaylaştırmak için, şekilde de görüldüğü gibi, milli gelir değişmelerinden etkilenen yatırımların negatif değer almadığı kabul edilmiştir. Bir başka ifadeyle, teorik olarak gelir seviyesi sıfırken, uyanılmış yatırımlar da sıfır alınmıştır. Bu durumda toplam yatırımlar, otonom yatırım seviyesinden başlayarak, gelir seviyesindeki artışa bağlı olarak yükselmektedir.

Şekil: 91

Yatırım fonksiyonunun eğimi, marjinal yatırım meyline eşittir. Yani, $tg\ i$ açısı, marjinal yatırım meylini göstermektedir. Yatırım fonksiyonunun dik eksenini kestiği nokta, bağımsız yatırım (I_0) seviyesini ifade etmektedir.

5 - Efektif Talep

Efektif talep, bir ekonomide tüketim ve yatırım harcamalarının toplamıdır. Tüketim harcamaları, gelirin bir fonksiyonudur. Yatırım harcamaları ise otonom ve uyanılmış yatırımlar olarak ikiye ayrılmaktaydı. İlk etapta, ekonomideki yatırımların sadece otonom yatırımlardan meydana geldiği kabul edilerek efektif talep fonksiyonu elde edilebilir:

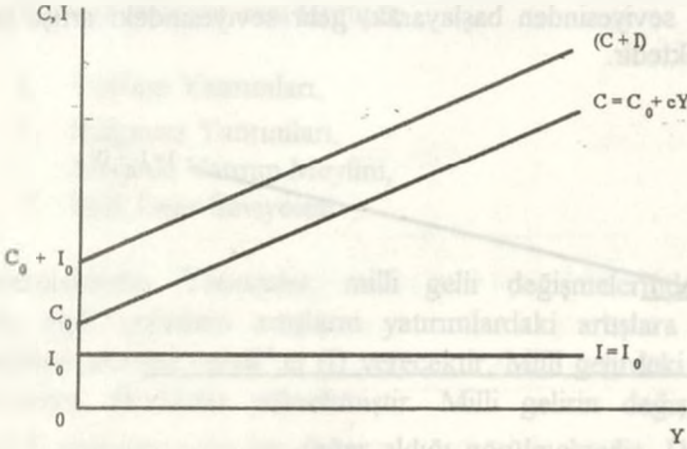
$$C = C_0 + cY$$

$$I = I_0$$

olduğuna göre efektif talep fonksiyonu;

$$C + I = I_0 + C_0 + cY$$

şeklinde yazılabilir. Bu eşitliğe göre, tüketim ve otonom yatırımdan meydana gelen harcamalar toplanarak, efektif talep değeri bulunmaktadır. Efektif talep fonksiyonu bir şekil üzerinde de gösterilebilir (Şekil 92).

Şekil: 92

Yatırımlar otonom olarak alındığı için, yatay eksene paralel bir doğru olarak çizilmiştir. Tüketim fonksiyonu, düşey eksen C₀ seviyesinde kesip, marjinal tüketim meyline (c) göre yükselen bir doğrudur. Efektif talep (C + I) doğrusuna ulaşmak için, tüketim fonksiyonu otonom yatırım miktarı kadar yukarı kaydırılır. Elde edilen efektif talep doğrusunun eğimi, tüketim fonksiyonunun eğimine eşit olur. Tüketim ve yatırım harcamaları incelenirken tüketim denklemi;

$$C = 15 + 0,8 Y$$

otonom yatırımlar ise;

$$I_0 = 2$$

olarak verilmiştir. Bu verilere göre efektif talep fonksiyonu;

$$C + I = 17 + 0,8 Y$$

olarak bulunur. Denklemden görüldüğü gibi tüketim fonksiyonunun eğimi ile efektif talep fonksiyonunun eğimi eşit olmaktadır. Bu durumun, toplam yatırımların otonom olarak ele alındığında geçerli olacağı hatırlanmalıdır.

Şayet ekonomide otonom yatırımlara ilâve olarak uyarılmış yatırımlar da söz konusu ise, efektif talep fonksiyonu ifade olarak değişecek, eğimi de tüketim fonksiyonunun eğiminden farklılık gösterecektir.

Efektif talebi oluşturan tüketim fonksiyonu, aynı şekilde ifade edilirken; gelir değişmelerinden etkilenen yatırım fonksiyonunun ifadesi değişecektir. Buna göre, tüketim ve yatırım fonksiyonu;

$$C = C_0 + cY$$

$$I = I_0 + i Y$$

şeklinde yazılabilir. Efektif talep fonksiyonu ise;

$$C + I = C_0 + I_0 + (c + i) Y$$

şeklinde ifade edilmektedir. Tüketim harcamaları yanında yatırımların da gelir değişmelerinden etkilendiği kabul edilerek elde edilen efektif talep fonksiyonu, şekil 93' de gösterilmiştir.

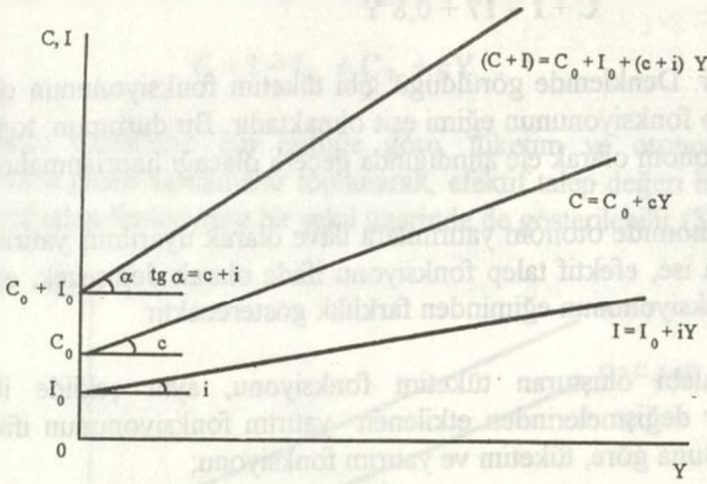
Efektif talep fonksiyonunun dik ekseni kestiği nokta, bağımsız tüketim ve bağımsız yatırım harcamalarının toplamı ile belirlenmektedir. Fonksiyonun eğimi ise marjinal tüketim (c) ve marjinal yatırım (i) meylinin toplamı ($tg\alpha = c + i$) kadardır. Şekil üzerinde de efektif talep fonksiyonunun, tüketim fonksiyonuna paralel olmadığı görülmektedir.

Tüketim ve yatırım fonksiyonunda yer alan değişkenlerin yerine, daha önce verilen değerleri yazılırsa, efektif talep fonksiyonunun açık ifadesine ulaşılır:

$$C = 15 + 0,8 Y$$

$$I = 2 + 0,1 Y$$

$$C + I = 17 + 0,9 Y$$

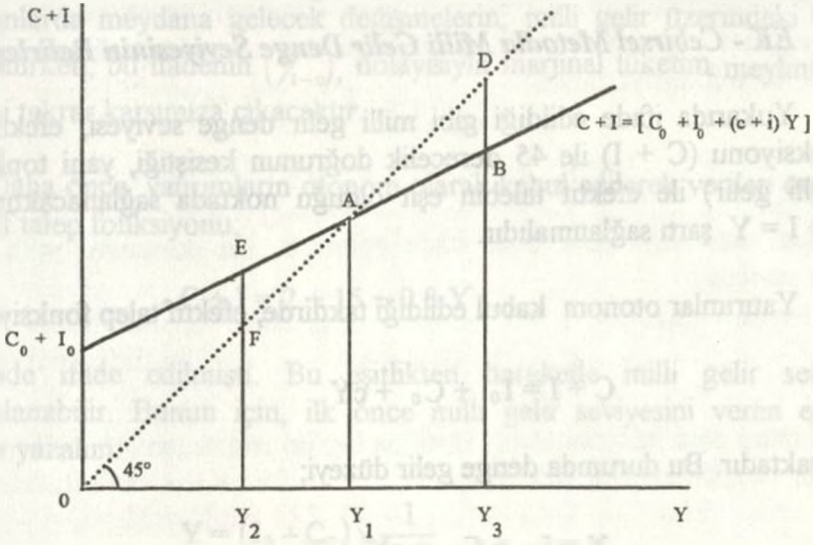
Şekil: 93

6 - Milli Gelir Denge Seviyesinin Tayini

Milli gelirin denge seviyesi, ekonomideki tüketim ve yatırım harcamalarının toplamını ifade eden efektif talep tarafından belirlenir. Milli gelir denge seviyesinde, $Y = C + I$ şartının, daha açık ifadeyle toplam arz - toplam talep eşitliğinin sağlanması gerektiği, daha önce ifade edilmişti.

Bahis konusu denge noktasının bulunmasını bir şekil üzerinde açıklayalım. Yatay ekseninde milli gelir, dikey ekseninde efektif talebin yer aldığı diyagramda, toplam arz - toplam talep eşitliğinin sağlandığı noktaları gösteren ve orijinden geçen 45 derecelik bir doğru çizelim. Bu doğru üzerindeki her nokta, eksenlere eşit uzaklıkta olduğundan, sürekli olarak $Y = C + I$ eşitliği sağlanacaktır. Bu durumda 45 derecelik doğru ile efektif talep fonksiyonunun kesiştiği nokta, efektif talep - toplam arzın eşit olduğu noktayı, bir başka ifadeyle milli gelirin seviyesini belirleyecektir. Şekil 94 üzerindeki A noktasında $AY_1 = OY_1$ olduğundan Y_1 noktası, denge milli gelir seviyesini belirlemektedir.

Y_1 gelir seviyesi, kararlı bir dengeyi göstermektedir. Yani ekonomideki efektif talep fonksiyonu $(C + I)$ şekilde görüldüğü gibiyse, gelir seviyesinin Y_1 seviyesinin altında veya üstünde olmasına imkan yoktur. Bir an için ekonomideki denge seviyesinin Y_1 gelir seviyesinde değil de Y_3 seviyesinde olduğunu düşünelim. Bu durumda efektif talep BY_3 , toplam arz (gelir) DY_3 veya OY_3 kadar olacaktır. Bu durumda, toplam arz, efektif talepten BD kadar fazla olacaktır. Böylece, ekonomide bir arz fazlası meydana gelecektir.

Şekil: 94

Bunun anlamı, müteşebbislerin elinde satılmayan mal stoklarının kalacağıdır. Bu durumda müteşebbisler, üretimlerini dolayısıyla faktör taleplerini ve istihdam seviyesini kısacaklardır. Sonuçta milli gelir azalmaya başlayacak yani DY_3 doğrusu AY_1 doğrusuna doğru kayacak ve arz fazlalığını belirten BD azalacaktır. Bu gelişme toplam arz ile efektif talebin birbirine eşit olduğu A noktasına kadar devam edecek ve bu noktada müteşebbisler, üretimdeki azalmayı durduracaklardır.

Şayet gelir seviyesi Y_2 'de olsaydı, bu defa efektif talep EY_2 kadar, toplam arz ise FY_2 kadar olacaktır. Bu durumda ekonomide EF kadar bir talep fazlası meydana gelecektir. Bunun sonucu olarak müteşebbisler,

faaliyetlerini genişletip üretim ve istihdamı artırmaya başlayacaklardır. Müteşebbislerin bu tutumu, talep fazlasının sıfır olduğu Y_1 gelir seviyesine kadar devam edecek ve bu noktada üretim ve istihdamı genişletme faaliyetini durduracaklardır. EY_2 doğrusuda, AY_1 doğrusuna doğru kayacak ve talep fazlalığını belirten EF küçülmeye başlayacaktır. Böylece, ekonomi Y_1 denge seviyesinde toplam arz - toplam talep eşitliğine ulaşacak, yani dengeye gelecektir.

EK - Cebirsel Metodla Milli Gelir Denge Seviyesinin Belirlenmesi

Yukarıda ifade edildiği gibi milli gelir denge seviyesi, efektif talep fonksiyonu $(C + I)$ ile 45 derecelik doğrunun kesiştiği, yani toplam arz (milli gelir) ile efektif talebin eşit olduğu noktada sağlanacaktır. Yani $C + I = Y$ şartı sağlanmalıdır.

Yatırımlar otonom kabul edildiği takdirde, efektif talep fonksiyonu :

$$C + I = I_0 + C_0 + cY$$

olmaktadır. Bu durumda denge gelir düzeyi;

$$Y = I_0 + C_0 + cY$$

olarak yazılabilir. Eşitliğin her iki tarafından cY çıkarılırsa;

$$Y - cY = I_0 + C_0 + cY - cY$$

yazılabilir. Eşitliğin solu, Y parantezine alınırsa;

$$Y(1 - c) = I_0 + C_0$$

olacaktır. Her iki taraf $1 / (1 - c)$ ile çarpılırsa;

$$\frac{1}{1 - c} \times Y(1 - c) = (I_0 + C_0) \times \frac{1}{1 - c}$$

$$Y = (I_0 + C_0) \times \frac{1}{1-c}$$

eşitliği elde edilir. Buna göre, bir ekonomide otonom yatırım ve tüketim harcamaları yanında, marjinal tüketim meyli (c) bilindiği takdirde, milli gelir seviyesi hesaplanabilir. Milli gelir seviyesinin tesbitinde, $(\frac{1}{1-c})$ ifadesinin önemli bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Buna ilave olarak, ilerleyen bahislerde, bir ekonomide otonom yatırımlarda meydana gelecek değişmelerin, milli gelir üzerindeki etkisi açıklanırken, bu ifadenin $(\frac{1}{1-c})$, dolayısıyla marjinal tüketim meylinin (c) önemi tekrar karşımıza çıkacaktır.

Daha önce, yatırımların otonom olarak kabul edilerek verilen örnekte efektif talep fonksiyonu;

$$C + I = 2 + 15 + 0.8 Y$$

şeklinde ifade edilmişti. Bu eşitlikten hareketle milli gelir seviyesi hesaplanabilir. Bunun için, ilk önce milli gelir seviyesini veren eşitliği tekrar yazalım:

$$Y = (I_0 + C_0) \times \frac{1}{1-c}$$

Yukarıdaki eşitlikte yer alan terimler ile, efektif talep fonksiyonundaki terimler ortaktır. Terimlerin değeri, milli gelir seviyesini veren denklemde yerine konursa;

$$Y = 17 \times (1 / 1 - 0,8) = 17 \times 5 = 85$$

değeri bulunmaktadır. Milli gelir 85 birim iken, tüketim harcamaları;

$$C = 15 + 0,8 \times Y$$

$$C = 15 + 0,8 \times 85 = 15 + 68 = 83$$

birimdir. Otonom yatırım harcamaları ise 2 birimdir. Bu sonuca göre 85 birim seviyesinde toplam talep - toplam arz ($Y = C + I$) eşitliği

sağlandığı gibi yatırım - tasarruf eşitliği de sağlanmaktadır. Bilindiği gibi;

$$Y = C + S, \quad S = Y - C \quad \text{ve} \quad S = 85 - 83 = 2$$

birim olmaktadır. Bu tasarruf seviyesinin de otonom yatırım seviyesine eşit olduğu görülmektedir. Yani dönem sonunda;

$$I = S$$

eşitliği sağlanmaktadır. Şayet yatırımlar, otonom ve uyarılmış olarak alınırsa, yani yatırımların da gelirin bir fonksiyonu olduğu kabul edilirse, efektif talep fonksiyonunun;

$$C + I = C_0 + I_0 + (c + i)Y$$

şeklinde yazılacağı daha önce ifade edilmişti. Bu durumda, milli gelir denge seviyesi;

$$Y = C_0 + I_0 + (c + i)Y$$

denkleminde göre hesaplanabilir. Eşitliğin her iki tarafından $(c + i)Y$ değeri çıkarılır ve işlem devam ettirilirse;

$$Y - (c + i)Y = C_0 + I_0 + (c + i)Y - (c + i)Y$$

$$Y - cY - iY = C_0 + I_0$$

$$Y [1 - (c + i)] = C_0 + I_0$$

eşitliği elde edilir. Eşitliğin her iki tarafı

$$\frac{1}{1 - (c + i)} \quad \text{ile çarpılırsa ;}$$

$$\frac{1}{1 - (c + i)} \times Y [1 - (c + i)] = (C_0 + I_0) \left(\frac{1}{1 - (c + i)} \right)$$

$$Y = (C_0 + I_0) \left(\frac{1}{1 - (c + i)} \right)$$

eşitliği elde edilir. Bu eşitlik, tüketim harcamaları yanında yatırımların da uyarılmış olarak alınması durumunda, milli gelirin seviyesini vermektedir. Denge milli gelir seviyesini hesaplamak için, efektif talep fonksiyonunda yer alan terimlerin değerlerinin bilinmesi gerekir. Buna göre,

$$\begin{aligned}C + \bar{I} &= C_0 + I_0 + (c + i)Y \\C + I &= 15 + 2 + (0.8 + 0.1)Y \\C + I &= 17 + 0.9Y\end{aligned}$$

eşitliği elde edilmektedir. Buradan hareketle, denge milli gelir seviyesi;

$$\begin{aligned}Y &= (C_0 + I_0) \frac{1}{1 - (c + i)} \\Y &= (15 + 2) \frac{1}{1 - (0.8 + 0.1)} = 17 \frac{1}{1 - 0.9} = 170\end{aligned}$$

değeri bulunmaktadır. Milli gelir seviyesi 170 birim iken tüketim ve yatırım harcamaları;

$$\begin{aligned}C &= C_0 + cY & I &= I_0 + iY \\C &= 15 + 0.8 \times 170 & I &= 2 + 0.1 \times 170 \\C &= 15 + 136 = 151 & I &= 2 + 17 = 19\end{aligned}$$

birim olarak bulunmaktadır. Tüketim ve yatırım harcamaları toplamına eşit olan efektif talep seviyesi ise;

$$C + I = 151 + 19 = 170$$

birim bulunmakta ve bunun milli gelir değerine eşit olduğu görülmektedir. Denge milli gelir seviyesindeki tasarruf miktarı;

$$\begin{aligned}S &= S_0 + sY \\S &= -15 + 0.2 \times 170 = -15 + 34 = 19\end{aligned}$$

birimdir. Bu netice, denge milli gelir seviyesinde, yatırım - tasarruf eşitliğinin ($S = I = 19$) sağlandığını göstermektedir.

Uyarılmış yatırımların dikkate alındığı durumlarda denge gelir seviyesinin, yatırımların sadece otonom olarak değerlendirildiği duruma göre yüksek olduğu görülmektedir. Bunun sebebi, milli gelir artarken uyarılmış yatırımların da etkisiyle, efektif talep - toplam arz eşitliğinin daha ileri bir seviyede gerçekleşmesindedir.

F - Tasarruf - Yatırım Eşitliği

Bir ekonomide, toplam tasarruf ve yatırım seviyelerinin hangi faktörlere bağlı olduğu ifade edildi. Şimdi sıra, ekonomide yatırımlarla tasarrufların nasıl eşitlendiğinin izahına geldi. Bunun için ilk önce, bu iki önemli kavram hakkındaki bilgilerin özetle tekrarlanmasında fayda vardır. Bilindiği gibi;

$$Y = C + S$$

$$S = Y - C$$

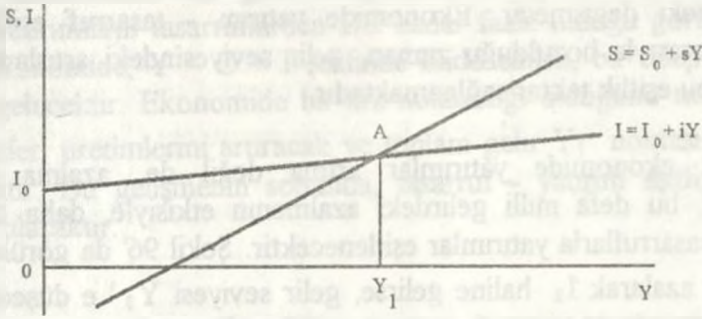
yazılabiliyordu. Yani tasarruf, gelirden tüketim harcamaları çıkarıldıktan sonra kalan kısımdır. Bir başka ifadeyle, tasarruf gelire bağlıdır ve gelir seviyesindeki değişimlerden etkilenmektedir. Tasarruf fonksiyonu;

$$S = S_0 + sY$$

şeklinde ifade ediliyordu. Bilindiği gibi, yatırımlar da ikiye ayrılıyordu. Bağımsız yatırımlar ve uyarılmış yatırımlar. Bağımsız yatırımların gelirle bir ilgisi olmamakla birlikte, uyarılmış yatırımların gelirdeki, yani talepteki değişmeye bağlı olduğu ifade edilmiştir. Bu durumda yatırım fonksiyonu ;

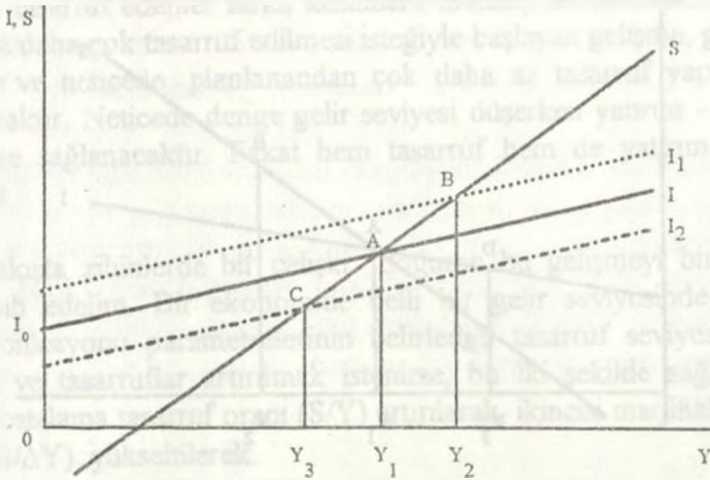
$$I = I_0 + i Y$$

şeklinde yazılıyordu. Şekil 95' de tasarruf ve yatırım fonksiyonları birlikte çizilmiştir. Ekonomi Y_1 gelir seviyesindeyken, tasarruf - yatırım eşitliğinin sağlandığı görülmektedir. Daha sonraki dönemde, müteşebbislerin, herhangi bir sebeple ΔI kadar ilâve bir yatırım kararı aldıklarını farzedelim. Meselâ, geçen yıl 10 birim olan toplam yatırım miktarı bu yıl 11 birime yükseltilmiş olsun ve yatırım fonksiyonu da I_1 durumuna gelsin.

Şekil: 95

Y_1 gelir seviyesinde ekonomide, toplam talep - toplam arz dengesi yanında, tasarruf - yatırım eşitliği de sağlanmışken; 1 birimlik ilave yatırım, ekonomide gelirlerin ve harcamaların artmasına, istihdam seviyesinin yükselmesine sebep olacaktır. Dönem sonunda gelirlerdeki artışın, yatırımlardaki artıştan çok fazla olacağını biliyoruz. İşte gelirdeki bu artış, marjinal tasarruf meylli artmasa bile, dönem sonunda ilave yatırımları karşılayacak bir tasarrufun yapılmasına imkan verecektir. Yeni denge, şekil 96' da görüldüğü gibi B noktasında ve Y_2 gelir seviyesinde gerçekleşecektir.

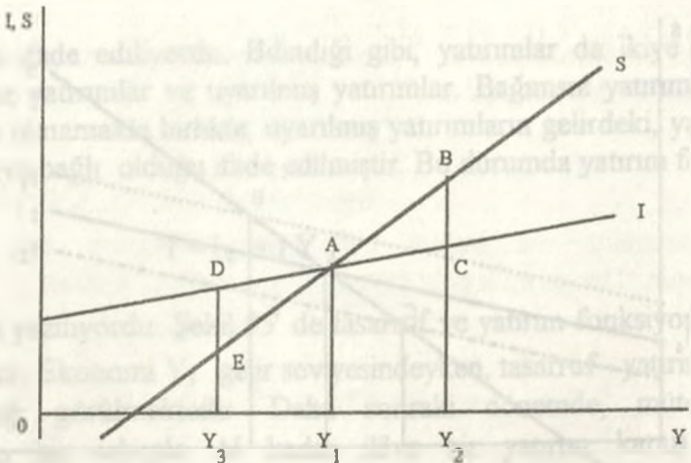

Şekil: 96

Bir ekonomide yatırım - tasarruf denkleğini sağlayan olay, gelir seviyesindeki değişimdir. Ekonomide yatırım - tasarruf eşitliği, ilave yatırım kararıyla bozulduğu zaman, gelir seviyesindeki artışlarla dönem sonunda bu eşitlik tekrar sağlanmaktadır.

Şayet ekonomide yatırımlar artma değil de, azalma temayülü gösterirse, bu defa milli gelirdeki azalmanın etkisiyle, daha düşük bir seviyede tasarruflarla yatırımlar eşitlenecektir. Şekil 96' da görüldüğü gibi yatırımlar azalarak I_2 haline gelirse, gelir seviyesi Y_3 ' e düşecek ve bu gelir seviyesinde de tasarruf - yatırım eşitliği sağlanacaktır.

Bir ekonomide tasarruf - yatırım eşitliğinin nasıl sağlandığını, değişik bir bakışla, şekil 97 üzerinde şöyle izah edebiliriz. Y_1 gelir seviyesinde tasarrufların yatırıma eşit olduğu görülmektedir. Bir an için ekonomideki gelir seviyesinin Y_2 ' de olduğunu kabul edelim. Y_2 gelir seviyesinde tasarruflar yatırımlardan BC kadar fazladır. Bu durumda ekonomide bir arz fazlalığı meydana gelecek, yani $Y > C + I$ olacaktır. Ekonomide bir talep eksikliği ortaya çıkınca, müteşebbisler üretimlerini daraltacaklar ve bu tutumlarını arz - talep eşitliğinin sağlandığı Y_1 üretim seviyesine gelinceye kadar sürdüreceklerdir. Y_1 üretim seviyesinde, $S = I$ şartı tekrar sağlayacaktır.

Şekil: 97

Şayet ekonominin Y_3 gelir seviyesinde olduğu kabul edilirse, bu durumda yatırımların tasarruflardan DE kadar fazla olduğu görülecektir. Bu defa ekonomide, $Y < C + I$ şeklinde ifade edilen, bir talep fazlalığı meydana gelecektir. Ekonomide bir arz noksanlığı olduğunu tesbit eden müteşebbisler, üretimlerini artıracak ve toplam gelir Y_1 noktasına kadar yükselecektir. Bu gelişmenin sonunda, tasarruf - yatırım eşitliği tekrar sağlanmış olacaktır.

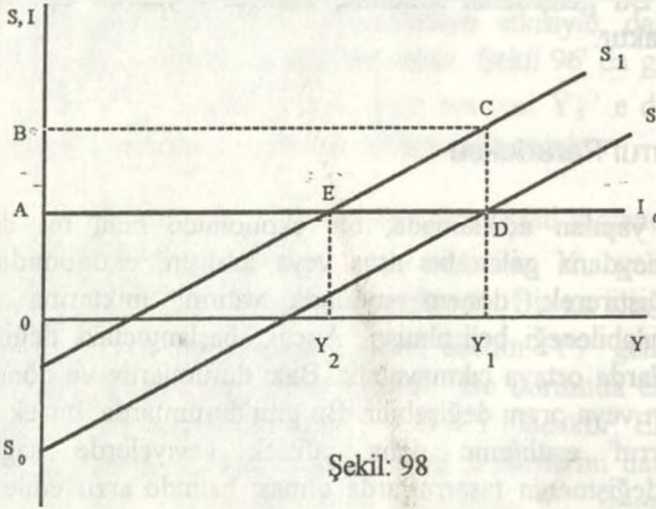
G - Tasarruf Paradoksu

Yukarıda yapılan açıklamada, bir ekonomide belli bir dönemde yatırımlarda meydana gelen bir artış veya azalışın, ekonomideki gelir seviyesini değiştirerek, dönem sonunda yatırım miktarına eşit bir tasarrufun yapılabileceği belirtilmişti. Ancak, başlangıçtaki değişme her zaman yatırımlarda ortaya çıkmayabilir. Bazı durumlarda ve dönemlerde, tasarruf miktarı veya oranı değişebilir. Bu gibi durumlarda, bir ekonomide yatırım - tasarruf eşitliğinin daha yüksek seviyelerde sağlanması, başlangıçtaki değişimin tasarruflarda olması halinde arzu edilen yönde olmaz.

Toplumdaki fertlerin tasarruf eğilimlerinin değişmesi, ekonomideki yatırım kararlarını pek etkilemez. Çünkü, ekonomide yatırım kararlarını verenlerle, tasarruf edenler farklı kesimlere mensup insanlardır. Böylece, ekonomide daha çok tasarruf edilmesi isteğiyle başlayan gelişme, gelirlerin düşmesine ve neticede, planlanandan çok daha az tasarruf yapılmasına sebep olacaktır. Neticede denge gelir seviyesi düşerken yatırım - tasarruf eşitliği yine sağlanacaktır. Fakat hem tasarruf hem de yatırım miktarı azalacaktır.

İlk bakışta zihinlerde bir çelişki doğuran bu gelişmeyi biraz daha açarak izah edelim. Bir ekonomide belli bir gelir seviyesinde, bilinen tasarruf fonksiyonu parametrelerinin belirlediği tasarruf seviyesi yeterli görülmez ve tasarruflar artırılmak istenirse, bu iki şekilde sağlanabilir: Birincisi, ortalama tasarruf oranı (S/Y) artırılarak, ikincisi marjinal tasarruf meyli ($\Delta S/\Delta Y$) yükseltılarak.

İlk olarak, ortalama tasarruf oranının artırılması suretiyle konuyu açıklayalım. İzahı kolaylaştırmak için yatırımları da otonom kabul edelim. Toplumda marjinal tasarruf meyli sabit kalırken, her gelir seviyesinde daha çok tasarruf etmeyi ifade eden ortalama tasarruf oranı artarsa, S tasarruf fonksiyonu sola doğru kayar ve S_1 pozisyonunu alır (Şekil: 98).

Şekil: 98

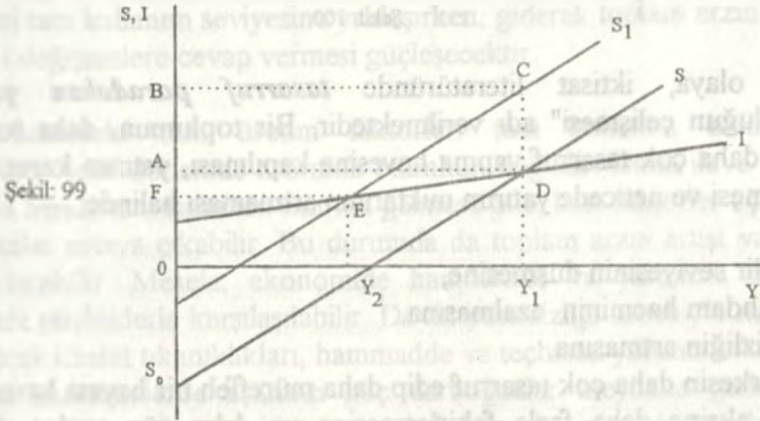
Tasarruf oranı (S/Y) değişmeden önce, Y_1 gelir seviyesinde ekonomide yatırım - tasarruf eşitliği sağlanmış ve OA kadar tasarruf (ve yatırım) yapılmaktadır. Ancak Y_1 gelir seviyesinde gerçekleştirilen OA tasarruf miktarı yetersiz bulunur ve OB kadar tasarruf yapılmak istenirse, tasarruf fonksiyonu S_1 konumuna gelecek demektir.

Şekil 98' de görüldüğü gibi, Y_1 gelir seviyesinde OB veya CY_1 kadar tasarruf yapılmak istense bile, bu fiilen gerçekleşmeyecektir. Çünkü, tasarrufların artması, otonom kabul edildiği için yatırımlarda bir değişikliğe sebep olmayacaktır. Tasarruflar artarken, yatırımlar sabit kalırsa, bu durum toplam talebin düşmesine, talebin düşmesi ise istihdamın ve üretimin azalmasına sebep olacaktır. Ekonomide toplam gelir Y_1 ' den Y_2 ' ye gerileyecektir.

Y_2 gelir seviyesinde, ekonomide tasarruf - yatırım eşitliğinin tekrar sağlandığı görülmektedir. Ancak bu eşitlik, aynı yatırım harcamasıyla,

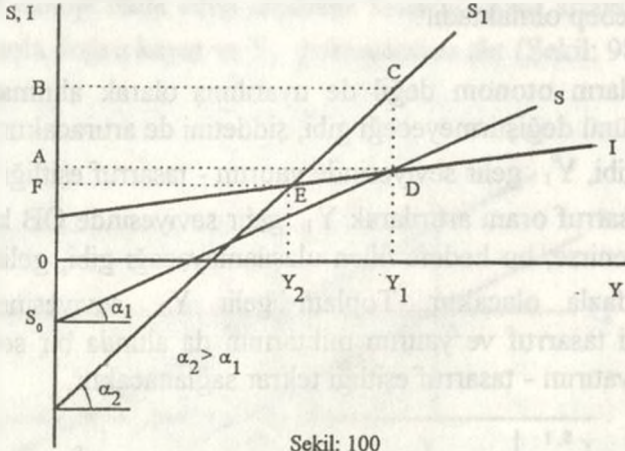
daha düşük bir gelir seviyesinde ve daha yüksek bir tasarruf oranı ile sağlanabilmektedir. Bir başka ifadeyle bir ekonomide ortalama tasarruf oranının yükseltilmesi, yatırım artmadığı takdirde, toplam gelirin düşmesine sebep olmaktadır.

Yatırımların otonom değil de uyarılmış olarak alınması, hadisenin gelişme yönünü değiştirmeyeceği gibi, şiddetini de artıracaktır. Şekil 99' da görüldüğü gibi, Y_1 gelir seviyesinde yatırım - tasarruf eşitliği sağlanmıştır. Ortalama tasarruf oranı artırılarak Y_1 gelir seviyesinde OB kadar tasarruf yapılmak istenirse, bu hedefe fiilen ulaşılamayacağı gibi, gelirdeki düşme çok daha fazla olacaktır. Toplam gelir Y_2 seviyesine gerilerken, başlangıçtaki tasarruf ve yatırım miktarının da altında bir seviyede (OF), ekonomide yatırım - tasarruf eşitliği tekrar sağlanacaktır.

Şayet tasarruf miktarındaki artış, ortalama tasarruf oranının değişmesiyle değil de, marjinal tasarruf meylinin yükseltilmesiyle sağlanmaya çalışılırsa, sonucun yine değişmeyeceği görülecektir. Daha önce bir ekonomide marjinal tasarruf meyli % 20 iken, % 25'e yükselirse, tasarruf eğrisi, şekil 100'de görüldüğü gibi, S konumundan S_1 konumuna geçer. Yani, yeni durumda artan gelirden daha fazla tasarruf edilebilmektedir. Bu durumda da Y_1 gelir seviyesinde OA kadar tasarruf edilirken, OB veya CY_1 kadar tasarruf edilmek istenmektedir. Yine şekilde görüldüğü gibi, bu hedefe ulaşılamayacaktır. Zira, yatırım fonksiyonu değişmediği takdirde tasarrufların artması, toplam talebi

düşürecek ve gelirin düşmesi kaçınılmaz olacaktır. Y_2 gelir seviyesinde OF miktarında yatırım - tasarruf eşitliği tekrar sağlanacaktır.

Şekil: 100

Bu olaya, iktisat literatüründe *tasarruf paradoksu* ya da "tutumluluğun çelişmesi" adı verilmektedir. Bir toplumun, daha tutumlu olma ve daha çok tasarruf yapma hevesine kapılması, yatırım kararlarının değişmemesi ve neticede yatırım miktarının artmaması halinde;

- Gelir seviyesinin düşmesine,
- İstihdam hacminin azalmasına,
- İşsizliğin artmasına,
- Herkesin daha çok tasarruf edip daha müreffeh bir hayata kavuşmak isterken, aksine daha fazla fakirleşmesine ve daha güç şartlar altında yaşamasına sebep olacaktır.

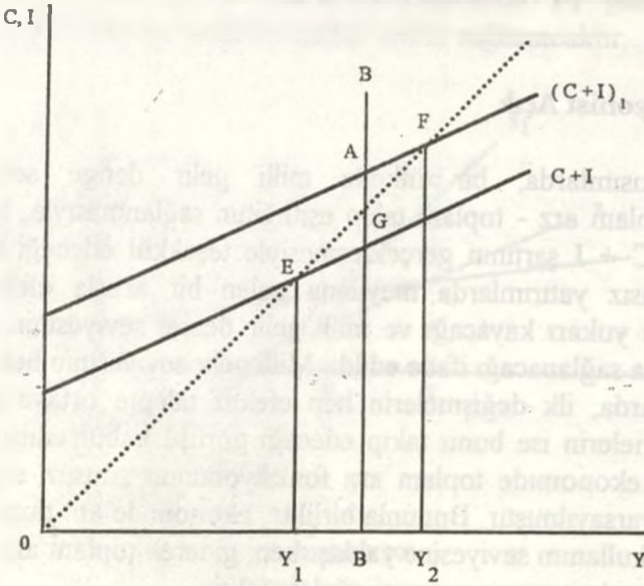
Bir ekonomide toplam tasarruflar, toplam yatırımlardan fazlaysa, bu ekonomide toplam gelir seviyesinin ve dolayısıyla tasarruf ve yatırım miktarlarının düşmesi kaçınılmaz olur. Bu sebeple, bir ekonomide toplam arz elastikiyeti sonsuzken, yani ekonomi tüm faktörler yönünden eksik istihdam seviyesindeyken; tasarruf - yatırım eşitliği sağlanıncaya kadar, toplumdaki tasarruf eğiliminin azalması; toplam harcamaları artırarak talebin yükselmesine, istihdam ve gelir seviyesinin artmasına ve neticede ekonomide yatırım - tasarruf eşitliğinin daha yüksek bir seviyede gerçekleşmesine imkan verecektir.

H - Enflasyonist ve Deflasyonist Açık

1 - Enflasyonist Açık

Önceki kısımlarda, bir ülkede milli gelir denge seviyesinin, ekonomide toplam arz - toplam talep eşitliğinin sağlanmasıyla, bir başka ifadeyle $Y = C + I$ şartının gerçekleşmesiyle teşekkül edeceği belirtildi. Ayrıca, bağımsız yatırımlarda meydana gelen bir artışla efektif talep fonksiyonunun yukarı kayacağı ve milli gelir denge seviyesinin de daha ileri bir noktada sağlanacağı ifade edildi. Milli gelir seviyesinin belirlenmesi ile ilgili izahlarda, ilk değişmelerin hep efektif talepte ortaya çıkacağı, arzdaki değişmelerin ise bunu takip edeceği görüşü kabul edilmiştir. Bir diğer deyişle, ekonomide toplam arz fonksiyonunun sonsuz elastikiyete sahip olduğu varsayılmıştır. Bununla birlikte, ekonomide atıl duran üretim faktörleri tam kullanım seviyesine yaklaşırken, giderek toplam arzın efektif talepteki değişmelere cevap vermesi güçleşecektir.

Ekonomideki tüm üretim faktörleri tam kullanım halindeyse, toplam arzı kısa dönemde artırmak mümkün değildir. Buna ilave olarak, ekonomi henüz tam istihdam sınırına gelmese bile, bazı faktörler açısından darboğazlar ortaya çıkabilir. Bu durumda da toplam arzın artışı yavaşlar, bazen durabilir. Mesela, ekonomide hammadde ve yardımcı malların temininde güçlüklerle karşılaşılabilir. Döviz yetersizliği sebebiyle meydana gelebilecek ithalat tıkanıklıkları, hammadde ve teçhizatı yabancı ülkelere sağlayan ekonomilerde aşılması güç darboğazlar meydana getirir. Bu durumda, ekonomide atıl işgücü ve atıl kapasite olsa da, toplam arz fonksiyonu elastikiyetini kaybedecektir. Yani talepteki değişmeye arzın inibak etmesi mümkün olmayacaktır. Şekil 101' de milli gelir denge seviyesi Y_1 ' de teşekkül etmiştir. Bağımsız yatırımlarda meydana gelen bir artış sebebiyle efektif talep fonksiyonu $(C + I)$ ' dan $(C + I)_1$ ' e kaymıştır. Eğer ekonomideki üretim faktörleri eksik kullanılsa veya yukarıda bahsedilen darboğazlar bulunmasaydı, milli gelirin yeni denge seviyesi Y_2 noktasında teşekkül edecekti. Halbuki, yukarıda sayılan sebeplerden biri veya birkaçı toplam arz artışını engelleyebilir. Yani, ekonomide toplam arz, belli bir noktadan sonra artmayacaktır. Bu nokta, B üretim seviyesi olsun. Bu durumda B noktasından sonra arzın artmasına imkan yoktur.

Şekil: 101

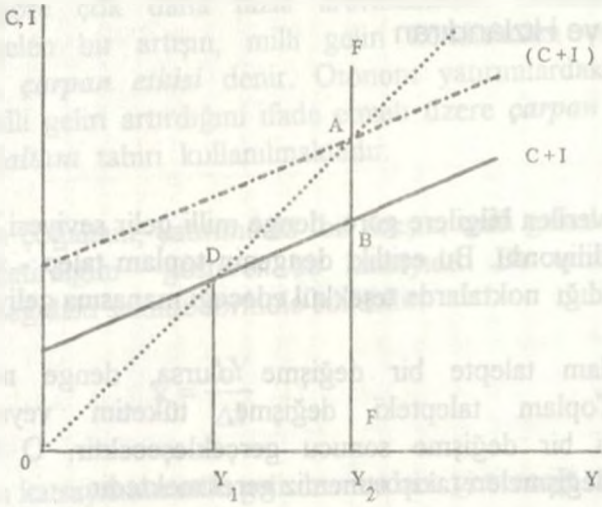
O halde yeni efektif talep fonksiyonu $(C + I)_1$, B gelir sınırında AG kadar bir *enflasyonist açık* meydana getirecektir. Bu, enflasyonist talep fazlası olarak da adlandırılabilir. Bu noktadan öteye reel gelir artışı duracak, fiyatlar ve dolayısıyla nakdi gelirler yükselmeye başlayacaktır.

Bir ekonomide, enflasyonist açığın sebep olacağı enflasyonist etkinin şiddeti, efektif talep fonksiyonundaki kaymaya ve bu fonksiyonun eğimine bağlı olacaktır. Yani, bir ekonomide toplam üretim, herhangi bir sebeple artırılamazken, bağımsız harcamalardaki artış ne kadar büyük olursa ve efektif talep fonksiyonunun eğimi, yani marjinal tüketim meyli ile marjinal yatırım meylinin toplamı ne kadar yüksek olursa, enflasyonist açık o kadar fazla olacak, etkisi de o nisbette büyük olacaktır.

Enflasyonist baskının etkisini gidermenin iki yolu vardır. Birincisi arzın artışını engelleyen unsurları ortadan kaldırmak, ikincisi efektif talebi azaltmaktır. Kısa dönemde birinci ihtimali gerçekleştirmek mümkün değildir. Bu durumda, enflasyonist etkinin kırılması için efektif talebi bir şekilde, meselâ yeni vergi koyarak, harcamaları kısarak veya yatırımları düşürerek, azaltmak şarttır. Aksi halde fiyatların yükselmesi önlenemez.

2 - Deflasyonist Açık

Bir ekonomide üretim faktörlerinin tam kullanımını ifade eden tam istihdam seviyesinde, ulaşılabilecek bir üretim miktarı ve bir başka ifade ile belli bir gelir seviyesi vardır. Yine aynı mantıkla, tüm faktörler için olmasa bile nispeten daha kıt olan bazı faktörlerin tam kullanımına ulaşılması halinde de, toplam arzın veya toplam gelirin ulaşabileceği bir sınır vardır. Her iki durum için de geçerli olmak üzere, yani tüm faktörlerin veya bazı faktörlerin tam kullanım sınırına varıldığı noktadaki üretim seviyesini FF doğrusu ile gösterebiliriz. Bu üretim seviyesi aynı zamanda Y_2 'ye tekabül etmektedir. Bu üretim seviyesi, mevcut üretim faktörlerinin arz miktarları artmadıkça ve teknolojiye bir değişme olmadıkça aşılamıyacaktır. Ekonomideki üretim faktörlerinin tam çalışması sağlandığı zaman, bu gelir seviyesine ulaşılabilecektir.

Şekil: 102

Bununla birlikte, ekonomideki denge seviyesi, tam istihdam seviyesinin altında teşekkül edebilir. Bu durumda ekonomideki yatırım ve tüketim harcamaları toplamı, toplam arza göre yetersiz kalacak, yani bir deflasyonist açık ortaya çıkacaktır. Şekil 102'de görüldüğü gibi, ekonomide milli gelir denge seviyesi, Y_1 üretim seviyesinde teşekkül etmektedir. Halbuki ekonominin tam istihdam seviyesindeki üretimi Y_2

noktasındadır. $Y_2 > C + I$ olduğundan ekonomide AB kadar bir üretim fazlası ortaya çıkmaktadır. Buna *deflasyonist açık* adı verilir. Ekonomide bir daralmaya gitmeden, yeniden Y_2 gelir seviyesinde dengenin sağlanabilmesi için efektif talebin artırılması gerekmektedir. Efektif talep fonksiyonu $(C + I)_1$ pozisyonuna gelirse, ekonomideki denge Y_2 ' de teşekkül edecektir.

Bir ekonomide herhangi bir sebeple ortaya çıkan deflasyonist etkinin kırılması için efektif talebin artırılması gerekmektedir. Efektif talep vergiler azaltılarak, kamu harcamaları artırılarak, tüketim teşvik edilerek veya otonom yatırımlar hızlandırılarak yukarıya kaydırılabilir. Şayet efektif talep artırılamazsa, üretimin azalması kaçınılmaz olur ve milli gelir denge seviyesi D noktasında, yani Y_1 gelir seviyesinde gerçekleşir.

İ - Çarpan ve Hızlandırıcı

1 - Çarpan

Daha önce verilen bilgilere göre, denge milli gelir seviyesi $Y = C + I$ şeklinde ifade ediliyordu. Bu eşitlik, dengenin toplam talep - toplam arz eşitliğinin sağlandığı noktalarda teşekkül edeceği manasına geliyordu.

Şayet, toplam talepte bir değişme olursa, denge noktası da değişecektir. Toplam talepteki değişme, tüketim veya yatırım harcamalarındaki bir değişme sonucu gerçekleşecektir. O halde, bu harcamalardaki değişmeleri takip etmemiz gerekmektedir.

Tüketim harcamaları, bilindiği gibi gelirin bir fonksiyonudur. Yani tüketim (istihlak) meyli sabit iken gelir artmadıkça, tüketim harcamasının artmasına imkân yoktur. O halde harcamalardaki, yani toplam talepteki artışın, tüketim harcamalarındaki artıştan başlaması düşünülemez. Bir başka ifadeyle, toplam harcamalardaki artışın yatırımlardan başlaması zorunlu olmaktadır.

Bir ekonomide, belli bir gelir seviyesinde, toplam arz - toplam talep eşitliğinin sağlandığını kabul edelim. Yukarıda verilen bilgilere göre, bu

ekonomide gelirin artması için efektif talebin artması gerekmektedir. Efektif talepteki artış ise uyarılmış yatırımlarda ortaya çıkacaktır. Bu sebeble, milli gelirden bir artış sağlanması için, ilk önce otonom yatırımların artması gerekmektedir. Ekonomide belli bir miktar yeni yatırım harcaması yapıldığını varsayalım. İlk etapta ekonomide, bu yatırım miktarı kadar gelir seviyesi artacaktır. Gelirden bir artış olduğu için tüketim harcamaları da artacaktır. Marjinal tüketim meylı 3/4 ise, gelirden meydana gelen artışın 3/4' ü tüketime harcanacaktır. Bu ilave harcama, bir kısım fertlerin gelirinde bir artışa yol açacak ve bu insanlar da artan gelirinin 3/4' ünü tüketime harcayacaklar. Böylece gelirdenki artış, azala azala sıfır oluncaya kadar devam edecektir:

Bir başka ifadeyle, bir ekonomide gerçekleştirilen yeni bir yatırım harcaması, marjinal tüketim meylına bağlı olarak milli geliri, yatırım miktarına göre çok daha fazla artırmaktadır. Otonom yatırımlarda meydana gelen bir artışın, milli geliri kendisinden çok daha fazla artırmasına, *çarpan etkisi* denir. Otonom yatırımlardaki artışın hangi seviyede milli geliri artırdığını ifade etmek üzere *çarpan katsayısı* veya *yatırım çoğaltanı* tabiri kullanılmaktadır.

Yatırım çoğaltanı, yatırımdaki bir artışın, milli gelirden kaç kat artış meydana getirdiğini gösteren bir katsayıdır. Bu tarife göre çarpan katsayısı, aşağıdaki şekilde formüle edilebilir:

$$k = \frac{\Delta Y}{\Delta I}$$

Çarpan katsayısının milli gelirden meydana getireceği etki ise;

$$\Delta Y = k \cdot \Delta I$$

şeklinde ifade edilir. Çarpan katsayısını (k), yukarıdaki eşitlikten bulmaya imkan yoktur. Zira, bu katsayı, milli gelirden sağlanan artış (ΔY) hesaplamak için gereklidir. Bu sebeble, k katsayısının başka bir bağlantı vasıtası ile hesap edilmesi lazımdır. Çarpan katsayısının hesaplanması için takip edilecek bir yol şöyle ifade edilebilir:

$$\Delta Y = \Delta C + \Delta I$$

olduğuna göre, her iki tarafı ΔY ile bölersek;

$$\frac{\Delta Y}{\Delta Y} = \frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta I}{\Delta Y}$$

$$1 = \frac{\Delta C}{\Delta Y} + \frac{\Delta I}{\Delta Y}$$

$$1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y} = \frac{\Delta I}{\Delta Y}$$

eşitliği elde edilir. Eşitliğin sağ tarafı;

$$\frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{1}{k}$$

olduğundan

$$1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y} = \frac{1}{k}$$

yazılabilir. Eşitliğin her iki tarafı tersine çevrilirse;

$$k = \frac{1}{1 - \frac{\Delta C}{\Delta Y}}$$

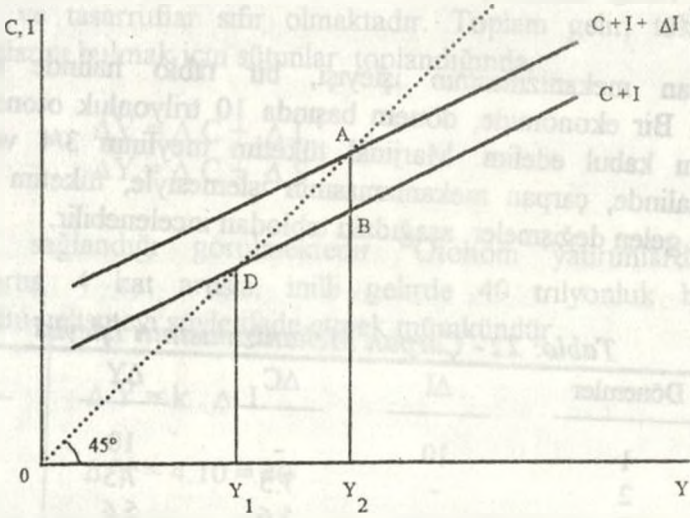
bulunur. $\frac{\Delta C}{\Delta Y}$ oranı "marjinal tüketim meyl" ni göstermekte ve bu oran c ile ifade edilmektedir. Bu durumda çarpan katsayısı, en kısa ifadesiyle şöyle yazılabilir :

$$k = \frac{1}{1 - c}$$

Bu formülde açıkça görüldüğü gibi, yatırım çoğaltanının kıymeti, doğrudan doğruya marjinal tüketim meyline bağlıdır. Marjinal tüketim meyl ne kadar büyük olursa, yatırım katsayısı, dolayısıyla gelir artışı da

0 kadar büyük olur. Eğer marjinal tüketim meyli sıfır ise, k katsayısı 1 olur. Yani, yatırımlardaki artış, milli geliri ancak kendisi kadar artıracaktır. Şayet marjinal tüketim meyli 1 ise, k katsayısı sonsuz büyük olur. Bu halde, yatırımlardaki küçük bir artış, geliri teorik olarak, sonsuz derecede (gerçekte tam istihdam seviyesine kadar) artırmaya kafi gelecektir.

Çarpan etkisini bir şekil üzerinde de görmek mümkündür.

Şekil: 103

Şekil 103'de görüldüğü gibi, ekonomide denge milli gelir seviyesi, efektif talebe bağlı olarak D noktasında ve Y_1 üretim miktarında sağlanmıştır. Otonom yatırımlarda meydana gelen ΔI kadar bir artış, efektif talebi yukarı kaydırmış ve milli gelir seviyesi Y_2 'ye yükselmiştir.

Bilindiği gibi ΔI , otonom yatırımdaki artışı göstermektedir ve $\Delta I = AB$ 'dir. Otonom yatırımlarda meydana gelen AB kadar artış, milli gelirden Y_1 Y_2 kadar artış sağlamıştır. Milli gelirdeki artışın otonom yatırımlardaki artıştan çok daha fazla olduğu görülmektedir. Bir başka ifadeyle, otonom yatırımlarda gerçekleştirilen artış, çarpan katsayısı ile çarpıldıktan sonra bulunan değer kadar milli geliri artırmaktadır.

Buna göre,

$$Y_1, Y_2 = k \cdot \Delta B$$
$$\Delta Y = k \cdot \Delta I$$

yazılabilir.

Çarpan mekanizmasının işleyişi, bir tablo halinde de ortaya konabilir. Bir ekonomide, dönem başında 10 trilyonluk otonom yatırım yapıldığını kabul edelim. Marjinal tüketim meylinin 3/4 veya (0,75) olması halinde, çarpan mekanizmasının işlemesiyle, tüketim ve gelirden meydana gelen değişimler, aşağıdaki tablodan incelenebilir.

Tablo: 22 - Çarpan Mekanizmasının İşleyişi

Dönemler	ΔI	ΔC	ΔY	ΔS
1	10	-	10	-
2	-	7.5	7.5	2.5
3	-	5.6	5.6	1.8
4	-	4.2	4.2	1.4
5	-	3.2	3.2	1.0
6	-	2.4	2.4	0.8
7	-	1.8	1.8	0.6
8	-	1.4	1.4	0.4
9	-	1.0	1.0	0.4
n				
	10	30	40	10

Yukarıdaki tabloda, bir dönemde gerçekleştirilen 10 trilyon liralık yatırım harcamasının milli gelire her safhada marjinal tüketim meylinin belirlediği miktar kadar katkıda bulunduğu görülüyor. Çarpan mekanizmasının işleyişi dönemler halinde incelenebilir.

Birinci dönemde, 10 trilyonluk yatırım gelirden aynı miktar artış sağlamaktadır. Marjinal tüketim meyli 0,75 olduğuna göre, bu gelirin 7,5 trilyon lirası tüketim harcamalarında kullanılmakta ve ikinci safhadaki gelir artışını sağlamaktadır. Bu dönemde sağlanan munzam (ilave) gelir, bir önceki safhanın gelirinden yapılan tüketim harcamalarıdır. Dönemler ilerledikçe sağlanan gelir de azalmakta ve sonunda gelir, tüketim harcamaları ve tasarruflar sıfır olmaktadır. Toplam gelir, tüketim ve tasarruf artışlarını bulmak için sütunlar toplandığında,

$$\Delta Y = \Delta C + \Delta I$$

$$\Delta Y = \Delta C + \Delta S$$

eşitliklerinin sağlandığı görülmektedir. Otonom yatırımlardaki 10 trilyonluk artış, 4 kat artışla, milli gelirden 40 trilyonluk bir artış sağlamıştır. Bu gelişmeyi şöyle ifade etmek mümkündür:

$$\Delta Y = k \cdot \Delta I$$

$$\Delta Y = 4 \cdot 10 = 40$$

Çarpan mekanizmasının işleyişi, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde farklı etkiler gösterir. Gelişmiş ülkelerde marjinal tüketim meyli düşüktür. Çarpanın etkisi marjinal tüketim meyline bağlı olduğuna göre gelişmiş ülkelerde çarpanın etkisi de düşük seviyede kalacaktır. Gelişmekte olan ülkelerde ise, marjinal tüketim meyli yüksek olduğundan, otonom yatırımdaki artış, gelir seviyesini daha büyük nisbetlerde artıracaktır.

Çarpan konusunda belirtilmesi gereken önemli bir nokta; çarpanın, ancak tam istihdam seviyesinin altında olduğu zaman işleyebilir olduğudur. Ekonomi tam istihdam seviyesinde ise, çarpanın reel olarak işlemesi mümkün değildir. Çünkü bu seviyede iken ekonomideki yatırım harcamaları, ancak tüketim harcamaları kısılarak artırılabilir olduğundan, toplam harcamaların (gelir seviyesinin) reel olarak artması bahis konusu olamaz. Ekonomi tam istihdam seviyesinde iken, yatırımlar tüketim harcamaları kısılmadan, yani açıktan para çıkarılarak artırılmak istenirse, mal ve hizmet üretimi artmayacak, ancak fiyatlar yükselmeye başlayacaktır. Bu durumda milli gelir reel olarak değil, nominal olarak artacaktır. Özetlenecek olursa, tam istihdam seviyesindeki bir ekonomide

çarpanın reel bir etkisi olamaz. Buna karşılık eksik istihdam seviyesindeki bir ekonomide, kullanılmayan üretim faktörleri bulunduğundan, çarpanın reel olarak işleyeceği ve etkisinin büyük olacağı söylenebilir. Çarpan mekanizmasının işlemesi ve reel sonuçlar vermesi için gerekli şartlar;

i - Gelir akımının ulaştığı her alanda, bir işgücü arzının hazır olması,

ii - Ekonominin üretim kapasitesinde, işgücü talebini mümkün kılacak bir boşluğun bulunması,

iii - Ekonomide, üretim artışını engelleyecek herhangi bir darboğazla karşılaşılması,

şeklinde sıralanabilir. Bu üç şartın gerçekleşmesi, kısaca ülkedeki toplam arz elastikliğinin yüksek seviyede bulunması demektir. Elastik bir toplam arz eğrisi, üretimde ayarlamalar yapmaya imkân veren bir durumu açıklar.

Bu şartlar, ancak depresyonun hüküm sürdüğü gelişmiş bir ekonomide geçerli olabilir.

Çarpan mekanizmasının reel olarak işlemesi için gerekli şartları, gelişmekte olan ülkelerin özellikleri ile değerlendirecek olursak;

i - Gelişmekte olan ülkelerde genellikle, emeğini arza hazır bir işgücü kitlesinin bulunduğu bilinmektedir.

ii - Bu ülkelerin üretim kapasitesi ve ulaştıkları teknolojik seviye, harcama artışını fiyatlara aksettirmeden reel olarak işletecek genişlikte ve esneklikte değildir.

iii - Bu ülkelerde hammadde, malzeme ve vasıflı işgücü temininde güçlüklerle karşılaşabilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin sahip olduğu bu özellikler, arz elastikiyetinin katı bir durum almasına sebep olmaktadır. Bir başka ifadeyle, gelişmekte olan ülkelerde yatırım harcamalarındaki artışların, çarpan etkisiyle milli geliri reel olarak hızlı bir şekilde artırması mümkün olmamaktadır.

2 - Hızlandırıcı

Çarpan konusu incelenirken, otonom yatırımlarda meydana gelen bir artışın, marjinal tüketim meyline bağlı olarak milli gelirin nasıl ve ne kadar artacağı üzerinde duruldu. Hatırlanacağı gibi çarpan mekanizmasının işleyişinde, otonom yatırımlardaki artışın ilk etapta milli geliri artıracığı, milli gelirdeki artışın tüketim harcamalarında bir genişlemeye sebep olacağı, tüketim ile gelir artışı arasındaki karşılıklı etkilerin azalarak devam edeceği ifade edildi. Böylece otonom yatırımlardaki artışın milli gelire etkisi açık bir şekilde ortaya konulmuş oldu.

Ancak, otonom yatırımlardaki artış, milli gelirin çarpan katsayısı kadar artırmakla kalmaz, aynı zamanda milli gelirden sağlanan artışla birlikte tüketim harcamalarının artması sonucu, yeni yatırımları hızlandırır.

Bilindiği gibi, bir ekonomide faktör gelirlerinin artması, toplam talebi artırır. Artan talebin yatırımları hızlandırması şöyle izah edilebilir: Tüketicilerin bir mala yönelik talepleri artınca, perakendecilerin satışları hızla artar, stoklar azalır. Bu gelişme perakendecilerden toptancılara ve oradan bu malı üreten firmalara yansır. Üretici firmalar, artan talebi mevcut kapasiteleriyle karşılayamıyorlarsa, kapasite artırıncı yeni yatırımlara gitmek ihtiyacını duyacaklardır. Kısaca, yatırımlar uyarılmış olacaktır. Fakat bu konuda asıl önemli olan nokta, gelir ve tüketimdeki artışın, yatırımları kendinden daha büyük ölçüde hızlandırmış olacağıdır.

Gelir seviyesinde ve bunun neticesi olarak tüketim harcamalarında -bir zaman diliminde- herhangi bir değişikliğin (ΔC), uyarılmış yatırımları bir katsayı büyüklüğünce artırma veya eksiltmesine *hızlandırıcı etkisi* ve bahis konusu katsayıya da *hızlandırıcı katsayısı* denir.

Yukarıdaki izahlarda ve tarifte, uyarılmış yatırımlar milli gelirin (Y) ve özellikle tüketim harcamalarının (C) bir fonksiyonu gibi ifade edildi. Buna göre,

$$I = f(Y) \text{ veya } I = f(C)$$

yazılabilir. Hızlandırıcı prensibi, şu veya bu seviyedeki tüketim miktarının değil, ancak bir devreden diğerine tüketim artışının veya eksilişinin,

yatırım malları talebini ne ölçüde çoğaltacağını veya azaltacağını açıklar. Başka bir deyişle, t-1 zaman dönemine göre t döneminde tüketim miktarında meydana gelen değişikliğin t dönemindeki yatırım harcamasına tesiri bahis konusu olmaktadır. Bu açıklamaya göre yatırım fonksiyonu;

$$I_t = f (C_t - C_{t-1})$$

şeklinde yazılabilir. Bu ifadeyi hızlandıran katsayısına çevirmek mümkündür.

Tüketimde bir devreden diğerine meydana gelen değişikliğin uyarılmış yatırımı kaç defa büyüteceği veya küçülteceğini gösteren katsayıya β diyecek olursak;

$$I_t = \beta (C_t - C_{t-1})$$

eşitliği yazılabilir. Bu eşitlikten hareketle;

$$\beta = \frac{I_t}{C_t - C_{t-1}}$$

yazılabilir. Bir önceki döneme göre t döneminde, istihsal kapasitesine net olarak ilavesi gereken miktarın, tüketim hacmindeki artış veya azalışa oranı, hızlandıran katsayısını verir.

Bir evvelki döneme göre t döneminde yatırımlarda meydana gelen değişmeyi ΔI , aynı dönemlerde tüketim harcamalarındaki artışı veya azalışı belirleyen gelirdeki değişmeyi ΔY şeklinde ifade edersek;

$$\beta = \frac{\Delta I}{\Delta Y} = \frac{I_t}{C_t - C_{t-1}}$$

eşitliği elde edilir.

$\Delta I / \Delta Y$ oranı, gelirden, dolayısıyla tüketimde meydana gelecek bir değişikliğe nisbetle yatırımın ne büyüklükte değişmiş olacağını belirtmek

itibariyle hızlandıran prensibinin en kısa ifadesi sayılabilir. Bu orana, marjinal yatırım meyli veya hızlandıran katsayısı denir.

Bu konuyu, yani gelir veya tüketimde meydana gelen bir artışın, uyarılmış yatırımları nasıl etkilediğini, basit bir örnekle açıklamak mümkündür. Piyasada bir malın tüketiminde, herhangi bir sebeple % 20 seviyesinde bir artışın ortaya çıktığını varsayalım. Firmaların, artan talebi karşılamak için üretimlerini 200 birimden 240 birime çıkarmaları gerekecektir. Şayet, üretim birimleri tam kapasiteyle çalışıyorsa, artan talebi karşılamak için yeni yatırımların yapılması şarttır. Gerekli yatırım miktarının 160 birim olduğunu kabul edelim. Bu bilgilerden hareketle, tüketimde meydana gelen artışın, yatırımlarda ne kadar artışa yol açtığını hesaplamak kolaydır:

$$I_t = \beta (C_t - C_{t-1})$$

$$160 = \beta (240 - 200)$$

$$\beta = 160 / 40 = 4$$

Yukandaki örneğe göre, tüketim artışı yatırım talebini 4 kat artırmaktadır. Bir başka ifadeyle hızlandıran katsayısı 4 olarak hesaplanmıştır.

Hızlandıran konusunu daha iyi izah edebilmek için, tüketimdeki artıştan başlayıp, yatırımlardaki değişmeyi dönem dönem incelemeye imkân sağlayacak bir örneğin verilmesi uygun olacaktır.

Tablo 23' de, seçilmiş bir sektörde tüketimde meydana gelen değişmelerin, uyarılmış yatırımları ve neticede toplam yatırımları nasıl etkilediği görülmektedir. Tablonun izahı için, ele alınan bu sektörle ilgili, ilave bazı bilgilerin verilmesi gerekmektedir. Bu sektörde, bir birim mal üretmek için 4 birimlik sermayeye ihtiyaç vardır. Yani bu sektörde sermaye - hasıla oranı 4 olarak alınmaktadır. İşletmeler tam kapasiteyle çalışmaktadır. Kullanılan makine - teçhizatın ortalama ömrü 5 yıldır. Her yıl makine - teçhizatın % 20' sinin yenilenmesi icab etmekte ve böylece sektördeki mevcut üretim kapasitesi muhafaza edilmektedir.

Tabloda görüldüğü gibi, t_1 ve t_2 dönemlerinde sektördeki tüketim miktarı 1000 birim seviyesini korumuştur. Dolayısıyla bu dönemlerde,

sadece mevcut makine ve teçhizatın yenilenmesi için gerekli olan yatırım yapılmaktadır. Her iki dönemde toplam yatırım tutarı 800 birimdir.

t_3 döneminde tüketim % 25 oranında bir artış göstermiş ve 1250 birime çıkmıştır. Tüketimdeki bu değişimin yatırımlara etkisi ise şöyle olur: t_3 döneminde normal olarak 800 birimlik ikame yatırımı yapılacaktır. Artan üretimi karşılamak için gerekli "uyanılmış yatırım" veya yeni yatırım miktarı ise 1000 birim olacaktır. Toplam yatırım miktarı ise, bir önceki döneme göre % 125 artarak 1800 birime yükselecektir. Başka bir ifadeyle, t_2 döneminden t_3 dönemine geçildiğinde, tüketimde meydana gelen % 25 oranındaki bir artış, yatırımlarda % 125 oranında bir artışa yol açmıştır.

Tablo : 23 - Hızlandırılan Mekanizmasının İşleyişi

Dönemler	Tüketim Safhası			Yatırım Safhası		
	Nihai Tüketim	Değişme	Gerekli Sermaye	Ikame Yatırımı	Yeni Yatırım	Toplam Yatırım
t_1	1000	-	4000	800	-	800
t_2	1000	-	4000	800	-	800
t_3	1250	250	5000	800	1000	1800
t_4	2000	750	8000	1000	3000	4000
t_5	2000	-	8000	1600	-	1600
t_6	1600	-400	6400	-	-	-

Yukarıdaki tablodan çıkarılacak önemli sonuçlardan biri şudur: Sermaye teçhizatının ekonomik ömrü uzun ve dolayısıyla amortisman (yenileme yatırımı) payı küçük ise, uyanılmış yatırım artışı nisbi olarak daha kuvvetli olacaktır. Yani, tüketimdeki artış yatırım talebini çok daha büyük oranda artıracaktır.

Tabloda, özellikle t_5 döneminden t_6 dönemine geçildiğinde karşılaşılan durumu açıklamak gerekli olmaktadır. Tabloda görüldüğü gibi

t_6 döneminde tüketimde 400 birimlik (% 20 oranında) bir azalma meydana gelmiş, bunun sonucu yeni yatırım talebi olmadığı gibi, ikame (yenileme) yatırımları da sıfır olmuştur. Bu gelişme, kısaca talep yetersizliği karşısında eskiyen makinaların bile yenilenmesine ihtiyaç duyulmaması olarak açıklanabilir. t_5 döneminde üretimde bulunan ve değeri 8000 birimi bulan makina ve teçhizatın amortisman payı 1600 birimdir. t_6 dönemindeki talebi karşılamak için gerekli sermaye miktarı 6400 birimdir. Eskiyen makinalar yenilenmediği takdirde bile, talep karşılanabilecektir. Neticede hiç yatırım yapılmayacak demektir.

Hızlandıran mekanizması, uyarılmış yatırımları artırıcı yönde işleyebildiği gibi, eksiltici yönde de işlemektedir. Yatırım malları talebi, tabloda görüldüğü gibi, her iki yönde de tüketim değişikliğini hassas bir şekilde takip etmektedir.

Yukarıdaki tablodan çıkarılacak bir başka sonuç da şudur: Ekonominin istikrarlı bir şekilde dengede kalması ve toplam yatırım harcamalarında büyük dalgalanmaların meydana gelmemesi için, tüketim harcamalarının devamlı olarak belirli bir hızla artması gerekmektedir.

Hızlandıran prensibinin başarılı bir şekilde işlemesi için belirli bazı şartlar vardır. Bu şartlar kısaca şöyle açıklanabilir:

i - Tüketim artışının uyarılmış yatırımlara bir katsayı derecesinde hız verebilmesi için, ekonomideki tüketim malları endüstrisinin sermaye - yoğun bir üretim tekniğine sahip olması şarttır. Basit, iptidai bir teknik ve bol işgücü ile çalışan endüstrilerde hızlandıran prensibi kuvvetini kaybeder.

ii - Tüketim malları sanayiinde faaliyet gösteren tesisler, tam kapasiteyle çalışmalıdır. Aksi halde artan talep, kapasite boşluğu doldurularak karşılanabilir ve yeni yatırımlara gitmeye hacet kalmaz. Ancak, makine ve teçhizat imal eden endüstrilerde, yani yatırım malları sanayiinde ise, siparişleri hemen karşılayabilecek bir noksan kapasite bulunması şarttır.

iii - Hızlandıran prensibi izah edilirken, tüketim artışının yatırım

malları talebini hiç bir engele rastlamadan yükselteceği farzedilmiştir. Şayet ekonomide uyarılmış yatırım malları talebini karşılamakta sermaye, döviz, vasıflı işgücü yetersizliği gibi darboğazlar varsa, hızlandırıcı mekanizması tesirsiz hale gelir.

Yukarıda sayılan şartlar dikkate alındığında, hızlandırıcı mekanizmasının gelişmekte olan ülkelerde pek başarılı bir şekilde işlemeyeceği söylenebilir.

3 - Çarpan ve Hızlandırıcının Birlikte Etkileri

Aynı ayrı ele alıp incelenen çarpan ve hızlandırıcı, birbiriyle ilgili olup, toplam gelirin artış ve azalış yönünde değişmesinde etkili olmaktadır.

Karşılıklı etkiyi ilk önce basit olarak ortaya koymaya çalışalım. Bağımsız yatırımlar, tüketim harcamalarını çoğaltarak çarpan etkisiyle milli geliri artırırken, artan gelirin tüketim harcamalarının artmasına sebep olacağı ve bu gelişmenin yeni yatırımları teşvik edeceğini biliyoruz. Uyarılmış yatırımlar olarak ifade edilen bu yatırım harcamaları, gelir artışına biraz daha hız verir.

Bir misal ile konuyu açıklamaya devam edelim. Marjinal tüketim meyli $1/2$, dolayısıyla çarpan katsayısı 2 ve hızlandırıcı katsayısı da 2 olan bir ekonomide, 100 milyarlık bir otonom yatırımın daha ilk turda ne kadar gelir artışına sebep olduğunu hesaplayalım.

Yukarıdaki örneğe göre, otonom yatırımın sadece çarpan tesiriyle ilk turda, $100 + 50 = 150$ milyar liralık bir gelir artışı sağlayacak iken, 50 milyar liralık tüketim artışı 100 milyar liralık uyarılmış yatırımın yapılmasına sebep olacak ve dolayısıyla gelir artışı $150 + 100 = 250$ milyarı bulacaktır. Daha ilk turda elde edilen bu gelir artışının, müteakip safhalarda devam edeceği açıktır.

Konunun teorik izahını uzatmadan, çarpan ve hızlandırıcının birlikte nasıl işlediklerini bir tablo üzerinde incelemek uygun olacaktır.

Her dönem 10 birim (trilyon) otonom yatırım yapılan bir ekonomide, çarpan katsayısının 2,5 ve hızlandırıcı katsayısının 2 olması halinde,

donemler itibariyle milli gelirde meydana gelen değişmeler tablo 24' de gösterilmiştir.

Tablo : 24 - Çarpan ve Hızlandırıcı Mekanizmasının Birlikte İşleyişi

Dönemler	Otonom Yatırım	Tüketim Artışı	Uyarılmış Yatırım	Milli Gelirdeki Değişme
1	10	-	-	10
2	10	6	12	28
3	10	16,8	21,6	48,4
4	10	29,0	24,5	63,5
5	10	38,1	18,2	66,3
6	10	39,8	3,4	53,2
7	10	31,9	- 15,7	26,1
8	10	15,7	- 32,4	- 6,7
9	10	- 4	- 39,4	-33,3
10	10	- 20	- 32	- 42
11	10	- 25,2	- 10,4	- 25,6
12	10	- 15,4	19,7	14,3
13	10	8,6	47,8	66,3

VIII - İSTİHDAM, İŞGÜCÜ VE İŞSİZLİK

A - İstihdam

En genel anlamıyla istihdam, bir ekonomide çalışma ve gelir sağlama kararında olan fertlerin zaman ve enerjilerini üretime harcaması süreci olarak tanımlanmaktadır. İstihdamın sözlük anlamı ise, kullanma ya da bir kimseyi bir işte, bir hizmette kullanma, çalıştırma anlamlarına gelir.

İktisadi manada üretim faktörlerinin belli alanlarda üretime sevk edilmesi, faktör kullanımı olarak ifade edilir. Şayet üretim faktörlerinden yalnızca emek faktörü dikkate alınıyorsa, bu faktörün çalıştırılmasına istihdam adı verilmektedir. Bu açıklamalara göre istihdam, üretime yönelik emek faktörünün kullanımı anlamına gelmektedir.

Diğer üretim faktörleri gibi emeğin de bir ülke ekonomisinin gelişmesi üzerinde büyük önemi vardır.

Bir ülkede emek faktörünün tam ve etkin bir şekilde kullanılıp kullanılmaması, o ülkede uygulanan ekonomi politikalarının başarısını, ülkenin iktisadi gelişme seviyesini ve gelişme hızını büyük ölçüde belirler.

İstihdam düzeyi veya **iş hacmi**, bir ülkede belirli bir dönemde, genel olarak bir yılda çalışılan basit iş saatleri toplamıdır. Burada vasıfsız işçilerin bir saatlik çalışmaları, iş saati birimi olarak ele alınmakta, vasıflı işçilerin çalışma süreleri ise tesbit edilen katsayılarla çarpılıp toplama eklenmektedir. İş hacmi veya istihdam düzeyi, bazen de basit işe ödenen bir saatlik ücret cinsinden hesaplanarak bulunmaktadır.

İstihdam düzeyi ile milli gelir arasında doğrusal bir ilişki vardır. Yani istihdam düzeyi arttıkça, reel milli gelir de artar. Fakat istihdam düzeyindeki değişiklikler milli gelire aynı oranda yansımaz. Bu değişiklikler tam istihdama yaklaştıkça milli gelirden daha düşük artışlara neden olur.

Tam istihdam, cari ücret haddinde herkesin iş bulabildiği istihdam düzeyidir. Fakat bu gerçek hayatta ulaşılabilecek sabit bir düzey olarak hiç bir zaman karşımıza çıkmaz. Bir ülkede her zaman çeşitli sebeplerle işinden ayrılmış ve iş arayan veya ilk defa iş piyasasına giren bir çok kişi bulunabilir. Buna **arızî (friksiyonel) işsizlik** hali denir. Bu durum ülkeden ülkeye değişik oranlarda görülür ve bunu gerçek işsizlikten ayırmak gerekir.

İstihdam düzeyinin herkese iş sağlayamayacak kadar düşük olması iki biçimde karşımıza çıkmaktadır. Bunlardan birincisi, talep yetersizliğinden kaynaklanan ve daha çok ekonomisi ileri ülkelerde görülen düşük istihdam biçimidir ve **konjonktürel (devri) düşük istihdam** olarak tanımlanır. İkinci ise, daha çok az gelişmiş ülkelerde görülen **kronik (devamlı) düşük istihdam** türüdür. Burada istihdamın düşük olmasının çeşitli nedenleri olmakla beraber ana neden sermaye donanımının yetersizliğidir. Ayrıca bu iki tür düşük istihdamın (işsizliğin) aynı ülkede bir arada bulunması da mümkündür.

B - İşgücü

1 - Tanım ve Genel Bilgiler

Bir ülkede emek faktörünün tabii ve normal sınırını o ülkenin nüfusu teşkil etmektedir. Fakat iktisadi açıdan önemli olan toplam nüfustan ziyade nüfusun bünyesidir, nüfusun emek arzı yönüdür. Çünkü genel nüfus içerisinde iktisadi açıdan üretim faaliyetine katılmayan gruplar vardır. Örneğin, 14 - 65 yaş arasındaki çalışma çağı nüfusu, çocuk ve yaşlı nüfusu beslemektedir. Öte yandan 14 - 65 yaş arasında bulunan kişilerin hepsi iktisadi bakımdan faal olmadıkları gibi, çocuk ve yaşlı oldukları halde çalışanlar da mevcuttur. Bu itibarla iktisadi tahlillerde toplam nüfus yerine işgücü veya faal nüfus kavramı üzerinde durulmaktadır.

İşgücü, bir ülkede çalışma çağında olup, cari (piyasada geçerli) ücret haddinde, çalışma arzu ve iktidarında olan insanların toplamını ifade eder. Başka bir ifadeyle işgücü, genellikle 14 yaşından yukarı ve 65 yaşını aşmamış olup, kazanç getirici bir işte çalışanların ve çalışmak isteyenlerin toplamı olarak tanımlanır. İşgücüne dahil olan nüfus grupları şunlardır: İşverenler, kendi hesabına (bağımsız) çalışanlar, ücretsiz çalışan yardımcı aile fertleri, işsizler ve ücretlilerdir. Bu toplamdan silahlı kuvvetlerde görevli askerler çıkarıldığında toplam sivil işgücü elde edilir. İşgücüne dahil edilmeyen gruplar ise, nüfus içerisindeki çocuklar ve ihtiyarlar, bedenen ve ruhen sakat olup çalışamayanlar, ev hanımları, öğrenciler, çalışma arzusunda olmayanlar ve tutuklu bulunanlardır.

Çoğu zaman işgücü yerine **faal nüfus** terimi de kullanılmaktadır. Fakat bu iki kavram arasında ölçüm bakımından ufak bir fark vardır. O da, faal nüfusun belirlenmesinde meslek veya işte devamlılık şartı aranırken, işgücünün belirlenmesinde bu şart aranmaz. Sayım anında hasta olanlar, geçici de olsa çalışanlar ve işsizler, işgücü toplamına dahil edilirler.

Tüketici durumunda olup emeğini arz etmeyenler veya çalışma arzu ve iktidarında olmayanların meydana getirdiği topluluk ise, gayri faal nüfus olarak adlandırılır.

Aşağıdaki tabloda, son dönemde Türkiye' de işgücü, istihdam ve işsizlik rakamları ile istihdamın sektörel dağılımı verilmiştir.

Tablo: 25 - İşgücü, İşsizlik ve İstihdamın Sektörel Dağılımı
(15 + Yaş) (Bin Kişi)

	1988 Ekim	1990 Ekim	1993 (1)
İşgücü	19.285	20.163	20.212
İstihdam	17.668	18.681	18.806
İşsiz sayısı	1.617	1.482	1.406
Eksik istihdam sayısı	1.258	1.413	1.500
İşsizlik oranı (%)	8,4	7,3	7,0
Eksik istihdam oranı (%)	8,4	7,0	7,4
İşsizlik ve eksik istihdam nedeniyle atıl durumda bulunan işgücü oranı (%)	16,8	14,3	14,4
Sektörel istihdam			
Tarım	8.193	8.616	7.835
Sanayi	2.781	2.955	2.850
Hizmetler	6.694	7.110	8.121

(1) Tahmin.

Kaynak: DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, Haziran 1993, s. 115; DPT, 1993 Yılı Programı, s. 169.

İşgücü seviyesi veya işgücü miktarı, bir ülkede potansiyel emek arz kapasitesini belirlemektedir. Bu sebeple insan unsuru yönünden emek arz potansiyelini tayin eden, genel nüfus ve çalışma çağındaki nüfus miktarından ziyade, işgücünün miktarı ve genel nüfusa oranıdır. Zira her ülkede nüfusun işgücüne katılma oranı eşit değildir. Bu oran % 30 ile % 60 arasında değişebilir. Böylece nüfusu aynı olan ülkelerde, iş piyasasına emeğini arz eden insan miktarı farklı olabilir.

İşte bir ülkede belirli bir zamanda, genel nüfusun işgücüne katılan oranına veya işgücü miktarının genel nüfus miktarına oranına, *nüfusun işgücüne katılma oranı* veya kısaca *işgücüne katılma oranı* (İ.K.O) denir.

İşgücüne katılma oranı bir ülkede, üretim faktörü olarak emeğin potansiyel seviyesini gösterir. Örneğin Türkiye' de 1990 sayımına göre İ.K.O. % 37' dir. Bunun manası, Ülkemizde her yüz kişiden 37' sinin iktisadi faaliyete katıldığı ve üretimde bulunduğuudur. Buna karşılık

63' ünün sadece tüketici durumunda olduğu ve iktisadi hasılaya bir katkıda bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Tablo 26' da 1965 - 1993 yılları arasında Türkiye' de işgücüne katılma oranı değerleri verilmiştir. Tabloda görüldüğü gibi, 1965 - 1985 yılları arasında Türkiye' de işgücüne katılma oranı % 42 - 44 arasında değişirken, 1990 ve 1993 yıllarında bu oran, önemli ölçüde düşme göstermiştir. Bunun sebebi, son yıllarda işgücü tarifinde değişiklik yapılarak ümidi kırılmış işsizlerin işgücü tarifi dışında bırakılmasıdır.

Tablo: 26 - Türkiye' de İşgücüne Katılma Oranı

<u>Yıllar</u>	<u>İ.K.O.</u>
1965	43,2
1970	44,4
1975	43,1
1980	42,9
1985	42,6
1990	37,0
1993	34,4

Kaynak: DİE, İstatistik Yıllığı, 1983, s. 186; S. Zaim, Çalışma Ekonomisi, s. 94; DİE, Mart 1994' te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, s. 108.

İşgücüne katılma oranını etkileyen başlıca faktörler üç ana başlık altında sıralanabilir. Bunlar: a) Nüfusun yaş ve cinsiyet itibariyle dağılımı b) Toplumların kültürel yapılarındaki farklar c) Toplumların ekonomik gelişme derecesi ve hayat seviyesidir.

2 - İşgücünün Yapısı

İşgücünün üretim faaliyet alanlarına göre dağılımına bakıldığında, işgücüne dahil olan tüm insanların ne iş yaparlarsa yapsınlar, üç sektör ya da kesimde toplandığı görülür. Bu sektörler; a) Tarım b) Sanayi ve

c) Hizmet sektörleridir. Her ülkede işgücünün sektörlere bölünüş tarzı farklıdır ve bu durum iktisadi gelişme yönünden büyük önem arz etmektedir.

Bilindiği gibi ülkelerin iktisadi gelişme seviyesini belirten çok çeşitli göstergeler vardır ve bu göstergelere bakarak gelişmişlik derecesi konusunda kıyaslamalar yapılmaktadır. Ancak bu göstergelere gerek kalmadan, sadece işgücünün kesimler arasındaki dağılımına bakarak hüküm vermek de mümkündür. Çünkü bir ülkedeki esas üretken kesimler, tarım ile sanayi sektörleridir. Hizmetler kesimi ise ilk ikisinin gelişmesine bağlıdır. Tarımdaki emek verimliliğinin düşük olduğu toplumlarda ya da zamanlarda, faal nüfusun büyük çoğunluğu tarım sektöründe çalışır. Çünkü tarım, insanların beslenme gibi en hayati ihtiyaçlarını karşılayan sektördür. Ancak insanların besin maddelerine olan ihtiyaçları sürekli artmaz. Toplumların refah seviyesi artarken tarım ürünleri ve temel besin maddelerine karşı talepleri fazla bir değişme göstermez. Bu sebeple tarımda emek verimliliği arttıkça, burada çalışmakta olanların bir kısmı tedricen sanayi ve hizmet sektörlerine geçmeye başlar. Böylece ülke geliştikçe tarımda çalışan insan sayısı azalmaya, sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışan insan sayıları da artmaya başlar.

Böylece iktisadi gelişmeyi safhalara ayırırsak; ilk safhada, işgücü tarımda birikmiş durumdadır. Zamanla iktisadi gelişme ile birlikte önce sanayi, sonra da hizmet kesimine doğru bir intikal olur. Buna *üç sektör kanunu* da denir. İstihdamın sektörlerarası dağılımındaki bu eğilim bir ekonomik yasa niteliğinde olup, tüm ülkeler için geçerlidir. Tablo 27'deki bilgiler bu hükmü doğrulamaktadır.

**Tablo: 27 - Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkelerde
İstihdamın Sektörel Dağılımı (1986)**

(%)

ÜLKELER	Tarım	Sanayi	Hizmetler
Gelişmiş ülkeler			
ABD	3,1	27,7	69,3
Belçika	2,9	29,3	67,8
F. Almanya	5,3	40,9	53,7
Fransa	7,3	31,3	61,3
Japonya	8,5	34,5	57,1
İtalya	10,9	33,1	56,0
İngiltere	2,6	31,1	66,4
İspanya	16,1	32,1	51,8
Gelişmekte olan ülkeler			
Yunanistan	28,5	28,1	43,4
Portekiz	21,9	34,1	44,0
Irak	31,0	22,0	47,0
Türkiye	57,1	17,5	25,4

Kaynak : TOBB, İktisadi Rapor, 1990, s.68.

Ülkemizde istihdam edilen işgücünün sektörler arasındaki dağılımı aşağıdaki tabloda görülmektedir.

Tablo: 28 - Türkiye' de İstihdamın Sektörel Dağılımı (%)

Sektörler	1927	1950	1962	1972	1982	1985	1990	1992
Tarım	84,1	83,7	77,2	68,3	61,3	58,9	46,1	45,0
Sanayi	6,0	8,3	8,3	10,7	12,0	12,9	15,8	17,6
Hizmetler	9,9	8,0	14,5	21,0	26,7	28,2	38,1	37,4
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Kaynak: DPT, Kalkınma Planları; TOBB, İktisadi Raporlar, 1988 -1993; DIE, Mart 1994' te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, s. 14.

Tablodan anlaşılacağı üzere, 65 yıl zarfında tarımda çalışanların oranı % 84' den % 45' e düşmüştür. Buna karşılık sanayi ve hizmet sektörlerinde çalışanların oranları artmıştır. Aslında hizmet sektöründe çalışanların oranının artması bir refah göstergesi olmakla beraber, ülkemizde ve gelişmekte olan diğer ülkelerde durum böyle değildir. Türkiye' de hizmet sektörü, tarımdan kopup kentlere gelen fakat doğru dürüst bir iş bulamayan yani işsiz ve yarı - işsiz durumdaki insanları içine alan "torba" bir sektör niteliğindedir. Onun için ülkemizde, istihdam konusunda sözü edilen gelişmeler, daha ziyade tarım ve sanayi sektörlerine bakılarak izlenebilir.

İşgücüne dahil olan insanlar iktisadi faaliyette bulunurken nasıl üç sektörde toplanırsa, meslekteki mevkileri ya da iktisadi faaliyetteki durumları itibariyle de dört kademede toplanırlar.

Buna göre çalışan bir insan ya işverendir, ya ücretlidir, ya kendi başına çalışır durumdadır, ya da yardımcı aile ferdidir. İlk üç kademede bulunanlar bir gelir mukabilinde çalışırken, dördüncü kademede bulunanlar, yani yardımcı aile fertleri ücretsiz olarak çalışır. Neticede, bir ülkede istihdam edilenlerin tamamı bu dört halden birisinde bulunur.

İşgücünün meslekteki mevkii yönünden bölünüş tarzı, ülkenin iktisadi gelişme seviyesini açıklaması bakımından önemlidir. Ülkemizde olduğu gibi gelişen ülkelerde ücretsiz çalışan yardımcı aile fertleri işgücünün önemli bir kısmını teşkil eder. Buna karşılık gelişmiş ekonomilerde sanayileşme ile birlikte ücretlilerin işgücündeki payı artarken, ücretsiz çalışan aile fertlerinin payı ve önemi azalmaktadır.

Türkiye' de işgücü içinde en büyük payı, son yıllara kadar yardımcı aile fertlerinin teşkil ettiği görülmektedir. Yardımcı aile fertlerinin % 98' i tarım kesiminde çalışmaktadır. Gizli işsizlik umumiyetle bu grupta görülmektedir. Yardımcı aile fertlerinin dörtte üçü kadındır. Gerisi de gençler ve çocuklardır.

Üçüncü büyük grubu "kendi başına çalışanlar" teşkil etmektedir. Bunlar; esnaf ve küçük sanatkârlar, küçük çiftçiler, serbest meslek mensupları olarak üçe ayrılabilir. Kendi başına çalışanların dörtte üçünü çiftçiler teşkil eder.

Tablo: 29 - Türkiye' de İşgücünün Meslekteki Mevkiine Göre Dağılımı (%)

Meslekteki Mevkii	1955	1965	1975	1985	1993(*)
İşverenler	1	1	1	1,0	5,6
Kendi Başına Çalışanlar	27	28	26	24,2	24,5
Ücretliler	13	23	28	35,2	38,3
Yardımcı Aile Fertleri	55	47	44	39,6	31,6
Bilinmeyenler	4	1	1	-	-
Toplam	100	100	100	100,0	100,0

(*) Önceki yıllara göre işveren payında görülen büyük artış, tanım farkından meydana gelmiştir.

Kaynak: S. ZAİM, Çalışma Ekonomisi, s.123; N. Serter, Genel olarak ve Türkiye Açısından İstihdam ve Gelişme, s. 90; DİE, Mart 1994' te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumlar, s. 112.

Ücretlilerin payı son yıllarda hızlı bir artış göstermiştir. Nitekim, 1993 yılı verilerine göre Türkiye' de işgücünün % 38,3' ünü teşkil eden ücretliler, birinci sıraya yükselmiştir. Gelişmiş ekonomilerde, işgücü içinde ücretliler % 75' in üzerinde bir pay alırken, ücretsiz çalışan yardımcı aile fertlerinin payı, ihmal edilecek kadar azdır.

İktisadi gelişme seviyesi ile işgücü içinde ücretlilerin oranı arasındaki ilgiyi, seçilmiş bazı ülkelerde, bu oranları mukayese ederek yapabiliriz. İşgücü içinde ücretlilerin payı A.B.D. ve İngiltere'de % 89, Fransa' da % 72, Mısır' da % 49, Pakistan' da % 33, Brezilya' da % 48, Hindistan' da % 13' tür. 1993 yılında Türkiye' de ücretlilerin toplam işgücü içindeki payı % 38,3' dür.

C - İşsizlik

İşsizlik, modern sanayi çağının bir mahsulüdür ve toplumların iktisadi bunesinden kaynaklanmaktadır. Gelişmiş bir işbölümü, süratli bir makineleşme, karmaşık üretim metodu, mekan ve zaman itibariyle bilinmeyen piyasalar için mal üretilmesi, teferruatlı bir para ve kredi

sistemi vb. hususlar, günümüz toplumlarının benzer özellikleri olup, bir bakıma başlıca işsizlik sebepleridir.

İşsizlik, toplumların bünyesinden ileri gelince, bu önemli problemin çaresini bulmak ve etkisini azaltmak görevi de hükümetlere düşmektedir. Özellikle, İkinci Dünya Savaşından bu yana hükümetler tam istihdam siyaseti güderek, çalışma arzu ve iktidarında olan bütün insanlara iş bulacak şekilde iktisadi politikalarını planlamaya çalışmışlardır. Bu, tam istihdam bakımından değil, sosyal yapının güçlenmesi bakımından da büyük önem arz etmektedir. Bu sebeple her toplum işsizlikle mücadeleye büyük önem vermek zorundadır. Bir bakıma tatbik edilen iktisat politikasının başarısı, istihdam konusundaki gelişmeye bağlı olarak değerlendirilmektedir.

1 - Tanım ve Sebepleri

İşsizlik, işgücü seviyesi ile istihdam seviyesi arasındaki fark olarak ifade edilmektedir.

Ancak işsizlikten bahsedebilmek için belli unsurların ve şartların olması zorunlu görülmekte ve bu şartları anlayabilmek için de işsizlik tarifini iyi yapmak gerekmektedir.

İşsiz, çalışma arzu ve iktidarında olup da cari ve geçer ücret üzerinden bir iş aradığı halde bulamayan kimseye denir.

Burada öncelikle işsiz tarifinde aranması gereken unsurlar üzerinde durmak gerekir. Bu unsurları şöyle sıralayabiliriz:

a - Çalışma arzu ve iktidarında olmak. Ancak bu şarta sahip olanlar işgücüne dahil edilmektedir. Birçok iş ve meslek olduğu halde atıl ve tembel kalmayı tercih edenler, çalışmaya güç yetiremeyenler işsiz sayılmazlar.

b - Cari ve geçer ücret düzeyine razı olmayıp, çalışmak istediği iş sahasının kaldıramayacağı bir bedel isteyerek iş arayan ve o yüzden açıkta kalan kimse de işsiz sayılmaz.

Eğer bir ülkede bu tanıma uygun işsiz yoksa, o ülkede işgücü itibarıyla tam istihdam var demektir. Yeryüzündeki tüm ülkelerin temel iktisadi amaçlarından biri tam istihdamı sağlamaktır. Ancak, bu genel amaca çok az sayıda ülke zaman zaman ulaşabilmektedir. Yani, işsizlik bir bakıma gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerin hemen hepsinde önemli bir problem olarak ortaya çıkmaktadır. Elbette, ülkeler itibarıyla gerek sebepleri, gerekse niteliği bakımından, işsizlik problemi, büyük farklılıklar göstermektedir.

Genel olarak işsizlik, bir ülkede emek arzı ile emek talebi arasındaki itibarsızlıktan doğar. Ancak, ülkeler itibarıyla farklılık göstermekle birlikte emek arzı ile talebi arasındaki dengenin sağlanamamasında etkili olan unsurlar vardır. Bu unsurları, işsizlik sebepleri olarak saymak gerekirse şöyle sıralayabiliriz:

i - İşgücü talebinin, işgücü arzındaki artışı karşılayabilecek seviyede hızlı bir artış gösterememesi,

ii - Rekabet sonucu küçük üreticilerin işlerini bırakması ve işletmelerin kapanması,

iii - Teknolojik gelişme sonucu, aynı üretimin daha az işçi ile yapılabilmesi,

iv - Kadın ve çocukların da işgücü piyasasına girip işgücü arzını artırmaları,

v - İşçilerin daha uzun ve daha yoğun çalışarak emek arzını artırmaları.

2 - İşsizliğin Türleri

İşsizlik, açık ve gizli işsizlik olarak iki bölüme ayrılmaktadır. Açık işsizlik de kendi içerisinde konjonktürel (devri) işsizlik, mevsim işsizliği, teknolojik işsizlik, yapısal işsizlik ve arazi işsizlik olarak alt bölümlere ayrılmaktadır.

a - Açık İşsizlik

Çalışma gücü ve arzusu olduğu halde, cari ücret seviyesinde iş arayıp da bulamayanların toplamı olarak tarif edilmektedir. Açık işsizlik şu alt bölümlere ayrılır:

i - Konjonktürel (Devri) İşsizlik

Konjonktürel veya devri işsizlik, iktisadi hayatın hep aynı faaliyet seviyesini devam ettirmeyip, zaman zaman dalgalanmalar göstermesinden dolayı ortaya çıkmaktadır. Bu konjonktür dalgalanmaları, bazen ekonominin belli bazı sektörlerini, bazen bütünü etkileyerek üretim ve ticaret hacmini daraltır ve işletmelerin zarar etmesine sebep olur. İktisadi faaliyetlerin azaldığı devrelerde, bir ülkede büyük işçi kütleleri işsiz kalabilir ve bu işsizlik uzun sayılabilecek bir süre devam edebilir. İktisadi faaliyetlerin genişleyip, konjonktürün yükselmeye başladığı devrede ise bu işsizlik azalır, daha sonra da tamamen ortadan kaybolabilir.

Bugün genellikle kabul edilen bir anlayışa göre, bu işsizliğin sebebi "efektif talep" dalgalanmaları olup, talep yetersizliğinin ortaya çıktığı devrelerde işsizlik artmakta, toplam talep seviyesinin yükseldiği dönemlerde ise işsizlik azalmaktadır. Ülkeler itibariyle değerlendirildiğinde, gelişmekte olan ülkelere ziyade gelişmiş ülkelere görülen konjonktürel işsizlik, üretim faaliyet kolları itibariyle değerlendirildiğinde, dayanıklı mal üreten sanayi kollarında daha çok kendini göstermektedir.

Konjonktürel işsizlik anında, işçi kategorileri bakımından önce genç işçiler, sonra yaşlılar ve en son olarak da orta yaşlı işçiler bu işsizlikten etkilenmektedirler.

ii - Mevsim İşsizliği

Bu işsizliğin sebebi, bazen iktisadi faaliyetlerin mevsimlik dalgalanmalara maruz kalmaları olabilmektedir. Bazı mesleklerde ve faaliyet dallarında işin mahiyeti icabı çalışma imkânları mevsimlere göre değişmektedir.

Mevsim işsizliğinin iki genel şekli vardır: Birincisi, mevsim işsizliğine doğrudan doğruya ve ani olarak tesir eden hava şartları ve mevsim değişimleridir. Bu sebepler, genellikle üretimin arzına etki etmek suretiyle mevsim işsizliğine sebep olur. Meselâ, başta tarım, inşaat ve hizmet sektörlerinde olmak üzere bazı iktisadi faaliyet alanlarında, tabii şartlar sebebiyle üretim bütün yıl devam ettirilemez, ancak belli bir dönemde yapılabilir. Üretimin yapıldığı dönemde istihdam imkânları genişler, mevsimin değişmesiyle istihdam imkânı daralır ve işsizlik başlar.

Mevsim işsizliğinin ikinci sebebi, daha genel ve dolaylı etki eden, sanayinin bizzat bünyesinden doğan sebepler olup işbölümünün gelişmiş olmasıyla ilgilidir. Bu tür sebepler, mevsimler itibarıyla bir kısım sanayi kollarında, mamül talebinde değişmelere yol açmakta ve işsizlik ortaya çıkmaktadır. Yalnız belli mevsimlerde üretilen, daha doğrusu belli zamanlarda talebi olan mallarda durum böyledir. Meselâ, kışlık ve yazlık eğlence yerleri, bir kısım dayanıklı tüketim malları, yünlü giyecekler veya ince yazlık kıyafetler gibi bir kısım mal ve hizmetlere karşı talep belli dönemlerde ortaya çıkar. Bu mal ve hizmetlerin üretimi, yıl boyunca devam ettirilebilir. Ancak, talepte meydana gelen değişmelerden dolayı devamlı işgücü istihdam edilememektedir. Yani, talepteki değişmelerden dolayı da mevsim işsizliği söz konusu olmaktadır.

Genellikle sanayileşmiş ülkelerde mevsim işsizliği, mamül talebindeki değişmelerden ileri gelirken, gelişmekte olan ülkelerde bu tür işsizlik, mamül arzıyla ilgili olup, üretimdeki mevsimlik değişmelerden kaynaklanmaktadır. Mevsim işsizliği, gelişmiş ülkelere ziyade, gelişmekte olan ülkelerde etkisini daha şiddetli olarak göstermektedir.

Mevsim işsizlikleri önceden tahmin edilebildiğinden, bu işkollarında çalışan işçiler, işsiz kalmamak için değişik mesleklerde faaliyet göstermek isteyeceklerdir. Ancak, mevsimlik işlerde çalışanların hepsine, alternatif çalışma imkânı sağlamak her zaman mümkün olmayabilir.

iii - Teknolojik İşsizlik

Bu işsizlik, insangücü yerine makine ikame edilmesinden veya daha verimli üretim metodlarının uygulanmasından ileri gelmektedir ve makine çağının doğurduğu bir neticedir. Zamanımızda, yani yüksek teknoloji

döneminde de, bu işsizlik çeşidi önemini korumaktadır. Ancak daha baştan belirtmek gerekirse, bugüne kadar meydana gelen teknolojik gelişmeler neticesinde, önceden sanıldığı gibi büyük ve gittikçe artan ölçüde bir işsizlik olmamıştır. Zira teknolojik gelişmeler, kısa vadede belli üretim-faaliyet alanlarında bir işsizliğe sebep olmakla birlikte, uzun vadede sağladıkları verim artışları ile yeni iş sahalarının açılmasına imkân vermektedir.

Bir başka ifadeyle, fert başına prodüktivite artışını mümkün kılan her teknolojik gelişmenin muhakkak işsizliğe yol açacağı iddia edilemez. Emekten tasarrufu gerçekleştirecek bir teknik yeniliği benimseyen bir ülkede, tüketim ve yatırım mallarına karşı talep, fert başına fiziki hasıla artışı ile aynı ölçüde çoğalmış olursa, teknolojik işsizlikten endişeye lüzum yoktur. Zira, teknolojik ilerlemenin açıkta bırakacağı işgücü, talep artışından etkilenecek genişleyen sanayi dalları tarafından istihdam edilerek eritilebilir.

Netice itibariyle teknolojik gelişmeler, bir kısım işçilerin işsiz kalmasına sebep olmaktadır. Lâkin, bu sebeple işsiz kalan işçiler, daha ziyade az vasıflı veya vasıfsız işçilerdir. Buna karşılık teknolojik gelişmelerin, başta bakım ve nezaret işleri olmak üzere, genel olarak vasıflı işçilerin istihdamında artışa yol açtığı söylenebilir. Yani, teknolojik gelişmenin yaygın bir şekilde üretim faaliyet alanlarında tatbik edilmesiyle birlikte, teknisyen ve mühendis ihtiyacı da artış göstermektedir.

iv - Yapısal İşsizlik

Bir memleketin ekonomik yapısında meydana gelen değişmelerin sebep olduğu işsizliğe, yapısal işsizlik denir. Toplumların, ekonomik yapısındaki değişmeler, sadece iktisadi sebeplerden değil, sosyal ve kültürel hayattaki gelişme ve değişmelerden de etkilenebilmektedir. Meselâ, geri kalmış bir ülkede, ilkel metodlarla yapılan tarımsal üretimin makine ile yapılmaya başlanması halinde, makineli üretim yaygınlaştıkça, kırsal kesimde çalışma imkanlarını kaybeden işçilerin sayısı artacaktır. Şayet ekonominin diğer sektörlerinde meydana gelen gelişmeler, tarımda işsiz kalan insanları istihdam etmeye kafi gelmezse, tarımdaki işsizlik yapısal bir hal alacaktır. Küçük sanayinin gelişmiş olduğu ülkelerde, üretilen

mamüllerin fabrikasyona gidilerek üretilmeye başlanması veya dış ticaret politikasında bir değişikliğe gidilerek, ithalatın serbest bırakılarak yabancı ülkelerin fabrika mamüllerinin ülkeyi adeta istila etmesiyle, ekonomide yapısal bir işsizlik ortaya çıkabilir.

İktisaden ileri gitmiş ekonomiler, zamanla değişik sebeplerin etkisi altında durgunlaşarak nisbeten geni kalabilmektedir. Meselâ, ticaret yollarının değişmesi, üretilen mallara karşı dış talebin azalması, yeni teknoloji üretilmemesi ve yeniliklerin takip edilememesi neticesinde, bazı ülkeler eski pozisyonlarını kaybetmekte ve rakip ülkelerin etkisinde kalarak bünyevi bir işsizliğe sürüklenebilmektedir.

Benzer durumu, kullanımı çok yaygın olan bir kısım malların kültürel değişmeden dolayı gittikçe daha az kullanılmasında, tabii mallar yerine sentetik mamüllerin üretilerek kullanılmaya başlanmasında ve karayolu ile nakliyatın yaygın olduğu bir ülkede demiryollarının gelişme göstermeye başlamasında görmek ve bunların yapısal bir işsizliğe sebep olabileceğini söylemek mümkündür.

v - Arzı (Geçici) İşsizlik

Arzı işsizlik, bir toplumda emek arzı ve talebi arasında genel bir denge olduğu zaman bile, işçilerin kısa vadeli yer değiştirmelerinden doğan bir işsizlik türüdür. İktisaden gelişmiş olsun veya olmasın her memlekette rastlanabilen bu işsizlik türünün sebebi ne talep yetersizliği, ne yapısal değişmeler, ne de üretim araçlarının kıtlığıdır. Sadece nerede ne iş bulabileceğini bilmeyen işsizlerin mevcudiyetinden veya yer değiştirmenin masraflı ve külfetli olması gibi arzı sebeplerden doğan bir işsizliktir.

b - Gizli İşsizlik

Gizli işsizlik, insanların tamamiyle işsiz olduklarını değil, fakat az çalışmakta olduklarını ifade eder. Bu tür işsizlerin geçimlerini sağlayan devamlı bir işleri vardır. Ancak bu işler o kadar küçüktür ki, onların bütün gün ya da bütün yıl çalışmalarına imkân sağlamaz. Bu nedenle gizli işsizlerin geçim düzeyleri de çok düşüktür.

Gizli işsizliğin bu az çalışma yönünü belirlemek üzere onu şöyle tanımlayabiliriz: Üretim teknolojisi sabit kalmak şartıyla, herhangi bir üretim sektöründe çalışmakta olan insanların bir kısmı buradan alındığı zaman, üretim miktarında hiç bir azalma olmazsa, o sektörde gizli işsizlik var demektir. Bu bakımdan, anlaşılacağı gibi gizli işsizlik, süre ya da yoğunluk bakımından az çalışma halidir.

Bir başka ifadeyle gizli işsizlik, çalışır görünen, fakat çalıştığı işte iktisadi hasılaya bir katkıda bulunmayan insanların halini ifade eder. Görünürde açık bir işsizlik mevcut olmadığı halde, işgücünün düşük bir verimle ve ona uygun düşük bir ücretle istihdamı, ekonomide gizli işsizliğin bulunduğunu gösterir. Gizli işsizlik, gelişmekte olan ülkelerde görülen çok yaygın bir işsizlik çeşididir.

Gizli işsizlik, herkese tam olarak çalışabileceği bir iş sağlanamamasından doğar ve esas olarak tarım sektöründe görünür. Ancak gizli işsizliğe diğer sektörlerde de rastlanabilir. Örneğin ülkemizde, sanayi sektöründe kamu kesimi iş yerlerinde yaygın şekilde gizli işsizlik mevcuttur.

IX - KAMU KESİMİNİN EKONOMİDEKİ YERİ

A - Devletin Ekonomiye Müdahalesi

Daha önce ifade edildiği gibi, yeryüzündeki tüm toplumlarda temel ekonomik sorun, ihtiyaçlarla kaynaklar arasındaki uyumsuzluktan doğmaktadır. Toplamların artan ihtiyaçlarının karşılanabilmesi için, sınırlı kaynakların tam ve etkin bir şekilde kullanılması gerekmektedir. Bir başka ifadeyle, tüm ekonomilerde kaynakların dağılımı, ortak bir sorun olarak görülmektedir. Bu temel sorun, iktisadi sistemlere göre farklı mekanizmalar geliştirilerek çözümlenmeye çalışılmaktadır.

Piyasa ekonomisinde temel iktisadi sorunların fiyat mekanizmasıyla çözümleneceği; mal ve faktör piyasalarında tam rekabet şartlarının

sağlanması halinde, ekonomide optimal kaynak dağılımının gerçekleşeceği ifade edilmektedir. Ancak uygulamada, piyasa ekonomisi sistemini benimsemiş tüm ülkelerde, az veya çok ekonomi üzerinde bir devlet müdahalesi söz konusu olmaktadır.

Devletin ekonomiye müdahalesinin belli başlı sebepleri şöyle özetlenebilir:

1 - Piyasa ekonomisi kendi haline bırakıldığı takdirde, adil olmayan bir gelir dağılımına ve konjonktür dalgalanmalarına yol açmaktadır. Gelir dağılımındaki aşırı eşitsizliği gidermek ve konjonktür dalgalanmalarını önlemek veya hiç olmazsa boyutlarını azaltacak önlemleri almak suretiyle tam istihdam ve fiyat istikrarını sağlamak, günümüzde devletin başlıca görevleri arasındadır.

2 - Özel sektörün gerçekleştiremediği ve arzettiği özellikler dolayısıyla kamu malları olarak nitelenen bir kısım mal ve hizmetlerin devlet tarafından üretilmesi gerekmektedir.

Kamu mal ve hizmetlerinin özellikleri birkaç noktada toplanabilir:

- a - Bu malların faydası bölünemez ve bütün topluma yayılır.
- b - Toplumdaki tüm fertler, bir bedel ödesin veya ödemesin, bunlardan faydalanır.
- c - Fertler, bu malların tüketiminde birbirine rakip olamazlar.
- d - Bu malların piyasada talebi belirlenemeyeceğinden, bunların fiyatlandırılması da söz konusu olamaz.

Adalet, iç güvenlik, milli savunma, toplumu düzenleyici faaliyetler gibi hizmetlerin devlet tarafından yerine getirilmesi ve finansmanın da kamu kesimince karşılanması zorunlu olmaktadır.

3 - Ek sosyal faydası ve ek sosyal maliyeti olan mal ve hizmetlerin (eğitim, alkollü içecekler, çevre sağlığı faaliyetleri gibi) varlığı ve bunların

miktar ve niteliklerinin ayarlanması, devlet müdahalesine ihtiyaç göstermektedir.

4 - Piyasada tekellerin oluşmasına engel olmak veya bunları kontrol altında tutmak, devlet müdahalesini gerektirmektedir.

5 - Gelişmekte olan ülkelerde iktisadi kalkınmanın hızlı ve dengeli bir şekilde sağlanabilmesi, düzenleyici tedbirler yanında, devletin doğrudan yatırım yapmasını gerektirmektedir.

İçinde yaşadığımız yüzyılda devletler, tercih ettikleri iktisadi sisteme göre, kapsamı ve derinliği değişmekle birlikte, vatandaşlarına yüksek bir hayat standardı sunabilmek için, asli görevleri yanında, ekonomik hayata çok yönlü müdahalelerde bulunmuşlardır. Bu uygulamanın sonucunda, piyasa ekonomisini tercih eden ülkelerde devletin aktif olarak yer aldığı ekonomik yapı ortaya çıkmıştır.

Nitekim, bugün tüm ülkelerde; gelir dağılımını iyileştirmek, tam istihdamı sağlamak, fiyat istikrarını korumak, ödemeler bilançosunu dengede tutmak ve iktisadi kalkınmayı veya büyümeyi gerçekleştirmek, devletlerin temel ortak ekonomik hedefleri olarak sayılmaktadır. Devlet, asli fonksiyonları yanında, ekonomik alandaki görevlerini yerine getirmek için, sadece düzenleyici tedbirler almakla kalmamış, üretici olarak da piyasa içinde yer alarak, müdahale alanını genişletmiştir. Gelişmiş ülkelere göre gelişmekte olan ülkelerde, ekonomiye müdahale konusunda devletin daha aktif bir rol oynadığı görülmektedir.

B - Kamu Harcamaları

İç ve dış güvenliğin sağlanması, adalet hizmetinin yerine getirilmesi gibi asli görevlerinin yanında devlet, zamanla artan ve bugün büyük boyutlara ulaşan sosyal, kültürel ve ekonomik görevler de üstlenmiş durumdadır. Bu gelişmenin sonucu olarak da kamu harcamaları bütün ülkelerde, özellikle de gelişmekte olan ülkelerde devamlı bir artış göstermiştir.

Bu durum, devletin artan görevlerine paralel olarak, kaynakların gittikçe artan bir kısmının kamu ekonomisinde kullanılmasını, yani kamu mal ve hizmetlerinin üretimine tahsis edilmesini (ayrılmasını) gerektirmiştir. Bu eğilimin çeşitli nedenleri vardır. Kamu ekonomisi faaliyetlerinin artma nedenlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1 - Savaşlar ya da savunma harcamaları,
- 2 - Ekonomide devlete yüklenen görevlerin artması,
- 3 - Teknolojik ilerlemeler ve bilimsel çalışmalar,
- 4 - Geniş halk kitlelerinin, gelişmelere bağlı olarak taleplerinin artması,
- 5 - Nüfus artışı.

Bu tür nedenlerle kamu harcamalarında ciddi artışlar meydana gelmiştir. Bu yüzden devletin ekonomik faaliyetler içindeki payı büyümüş, bu da kamu ekonomisinin önemini artırmıştır.

Devletin yüklendiği görevlerin önemli bir kısmı onu belli harcamalarda bulunmaya zorlamaktadır. Devletin çeşitli harcamaları, kamu kesiminin örgütlenmesine uygun bir biçimde kısmen merkezi yönetim, kısmen yerel yönetim, kısmen de diğer kamu kurumlarınca gerçekleştirilir. Merkezi yönetim (yasama - yürütme - yargı) ile yerel yönetimlerin harcamalarına dar anlamda kamu harcamaları denir. Yalnız merkezi yönetim ve yerel yönetimlerin değil, sosyal güvenlik kuruluşlarının, kamu iktisadi teşebbüslerinin harcamalarını da kapsayan kamu harcamaları, geniş anlamda kamu harcamaları olarak tanımlanmaktadır.

Kamu harcamaları, üretim ve fiyat seviyesi üzerinde etkide bulunup bulunmadıklarına ve karşılıklarının olup olmadığına göre aşağıdaki şekilde sınıflandırılabilir:

- a - Yatırım harcamaları,
- b - Cari harcamalar,
- c - Transfer harcamaları.

Yatırım harcamaları, üretim tesisleri ile alt yapı yatırımlarını kapsar. Kamu faaliyetlerinin yürütülmesi için gerekli harcamalara ise cari harcamalar denir. Devlet daireleri için gerekli her türlü masraf, personele ödenen aylıklar, tipik cari harcama kalemleridir. Yatırım ve cari

harcamalar, üretim ve fiyat seviyesi üzerinde etkili olurken, transfer harcamalarının benzer bir etkisi yoktur. Transfer harcamaları, gelirin bir kesimden başka bir kesime transferi biçiminde ortaya çıkan devlet harcamalarıdır. Devletin emekli, dul ve yetimlere yaptığı aylık ödemeler, kimsesizlere, yoksul ve yaşlılara yaptığı yardımlar; tarım kesimindeki üreticilere ödediği sübvansiyonlar, transfer harcamalarına örnektir.

Yatırım ve cari harcamalarda devlet, hizmet ya da mal biçiminde bir karşılık elde ederken, transfer harcamalarında böyle bir karşılık söz konusu değildir. Transfer harcamaları tamamen karşılıksız yapılan harcamalardır. Ülkemizde, seçilmiş yıllar için harcamaların toplamı ile bu toplamın temel harcama kalemleri arasındaki nisbi dağılımı tablo 30' da verilmiştir.

Gelişmekte olan ülkelerde yatırım harcamalarının artış oranı, cari ve transfer harcamalarına göre daha düşük iken, gelişmiş ülkelerde yatırım harcamalarının artış oranı ve toplam harcamalar içindeki payı daha yüksek bir düzeydedir.

Tablo: 30 - Konsolide Bütçe Harcamaları ve Harcamaların Dağılımı

Yıllar	1985	1989	1991	1993 (1)	1994 (2)
Harcamalar (Milyar TL)	4.999	38.051	130.263	482.200	819.000
Harcamaların Dağılımı (%)					
Yatırım	20,1	13,3	13,2	11,2	10,5
Cari	43,3	43,6	46,4	42,5	40,7
Transfer	36,6	43,1	40,4	46,3	48,8
Toplam	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

(1) Gerçekleşme Tahmini.

(2) Program.

Kaynak: ISO, 1987 Yılı Başında Türkiye Ekonomisi, s. 71; DPT, Temel Ekonomik Göstergeler, Şubat 1994, s. 72; ISO, 1994 Yılı Başında Türkiye Ekonomisi, s. 136.

C - Kamu Kesiminin Gelir Kaynakları

Devletin, yüklendiği kamu hizmetlerini yerine getirebilmesi için finansal kaynaklara ihtiyacı vardır. Devlet, söz konusu kaynak ihtiyacının büyük bir kısmını özel kesimden kamu kesimine aktarılan fonlarla karşılar. Sözü edilen fonlar, kamu gelirlerini oluşturur.

Devletin bütün ihtiyaçlarını tek kaynak veya tek vergi ile karşılaması mümkün değildir. Bundan dolayı günümüzde kamu gelirleri çeşitli kaynaklardan sağlanmaktadır. Başlıca kamu gelirlerini şu şekilde sıralamak mümkündür:

- 1 - Vergiler,
- 2 - Harçlar,
- 3 - Resimler,
- 4 - Şerefiyeler,
- 5 - Vergi benzeri gelirler,
- 6 - Para ve vergi cezaları,
- 7 - Mülk ve teşebbüs gelirleri,
- 8 - Kamu borçlanmaları,
- 9 - Para politikası ve para basmaktan doğan gelirler,
- 10 - Diğer gelirler.

1 - Vergiler

Genel bir ifadeyle, kamu hizmetlerinin yürütülmesi amacıyla ekonomik birimlerden (fert ve kurumlar), yasalarla veya yasalara dayanılarak ve karşılıksız olarak devlete fon aktarılmasıdır. Türkiye' de 1994 yılı Bütçe Kanununa göre vergi gelirlerinin diğer kamu gelirleri içindeki oranı % 56' dır. Vergilerin tasnifi, çeşitli kriterlere göre birçok şekilde yapılmıştır. Bunlardan en yaygın olan şekli, dolaylı ve dolaysız vergilerdir. Vergileri dolaysız (vasıtasız) ve dolaylı (vasıtalı) olmak üzere ayırmak, çok uzun tarihi bir geçmişe sahiptir.

Dolaysız vergiler; sabit veya sabit kabul edilen ve dolayısıyla tahmini daha önceden mümkün olan servet, gelir, kazanç ve irat gibi konular üzerinden, genellikle vergi liste ve cetvellerinden yararlanılarak tahsil

edilen vergilerdir. Dolaysız vergilere örnek olarak; gelir, kurumlar, servet, bina ve arazi vergileri verilebilir. Dolaysız vergilerin bir diğeri özelliğı beyanname üzerinden hesaplanmaları, her yıl belirli zamanlarda tarh ve tahsil edilmeleridir.

Dolaylı vergiler; konusu geçici olan ve az veya çok tesadüfi olan, daha önceden tahmini mümkün olmayan muamele, değışim, tüketim vb. bir takım olaylardan ibaret olan ve bu olayların gerçekleşmesi halinde tarifelere dayanılarak belirli olmayan zamanlarda alınan vergilerdir. Dolaylı vergilere örnek olarak; katma değer ve gümrük vergileri verilebilir. Türkiye' de 1994 yılı için toplam vergi gelirlerinin % 46' sının dolaysız, % 54' ünün de dolaylı vergilerden sağlanacağı tahmin edilmektedir.

Vergide fertler bakımından bir karşılık yoktur; vergi gelirleri kamu hizmetlerine, fertlerin bu hizmetlerden faydalanma derecesine bakılmaksızın harcanır. Kamu hizmetleri geneldir. Hiç kimse devletten. verdiği vergi miktarınca kendisine hizmet yapılmasını isteyemez; hiç kimse, devletten gördüğü hizmet miktarınca vergi vermek isteğinde bulunamaz. Devlet vergiyi kamu otoritesi olmasına dayanarak toplamaktadır.

2 - Harçlar

Genellikle bundan, bazı kamu kuruluşlarının sundukları kamu hizmetlerinden yararlananların bu yararlanma karşılığında ödedikleri tutarlar anlaşılır. Pasaport hizmetlerinden yararlananların ödedikleri pasaport harcı ile üniversite öğrencilerinin ödedikleri kayıt ve diploma harçları bu konuda birer örnek olarak verilebilir. Bu açıdan ele alındığında vergi ile harç arasında kesin bir ayırım yapmanın mümkün olacağı sonucuna varılabilir. Gerçekten, dış görüntüsü itibariyle vergi karşılıksız olduğu halde, harçta bir karşılık vardır. Ancak harç adı altında ödenen bedel ile hizmetin maliyeti arasında hiç bir ilişki yoktur. Çünkü görülen kamu hizmetinden yararlanmanın karşılığında alınacak bedelin miktarını, yani harç tutarını belirleyen kamu otoriteleri, karar verirken maliyet unsurlarını değil siyasal, sosyal ve mali faktörleri gözönünde tutmaktadırlar. Son yıllarda ülkemizde, harçların kamu gelirleri içindeki oranı, yaklaşık % 1' dir.

3 - Resimler

Bazen harca bazen de vergiye benzeyen bir kamu geliri çeşididir. Harçta bir hizmet karşılığı sözkonusu olduğu halde, resim ya tamamen karşılıksız olarak alınmakta ya da bir hizmetten yararlanmanın veya bir hakkı elde etmenin karşılığı olarak alınmaktadır.

Resimlerin, vergi ve harcın dışında kendine özgü bazı özellikleri bulunduğunu söylemek pek mümkün değilse de kamu kuruluşları tarafından belirli bir işin yapılmasına yetki ve izin verilmesi durumlarında alındığı söylenebilir. Örneğin, sinema ve tiyatro bilet bedelleri içinde alınan eğlence resmi, ilan ve reklamlardan alınan resimler gibi.

Bugün yalnızca il özel idarelerinin gelirleri içinde bir iki resim bulunmakta, devlet bütçesinde ise ithalat damga resmi ile rıhtım resminden başka bir resim bulunmamaktadır. Bütçe gelirleri arasında resimlerden sağlanan gelirlerin payı da çok düşüktür; yani resim kamu gelirleri içinde önemini kaybetmiş bulunmaktadır.

4 - Şerefiyeler

Devlet veya belediyelerin belirli bayındırlık işleri dolayısıyla, yapılan giderlerden bir kısmına yakın çevredeki gayrimenkul sahiplerinin iştirak ettirilmesine şerefiye denir. Gerçekten yol yapılması, yolların genişletilmesi, su tesisleri ve kanalizasyon işlerine yapılan giderler karşılığında ilgili kimselerden şerefiye veya belediye gelirleri kanunundaki deyimle "harcamalara katılma payı" alınmaktadır.

Ayrıca, devlet veya belediyelerin belirli bayındırlık işleri dolayısıyla, bu işlerin yapıldığı yerlerin civarındaki gayrimenkullerin (yapı ve arsa) değerlerinde artışlar meydana gelebilmektedir. Bir hizmet karşılığı olması açısından şerefiyeler de harçlara benzerler. Ancak burada yapılan hizmet, yalnızca belirli yerlerle ilgili olduğu gibi, bu çeşit işlerin yapılması da, yakın çevredeki gayrimenkul sahipleri tarafından istenmiş değildir. Bir kimse kendi binasının önünün açılmasını veya buradan bir yol geçmesini engelleyemeyeceği gibi, bunun karşılığını ödemekten de kaçınamaz. Bundan dolayı vergi ve harçlarda olduğu gibi şerefiyeler veya katılma paylarında da zor unsuru vardır.

5 - Vergi Benzeri Gelirler

Parafiskal gelirler olarak da ifade edilen bu gelir türü, sosyal devlet anlayışıyla beraber gündeme gelmiştir. Bu anlayış, sosyal güvenlik kurumlarının kurulmasını beraberinde getirmiştir. Sosyal güvenlik kurumlarını besleyen finansal kaynak ise, parafiskal gelirlerdir. Parafiskal gelirler, devletin hükümlerini kullanılması sonucu elde edilen oldukça yeni bir kamu geliri türüdür. Bu gelirlerin özellikleri şunlardır:

a - Vergi benzeri gelirler, kamu hizmeti gören teşekküllerin finansmanını sağlamak amacıyla tahsil olunmaktadır. Bu gelirleri ödeyenler, sözü geçen teşekküllerin gerçekleştirdiği hizmetlerden yararlananlardır. Parafiskal gelirlerde harçtaki anlamıyla karşılık vardır.

b - Bu gelirlerin ödenmesi zorunludur. Vergi benzeri gelirler, bu yönü itibariyle vergiye benzemektedir.

c - Parafiskal gelirler, devlet bütçesi içinde yer almazlar. Hangi kamu kuruluşu tarafından tahsil ediliyorsa o kuruluşun bütçesinde muhasebeleştirilirler.

Vergi benzeri gelirleri tahsil eden kuruluşlara örnek olarak Ticaret ve Sanayi Odaları, Barolar, Emekli Sandığı, Sosyal Sigortalar Kurumu, Bağ - Kur, Ordu Yardımlaşma Kurumu vb. örgütler gösterilebilir. Türkiye'de parafiskal gelirlerin tutarı, toplam yurtiçi tasarrufların % 25' ine erişmiş durumdadır.

6 - Para ve Vergi Cezaları

Toplumunu oluşturan kişilerin, kanun ve kurallara aykırı hareket etmeleri sonucunda, bu kişilerden alınan paralara, para cezası denmektedir. Vergi cezaları da aynı şekilde, kişilerin vergi kanunlarına ve kurallarına aykırı davranmalarından kaynaklanır. Para ve vergi cezalarının amacı, devlete kamu geliri temin etmek değil, toplumu oluşturan kişilerin kanunlara ve kurallara uygun davranmaları konusunda onları zorlamaktır. 1994 yılı itibariyle para ve vergi cezalarının, kamu gelirleri içindeki oranı % 1' e yakındır.

7 - Mülk ve Teşebbüs Gelirleri

Devletin, kamu hizmetlerinde kullanılan birçok gayrimenkul ve tesisleri vardır. Karayolları, demiryolları, limanlar, köprüler, okullar; adliye, müze, kütüphane binaları; posta, telgraf, radyo tesisleri bunlardan bazılarıdır. Bunlar devletin bir çeşit sabit sermayesidir. Devletin ayrıca sınâî ve ticari teşebbüsleri, fabrikaları, bankaları, işletmeleri de bulunur. Devletin bu çeşitli mülk ve teşebbüslerinden, kamu hizmetinde olanlar kamu hukuku esaslarına göre yönetilir; buna karşılık kiraya verilen veya sınâî, ticari mahiyette olanlar, özel hukuk hükümlerine tabidir. Devletin gerek bazı gayrimenkullerini satması veya kiraya vermesi, gerek özel hukuk kurallarına göre, iktisadi teşebbüslerini yönetmesi dolayısıyla elde ettiği gelirler, mülk ve teşebbüs gelirleridir. Türkiye' de, 1994 yılı gelir tahminlerine göre mülk ve teşebbüs gelirlerinin, kamu gelirleri içindeki payı % 5' dir.

8 - Kamu Borçlanmaları

Kamu gelirlerinden sayılan borçlanma; iç ve dış borçlanma olarakkiye ayrılmaktadır. Günümüzde devletin borçlanarak elde ettiği gelirler devamlılık kazanmıştır.

a - Dış Borçlar: Bir ülkede kamu kesimine ait kuruluşların uluslararası mali çevrelerden almış olduğu borçlardır. Kamu kesiminin dış borç alabileceği mali çevreler, diğer devletler, uluslararası mali kuruluşlar ve özel mali piyasalardır. Devletten devlete sağlanan kaynaklara, iki - yanlı kredi denmektedir. Dünya Bankası (IBRD), Uluslararası Para Fonu (IMF) gibi uluslararası ekonomik ve mali kurumlarla, Avrupa Yatırım Bankası ve Afrika Kalkınma Bankası gibi yöresel bankaların sağladıkları krediler çok - yanlı kredileri oluşturur. Dış kaynak sağlanabilecek diğer bir kanal da ticari kredi piyasalarıdır. Bunlar uluslararası bankalarla sermaye piyasalarından oluşur. Devletin, çıkarmış olduğu tahvilleri ya doğrudan doğruya ya da bir bankalar konsorsiyumu aracılığıyla uluslararası sermaye piyasalarında pazarlaması belli başlı kredi kaynaklarından birisidir. Yabancı devletler ve uluslararası kuruluşlar daha fazla güven doğurduğu için özellikle kamu kuruluşlarına kredi vermeyi tercih etmektedirler.

Türkiye' nin 1993 yılı sonu itibariyle dış borç stoku, yaklaşık 60 milyar dolar' dır.

b - İç Borçlar: Ülke içi mali kaynaklardan kamu kesimine aktarılan fonlardır. Kamu kesimi, genellikle devlet tahvili ve hazine bonosu satarak iç borçlanma yoluna gider. Bu borçlanma türü ikiye ayrılmaktadır:

i - Zorunlu Borçlanmalar: Bu gelir kaynağı vergi ile ihtiyar borçlanma arasında bir yer tutar. Devlet yaptırım gücüne dayanarak iktisadi birimleri kendisine borç vermeye zorladığı için, verginin zorunluluk niteliğini taşır. Ancak, vergiden farklı olarak, burada devletin bir yandan aldığı meblağı vadesinde geri ödemesi, diğer yandan, borçlanılan miktarlara fraz ödemesi, bu gelir türünü vergiden ayırarak ihtiyari borçlanmaya benzetir.

ii - İhtiyari Borçlanma: Bunlar, ilke olarak, bir yanda devletin, diğer yanda özel kişi ve şirketlerin bulunduğu, tarafların serbestçe oluşturdukları borçlanmalardır. Bu borçlanmada borç alan taraf olarak devletin, bir özel kişide bulunmasına imkân olmayan gücü ve itibarı ve borçlanma şartlarını tek yanlı olarak belirlemesi, bu muameleyi özel kesim borçlanmasından ayırmaktadır. Ancak, borç veren birimlerin bu işleme zorunlu olarak değil, gönüllü olarak katılmalarından dolayı, ihtiyari borçlanma söz konusu olmaktadır.

1993 yılı sonu itibariyle Türkiye' nin iç borç stoku 367 trilyon liraya ulaşmıştır. 1994 yılı bütçe hesaplarına göre, kamu borçlanmalarının kamu gelirleri içindeki payı % 24' e yükselmiştir.

9 - Para Politikası ve Para Basmaktan Doğan Gelirler

Devlet, devalüasyon adı verilen ve arzî bir nitelik taşımasına rağmen, bazen önemli brüt gelirler sağlayan bir para operasyonu ile düzenli ve devamlı olmayan gelir elde eder. Devalüasyon neticesinde, devletin alın ve yabancı para ile ödemesi gereken borçlarının milli para birimi ile tutarı da artmaktadır. Devalüasyon bu açıdan değerlendirildiğinde, gelir getirmesi yanında zarar getirmesi de sözkonusu olabilir.

Devlet, doğrudan doğruya kendi egemenlik (hükümranlık) hakkının bir tezahürü olan para basmak suretiyle de gelir elde edebilir. Para basmak suretiyle gelir sağlanması iki ayrı şekilde mümkün olmaktadır: Birincisi, ufaklık para ihtiyacını karşılamak amacıyla madeni para basımından sağlanan gelirdir. Bozuk para basımında genellikle değeri düşük madenler kullanılmakta ve bu paraların nominal değerleri maden, baskı vb. gibi maliyet unsurlarının çok üzerinde olmaktadır. Para basmak yoluyla gelir sağlamanın en önemli ikinci kaynağı ise emisyon, yani kağıt para ihraç edilmesidir. Bu tür gelir elde etmenin maliyeti sifıra yakındır. Her iki şekilde de devlet, oluşturulan satınalma gücü oranında karşılıksız bir gelir sağlamış olmaktadır. Devletin bu finansman kaynağını aşırı şekilde kullanması, enflasyona sebebiyet verir.

10 - Diğer Gelirler

Devletin kamu gelirleri içinde önemi düşük olan ve sürekli olmayan başka gelirleri de bulunmaktadır. Bunlar arasında; bağış ve yardımlar, ganimetler, harp tazminatları ve devlete intikal eden mallar sayılabilir. 1994 yılında Türkiye' de diğer gelirlerin, devlet gelirleri içindeki payı % 13' tür.

Tablo 31' de 1994 yılı bütçe gelirleri, ana gelir kalemleri itibariyle verilmiştir.

Tablo: 31 - 1994 Yılı Bütçe Gelirleri (Milyon TL)

<u>GELİR TÜRÜ</u>	<u>TUTARI</u>
Vergi	464.800.000.
Harçlar	8.200.000.
Para ve Vergi Cezaları	7.100.000.
Mülk ve Teşebbüs Gelirleri	39.900.000.
Kamu Borçlanması	202.396.307.
Diğer Gelirler	104.000.000.
Toplam	826.396.307.

Kaynak: T.C.Resmi Gazete, 29 Aralık 1993, 21803 Mükerrer Sayı.

D - Bütçe

1 - Bütçenin Mahiyeti ve Tanımı

Kamu kurumları, toplumun kollektif ihtiyaçlarını karşılamak için kurulmuş olup, görevlerini yerine getirebilmek ve faaliyette bulunabilmek için kaynak temin etmek ve kullanmak zorundadırlar. Çünkü, toplumun genel ihtiyaçlarının karşılanması, kamu hizmetleri ile sağlanmaktadır. Bu hizmetlerin görülmesi ise mali kaynaklara ihtiyaç göstermektedir. Bunun için devlet, ilk önce hangi toplumsal ihtiyaçların karşılanması gerektiğini, yani kamu hizmetlerinin kapsamını belirleyecek; gerektiğinde bunlardan hangilerinin diğerlerine tercih olunacağını tespit edecektir. İkinci olarak, bu ihtiyaçları hangi kaynaklarla karşılayacağını, hangi kesimlerden ne miktarda bir kaynak transferi yapılması gerektiğini kararlaştıracaktır. İşte devlet bütçesi, yukarıdaki işlemlerin belirli bir dönem için tahmin edilip, uygulanmasına izin veren bir hukuki belgenin adıdır.

Bir başka ifadeyle bütçe, devlet daire ve kurumlarının, bir mali yılda (1 Ocak - 31 Aralık) yapmayı tasarladığı hizmetler ve bu hizmetlerin gerektirdiği giderler ile gider karşılığı olan gelirlerin tahmini miktarını gösteren ve bunların uygulanmasına ve yürütülmesine izin veren bir kanundur.

Bütçe kanunları ile yasama kuvveti, gelirlerin toplanmasına ve giderlerin yapılması konusunda yürütme organına yetki ve izin verir. Başka bir ifadeyle, bir mali yıl içinde hangi kamu hizmetlerinin ne miktarda üretileceği ve bunların nasıl finanse edileceği bütçe kanunu ile belirlenmektedir.

Bütçe kanunu metninde, gider ödenekleri toplamı, gelir tahminleri toplamı, bütçe açığı öngörülüyorsa ne şekilde kapatılacağı hususu ile bütçe yılına ait bulunan ve o yılın gelir ve giderlerini ilgilendiren hükümler yer alır. Bütçe aynı zamanda, kamu hizmetlerinin ve gelirlerinin merkezi hükümet ile mahalli idareler arasında nasıl paylaşılacağını da belirler.

Tüm kamu kurum ve kuruluşları dikkate alındığında dört ayrı bütçe karşımıza çıkar. Bunlar genel bütçe, katma bütçe, özel bütçe ve özerk bütçedir.

Genel Bütçe: Merkezi devlet örgütünün harcamaları ile gelirlerinin yer aldığı bütçedir. Genel bütçeyi, yasama, yürütme ve yargı organları bütçeleri oluşturur.

Katma Bütçe: Giderlerini kendi özel gelirleri ile karşılayan ve genel bütçe dışında yönetilen kamu kuruluşlarının bütçeleridir. Bu kuruluşların bütçeleri devletin genel bütçesinin bir eki niteliğindedir ve onunla konsolide edilir. Bu kuruluşların harcamaları ile gelirleri arasındaki fark, Hazine yardımıyla kapatılır ve bu yardım Maliye Bakanlığının transfer harcamaları içinde yer alır. Gelirleri giderlerini aşan katma bütçeli kuruluşlarda bu ilişki tersinedir. Bu kuruluşların gelir fazlaları konsolide bütçe gelirleri içinde, vergi dışı gelirler arasında yer alır.

Katma bütçeler, bünyeleri itibariyle genel bütçeye benzerler. Katma bütçelerin hazırlanması, yasalaşması ve uygulanması genel bütçede olduğu gibidir. Katma bütçeli idareler; Vakıflar, Karayolları, Devlet Su İşleri, Köy Hizmetleri Genel Müdürlükleri gibi kuruluşlar ile Yüksek Öğretim Kurumlarından oluşmaktadır.

Genel ve katma bütçe gelir ve giderlerinin birleştirilmesiyle oluşturulan bütçeye **konsolide bütçe** denir. Konsolide bütçe gelirleri, genel ve katma bütçe gelirleri toplamıdır. Konsolide bütçe giderleri ise, genel ve katma bütçe giderleri toplamından katma bütçeli kuruluşlara verilen Hazine yardımı düşülerek hesaplanmaktadır.

Özel Bütçe: Kamu hizmetlerinin bir bölümünün özelliğinden dolayı, yerinde kararlaştırılıp uygulanma zorunluluğunun ortaya çıkardığı bir bütçe türüdür. Yerel yönetim tanımının içerisine giren il özel idareleri, belediyeler ve köylerin bütçelerine özel bütçe denir. Özel bütçelerin hazırlanması, onaylanması ve uygulanması genel bütçe kurallarına göre değil, yerel idareleri düzenleyen kanunlara göre yapılır. Yerel idare sayısı kadar özel bütçe vardır.

Özerk bütçe: Devletin iktisadi mahiyetteki bazı faaliyetlerinin, genel bütçe dışına çıkarılması ve genel bütçenin tabi olduğu usul ve prensipler

dışında idare edilmesiyle ortaya çıkan bütçe çeşididir. Aynı zamanda muhtar (otonom) bütçe diye de adlandırılan özerk bütçe, devlet iktisadi faaliyetlerinin esneklikle ve piyasa şartlarının icaplarına uygun şekilde idare edilmesi zorunluğunun ortaya çıkardığı bir müessesedir.

Türkiye' de özerk bütçeli kuruluşların büyük çoğunluğunu İktisadi Devlet Teşekkülleri meydana getirmektedir. Özerk bütçeler, genel bütçeden ayrı olarak hazırlanırlar.

2 - Bütçenin Hazırlanması, Onayı ve Denetimi

Bütçe, yürütme organı tarafından hazırlanır. Çünkü bütçe, yürütme organının bir yıllık programı ve bu programın bir uygulama aracıdır. Bu sebeple, bütçenin hazırlanmasında tüm çalışmaların, hükümetin öncelik ve emirleri uyarınca yapılması zorunludur.

Bütçenin hazırlanması, devlet bütçesine dahil dairelerin bütçe dönemi içinde yapacakları harcamaların ve bu harcamaları karşılayacak gelirlerin hesaplanarak hükümete sevkedilecek hale getirilmesidir. Ülkemizdeki sisteme göre önce gider bütçesi, daha sonra Maliye Bakanlığı tarafından gelir bütçesi hazırlanmaktadır.

Bütçenin hazırlanması çalışmalarına Maliye Bakanlığınca düzenlenen "bütçe çağrısı" ile başlanır. Haziran ayında yayınlanan ve Başbakanın imzasını taşıyan bütçe çağrısında tasarrufun artırılması, plan hedeflerinin gerçekleştirilmesi vb. genel nitelikte ilkeler ile cari hizmet, yatırım ve transfer ödeneklerinin durumunu belirleyen ilkeler yer alır. Bu çağrı ile birlikte Maliye Bakanlığı tarafından hazırlanan "bütçe hazırlama rehberi" de ilgili bakanlık ve kuruluşlara gönderilir. Bakanlık ve kuruluşlardan herbiri kendi bütçesini hazırlayarak Ağustos ayı sonuna kadar Maliye Bakanlığına gönderir.

Bakanlık ve kuruluşların yatırım harcamaları Devlet Planlama Teşkilatı (DPT) tarafından vize edildikten sonra bütçe tasarisına dahil edilir. Bakanlıkların ve ilgili birimlerin yatırım projelerinin incelenmesi ve ödeneklerinin tespiti çalışmaları DPT' de sonuçlandırılır.

Tablo: 32 - A Cetveli (1994 Yılı Bütçe Harcama Kalemleri)

Kuruluşlar	Milyon TL.
TBMM	2.732.137
Cumhurbaşkanlığı	342.705
Sayıştay	567.324
Anayasa Mahkemesi	33.417
Başbakanlık	17.806.564
DPT Müsteşarlığı	440.850
Hazine ve Dış Tic. Müsteşarlığı	305.016.932
Danıştay	126.200
Yargıtay	219.715
DİE	493.670
Diyanet İşleri Başkanlığı	8.368.000
Tapu ve Kadastro Genel Müd.	1.853.411
Devlet Meteoroloji İşleri Gen. Müd.	646.050
Adalet Bakanlığı	9.307.140
Milli Savunma Bakanlığı	77.669.445
İçişleri Bakanlığı	6.685.800
Emniyet Genel Müdürlüğü	22.889.356
Jandarma Genel Komutanlığı	15.357.150
Sahil Güvenlik Komutanlığı	526.145
Dışişleri Bakanlığı	5.300.750
Maliye Bakanlığı	186.267.141
Milli Eğitim Bakanlığı	93.580.500
Bayındırlık ve İskân Bakanlığı	9.289.789
Sağlık Bakanlığı	30.463.327
Ulaştırma Bakanlığı	2.730.000
Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı	8.911.092
Orman Bakanlığı	1.671.160
Çalışma ve Sosyal Güv. Bakanlığı	1.808.350
Sanayi ve Ticaret Bakanlığı	2.816.053
Enerji ve Tabii Kaynaklar Bakanlığı	4.661.540
Kültür Bakanlığı	570.769
Denizcilik Müsteşarlığı	251.085
Gümrük Müsteşarlığı	1.581.610
Kadın ve Sosyal Hizmetler Müsteşarlığı	70.480
Genel Bütçe Toplamı	823.396.307
Katma Bütçe Toplamı	107.916.881
Toplam	931.313.188
Hazine Yardımı	-104.916.881
Konsolide Bütçe Toplamı	826.396.307

Kaynak: T.C. Resmi Gazete, 29 Aralık 1993, 21803 Mükerrer sayısı.

Bütün kuruluşlardan gelen gider bütçesi teklifleri, Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğüne kontrol edilir. Teklif edilen gider bütçeleri; ihtiyaçlar, gelir imkânları ve genel iktisadi durum dikkate alınarak incelenir ve ilgili kuruluşlarla ayrı ayrı görüşülerek belirlenir ve kuruluş bütçeleri birleştirilir. Böylece, o yılın gider bütçe taslağı meydana getirilmiş olur. Ödenek cetvellerinden oluşan, yani kamu kesimindeki tüm kuruluşların o yıl içinde hizmet için harcama yapabilecekleri miktarları gösteren bu cetvele, (A) cetveli denir (Tablo 32).

Gider bütçesinin hazırlanmasından sonra gelir bütçesi, bizzat Maliye Bakanlığı Gelirler Genel Müdürlüğü tarafından hazırlanır. Bu hesaplamada gelirlerin geçmiş yıllardaki seyri, gelir kanunları ile ilgili değişiklikler ve ülkenin iktisadi durumu göz önünde tutulur. Mali yıl içinde tahsil edileceği tahmin edilen devlet gelirlerinin her çeşidi (B) cetvelinde gösterilir (Tablo 33).

Tablo: 33 - B Cetveli (1994 Genel Bütçesinin Gelirleri)

Kalemler	Milyon TL
VERGİ GELİRLERİ	
Gelirden alınan vergiler	212.500.000
Servetten alınan vergiler	4.200.000
Mal ve hizmetlerden alınan vergiler	172.700.000
Dış ticaretten alınan vergiler	83.570.000
Kaldırılan vergilerin artıkları	30.000
Toplam	473.000.000
VERGİ DIŞI NORMAL GELİRLER	
Devletçe yönetilen kurumlar hasılatı	1.200.000
Devlet patrimuvanın* gelirleri	38.700.000
Faizler, taviz** ve ikrazlardan geri alınanlar	2.400.000
Cezalar	7.100.000
Çeşitli gelirler	8.100.000
Toplam	57.500.000
ÖZEL GELİRLER VE FONLAR	
Özel gelirler	1.500.000
Fonlar	92.000.000
Toplam	93.500.000
Genel Toplam	624.000.000

$$\text{Toplam Harcamalar} - \text{Toplam Gelirler} = \text{Bütçe Açığı}$$

$$826.396.307 - 624.000.000 = 202.396.307$$

(*) patrimuvan : Mamelek, her türlü menkul ve gayri menkul eşya.

(**) taviz : Devletin verdiği mülk hibeleri.

Kaynak : T.C. Resmi Gazete, 29 Aralık 1993, 21803 Mükerrer sayısı.

Daha sonraki safhada Maliye Bakanlığı tarafından bütçe yasası metni hazırlanır. Genel ve katma bütçe tasarıları, ekleri ile birleştirilerek Bakanlar Kurulunca incelenmek üzere Başbakanlığa gönderilir ve mali yılın başlangıcından en az 75 gün önce, en geç 15 Ekim tarihine kadar Bakanlar Kurulu tarafından TBMM'ye sunulur.

Bütçe yasa tasarısının, Bütçe Plan Karma Komisyonunda en çok 55 gün içinde görüşülüp, gerekli değişiklikler yapıldıktan sonra Meclis Genel Kuruluna gönderilmesi gerekir. Genel kurulda bütçe üzerinde gider artırıcı ve gelirleri azaltıcı değişiklikler yapılamaz. Bütçe tasarısı Meclis Genel Kurulunda 20 gün içinde görüşülüp kabul edilir ve Cumhurbaşkanlığınca onaylandıktan sonra resmi gazetede yayınlanarak yürürlüğe girer. Böylece 1 Ocak tarihinde yeni mali yıl bütçesi uygulanmaya başlar. TBMM, bütçe yasa tasarısını kabul etmezse geçici bütçe hazırlanır. Cumhurbaşkanı bütçe yasasını veto edemez.

Bütçenin uygulanmasıyla, gelirlerin toplanması ve giderlerin yapılmasına başlanır.

Bütçe, yasama organı tarafından gelirlerin toplanması ve giderlerin ödenmesi için yürütme organına verilen bir yetki olduğuna göre, bu yetkinin kullanım biçiminin denetlenmesi bunun doğal bir sonucu olmaktadır. Bütçenin denetimi, bütçe uygulanmasının, gelir ve giderlerle ilgili kanunların hükümlerine uygun olup olmadığının araştırılmasıdır. Bu denetim, bütçenin hazırlanması, uygulanması sırasında ve uygulandıktan sonra yapılabilir. Türkiye'de bütçe denetimi, Sayıştay, bakanlık saymanlık müdürleri, sorumlu saymanlıklar, Maliye Bakanlığı ve TBMM tarafından yapılır. Ülkemizde Maliye Bakanlığı idari denetimi, TBMM yasama denetimini üstlenmiştir. Sayıştayın, temel denetleme organı olarak, idari denetimde görev almakla birlikte, esas görevi yargısal denetimdir. Sayıştay, genel ve katma bütçeli dairelerin bütün gelir ve giderleri ile mallarını, TBMM adına denetlemek ve sorumluların hesap ve işlemlerini kesin hükme bağlamak ve kanunlarla verilen inceleme işlerini yapmakla görevlidir.

E - Kamu Harcamaları, Vergiler ve Denge Milli Gelir Seviyesi

1 - Kamu Harcamalarının Milli Gelire Etkisi

Bir ekonomide, denge milli gelir seviyesinin belirlenmesi ve denge seviyesinin değişmesiyle ilgili olarak, daha önce yapılan açıklamalarda konu mümkün olduğu ölçüde basitleştirilerek ifade edildi. Milli gelirin seviyesini belirleyen efektif talebin iki önemli kalemi olan tüketim ve yatırım harcamalarının hangi kesimlerce gerçekleştirildiği özel olarak belirtilmedi. Bir başka ifadeyle, adeta kapalı bir ekonomide devlet harcamaları ihmal edildi. Ancak, bilindiği gibi devletin ve daha geniş anlamda kamu kesiminin, iktisadi sistem ne olursa olsun, ülke ekonomisi üzerinde tesiri ve düzenlemeleri söz konusudur. Kısaca ifade etmek gerekirse kamu kesimi sosyal, siyasi, iktisadi vb. sebeplerle çeşitli harcamalarda bulunur; mal ve hizmet satın alır, personeline ücret öder, yatırım yapar. Söz konusu harcamalarını karşılamak üzere vergi toplar. Genel olarak ifade etmek gerekirse kamu harcamaları; cari harcamalar, yatırım harcamaları ve transfer harcamaları olmak üzere üç gruba ayrılabilir. Kamu kesimi harcamaları otonom olarak değerlendirilebilir. Zira, daha önce de ifade edildiği gibi, devlet harcamaları milli gelir değişmelerinden bağımsız olarak belirlenir.

Bu açıklamalardan sonra, bir ekonomide denge milli gelir seviyesinin belirlenmesi için kamu harcamalarının da dikkate alınması gerektiği söylenebilir. Zira, kamu harcamaları toplam talebi, yani efektif talebi artıracaktır. Efektif talepteki artışın, milli geliri kendisinden çok daha fazla artıracığı daha önce ifade edilmişti.

Kamu harcamalarının dikkate alınmadığı durumda denge milli gelir seviyesi, toplam arz - toplam talep eşitliğinin sağlanmasıyla belirleniyor ve şöyle ifade ediliyordu:

$$Y = C + I$$

Şayet kamu harcamaları (G) da dikkate alınırsa, denge gelir seviyesi:

$$Y = C + I + G$$

kamu harcamaları çarpanı da denir. Teknik bir şekilde ifade etmek gerekirse;

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \cdot \Delta G$$

yazılabilir. Bu denklemde yer alan marjinal tüketim meylinin (c) 0,75 olduğu varsayıldığında, çarpan katsayısı 4 olur. Buna göre kamu harcamalarındaki 2 trilyonluk bir artış, milli geliri 8 trilyon artıracaktır.

Yatırımların uyarılmış kabul edilmesi halinde çarpan katsayısının

$\frac{1}{1-(c+i)}$ olacağı hatırlanacaktır. Bu durumda denge milli gelir eşitliği ve kamu harcamalarında meydana gelecek artışın milli gelirdeki tesiri şöyle yazılabilir:

$$Y = (C_0 + I_0 + G) \cdot \frac{1}{1-(c+i)}$$

$$\Delta Y = \frac{1}{1-(c+i)} \cdot \Delta G$$

Bu değerlendirmede çarpan etkisinin daha büyük olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, kamu harcamalarında meydana gelecek bir artışın, denge milli gelir seviyesini etkileme gücü de daha fazla olacaktır.

Bu noktaya kadar, kamu harcamaları tahlil edilirken, genel bir değerlendirme yapıldı; harcamaların niteliği üzerinde hiç durulmadı. Halbuki, daha önce de belirtildiği gibi devlet harcamaları gerçek (cari ve yatırım) harcamalar ve transfer harcamaları olarak iki büyük gruba ayrılır. Bu ayrımın temelini, yapılan harcamalar karşılığında devletin cari dönemde üretilmiş bir mal ya da hizmet elde edip etmemesi oluşturur. Şayet, devlet yaptığı harcamalar karşılığında mal veya hizmet satın alıyorsa, yani reel harcamalar söz konusu ise, toplam talep bu harcama miktarı kadar artış gösterecektir. Yukarıda ifade edilen kamu harcamaları, hep bu anlamda kullanıldı. Dolayısıyla kamu harcamalarının çarpan etkisi de, reel harcamalar için geçerli olacaktır.

Kamu kesimi, yaptığı harcamalar karşılığında her zaman mal ve hizmet ya da üretim faktörü satın almaz. Ekonomik ya da toplumsal sebeplerle kişilere ve kuruluşlara bir satınalma gücü aktarabilir. Yani kamu harcamaları transfer niteliğinde olabilir. Bu tür harcamalar, milli gelirden doğrudan doğruya bir artışa yol açmaz. Daha doğrusu, toplam talebe doğrudan ve ilk safhada etki etmez. Bu sebeple, transfer harcamaları niteliğindeki kamu harcamalarının ayrı değerlendirilmesi zarureti vardır.

Transfer harcamalarıyla kamu kesimi, toplam talebe doğrudan değil, fakat ilave satınalma gücü elde eden kişi ve kuruluşların harcamaları ölçüsünde, dolaylı olarak katkıda bulunur. Bir başka ifadeyle, transfer harcamaları tutarında, kullanılabilir gelir artış gösterir. Ekonomideki tüketim harcamaları, kullanılabilir gelir tarafından belirlendiğine göre, transfer harcamalarının etkisi de bu safhada ortaya çıkacaktır. Tüketim harcamalarını kullanılabilir gelirin fonksiyonu olarak alır, milli geliri Y , kullanılabilir geliri Y_d , transfer harcamalarını R , gerçek devlet harcamalarını G ile gösterirsek, toplam arz - toplam talep eşitliğini ve buradan hareketle denge milli gelir seviyesini bulabiliriz:

$$Y = C(Y_d) + I_0 + G$$

$$Y = C_0 + cY_d + I_0 + G$$

$$Y_d = Y + R$$

$$Y = C_0 + cY + cR + I_0 + G$$

$$Y = \frac{1}{1-c} \cdot (C_0 + I_0 + G) + \frac{c}{1-c} \cdot R$$

Son eşitlikten hareketle, transfer harcamalarında meydana gelecek bir artışın milli gelir üzerindeki etkisi,

$$\Delta Y = \frac{c}{1-c} \cdot \Delta R$$

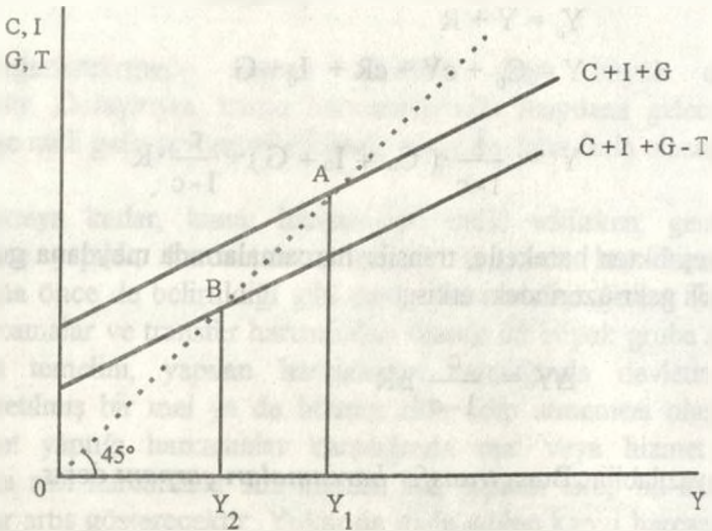
şeklinde yazılabilir. Buna *transfer harcamaları çarpanı* denir.

Yukarıda verilen izahlarda, gerçek kamu harcamaları ile transfer harcamalarının gelir seviyesi üzerinde farklı etkide bulunduğu anlaşılmaktadır. Gerçek harcamaların çoğaltan katsayısı $(1/1-c)$ iken,

transfer harcamalarının çarpan katsayısı $(c/1-c)$ ' dir. Marjinal tüketimiyini ifade eden c değeri, teorik olarak sıfırla bir arasında bulunduğuna göre; transfer harcamalarının, gelir seviyesini artırmakta (veya azaltmakta), reel harcamalara nisbetle daha az etkili olduğu görülmektedir.

2 - Vergilerin Etkisi

Kamu harcamalarının milli gelir üzerindeki etkisi incelenirken, bu harcamaların en büyük kaynağını oluşturan vergi gelirlerinden hiç bahsedilmedi. Halbuki vergi gelirleri bir yönü ile kamu harcamalarını belirlerken, diğer yönüyle ekonomide fertlere intikal eden gelirlerde bir azalmaya yol açar. Bir başka ifadeyle, bir ekonomide vergilerin artması tüketim fonksiyonunu ve dolayısıyla efektif talebi aşağı kaydırarak, denge gelir seviyesinin düşmesine sebep olur. Şekil 105' de görüldüğü gibi, ekonomide tüketim, yatırım ve devlet harcamalarının belirlediği milli gelir seviyesi Y_1 iken, belirli oranda vergi konulması (T), denge milli gelir seviyesini Y_2 ' ye düşürmüştür. Kamu harcamalarının artışı sırasında ileriye doğru işleyen çarpan mekanizması, vergilerin dikkate alınmasında geriye doğru, yani negatif yönde işleyecektir.

Şekil: 105

Şimdi, kamu harcamalarını sabit kabul edip, vergi almanın ekonomideki denge gelir seviyesi üzerindeki etkisini inceleyelim: Daha önce, kamu kesiminin transfer harcamalarıyla, ekonomideki fertlerin kullanılabilir gelirlerini değiştirdiğini belirtmiştik. Vergiler de toplam kullanılabilir gelirler üzerinde benzer, fakat ters yönde işleyen bir etkiye bulunur. Yani, kişilerin faktör gelirlerinden oluşan toplam gelirleri, devletin aldığı vergiler ölçüsünde küçülmektedir. Buna göre, kullanılabilir gelir Y_d ve devletin aldığı vergiler toplamı T ile gösterilirse;

$$Y_d = Y - T$$

eşitliği yazılabilir. Tüketim, kullanılabilir gelirin bir fonksiyonu olarak ele alınırsa, denge şartı;

$$Y = C(Y_d) + I_0 + G$$

$$C = C_0 + c Y_d$$

$$Y = C_0 + c(Y - T) + I_0 + G$$

şeklini alır. Buradan hareketle, denge milli gelir seviyesi;

$$Y = (C_0 + I_0 + G - cT) \cdot \frac{1}{1-c}$$

veya aynı şeyi ifade etmek üzere;

$$Y = \frac{1}{1-c} \cdot (C_0 + I_0 + G) - \frac{c}{1-c} \cdot T$$

şeklinde yazılabilir.

Bu eşitlikte yer alan değişkenlerde bir değişme meydana geldiği takdirde, milli gelirin de değişeceği açıktır. Vergi miktarındaki bir artışın milli gelirdeki etkisi;

$$\Delta Y = -\frac{c}{1-c} \cdot \Delta T$$

şeklinde olacaktır. Buna *vergi çarpanı* denir.

Vergi çarpanı, yukarıda da görüldüğü gibi negatif işaretlidir. Vergi miktarındaki bir azalma, kişilerin harcanabilir gelirlerinde bir artış meydana getirdiği için tüketim harcamaları artmakta, vergilerdeki bir artış ise harcanabilir geliri, dolayısıyla tüketimi azaltmaktadır. Vergi çarpanı, negatif işaretli oluşu dışında, transfer harcamaları çarpanı ile aynı değere sahiptir.

3 - Denk Bütçe Çarpanı

Kamu harcamaları ile vergilerin ekonominin denge milli gelir seviyesine etkisi, önceki bahislerde ayrı ayrı ele alındı. Gerçek kamu harcamaları ile toplam vergi miktarında meydana gelen değişmelerin, milli geliri hem farklı yönde hem de farklı derecede etkilediği belirtildi. Şimdi sıra, bu iki değişkeni birlikte ele alarak, toplam talebe ve oradan milli gelire olan etkilerini incelemeye geldi.

İlk olarak devletin belli miktarda vergi topladığını ve bu miktara eşit bir harcama yaptığını, yani denk bütçe politikası izlediğini varsayalım. Böyle bir politikanın uygulanması halinde, ilk anda, toplam talepte bir değişimin olmayacağı akla gelmektedir. Halbuki durum farklıdır ve milli gelir, harcama miktarı kadar artış göstermektedir.

Bu hususu, tüm değişkenlerin yer aldığı denge milli gelir seviyesini belirleyen eşitlikten hareketle açıklamaya çalışalım. Daha önce ifade edildiği gibi;

$$Y = \frac{1}{1-c} \cdot (C_0 + I_0 + G) - \frac{c}{1-c} \cdot T$$

eşitliği yazılabilir. Burada, bahis konusu olan değişmeler, kamu harcamaları ve vergilerde olduğu için, milli gelirden meydana gelecek değişme;

$$\Delta Y = \frac{1}{1-c} \cdot \Delta G - \frac{c}{1-c} \cdot \Delta T$$

denklemler ile gösterilir. Bu eşitlik;

$$\Delta Y = (\Delta G - c\Delta T) \cdot \frac{1}{1-c}$$

şeklinde de ifade edilebilir. ΔT yerine eşiti olan ΔG yazarsak;

$$\Delta Y = (\Delta G - c\Delta G) \cdot \frac{1}{1-c}$$

$$\Delta Y = \Delta G \cdot (1-c) \cdot \frac{1}{1-c}$$

$$\Delta Y = \Delta G$$

bulunur. Bu sonuç, bir ekonomide kamu harcamalarındaki artışın, vergi toplanarak karşılanması halinde, milli gelir seviyesini harcama (veya toplam vergi) artışı kadar çoğaltacağını ifade etmektedir. Bir başka ifadeyle, *denk bütçe çarpan katsayısı* 1'e eşittir.

Şayet kamu harcamalarındaki artış, vergilerdeki artışı aşıyorsa, yani bütçe açık veriyorsa ($\Delta G > \Delta T$), milli gelirdeki artış kamu harcamalarındaki artıştan daha fazla olur. Bir başka ifadeyle harcama artışının çarpan etkisi 1'den büyük olur.

Aksi halde, devlet harcamalarındaki artış vergilerdeki artıştan daha az ise, yani bütçe fazlası varsa ($\Delta G < \Delta T$), üç değişik sonuçla karşılaşmak mümkündür. Milli gelir artar, aynı kalır veya azalır.

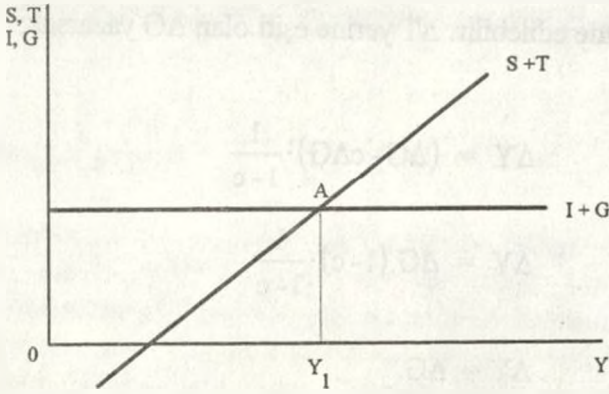
Kamu harcamalarıyla ilgili bu konuyu tamamlarken, bir hususu açıklamak yerinde olacaktır. Bir ekonomide denge milli gelir seviyesinin belirlenmesi için iki şart olduğunu biliyoruz. Birincisi, toplam arz - toplam talep eşitliği, ikincisi ise yatırım - tasarruf eşitliğidir. Kamu kesiminin dahil edilmesiyle ikinci şart yeni bir şekil alır:

$$Y = C + I + G$$

$$Y = C + S + T$$

$$I + G = S + T$$

Devletin de yer aldığı; vergilerin toplandığı ve kamu harcamalarının yapıldığı bir ekonomide; yatırım harcamaları ile kamu harcamaları toplamı, tasarruflar ile vergi gelirleri toplamına eşit olmalıdır (Şekil 106).

Şekil: 106

X - PARA ve BANKA

A - Genel Bilgiler

İnsanların toplu halde yaşamaya başlamasıyla birlikte ihtiyaçların nicelik ve nitelik olarak devamlı artış göstermiştir. Bu ihtiyaçların daha iyi bir şekilde karşılanabilmesi, toplumlarda işbölümü ve uzmanlaşmanın yaygınlaşmasına sebep olmuştur. Bu gelişme sürecinde, her fert kendi ihtiyaçlarını gidermek için üretim yapacağı yerde, üretiminde daha başarılı olduğu malı veya malları daha fazla üreterek, ihtiyacından fazlasını diğer toplum bireylerinin ürettikleriyle değiştirme yolunu seçmiştir. Mübadele adı verilen bu değişimin çıkardığı sorunların giderilebilmesi için, ortak bir değişim aracının kullanılmasına ihtiyaç duyulmuştur. Toplamların kabul ettiği bu ortak değişim aracına para adı verilmiştir.

Ancak, toplumlar bugün bildiğimiz anlamda paralı ekonomiye kolayca ve doğrudan geçememişlerdir. İhtiyaçlarından fazlasını üreten insanlar, ihtiyaç duydukları diğer malları temin etmek için ilk önce, malın mal ile değiştirilmesi, yani aynı mübadele (trampa) yöntemini denemişlerdir. Fakat işbölümü gelişip, insanların mübadele ihtiyacı ve arzusu arttıkça, trampa sisteminin yeterli olmadığı, hatta iktisadi hayatın gelişmesine bazı engeller getirdiği görülmüştür.

Trampanın belli başlı mahzurları şöyle sıralanabilir:

i - Mübadelenin güçlüğünden dolayı, sınırlı sayıda mal üretimine gidilmesi,

ii - Büyük oranda kazançlara ve kayıplara sebep olabilmesi,

iii - Mübadelelerin gerçekleşmesi için alıcı ile satıcının karşılıklı olarak ihtiyaç duydukları mallara sahip olmaları zarureti,

iv - Mübadele edilecek mallar bölünebilir cinsten değilse, taraflar karşılıklı olarak ihtiyaç duydukları mallara sahip olsa bile, alışverişin gerçekleşmemesi,

v - Vadeli alışverişin gelişme gösterememesi,

vi - Malların tasarruf etme amacıyla saklanması ve muhafazasının güçlükler arzemesi.

Yukarıda sayılan sebeplerden dolayı toplumlar, ihtiyaçlarını daha kolay ve daha çeşitli mal ve hizmetlerle karşılamaya imkân vermek üzere, parayı icad etmişler ve kullanmaya başlamışlardır.

Tarihte, bugün için bilinen en eski madeni paranın M.Ö. 2900 yıllarında Hindistan' da kullanıldığı, Aşağı İndus kıyılarında yapılan kazılardan anlaşılmıştır. Ancak, insanoğlu madeni paraları kullanmadan önce takasın güçlüklerini yenmek üzere, çok değişik malları para yerine, mübadele aracı olarak kullanmışlardır. Genel olarak ifade etmek gerekirse avcı toplumlar, avladıkları hayvanların derilerini, boynuzlarını; yerleşik hayata geçmiş ziraatle meşgul olan toplumlar, tarımsal ürünleri; göçebe toplumlar ise canlı hayvanları bu amaçla kullanmışlardır.

Fakat, bu maddelerin bozulma, çürüme, bölünebilme problemlerinin yanı sıra taşıma zorluğu, canlı ise beslenmesi ve ölümü, bolladığı zaman aniden değer kaybına uğraması gibi hususlar, para olarak kullanımını nisbeten engellemekteydi.

Para olarak kullanılan malın, mübadele fonksiyonunu iyi başarabilmesi için; dayanıklı, homojen, küçük parçalara bölünebilir, kolaylıkla nakledilebilir ve taşınabilir özelliklere sahip olması yanında, kıymet ölçüsü fonksiyonunu iyi görebilmesi için kıymetinin nisbeten istikrarlı olması gerekir. Bu vasıflar metallerde, metaller içinde de daha çok altın ile gümüş gibi kıymetli metallerde bulunduğu için, para tarihinin ikinci döneminde metal para sistemine geçilmiştir. Roma İmparatorluğunda gümüş para, Bizans İmparatorluğunda altın para sistemi uygulanmıştır. Osmanlı İmparatorluğunda ilk olarak 1327'de Orhan Gazi tarafından gümüş sikke para olarak tedavüle sürülmüş, Fatih döneminde de altın paraya geçilmiştir. Birinci dünya savaşına kadar dünyada, kıymetli madenlerden özellikle altına dayalı para sistemi geçerli olmuştur.

Altın uzun süre para olarak kullanılmasına rağmen, altın paraların da bazı mahzurları ortaya çıkmıştır. Çalınması ihtimali, taşınması zorluğu, temininin güçlüğü gibi hususlar para alanında yeni gelişmeleri beraberinde getirmiş ve piyasaya yüzde yüz karşılığı olan altın sertifikaları çıkarılmıştır. Bu sertifikalar piyasada para olarak tedavül etmiştir. Daha sonra, daha düşük oranda karşılığı olan ve hatta hiç karşılığı olmayan sertifikaların para olarak kullanıldığı bilinmektedir. Para alanındaki son gelişmeler ise devletlerin para piyasasına müdahale ederek, genellikle merkez bankaları aracılığı ile altın karşılığı olmayan ve kanunen kabulü zorunlu olan kağıt paraları piyasaya sürmesi şeklinde olmuştur.

Zamanımızda kullanılan kağıt paralar, karşılıkları olmayan, değerini kanundan alan, tedavülde kullanılması ve kabulü zorunlu olan paralardır.

B - Paranın İktisadi Hayattaki Rolü

Yukarıda ifade edildiği gibi insanoğlu, aynı mübadelenin güçlüklerini yenmek için parayı âdeta zorunlu olarak icat etmiş ve kullanmaya başlamıştır. Böylece, ekonomik hayatın yapısını ve gelişimini önemli ölçüde değiştirmiştir. Nitekim, bugün yeryüzünde bulunan çeşitli

ekonomik sistemlerin hangisi ele alınır alınır, hepsinin ilk dikkati çeken özelliği "paralı ekonomi" olmalıdır.

Bugün ekonomik hayatta üretimin artırılabilmesi, piyasanın genişliğine ve alışveriş imkânlarına bağlıdır. Bu hususları etkileyen en önemli faktörlerden biri değişim metodu olduğuna göre, "paralı değişim" yönteminin ekonomi üzerindeki tesirinin ne kadar etkili olabileceği kolayca kestirilebilir. Bir başka ifadeyle, şayet insanoğlu aynı mübadele sistemini sürdürseydi, ne toplum içindeki işbölümü ve ihtisaslaşma bugünkü kadar ileriye götürülebilirdi, ne de üretimde geniş çapta sermaye kullanılmasını gerektiren modern üretim yöntemlerine başvurulabilirdi. Paralı ekonomiye geçmekle insanoğlu, sınırlı miktarda alışveriş yapmaktan ve dolayısıyla düşük seviyede bir üretimi sürdürmekten kurtulmuş, refah seviyesini hızlı bir şekilde artırmıştır.

Buna ilave olarak, bugün paranın ekonomik hayattaki önemi o kadar artmıştır ki, zamanımızda para artık sadece mal değişimini kolaylaştıran basit bir araçtan ibaret olmayıp, bütün ekonomik faaliyetleri etkileyen ve bazen bunları temelinden değiştiren aktif bir varlık haline gelmiştir.

Bu durum, diğer mal ve hizmetlere nispetle paranın sahip olduğu bir takım özelliklerden kaynaklanmaktadır. Bu özellikler;

i - Paranın toplumda herkes tarafından kabul edilmesi,

ii - Sınırsız sürüm kuvvetine haiz olması,

iii - Satılma gücünü likid (hazır) durumda tutmaya imkân vermesi, şeklinde ifade edilebilir.

Paranın iktisadi hayattaki rolü hususundaki bu genel açıklamadan sonra, daha sistematik bir şekilde konuyu izah etmek için paranın fonksiyonlarını açıklayabiliriz. Ancak, daha önce paranın bir tarifini yapmak uygun olacaktır. Bilindiği gibi para, bir toplumda herkes tarafından kabul edilen ortak değer ölçüsü ve mübadele vasıtası olarak tarif edilebilir. Bu tarifte, paranın iki temel (asli) fonksiyonu belirtilmektedir. Paranın iki asli fonksiyonuna tabi olarak ortaya çıkan ilave fonksiyonları da vardır. Topluca ifade etmek gerekirse, paranın fonksiyonları;

i - Mübadele aracı olması,

ii - Değer ölçüsü olması,

iii - Tasarruf aracı olması ve

iv - Borç ödeme aracı olması, şeklinde sıralanabilir.

1 - Para Bir Mübadele Aracıdır

Paranın en önemli fonksiyonu, bir ödeme aracı olmasıdır. Para satınalma gücünün sembolüdür. Paranın herkes tarafından tereddütsüzce kabul edilmesi, sahiplerine kullanmaya hazır satınalma gücü temin etmesindedir. Nitekim günümüz ekonomilerinde, mübadelelerin kolaylıkla yapıldığı bilinmektedir. Fertler, bugünkü veya gelecekteki ihtiyaçlarını para aracılığıyla kolayca temin edebilmekte, sahip olduğu malı satıp, paraya çevirebilmekte ve bununla ihtiyacı olan malları satın alabilmektedir. Kısaca para, mal ve hizmetlerin alınmasında, satılmasında mübadeleyi kolaylaştıran bir araçtır.

2 - Para Bir Değer Ölçüsüdür

İktisadi bir kıymet ifade eden mal ve hizmetlerin değeri, para ile ifade edilmektedir. Nasıl ki zamanın, uzunluğun, ağırlığın bir ölçüsü varsa, değerli olan mal ve hizmetlerin de bir ölçüsü olması zarureti vardır. Ekonomik hayatta herhangi bir malın, müşterek değer ölçüsü olarak kullanılması, malların değerini mukayese etmeye imkân vermekte ve mübadeleyi son derece kolaylaştırmaktadır. Malların değeri birim fiyatı ile ifade edilmektedir. Bir başka ifade ile fiyat mekanizması, para hesabı üzerine kurulmuştur. Para, bütün mal ve hizmetlerin değerinin ölçüldüğü ortak bir ölçü birimi olarak, iktisadi hayatı son derece kolaylaştırmıştır.

Satınalma gücü kesin ve açık olarak bilinen herhangi bir mübadele aracı, değer ölçüsü olarak kullanılabilir. Bu sebeple, para olarak kullanılan nesnelerin üzerine değerinin yazılması gerekmektedir. Değer ölçüsü olarak fonksiyon ifade etmesi bakımından, kağıt paralar ile madeni paralar arasında bir fark yoktur. Yeter ki paraya atfedilen resmi değeri ile

satınalma gücü arasında bir uyum bulunsun, yani kıymetini muhafaza etsin.

3 - Para Bir Tasarruf Aracıdır

Paranın önemli bir başka fonksiyonu, bir değer saklama vasıtası, yani bir tasarruf aracı olmasıdır. Paranın bu fonksiyonu, mübadele aracı olmasının bir neticesidir. Paranın mübadele aracı olması, herhangi bir anda, herhangi bir malı satın alabilmesi, yani daima bir kıymet taşıması demektir. Buna göre para biriktirmek, satınalma gücünü muhafaza etmek manasına gelmektedir. Bir başka ifadeyle para, mevcut bir değer zaman içinde, bugünden geleceğe taşınmasını ve saklanmasını mümkün kılmaktadır.

Bilindiği gibi ekonomik hayatta fertler ve kurumlar yalnız günlük harcamaları için para kullanmazlar. Gelir ve servetlerinin bir kısmını likit durumda, yani kullanmaya hazır satınalma gücü olarak tutarlar. Para değerinin istikrarı, likit tasarruf aracı fonksiyonunu gerçekleştirebilmesini önemli ölçüde etkilemektedir.

4 - Para Bir Borç Ödeme Aracıdır

Paranın ilk iki fonksiyonunun tabii bir sonucu olarak ortaya çıkan bir fonksiyonu da borç ödeme aracı olmasıdır. Bilindiği gibi devletler, çıkarmış oldukları kanunlarla sınırları dahilinde kendi milli paralarına, sadece günlük kullanımda değil, gelecek dönemlerde de ödemelerde kullanması imkânını vermişlerdir. Böylece, borçlu - alacaklı ilişkilerinde, kanuni ödeme aracı olarak para kullanılmakta ve vadeli alım - satım işleri ise ekonomilerde önemli boyutlara ulaşmaktadır.

Bunlara ilaveten ekonomideki fertler ve kurumlar, ihtiyaçlarını gidermek için borçlanabilirler. Borçların belli vadeler sonunda ödenmesi ve vadeye göre faiz yürütülmesi ancak para sayesinde, kolaylıkla ve yaygın bir şekilde mümkün olmaktadır. Bir başka ifadeyle para, borçları ve ileride ödenecek meblağları tespit eden bir araç fonksiyonunu da görmektedir.

Elbette paranın bu fonksiyonunu yerine getirmesi, değerinin istikrarlı olması ile yakından alakalıdır.

C - Para Çeşitleri .

Para çeşitleri, değişik şekilde tasnif edilerek açıklanabilmektedir. Ancak, bu bahis içinde konuyu fazla uzatmamak için, paranın tasnif şekillerinden ziyade çeşitleri üzerinde durulacaktır. Bunun için, en yaygın izah şekline uygun olarak konu açıklanmaya çalışılacaktır. Bu bakış açısına göre para çeşitleri; mal para, temsili para, ufaklık para, kağıt para ve kaydı para olarak sıralanabilir.

1 - Mal Para

Mal para ile daha ziyade altın ve gümüş paralar kastedilmektedir. Bu çeşit paralarda, paranın kendi öz kıymeti, yani yapıldığı metalin değeri, temsil ettiği satınalma gücüne hemen hemen eşittir. Bir başka ifadeyle, reel değeri ile nominal değerleri eşit olan paralara mal para denir. Piyasada tedavül eden, mal para niteliğindeki altın veya gümüş paralar (sikkeler) eritilince, elde edilen madenin piyasa değeri, o madenin para olarak ifade ettiği nominal satınalma gücüne çok yakın olmaktadır.

2 - Temsili Para

Gerektiğinde altın veya gümüşe çevrilebilen ödeme vasıtalarına temsili para denir. Temsili paralar genel olarak altın ve gümüş sertifikalar ile banknotlar olarak ikiye ayrılır.

Altın ve gümüşten yapılan paraların tedavül ettiği dönemlerde, bu paraların saklanması, taşınması ve korunması çok önem taşıyordu. Bu paralara sahip olanlar, çeşitli tehlikelere karşı paralarını koruyabilmek için bunları sarraflara emanet bırakabiliyordu. Sarraflar da, altın veya gümüş liralının kendilerine emanet edildiğini gösterir bir belge veriyordu. Üzerinde yazılı miktarda ve ayarda altın veya gümüş parayı temsil eden, gerektiğinde altın veya gümüş liraya çevrilebilen bu vesikalara, altın

sertifikası veya gümüş sertifikası denir. Yüzde yüz karşılığı olan bu sertifikalar, piyasada para olarak uzun süre tedavül etmiştir.

Altın ve gümüş sertifikalarının piyasada tedavül ettiği dönemlerde, sarraflar altın ve gümüş sikkeler karşılığı olarak verdikleri sertifikaların belli bir oranda kendilerine geri döndüğünü ve karşılıklarının istendiğini fark etmişler. Bunun üzerine, başkalarına ait olan altın ve gümüşlerin bir kısmını kasa ihtiyatı olarak tutup, geri kalanını kısa vadeli borç vermeye başlamışlar ve faiz geliri sağlamışlardır. Bu konuda daha ileri giden sarraflar, atıl duran mevduatı değil, karşılığı olmayan sertifikalar düzenleyerek piyasaya sürmüşlerdir. Böylece piyasada, sarrafların kasalarında muhafaza ettikleri sikkelerden daha fazla değerde sertifika, piyasada tedavül etmeye başlamıştır. İşte sarraflar tarafından çıkarılan ve karşılığı olmayan bu sertifikalara "banknot" adı verilir.

17. yüzyılda İtalya ve İngiltere' de ortaya çıkan banknotlar, bir müddet piyasada işlem görmüş, karşılığı istendiğinde sarraflar ve kuyumcular tarafından altın ve gümüş liralarla değiştirildiği sürece de devletin bir müdahalesi olmamıştır.

Ancak, banknot çıkarma imkânlarının sarraflara, kuyumculara ve kıymetli madenleri koruyan kişilere tanınmış olması, bu sistemin bir süre sonra dejenere olmasına yol açmıştır. Kendilerine emanet bırakılan kıymetli madenlerden çok daha fazla değerde sertifika çıkarmaları, piyasadaki düzenin bozulmasına ve para arzının aşırı şekilde artmasına yol açmıştır. Neticede, bu banknotların karşılığı istenildiğinde, sarraflar tarafından ödenememiş ve hükümetler para piyasasına müdahale etmek zorunda kalmışlardır.

3 - Kağıt Para

Devletlerin para piyasalarına müdahale etmeleri, merkez bankalarını kurmaları şeklinde ortaya çıkmıştır. Yüzde yüz altın karşılığı olan merkez bankası banknotları çıkararak özel banknotları ortadan kaldırmışlardır. Böylece para, devlet tarafından teminat altına alınmıştır.

Yüzde yüz altın karşılığı olan merkez bankası banknotlarından sonra para alanındaki gelişmeler, devletleri kağıt paralara doğru götürmüştür.

Kağıt para, altın veya gümüşle değiştirmeyi taahhüt etmeksizin devletin tedavüle çıkarmış olduğu bir ödeme vasıtasıdır. Kağıt paranın kanunen kabul mecburiyeti vardır. Bir başka ifadeyle devletler, alışverişlerde ve borç alacak ilişkilerinde kağıt paranın kullanılmasını ve kabul edilmesini mecbur tutmuşlardır.

1914 yılından itibaren kullanılmaya başlanan kağıt paraların maddi değeri kâğıdın maliyetine eşit, fakat satınalma gücü çok yüksek olan ve tedavülü devlet tarafından mecburi kılınan bir para çeşididir. Kağıt paraların değerleri, üzerlerinde yazılı nominal değerlerdir.

Kağıt paranın miktarı, fiyat istikrarını bozmayacak şekilde ayarlanırsa kıymetli madenler kadar iyi iş görür. Kağıt paranın en olumsuz tarafı kolayca çoğaltılarak, enflasyona sebebiyet vermesidir. Bununla birlikte kağıt para ihtiyacı ve bu ihtiyaç miktarındaki gelişmeye uygun olarak kağıt para miktarını ayarlamak mümkündür. Bu hususta merkez bankası konusu işlenirken ilave bilgi verilecektir.

4 - Ufaklık Para (Bozuk Para)

Bu tip paralar, küçük ve kesirli ödemelerde kullanılmak üzere basılır. Bu paraların madeni değeri ile üzerinde yazılı nominal değeri arasında, nominal değer lehine büyük fark vardır. Bu sebeple bozuk para da denir.

Ufaklık paranın fonksiyonu, asıl paraya (kağıt paraya) yardımcı olarak, iktisadi hayata kolaylık sağlamaktır. Bu paraların kanuni tedavül mecburiyeti de sınırlıdır. Ayrıca, ufaklık paranın toplam para stoku içindeki nisbi önemi çok azdır. Bu paralar hazine tarafından piyasaya sürülür, madeni değeri ile nominal değeri arasındaki fark devlete gelir kaydedilir.

5 - Kaydi Para

Günümüzde satınalma gücünü temsil eden paralar, sadece madeni ve kağıt paralardan ibaret değildir. Bankalar sistemi tarafından meydana getirilen, efektif olmamakla birlikte satınalma gücünü temsil eden bir başka para türü vardır ki, buna kaydi para veya banka parası denir.

Bilindiği gibi bugün, nakit para kullanılmaksızın bir çok ödeme yapılabilmektedir. Yani nakit paranın el değiştirmesine lüzum kalmadan bankalarda mevcut olan paraları hesaptan hesaba nakletmek suretiyle ödemeler gerçekleştirilmektedir. Fertler veya işletmeler bankalardaki mevduatları üzerinde istedikleri gibi tasarruf hakkına sahip olduklarından, bu paraları arzularına göre çek yazarak harcayabilirler.

Bu tip muamelelere kaydi para denilmesine sebep, satınalma gücü transferlerinin kayıtlara işlenmek suretiyle gerçekleştirilmesidir. Bir başka ifadeyle kaydi para, çek vasıtasıyla, mevduatın bir hesaptan diğer bir hesaba devredilmesi suretiyle tedavül eder. Mevduatın kayıt yoluyla tedavülünü sağlayan araç çek olmaktadır. Bu durumda, çek ile ödemelerin yaygın şekilde yapıldığı ülkelerde kaydi paranın önemi de çok artmaktadır.

Bankacılık sisteminin kaydi para sağlamasını şöyle izah etmek mümkündür: Bilindiği gibi mevduat, bankaların fertlere borcu demektir. Bankalarda mevduat iki şekilde teşekkül eder. Birincisi, müşterilerin bankalara para yatırmasıdır. İkincisi ise, bankaların müşterilerine kredi açmalarıdır. Bu kredi nakit olarak çekilmediği takdirde, banka, müşterilerine açtığı kredi miktarınca borçlanmış olur. Bankaların, özellikle kredi açmak suretiyle mevduat meydana getirme hususunda büyük bir esnekliğe sahip olduğunu ve bu yolla para hacmini önemli ölçüde artırabileceğini söylemek mümkündür.

Ancak, bankaların kredi tahsis ederek ve bunu çeke tabi vadesiz mevduat hesabı açarak işlettikleri sistemle, kaydi para arzını sınırsız bir şekilde artırma imkânları yoktur. Ayrıca olmaması da gerekir. Bunu temin eden mekanizma, bankaların mevduatları mukabilinde belli nisbette bir karşılık (ihtiyat) bulundurmaları mecburiyetinde olmasıdır. Bankaların mevduatları ile açtıkları toplam krediler arasındaki bu karşılık oranı, çoğu ülkelerde örneğin Türkiye' de kanunla tayin ve tespit edilmiştir. Bu karşılık oranı bankalar sisteminin toplam mevduat limitini tayin eder.

Bu açıklamadan sonra, ödemelerin tamamının çekle yapıldığı hayali bir örnekle, banka sistemine yatırılan 100 milyon liralık bir mevduatın kendisinin kaç katı bir mevduat artışına sebep olacağını inceleyelim. Kanuni karşılık oranı % 20 olsun.

Bir bankaya yatırılan 100 milyon liranın 20 milyon lirası ihtiyat olarak ayrılacak, kalan 80 milyon lira kredi olarak verilecektir. Alınan kredinin banka sistemi dışına çıkmadığını kabul edersek, bu krediyi alan şahıs bankada bir mevduat hesabı açtıracaktır. Bu sefer banka bu 80 milyon liranın % 20' si olan 16 milyon lirayı karşılık olarak ayırdıktan sonra geri kalan 64 milyon lirayı bir başka müşteriye borç verecektir. Bu yeni müşteri de öncekiler gibi hareket ettiği takdirde, bankadaki mevduat 64 milyon lira daha artacak ve bu mevduatın % 20' si kanuni karşılık olarak ayrıldıktan sonra geri kalan miktar bir başka müşteriye ikraz edilecek ve bu işleyiş devam edip gidecektir. Neticede mevduat toplamı 500 milyon, kanuni karşılık toplamı 100 milyon ve kredi toplamı da 400 milyon lira olacaktır.

Aşağıdaki tabloda, sistemin dönemler itibarıyla nasıl işlediği görülmektedir.

<u>Dönemler</u>	<u>Mevduat Miktarı</u>	<u>İhtiyat Miktarı</u>	<u>Kredi Miktarı</u>
1	100,0	20,0	80,0
2	80,0	16,0	64,0
3	64,0	12,8	51,2
4	51,2	10,3	40,9
5	40,9	8,2	32,7
6	32,7	6,5	26,2
.	.	.	.
.	.	.	.
n	.	.	.
	500,0	100,0	400,0

Bu basit örnek yerine, daha karmaşık olan gerçek hayattaki durum, esas olarak çok farklı değildir. Bir banka yerine birden çok banka olması, bir banka tarafından açılan kredinin nakit olarak çekilip, bir başka bankaya yatırılması, sistemin işleyişine engel teşkil etmemektedir. Ancak, bankalardan çekilen paranın kısmen veya tamamen banka sistemi dışında kalması halinde, kaydi para sağlanması sistemi o noktadan sonra duracaktır.

Yukarıda verilen örnekte de görüldüğü gibi bankalar, ilave satınalma gücü sağlamaktadır. Bir ekonomideki banka parasının veya kaydı paranın miktarı; i - ülke halkının gelirlerini hangi oranda mevduat ve nakit olarak bulundurdıklarına, ii - ülkedeki toplam banknot miktarına ve iii - daha ziyade kanuni karşılık nisbetine bağlı olarak değişecektir.

Halkın sahip olduğu parayı nakit ve mevduat olarak tutma tercihlerine pek müdahale edilemediğinden, banknot ihracının ve karşılık nisbetinin ayarlanması suretiyle banka parasının miktarı kontrol edilmektedir.

Karşılık nisbetindeki değişimle banka parası miktarındaki değişim, kısaca şöyle ifade edilebilir: Yukarıdaki örnekte görüldüğü gibi karşılık nisbeti % 20 iken, 100 milyon liralık karşılığa mukabil 500 milyon liralık mevduat sağlanmaktadır. Karşılık nisbeti % 25' e çıkarılırsa toplam mevduat 400 milyon, karşılık nisbeti % 10' a indirilince bir milyar kaydı para sağlanmaktadır. Karşılık nisbeti küçüldükçe kaydı para arz etme imkânı artacaktır. Şayet karşılık nisbeti sıfır olursa, banka sisteminin kaydı para arzını artırma imkânı, teorik olarak sonsuz olacaktır.

D - Para Arzı ve Talebi

I - Para Arzı

Bir ülkede, belli bir dönemde mevcut ödeme araçlarının toplamına para arzı denir. Para arzı yerine "para stoku" deyiminin kullanıldığı da görülmektedir. Para arzı ile mal ve hizmet arzı arasında bazı farklar vardır. Bilindiği gibi mal ve hizmetlerin arzı, fiyata bağlı olarak değişirken; para arzı, para otoriteleri tarafından belirlenir. Buna ilave olarak, mal ve hizmetler tüketildiklerinden dolayı, devamlı olarak üretilip piyasalara arz edilmeleri gerekir. Paranın doğrudan tüketilmesi ve bu sebeple ortadan kalkması söz konusu olmadığı için arzının sürekli çoğaltılması da gerekmemektedir. Başka bir ifadeyle, mal ve hizmetlerin arzı bir akımı ifade ederken, para arzı ise bir stoku ifade etmektedir.

Bir ülkede kanunen geçerli ödeme araçlarının toplamı para arzı olarak ifade edildiğine göre, ülkede geçerli para sistemine bağlı olarak para arzına dahil edilecek ödeme araçları da farklı olacaktır. Bununla birlikte

günümüzde, hakim para sistemi, kağıt para sistemidir. Bu sistemde de çok sayıda para arzı tanımı vardır ve devamlı değişme göstermektedir.

Genel olarak ifade etmek gerekirse, kağıt para sistemlerinde para arzına dahil edilecek para çeşitleri; kağıt paralar, ufaklık paralar ve kaydı paralardan meydana gelmektedir. Para arzının hesabında ise bu sayılan paraların toplamından, bankaların mevduatlarına karşılık kasa ihtiyacı olarak ayırdıkları (ankes) miktarını düşmek gerekecektir. Bu durumda;

Para arzı = kağıt para + ufaklık para + kaydı para - bankaların kasa ihtiyacı

olarak formüle edilebilmektedir. Bu şekilde hesaplanan, yani dolaşımdaki paraya vadesiz mevduatın ilavesiyle bulunan toplama, dar anlamda para arzı denmektedir.

Tablo: 34 - Para Arzı

(Milvar TL.)

	1986	1993
Emisyon	1.962,4	62.627,9
Banka Kasaları (-)	312,6	8.694,9
Tedavüldeki Para	1.649,8	53.933,0
Vadesiz Mevduat	2.526,5	62.307,0
Merkez Bankası Mevduatı	15,8	126,0
M1 (dar tanım) Para Arzı	4.192,1	116.366,0
Vadeli Mevduat	6.530,3	151.697,0
M2 (geniş tanım) Para Arzı	10.722,4	268.063,0
Yurtiçi Döviz Tevdiat Hesapları	1.653,2	238.574,0
M2Y (yeni tanım) Para Arzı	12.375,6	506.637,0
Resmi Mevduat	1.018,8	14.614,0
M3A (M2 + Resmi Mevduat) Para Arzı	11.741,2	282.677,0
Merkez Bankasındaki Diğer Mevduat	149,3	6.372,0
M3 Para Arzı	11.890,5	289.049,0

Kaynak: T.C. Merkez Bankası, Aylık İstatistik Bülteni, Ocak 1994, s. 22 - 23.

Burada belirtilmesi gereken bir başka husus, çek' e tabi vadesiz mevduat dışındaki bazı mevduat türleri ile taşınabilir değerlerin durumudur. Bilindiği gibi bu değerler asli para kadar olmamakla birlikte yine de para fonksiyonunu görebilmektedirler. Bunlara para benzeri likiditeler denir. Hazine bonoları, devlet tahvilleri, bankalardaki vadeli mevduat para benzeri likidite sayılan değerlerin başlıcalarıdır. Vadeli mevduata ilave olarak diğer para benzeri likiditelerin para arzı hesabına dahil edilmesiyle daha geniş kapsamlı para arzı tanımları da yapılabilmektedir.

Bir fikir vermek üzere, tablo 34' de, son yıllarda Türkiye' de dar ve geniş kapsamlı tanıma göre para arzı değerleri verilmiştir.

2 - Para Talebi

Bir ekonomide, kişilerin ve kurumların belli bir dönemde yanlarında tutmak istedikleri para miktarına para talebi denir. Bu tarife göre, kişi ve kurumların belirli bir anda fiilen yanlarında bulundurdukları paraların tümü toplam para talebini verir. Bu durumda bir ülkenin toplam para talebini kişilerin para talebi, teşebbüslerin (devlet dahil) para talebi ve bankaların para talebi teşkil edecektir. Talep edilen para miktarı, tanım gereği, her zaman para arzına eşittir.

Paranın talep edilmesi, diğer mal ve hizmetlerde olduğu gibi, esas olarak temin edeceği faydaya bağlı olmaktadır. Bilindiği gibi mal ve hizmetler, tüketim yoluyla ihtiyaçların karşılanması, üretim faktörleri ise bir hasıla bırakması amacıyla talep edilir. Para talep edilmesi de bir yönüyle bununla ilgili olup, yanında bulundurana bir likidite faydası temin etmektedir. Bilindiği gibi para, mübadele aracı olması sebebiyle mal ve hizmetler ile üretim faktörlerinin satın alınmasına imkân verir. Ancak, para her zaman sadece bu sebeple talep edilmez. Buna ilave olarak, para bizzat kendisi için de talep edilir. Zira para, bir değer saklama aracı olarak, servetin biriktirilmesine imkân vermektedir. Diğer malların ve bazı kıymetli evrakın da servet biriktirme vasıtası olarak kullanılması mümkün iken, servetin bir kısmının para şeklinde muhafaza edilmek istenmesinin sebebi ise paranın her an kullanılmaya hazır satınalma gücü özelliğine sahip olmasıdır. Bu özelliğe, daha önce ifade edildiği gibi, paranın likiditesi denir. Hazır satınalma gücüne sahip olması, paranın özel

faýdasını temsil eder ve aynı zamanda onun özel talep konusu olmasını açıklar.

Para talebi, genel kabul gören görüşe göre, üç sebebe (saıke) bağlı olarak açıklanabilmektedir:

a - Muamele (İşlem) Sebebi

Halkın günlük ihtiyaçlarını karşılamak, kurum ve kuruluşların cari işlemlerini ve görevlerini yapmak maksadıyla hazır olarak yanlarında tutmak istedikleri para miktarı, muamele saikiyle para talebini ifade etmektedir.

Kişi ve kurumların muamele sebebiyle yanlarında bulundurmak istedikleri paranın miktarı; gelirlere, gelirlerin ele geçişi ile harcama tarihleri arasındaki zaman farkına, gelirlerin düzenli olarak elde edilip edilmemesine ve fiyatlara göre değişme gösterecektir.

Bir kimse alış veriş yaparken hergün eline yeniden para geçeceğinden emin ise, işlem saiki ile para talebi az olacaktır. Diğer taraftan, gelir büyüdükçe ve gelirlerin elde edilmiş süresi uzadıkça muamele saiki ile tutulmak istenen para miktarı artacaktır.

Kısaca ifade etmek gerekirse; kişilerin gelir seviyesi artarsa, gelirlerin elde edilmiş süresi uzarsa, gelirin elde edilmesi belirsizleşirse, fiyatlar artış yönünde değişirse, muamele sebebiyle para talebi artacak demektir. Aksi hallerde, muamele sebebiyle para talebinin azalacağı açıktır.

b - İhtiyat Sebebi

Kişi ve kurumlar, sadece muamele sebebiyle değil, buna ilave olarak geleceğin belirsiz olması nedeniyle hastalık, kaza ve benzeri beklenmedik durumlara karşı hazırlıklı olmak üzere ihtiyaten bir miktar parayı yanlarında hazır tutmak isterler.

İhtiyat motifi ile talep edilen paranın miktarı gelir seviyesine, kişilerin psikolojik yapısına ve içinde yaşadığı sosyal organizasyonun gelişme seviyesine ve konjonktür hareketlerine bağlıdır.

Kişiler kötümser, güven duyguları gelişmemiş, aile bağları zayıflamış ise ihtiyat sebebiyle daha fazla para talep edeceklerdir. Savaş ihtimalinin kuvvetli olduğu, iktisadi kriz dönemlerinde yine aynı sebeple daha fazla para talep edilecektir. Toplumda sosyal güvenlik kurumları yaygınlaşmış ve her türlü tehlikeyi karşılayacak şekilde gelişme göstermiş, işsizlik sigortası kurulmuş ve işlemekteyse, elbette ihtiyat sebebiyle para talebi nisbi olarak daha az olacaktır.

c - Spekülasyon Sebebi

Gelecek, insana sadece kötü sürprizler değil, beklenmedik kazanç imkânlarını da hazırlayabilir ve insanların bu imkânlardan yararlanabilmesi için buna hazırlıklı olması gerekir. İnsanların önlerine çıkacak fırsatlardan yararlanmak üzere yollarında tuttıkları para miktarı, spekülasyon sebebiyle para talebini açıklar.

Spekülasyondan amaç, kişilerin fiyat değişmelerinden yararlanmak ve malı ucuzken alıp pahalı olduğu zaman satarak aradaki fiyat farkından kâr etmektir. Bu durumda, spekülasyon saiki ile tutulacak para miktarı, fiyat hareketlerine ve gelecek ile ilgili tahminlere bağlı olacaktır. Sanayileşmiş ülkelerde halkın yaptığı spekülasyon daha çok tahvil piyasası ve faiz hadleri ile ilgilidir. Halk paralarını tahvillere veya tahvillerini paraya çevirerek spekülasyon yapmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde ise spekülasyon daha ziyade altın, döviz, arsa ve bina gibi menkul ve gayrimenkuller üzerinde yapılmaktadır.

E - Para Teorileri

Para teorileri, genel olarak ifade edilecek olursa, para kıymetinin, yahut aynı şey demek olan fiyatlar genel seviyesinin nasıl değiştiğini izah etmeye yönelik görüşlerdir. Paranın, başta kıymet ölçüsü ve mübadele aracı olmak üzere fonksiyonlarını görebilmesi için, ilk önce kendi değerinin istikrarlı olması gerekmektedir. Bununla birlikte, çeşitli

sebeplerden dolayı paranın değeri zamanla değişmektedir. Para değerindeki değişimleri izah etmeye yönelik görüşler üç başlık altında toplanabilmektedir. Bu görüşler; miktar teorisi, gelir teorisi ve Keynes' in para teorisidir.

1 - Miktar Teorisi

Miktar teorisi, para teorilerinin en eskisi olup, klasik iktisatçıların para değerindeki değişimleri izah eden görüşleridir. Miktar teorisi, para miktarındaki değişmelerin, doğrudan doğruya ve aynı oranda fiyat değişmelerine sebep olduğunu ileri sürmektedir.

Miktar teorisinin para miktarı ile değeri arasında kurmuş olduğu doğrudan ilişki, iki kabule dayanmaktadır. Bu kabuller; *i* - paranın sadece mübadelelerde kullanılmak üzere talep edilmekte olması ve *ii* - para miktarındaki değişmelerin istihsal ve istihdam seviyesine tesir etmemesi, yani ekonominin tam istihdam seviyesinde bulunmasıdır.

Miktar teorisi, ancak yukarıda belirtilen varsayımların gerçekleşmesi halinde doğru sonuçlar verecektir. Bununla birlikte, bu varsayımların sınırları dışına çıktığında da, para miktarındaki değişmeler fiyatlara etki edecektir. Ancak bu etki elbette aynı oranda olmayacaktır.

Miktar teorisi, muamele yaklaşımı ve para tutumu yaklaşımı olarak başlıca iki görüş etrafında gelişmiştir.

a - Miktar Teorisinin Muamele Tipi

Miktar teorisinin muamele tipi, aynı zamanda bu teorinin ilk şeklidir. Muamele yaklaşımı, en açık şekilde İ. Fisher tarafından ele alınmış ve geliştirilmiştir. Fisher, miktar teorisini açıklamak için mübadele denklemi adını verdiği aşağıdaki eşitlikten faydalanmıştır.

$$M \cdot V = P \cdot T$$

Bu eşitlikte yer alan; M: Para miktarını,
V: Paranın muamele süratini,
P : Fiyatlar genel seviyesini,
T : İşlem hacmini

göstermektedir.

Denklemden yer alan sembollerin manasını bu şekilde tarif edince, denklemin mutlaka doğru olacağı açıktır. Çünkü denklemin sol tarafı, bir ekonomide belli bir devrede yapılmış olan ödemeler toplamını, sağ tarafı ise bu ödemelere konu olan muamelelerin kıymetlerinin toplamını vermektedir ki bunlar zorunlu olarak birbirine eşittirler.

Miktar teorisinin muamele tipine göre, genel fiyat seviyesi (P), eşitlikte yer alan diğer üç parametreye (M, V ve T) bağlı olarak değişecektir. Yani, sadece M' deki değil V ve T' deki değişimler de P' yi etkileyecektir. Ancak, miktar teorisine göre bu üç unsur, birbirinden tamamen farklı sebeplere bağlı olarak değişmektedir. Bu unsurlardan paranın muamele süratini (V); halkın ortalama gelir seviyesine, gelirin elde edilmesi süresine ve geliri kullanma alışkanlığı yanında, ekonominin kurumsal yapısına bağlıdır. Bu durumda, paranın muamele süratının olağanüstü haller dışında, önemli bir değişme göstermeyeceği söylenebilir. Ekonomideki işlem hacmi (T) ise; genel olarak ülkedeki üretim faktörlerinin miktarına, niteliğine ve ekonominin teknolojik kapasitesine bağlıdır. Bilindiği gibi kısa dönemde, bu sayılan hususlarda fazla bir değişme olmaz. Ayrıca, klasik teoriye göre, ekonomide tüm kaynaklar tam kullanım halinde bulunduğu için, işlem hacminin önemli bir değişme göstermesine imkân yoktur.

Yukarıda verilen açıklamaya göre, mübadele denkleminde yer alan V ve T parametreleri, kısa dönemde değişmeyecektir. Bu durumda, bir ekonomide fiyatlar genel seviyesine etki edecek bir unsur olarak, paranın miktarı (M) kalmaktadır. Şu halde M' de meydana gelecek değişiklik, doğrudan fiyatlar genel seviyesine (P) yansımaktadır. Bir başka ifadeyle, ekonomide para miktarındaki artışlar, fiyatlar genel seviyesini (P) artırarak, para değerinin düşmesine; para miktarındaki azalmalar ise fiyatların düşmesine ve para değerinin yükselmesine sebep olacaktır.

b - Miktar Teorisinin Para Tutumu Tipi

Miktar teorisinin muamele tipi, insanların ellerinde atıl para stokları tuttukları gerçeğini dikkate almamıştır. Zira, bu teoriye göre para sadece mübadele vasıtası olarak kabul edilmiş ve bir servet şekli olarak talep edilmesi ihmal edilmiştir.

Halbuki, ekonomideki para miktarında bir artış meydana gelmesi halinde, fertlerin ilave parayı ellerinde tutarak, tedavül dışı bırakmaları durumunda P' de herhangi bir değişme olmayacaktır. Yine aynı şekilde, ekonomideki para miktarı azalınca, fertlerin ellerinde tuttukları paralardan azalan kısım kadarını tedavüle çıkarmaları halinde de fiyatlar genel seviyesi (P) etkilenmeyecektir.

Klasik iktisatçılardan bazıları, bu noktayı dikkate alarak, miktar teorisinin para tutumu tipini geliştirmişlerdir. Bunlara göre, paranın değeri, para arz ve talebine bağlıdır. Para talebi sabitken, arzı artarsa para kıymeti düşer ve fiyatlar yükselir. Aksi halde, paranın kıymeti yükselir ve fiyatlar düşer. Cambridge Denklemi adı da verilen miktar teorisinin para tutumu tipi, şöyle formüle edilebilmektedir:

$$M = k \cdot Y$$

Bu denklemde, M para miktarını, Y nakdi milli geliri, k ise halkın elinde tutmak istediği paranın nakdi işlem hacmine oranını ifade etmektedir.

Bir ekonomide para hacmi ve mal arzı aynı kalmak üzere, halkın para talebi artarsa (halk yanında daha çok para tutarsa), harcamalar azalır, fiyat seviyesi düşer ve üretim geriler. Buna karşılık, halk yanında daha az para bulundurmamak isterse, talep artacağı için fiyatlar yükselir ve üretim genişler.

Bir ekonomide bilindiği gibi nakdi milli gelir (Y), fiyatlar genel seviyesi (P) ile işlem hacmi (T) nin çarpımına eşittir. Yani $Y = P \cdot T$ yazılabilir. Bu durumda yukarıdaki denklem;

$$M = k \cdot P \cdot T$$

şeklinde ifade edilebilir. Bu denkleme göre, halkın yanında tutmak istediği para miktarı artarsa, yani k' nın değeri büyürse M ve T sabit kalmak şartıyla fiyatlar düşer. Çünkü talep hacmi daralmıştır. Buna karşılık k değeri küçülürse, talep hacmi genişleyeceği için fiyatlar yükselir.

Bu denklemde yer alan k parametresini basit bir örnekle açıklamak mümkündür. Meselâ, bir toplumda fertlerin yapmayı tasarladıkları işlemler toplamı 100 milyar tutarında ise ve fertler bu işlemleri yapabilmek için ellerinde ortalama olarak 25 milyar lira bulundurmamak temayülünde iseler, bu takdirde ellerinde bulundurmamak istedikleri paraların toplam işlemlere oranı $1/4$ olacaktır. İşte bu oran bize k' nın büyüklüğünü verecektir. Dikkat edilecek olursa, k değeri, yani toplumdaki fertlerin para talebinin işlem hacmine oranı, miktar teorisinin muamele tipinde kullanılan V değerinin tersine eşittir. Şöyle ki, bir toplumda fertler yapmayı tasarladıkları işlemlerin, ortalama olarak $1/4'$ ü oranında parayı yanlarında bulundurmamak isterlerse, bu demektir ki işlemlerin tamamını yapıncaya kadar her para birimi ortalama 4 kere el değiştirecektir. Yani, paranın tedavül hızı 4 olacaktır. Bu durumda, k değeri yerine eşiti olan ($k = 1 / v$) yazılabilir. Yukarıdaki denklemde k' nın yerine eşiti olan değeri yazacak olursak, denklem; $M.V = P.T$ şekline dönecektir.

Teorinin bu şekildeki ifadesinin asıl kıymeti, k' ya atfedilen hususi önemdir. Gerçekten, bu teori taraftarları, fiyatlara etkili olmak bakımından halkın para tutmak arzusundaki (likidite tercihindeki), yani k' daki değişmelere büyük önem vermektedirler. Bu izah tarzının miktar teorisinin bir şekli olarak kabul edilmesinin sebebi, M' deki değişmelerin k' ya tesir etmeyeceği inancıdır. Böyle olunca M' deki değişmelerin, sadece Y (P ve T) ye tesir edeceği, daha doğrusu P' ye tesir edeceği aşikârdır.

Miktar teorisinin bu tipinde de, para miktarındaki değişmeler bir geçiş devresinden sonra, doğrudan doğruya ve aynı oranda fiyatlara intikal etmektedir.

2 - Gelir Teorisi

Gelir teorisine göre, ekonomideki genel fiyat seviyesi, para miktarındaki değişmelere göre değil, gelir veya bu gelirin harcanmasına

bağlı olarak değişir. Gelir ile harcamalar arasındaki yakın ilişkiden dolayı gelir teorisine, masraf teorisi de denmektedir.

Muhtelif sebeplerle gelirden ve dolayısıyla harcamalarda bir artış sağlandığı zaman, tabiatıyla talep artacaktır. Talepte meydana gelen artış yönündeki değişim, üretimi uyaracaktır. Ancak, azalan verim kanununun etkisiyle artan üretimin maliyeti yükselecek ve bu yükseliş, fiyatları artış yönünde etkileyecektir. Neticede, ekonomideki artan fiyatları karşılamak üzere, daha fazla para miktarına ihtiyaç duyulacaktır.

Yukarıda ifade edildiği gibi, gelir teorisi ekonomideki para miktarının artmasını, fiyat artışının bir sonucu olarak görmektedir. Ayrıca, belirtmek gerekir ki, gelir teorisi, para miktarındaki değişimlerin fiyat seviyesine tesir edebileceğini kabul etmektedir. Ancak bu tesir, gelir teorisine göre doğrudan doğruya değil, faiz haddindeki değişimle birlikte harcamalardaki artış yoluyla olabilecektir. Şöyle ki, ekonomideki para miktarı arttığı zaman cari faiz hadleri düşerse, harcamalar artabilir ve bu gelişme fiyat seviyesine tesir eder.

Gelir teorisine açıklanan düşünce;

$$P = \frac{Y}{T}$$

şeklinde formüle edilebilir. Y değeri yerine ($Y = M.V$) yazılabileceğinden yukarıdaki denklem de mübadele denklemine dönüştürülebilir.

3 - Keynes' in Para Teorisi

Yukarıda yapılan açıklamalarda görüldüğü gibi, miktar teorisine göre, para miktarındaki değişimler fiyatlara doğrudan doğruya etki etmekte. gelir teorisine göre para miktarındaki değişimler sebep değil sonuç olup, asıl etki harcamalardan kaynaklanmaktadır. Keynes' in para değeriyle ilgili izahları ise bu iki teorisinin arasında bir yer işgal etmektedir.

Keynes' e göre para miktarındaki değişimler önemlidir. Ancak, para miktarındaki değişimler harcamalara intikal ettiği zaman fiyatlara tesir

eder. Aksi halde para miktarındaki artışın, para değeri üzerinde bir etkisi olmayacaktır.

Bilindiği gibi, bir ekonomide tüketim ve yatırım harcamalarından meydana gelen toplam harcamalar,

- Tüketim temayülüne,
- Faiz haddine ve
- Sermayenin marjinal verimine bağlıdır.

Bu sayılan unsurların herhangi birinde değişme olmadıkça, harcamaların miktarı da değişmeyecektir. Keynes' e göre, para miktarındaki değişmeler, harcamalar üzerinde etkili olan faktörlere tesir ederek, fiyatlar genel seviyelerini değiştirecektir.

Keynes' e göre, para miktarındaki değişmenin fiyatların genel seviyelerine etkisi şöyle olmaktadır. Para miktarındaki bir artış, ekonomideki tüketim eğilimine bağlı olarak, belli bir oranda harcamalara intikal edecektir. Harcamalardaki artışın etkisi fiyatlar ve istihsal miktarı üzerinde olacaktır. Bilindiği gibi, talepteki (harcamalardaki) bir artış, ya tamamen istihsalin genişlemesine, ya tamamen fiyatların yükselmesine, ya da kısmen istihsalin genişlemesine, kısmen de fiyatların yükselmesine sebep olur.

Şayet ekonomi eksik istihdam seviyesinde ise, yani atıl üretim faktörleri mevcutsa, artan talep istihsal artışları ile karşılanabilir ve bu durumda fiyatlar artmaz. Ekonomi tam istihdam seviyesindeyse, talepteki artış, istihsal seviyesi artmayacağından, fiyatların artmasına sebep olacaktır.

Daha sık rastlanan durum ise, ekonomi tam istihdam seviyesinin altında olmakla birlikte, talepteki artış, istihsalin artırılmasıyla karşılanırken, azalan verim kanununun etkisiyle marjinal maliyetler yükselmeye başlar. Böylece, artan talep, bir yandan istihsalin artmasına, diğer yandan fiyatların yükselmesine sebep olur.

F - Para Kıymetindeki Değişmelerin Ekonomiye Tesiri

Klasik iktisatçılar, uzun süre parayı sadece bir mübadele aracı ve değer ölçüsü olarak görmüş ve gerçek hayatta olup biten olayları, yani reel ilişkileri örten bir tül vazifesi gördüğünü, fakat bu ilişkilerin yapısı ve işleyişine etki etmeyeceğini savunmuşlardır.

Halbuki para, gerçek hayatta çok daha önemli fonksiyonlar görmektedir. En başta, sadece mübadele aracı ve değer ölçüsü olarak değil, bir tasarruf aracı olarak kullanılmakta ve ekonomide nakdi akım, sadece reel ilişkilerin bir yansıması olarak kalmayıp, onların bizzat yapısını ve işleyişini değiştiren etkilere sahip bulunmaktadır.

Konuyu biraz daha açıklamak gerekirse, para teorisi ile ilgili görüşler ifade edilirken belirtildiği gibi, para arzındaki değişmeler, toplam harcamalara etki ederek para değerinin değişmesine sebep olmaktadır. Para değerindeki veya fiyatlar genel seviyesindeki değişmeler ise, üretim faktörlerinin gelirleri, üretim seviyesi, istihdam hacmi ve dış ekonomik ilişkiler gibi önemli konular üzerinde, daha çok olumsuz yönde etkili olmaktadır.

Paranın temel fonksiyonlarını yerine getirebilmesi ve yukarıda başlıklar halinde ifade edilen iktisadi konularda menfi gelişmelere sebebiyet vermemesi için, herşeyden önce kendi değerinin istikrarlı olması gereklidir. Şayet para değerinde istikrar olmazsa, iktisadi hayatta belirsizlikler baş göstermeye başlar ve para, asli fonksiyonu olan mübadele fonksiyonunu iyi bir şekilde yerine getiremez. Bu durumun, iktisadi faaliyetlerin hacmi ve yapısı üzerinde olumsuz etkiler yapacağı açıktır.

Buna ilave olarak, para değerinin sürekli değişmesi, bir taraftan mübadele fonksiyonuna ek olarak paranın değer saklama (tasarruf) fonksiyonunun da işlemez hale gelmesine sebep olurken, diğer taraftan gelir ve servetin toplumdaki dağılımının daha da kötüleşmesine yol açar.

Para değerindeki değişmelerin bu çok yönlü ve önemli sonuçları sebebiyle, konunun daha derinliğine incelenmesi ve belirlenmesinde yarar vardır. Para değerinde meydana gelen değişmelerle ilgili olaylar enflasyon, deflasyon, devalüasyon ve revalüasyon başlıkları altında toplanmaktadır.

Paranın lke içindeki değerinin değişmesiyle alâkalı olan ilk iki olay, sırasıyla bu konu içinde incelenecektir.

1 - Enflasyon

Enflasyon, Latince kökenli bir kelime olup, şişme, genişleme anlamına gelmektedir. İktisadi anlamda enflasyon, en yaygın şekilde, fiyatlar genel seviyesinin devamlı yükselmesi olarak tarif edilmektedir. Bu tarif basit olmakla beraber hadisenin en önemli yönünü, yani enflasyon olayının parayla olan ilişkisini ortaya koymaktadır. Bilindiği gibi fiyatlar, mal ve hizmetlerin piyasa değerlerinin parayla ifadesidir. Fiyatların yükselmesi demek, para değerinin düşmesinden başka bir şey değildir. Bu durumda enflasyon, paranın satınalma gücünü kaybetmesinin bir başka şekilde ifadesi olmaktadır.

Yukanda verilen tarif ve kısa açıklamadan sonra, enflasyon konusunda bazı eksik ve yanlış anlamalara kısaca temas etmek uygun olacaktır. Çok defa yüksek fiyat seviyesi enflasyon olarak düşünülmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki enflasyon, fiyatların yüksek seviyede olması değil, fiyatların yükselmekte olmasıdır. Buna göre, fiyatlar çok yüksek olsa bile, şayet istikrara kavuşmuşsa, bu durumda artık enflasyondan bahsedilemez. Ayrıca, her fiyat yükselmesinin de enflasyon anlamına gelmeyeceğini belirtmek gerekmektedir. Fiyat artışının enflasyon olarak ifade edilebilmesi için, bu artışın genel ve sürekli olması gerekir.

Bu sebeple, kısmi fiyat artışları, kesin bir enflasyon işareti anlamına gelmez. Bazen de enflasyon fertlerin satınalma glerinin azalması şeklinde düşünülür. Böyle düşünenler, şayet gelirler de fiyatlar oranında artarsa, enflasyondan bahsedilmeyeceğini iddia ederler. Bu düşünce tarzı, enflasyonun sadece bir tesirini gözönüne aldığı için hatalıdır. nk bu durumda, ortadan kaldırılan enflasyon değil, enflasyonun gelir seviyeleri üzerindeki menfi etkisidir. Ekonomide fiyatlar genel seviyesi devamlı olarak yükseliyorsa, gelirler bu artışa paralel olarak artsa bile, iktisadi istikrarsızlık ortadan kalkmayacaktır. Para, bazı fonksiyonlarını tam olarak göremeyecek, ekonominin dış dengeleri bozulacaktır.

Bir başka yanlış anlama, enflasyonun para şişkinliği şeklinde tarif edilmesiyle ortaya çıkmaktadır. Enflasyonu bu şekilde tarif edenlerin

maksadı, ekonomideki toplam talebin arzdan fazla olduğuna işaret etmektedir. Böyle bir durum, ekonomide enflasyonist bir ortamın varlığını göstermektedir. Ancak, para teorileri işlenirken belirtildiği gibi, para arzındaki her artış, her zaman harcamaların artmasına ve neticede enflasyona sebebiyet vermeyebilir.

a - Enflasyon Çeşitleri

Enflasyonu, sebeplerine göre talep enflasyonu ve maliyet enflasyonu olarak iki gruba ayırmak mümkündür.

i - Talep Enflasyonu

En çok rastlanan enflasyon tipi, talep enflasyonudur. Bir ekonomide, harcamalar ve ihracat toplamının istihsal ve ithalat tutarını aşması, talep enflasyonunun belirtisidir. Bir başka ifade ile, toplam talebin toplam arz aşması durumunda meydana gelen enflasyona talep enflasyonu denir. Toplam arza nispetle talebin daha hızlı bir şekilde artması, daha ziyade parasal nitelikteki sebeplere bağlı olmaktadır.

Başta bütçe açıklarının merkez bankası kaynakları ile karşılanması olmak üzere, banka kredilerinin artışı, ödemeler bilançosundaki fazlalıklar, produktivite artışı üzerindeki ücret artışları ve iddiharın çözülmesi gibi gelişmeler, talep enflasyonunun sebepleri olarak sayılabilir. Yukarıda sayılan sebeplere bağlı olarak, bir ekonomide toplam harcama miktarı artmaya başlayınca, arz elastikiyetine bağlı olarak üretim miktarı yanında fiyatlar genel seviyesi de yükselmeye başlayacaktır. Şayet ekonomi tam istihdam seviyesinde ise, harcamalardaki artış, sadece fiyatların yükselmesine sebep olacaktır. Daha önce ifade edildiği gibi, tam istihdam seviyelerine ulaşılmadan da, harcamalardaki artış fiyatların hızlı bir şekilde yükselmesine sebep olabilmektedir. Bunun sebebi, harcamalar artarken, üretim kaynaklarında kısıtlıkların ortaya çıkmasıdır. Bu kısıtlıklar, toplam arzın artmasına imkân vermediğinden, ekonomi tam istihdam seviyesinin çok altındayken bile şiddetli fiyat yükselmelerine sebep olur. Gelişmekte olan ülkelerde görülen enflasyon, daha ziyade bu sebebe bağlı talep enflasyonudur.

ii - Maliyet Enflasyonu

Bir ekonomide üretim maliyetlerinin çeşitli sebeplerle artması sonucu fiyatlar genel seviyesinin yükselmeye başlamasına maliyet enflasyonu denir. Maliyet enflasyonu bir ekonomi için çok önemlidir. Çünkü, fiyatlar genel seviyesinin yükselmesi, üretim maliyetlerinin tekrar artmasına sebep olur. Böylece maliyet enflasyonu hem bir sonuç, hem de bir neden halini alarak devamlılık kazanabilmektedir.

Bir ekonomide üretim maliyetlerinin artışı şu sebeplerden doğabilir:

a - İthal malları fiyatlarının artması, çeşitli yollarla yurt içinde üretilen malların maliyetlerinin artmasına sebep olur.

b - İklim şartlarındaki beklenmeyen değişimler, zirai mahsül arzının azalıp fiyatlarının yükselmesine ve diğer üretim faaliyet alanlarında maliyetlerin artmasına sebep olabilir.

c - İşçi ücretlerinin produktivite artışından daha fazla artması, faiz oranlarının ve vasıtalı vergilerin yükselmesi maliyetlerin yükselmesine sebep olur.

d - Maliyet enflasyonuna sebep olması bakımından daha genel ve önemli bir sebep, ekonomideki bir gelir gurubunun, milli gelir içindeki nisbi payını artırmak istemesiyle ortaya çıkabilmektedir. Sendikaların kuvvetli olduğu memleketlerde, bu gelir gurubu işçilerdir. Hükümet üzerinde çeşitli baskılar yaparak, mensuplarının gelir seviyelerini yükseltecek politikaları tatbik etmeye mecbur edebilen diğer gelir gurupları da aynı rolü oynayabilirler. Ekonomi içindeki gurulardan biri gelirinde önemli bir artış sağladığı zaman, bu gelişme diğer gelir guruplarının aleyhine olacağından, onlar da nisbi durumlarını muhafaza edebilmek için, ücretlerine veya ürettikleri mal veya hizmetlerin fiyatlarına zam yapacaklardır. Böylece çeşitli fiyatlar ve ücretler arasında bir yarışma başlayacak ve fiyatlar genel seviyesi devamlı olarak yükselecektir. Sanayileşmiş ülkelerde daha çok rastlanan enflasyon çeşidi, bu şekilde ortaya çıkan maliyet enflasyonudur.

Son olarak bir noktayı açıklamak uygun olacaktır. Başlangıç sebebi ne olursa olsun, her çeşit fiyat artışı bir müddet sonra gelir çekişmesi şeklini alarak maliyet enflasyonuna dönüşür.

b - Enflasyonun Etkileri

Enflasyon, fiyatlar genel seviyesinin devamlı olarak artışı şeklinde tarif edilmişti. Bu tarihten ve yukarıda verilen açıklamalardan, enflasyonun para değeri ile yakından ilgili olduğu, daha doğrusu bunların zıt yönlerde gelişme gösterdiği açıkça görülmektedir. Bu durumda, enflasyonun ekonomi üzerinde, çok yönlü ve daha ziyade olumsuz etkisi olacağı açıktır.

Enflasyonun olumsuz etkileri, başta enflasyon hızının şiddetine bağlı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu noktada belirtilmesi gereken önemli bir husus, enflasyonun istikrar bozucu bir mahiyet alması, yani kendine has bazı tesirler meydana getirmesi, fiyat artışlarının oldukça şiddetli olmasına bağlı olacaktır. Bir ekonomide fiyatlar genel seviyesinin % 2 - 3 nisbetinde artmakta olması, bir istikrarsızlık olarak görülmeyebilir. Buna karşılık, fiyat artışlarının şiddeti bakımından bir üst sınırı vardır. Fiyat artışları, paranın asgari (asli) fonksiyonlarını bile yerine getirmesine imkân vermeyecek kadar şiddetli olursa, bir enflasyon olayından ziyade, ülkedeki mevcut para sisteminin çöküşü ile karşı karşıya kalınmış demektir. Bu açıklamaya göre, paranın temel fonksiyonlarını az çok yerine getirebildiği sınırlar içinde enflasyonun etkilerinden bahsetmek ve incelemek gerekecektir. Enflasyonun etkilerini iktisadi ve sosyal yönden olmak üzere iki başlıkta incelemek mümkündür.

i - Enflasyonun İktisadi Etkileri

Enflasyonun iktisadi değişkenler üzerindeki olumsuz etkileri; başta tasarruflar olmak üzere, yatırımlar, dış ticaret, gelir ve servetin dağılımı konusunda kendini göstermektedir.

Enflasyon ortamında paranın değer saklama ve tasarruf aracı olma özelliğinin büyük ölçüde zedelenmiş olması sebebiyle, para şeklinde yapılan tasarruflar azalır. Para kıymetinin devamlı olarak düşmekte olduğu bir dönemde, insanların ellerinde mümkün olduğu kadar az para

tutacakları ve hele para cinsinden tasarrufta bulunmak istemeyecekleri açıktır. Çünkü, fertlerin bu şekilde yapacakları tasarruflar, her gün reel kıymetinden kayba uğrayacaktır. Bu durum karşısında fertlerin normal tepkileri, tasarruflarını para şekli muhafaza etmek yerine; altın, döviz, arsa, bina gibi servet şekillerine yatırmak olacaktır. Fakat fertlerin çoğunluğunun ya tasarruf miktarları veya bilgileri bu çeşit servet şekillerine yatırım yapmaya yeterli değildir. Bu sebeple, küçük tasarruf sahipleri, tasarruf yapmaktansa tüketimlerini artırmayı tercih edecek, böylece "paradan kaçış" olayı başgösterecektir. Bu durumun, enflasyonun daha da hızlanmasına sebep olacağı açıktır.

Enflasyonun düşük gelir gruplarının tasarruflarında bir azalmaya karşılık, yüksek gelir gruplarının ve kısmen de kamu kesiminin tasarruflarında bir artışa sebep olması çok muhtemeldir. Gelir dağılımındaki adaletsizlik arttıkça, bu ihtimal daha da kuvvetlenir.

Enflasyon dönemlerinde yatırımlar da önemli ölçüde etkilenir. Bu etkilenme, özellikle yatırımların yöneldiği alanlar itibariyle kendini gösterir. Mal ve hizmet üretimine yönelik yatırımları gerçekleştirmek, herkesin kolaylıkla başarabileceği faaliyetler değildir. Bu gibi yatırımlara girmek, bir teşebbüs ruhu yanında konu hakkında bilgi sahibi olmayı gerektirir. Bu sebepten enflasyon döneminde zenginleşen kimseler tasarruflarını sanayi kesimine yatırmaktan çekinirler. Enflasyon zenginlerinin, tasarruflarını verimli yatırım alanlarına kanalize etmek konusunda ne yeterli arzusu ve sabrı, ne de bilgi ve tecrübeleri vardır. Tasarruflarını, kolay ve garantili yatırım alanları olan altın, döviz ve gayri menkullere yatıracaklardır.

Enflasyon dönemlerinde sadece spekülatif nitelikli yatırımlar değil, sanayi sektörüne yapılacak yatırımlar da kârlıdır. Ancak, bu faaliyet alanındaki kârlılık, diğerleri yanında mütevazı kalmaktadır. Buna ilave olarak, enflasyonun meydana getirdiği istikrarsızlık ve belirsizlik ortamı, gerekli bilgi ve tecrübeye sahip müteşebbisleri de uzun vadeli sanayi yatırımları yapmak konusunda sınırlamaktadır. Gerçekten fiyatların devamlı olarak arttığı bir dönemde, sanayi kesimi yatırımlarının gerektirdiği verimlilik ve maliyet hesaplarını yapmak güçleşir. Bu şartlarda, müteşebbislerin önünde neticelerini nisbeten kolay hesaplayabilecekleri kısa vadeli yatırım alanlarına yönelmekten başka çare kalmaz. Sanayi yatırımlarının, iktisadi kalkınma ve refah artışının en

önemli kaynağı olduğu düşünülürse, enflasyonun bu bakımdan ülke ekonomisine büyük zarar verdiği kolaylıkla anlaşılacaktır.

Enflasyonun dış ticaret üzerindeki etkisi de olumsuzdur. İç fiyatların yükselmesi, döviz kurları sabit tutulduğu takdirde, ithalatı teşvik ederek ve ihracatı zorlaştırarak, ödemeler bilançosunun aleyhe dönmesine sebep olur. Bunu önlemek için, sık sık devalüasyon yapmak, katlı kur sistemine gitmek, ithalatı daraltıcı tahditlere müracaat etmek gerekecektir. Bahsedilen her tedbirin de mahzurları vardır. İlerideki ünitelerde bu noktaya ayrıca temas edilecektir.

Fiyatların devamlı olarak artması, gelirleri para cinsinden olan kimselerin aleyhinedir. Genel olarak ücret, maaş, faiz ve kira gelirleriyle geçinenler bu gruba girerler. Bütün bu çeşit gelirler, sözleşmelerle tespit edilmiş olup, sık sık ayarlanamazlar. Dolayısıyla bu kesimlerin gelirleri, fiyat artışlarını genellikle gecikmeli olarak takip eder.

Enflasyon, gelir ve servetin sabit gelirliler aleyhine gayri adil bir şekilde yeniden paylaşılmasına sebep olur. İktisadi hayatta bir tarafın kaybı diğer bir tarafın kazancını oluşturduğundan, bazı grupların gelir ve serveti de sırf bu yüzden artmış ve neticede enflasyon, gelir ve serveti yeniden, ama adaletsiz ve haksız bir yolla dağıtmış olur. Bu sebeple enflasyonist bir ortamda bazı gelir grupları, diğer bazı gelir gruplarına âdeta vergi ödemiş olur. Dolayısıyla enflasyon aynı zamanda en kolay ve zahmetsiz vergileme yoludur. Nihayet fiyatların artması, alacaklıların aleyhine ve borçluların lehinedir. Genel olarak enflasyon devrelerinde pazarlık kuvvetleri zayıf olan gruplar ezilirler. Bu durum, ortaya son derece ciddi sosyal meseleler çıkarmaktadır.

ii - Enflasyonun Sosyal Etkileri

Enflasyonun etkileri sadece iktisadi alanda kalmamakta, sosyal hayata da yansımaktadır. Enflasyonun sosyal etkilerini kısaca şöyle ifade etmek mümkündür.

Enflasyon, en başta sosyal yapıyı ve sosyal sınıflar ve gruplar arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkiler. Gelir ve servetin enflasyon sebebiyle adaletsiz bir şekilde dağılması, orta sınıfların ezilmesine yol

açarak, toplum piramidinde çok yüksek gelirliyle çok düşük gelirli, zenginlerle fakirler diye birbirinden kesin bir şekilde ayrılan iki kutbun oluşmasına yol açar. Sosyal sınıflar ve tabakalar arasındaki mesafenin çok açılması başlı başına bir dengesizlik, huzursuzluk ve gerginlik kaynağıdır.

Enflasyon dönemlerinde aile bağlarının zayıfladığı, boşanmaların arttığı, ailesini terk eden çocuk sayısının ve suç işleyen çocuk oranının yükseldiği görülmektedir. Bu ve benzeri durumlar, büyük ölçüde enflasyonun kaynaklık ettiği gelir dağılımı bozukluğunun sonuçlarıdır. Gelir grupları bakımından bu gelişmelerde etkili olan hususlar, yüksek gelir grupları bakımından sefalet, düşük gelir grubu bakımından sefalettir.

Enflasyon dönemlerinde çalışma hayatında ahengin bozulduğu, iş mücadelelerinin şiddetlendiği, grev ve lokavtların yaygınlaştığı bilinmektedir. Çünkü, bir sözleşmeye tabi olan ücretli kesim, fiyat artışlarını yakından takip ederek ücretlerini artırmak imkânına genellikle sahip değildir. Toplam gelir içindeki nisbi payını düşürmemek için, iş mücadelelerinde genellikle daha sert hareket etmek ihtiyacını duyacaktır.

Enflasyon, siyasi hayat üzerinde de olumsuz etkilere yol açabilmektedir. Bilindiği gibi enflasyon, toplumsal rahatsızlıkların ve toplumdaki gayri memnun insan ve grup sayısının artmasına yol açar. Bu durum ise radikal akımların ve muhalif grupların filizlenip güçlenmesine, siyasi muhalefetin sertleşmesine elverişli bir ortam hazırlar. Sonuç, çoğu kere siyasi istikrarsızlıktır. Bu istikrarsızlığın tezahür şekilleri de siyasi iktidarın muhalif gruplar lehine seçimle el değiştirmesinden, siyasi amaçlı cinayet, çatışma ve soygunlara, askeri müdahalelere ve hatta ihtilallere kadar uzanan bir çeşitlilik gösterir.

Enflasyonun büyük tahribat yaptığı sahalardan biri de ahlâki ve manevi değerler sahasıdır. Tahribattan en büyük payı iş, meslek ve ticaret ahlâki alır. Enflasyonist ortam, zahmetsiz, kolay ve kısa yoldan kazanç sağlama imkânlarını insanların önüne alabildiğine serdiğinden, bu tür yollarla kazanç sağlamayı teşvik eder.

İnsanların normal ve meşru yollardan giderek gelir ve servet elde etmesi, uzun ve çok zahmetli bir iş olarak görülmeye başlanır. Çünkü, enflasyonist ortamın atmosferine kapılmış insanların bekleme ve yorulmaya tahammülleri yoktur. Enflasyon dönemlerinde üretilen mal ve

hizmetlerin satılmaması diye bir endişe olmadığından, üreticilerin kaliteli üretim yapmalarına, tüccarların hizmetlerinde titizlik göstermesine ve dürüst davranmaya, serbest meslek mensuplarının işlerini özenle ve zamanında yapmalarına ihtiyaç yoktur. Ayrıca, bu kesimde faaliyet gösterenler arasında dayanışma ve yardımlaşmanın çok azaldığı görülmektedir. Enflasyonist ortamda borçlanmak kârlı, avantajlı olduğundan, ödeyememe durumuyla hiçbir ilgisi olmadan, vadesinde ödenmeyen borçların sayısı ve miktarı çoğalmaktadır.

Nihayet işçi ve memur gibi bağımlı çalışanlar grubu da bu kötü gidişten nasibini alır. Geçim sıkıntıları arasında ezilen ve meşru yollardan durumlarını düzeltebilme ümitlerini kaybeden bu insanlar, çalışma şevklerinin kırılması sebebiyle kaliteli hizmet üretmemeye başlar, verimlilikleri düşer, işleri yavaşlatırlar, haksız kazanç yollarına yönelirler.

İş, meslek ve ticaret ahlâkındaki bu erozyonun trajik bir sonucu, sözkonusu gidişe karşı direnen, meşru ve normal yollardan ayrılmadan kazanç ağlamak isteyen, kaliteli mal ve hizmet üretip satma çabası içinde olan esnaf, sanatkar ve işadamları üzerinde görülür. İş hayatındaki çürümeye karşı direnenlerin önünde iki yol vardır. Bir kısmı ya artık direnmek istemedikleri veya direnme güçleri kalmadığı için mevcut ortama ayak uyduracaktır. Bir kısmı ise, herşeye rağmen direnmeye devam edecektir ki, bu şekilde hareket edenler, iktisadi güçlerini hergün biraz daha kaybedecek ve adetâ piyasa tarafından cezalandırılmış olacaktır.

2 - Deflasyon

Deflasyon kelimesi de enflasyon gibi Latince kökenli bir kelime olup, nefes verme, daralma, sönükleşme gibi anlamlara gelmektedir. İktisadi anlamda deflasyon, ekonominin canlılığını kaybetmesi ve sönük bir devreye girmesini ifade etmektedir. Şişme, genişleme anlamına gelen enflasyon ile deflasyon, zıt kavramlardır. Enflasyon ve deflasyon olaylarının gerek sebepleri, gerek belirtileri, gerekse sonuçları itibariyle zıt iktisadi olaylar olduğu söylenebilir. Ancak, bu iki olay, işleyiş hızı bakımından farklılık gösterir.

Deflasyon bir iktisadi istikrarsızlık halidir ve genel sebebi de talep yetersizliğidir. Başka bir ifade ile enflasyondaki sebep, burada adetâ tersine

çevrilmiştir. Yani bu defa ekonomide toplam arz, toplam talebi aşmaktadır.

Toplam talebin toplam arz karşısında yetersiz kalması demek, ekonomideki toplam harcamaların mevcut mal ve hizmetlerin tamamını satın almaya yetmemesi demektir. Bu sebeple üretilen mal hizmetlerin bir kısmı alıcı bulamaz. Bu sonuç, üretici ve satıcıların rekabetine ve giderek fiyatların düşmesine sebep olur. Mal ve hizmetlerin bir kısmının satılamaması ve fiyatların düşmesi, kârların azalması demektir. Üreticilerin ve satıcıların bu durumda ilk tepkisi mal stoklamasına gitmek, daha sonraki tepkisi ise üretimi kısmak şeklinde ortaya çıkmaktadır. Üretim kısılması demek, istihdam hacminin daralması ve işsizliğin artması demektir. Üretim hacmindeki daralmanın büyüklüğü ölçüsünde, işsizlik de yaygınlaşmaya başlar. Bir taraftan ekonomideki mevcut fabrikalar ve iş yerleri faaliyetlerini kısar veya tamamen durdururken, yeni yatırımlar azalır, diğer taraftan işçiler ve diğer üretim faktörleri işsiz ve âtil kalır. Eğer beklentiler fiyatların daha da düşeceği istikametinde ise harcamalar daha çok kısılacığından, yukarıdaki süreç giderek şiddetlenmeye ve tıpkı enflasyonda olduğu gibi kendi kendini beslemeye başlar.

Deflasyon konusunda bir hususu ayrıca belirtmek yerinde olacaktır. Enflasyon kolay ilerleyen ve uzun süre devam edebilen bir akım iken, deflasyon, mukavemetle karşılaşan ve nisbeten kısa ömürlü bir olaydır. Ayrıca deflasyon, sabit gelirliler için enflasyondan daha kötü sonuçlara yol açmaktadır. Zira enflasyon devresinde, sabit gelirlilerin satınalma gücü azalmakla birlikte belli bir gelirleri vardır. Halbuki deflasyon döneminde, artan işsizlikle birlikte bu kesimin gelirlerini bütünüyle kaybetmesi sözkonusudur.

Son olarak, dünya iktisat literatürüne yeni giren Stagflasyon teriminden de kısaca bahsedelim. Stagnation (durgunluk) ve Inflation (enflasyon) kelimelerinin birleşmesiyle ortaya çıkmış olan stagflasyon, ekonomik durgunluk yanında enflasyonun mevcudiyetini ifade etmektedir. Ekonomide bir yandan sürekli ve hızlı bir enflasyon yaşanırken, diğer taraftan iç piyasada bir durgunluk vardır. Yani enflasyonla birlikte üretimin gerilemesi, yatırımların duraklaması ve işsizliğin artışı sözkonusudur.

Daha ziyade gelişmiş ülkelerde ortaya çıkmakla birlikte, gelişmekte olan ülkelerde de gözlenen stagflasyon olayının, genel olarak ekonomilerin arz cephesi ve piyasa yapısından kaynaklandığı ifade edilmektedir. Bununla birlikte stagflasyon, çok karmaşık bir yapı içinde ortaya çıkmakta olup, ekonomik sorunlardan yalnızca birine bağlı olarak açıklanamamaktadır.

G - Para Politikası

Toplumlar temel iktisadi problemlerini, tercih ettikleri iktisadi sistem içinde çözmeye çalışırlar. İktisadi sistemin işleyişinde ortaya çıkan aksaklıkları çözümlenmek veya belirledikleri iktisadi hedef ve gayelere ulaşmak için alabilecekleri tedbirlerin hepsine birden iktisat politikaları denir. Günümüzde iktisat politikalarının gayeleri arasında tam istihdam, fiyat istikrarı, adil bir gelir bölüşümü ve makul bir kalkınma hızı gibi hususlar yer almaktadır.

İktisadi hayatın tatminkâr bir şekilde gelişmesinin de göstergesi olan bu hedeflerin, kolaylıkla ve kendiliğinden gerçekleşmesi pek mümkün olmamaktadır. En başta, belirtilen hedeflerin bazıları çok defa birbirleriyle çelişme halindedir. Bu sebeple hükümetlerin iktisadi hayata müdahale etmesi, zaman zaman bir zaruret olmaktadır.

Genel olarak iktisadi politikalar şeklinde ifade edilen ve hükümetlere iktisadi hayata müdahale etme imkânı veren çeşitli politika araçları vardır. Bu politika araçları üç ana başlık altında toplanabilmektedir. Bunlar;

- i - Para politikası,
- ii - Maliye politikası,
- iii - Dolaysız kontrollerdir.

Bu üç çeşit politikanın herbirinin kendine has özellikleri ve imkânları vardır. Para politikasını detaylı olarak incelemeye geçmeden önce, maliye politikası ve dolaysız kontrolleri kısaca açıklamak uygun olacaktır.

Maliye politikasının, birincisi bütçenin açık veya fazla verdirilmesi, ikincisi vergi ve masrafların kontrol edilmesi şeklinde iki yönü vardır.

Bütçenin açık veya fazla vermesi genel mahiyette bir tedbir olup, ekonomideki toplam talebin artmasına veya azalmasına sebep olur. Vergi ve masrafların kontrol edilmesi ise spesifik tesirler meydana getirmeye daha müsaittir.

Dolaysız kontroller ise fiyat ve ücretlerin hükümet tarafından belirlenmesi, ithalat, ihracat ve yatırımların kontrol altına alınması gibi tedbirleri kapsamaktadır. Bu çeşit tedbirler, ekonomiye doğrudan doğruya müdahale imkânı vermektedir.

Para politikası, iktisat politikasının bir alt bölümünü oluşturmaktadır. Bu sebeple, bir ekonomide iktisat politikasının hedefleri, aynı zamanda para politikasının da hedefi olacaktır. Para konusunda daha önce verilen bilgilere göre, paranın iktisadi hayatın işleyişi ve iktisadi büyüklükler üzerinde önemli etkileri olabilmektedir.

Bu sebeple, para otoriteleri para arzına bilinçli olarak müdahale ederek, ekonomi üzerinde arzu edilen yönlerde gelişmeler sağlayabilmektedir.

Para politikası, en geniş anlamıyla, ekonominin harcama potansiyelini artırmak veya azaltmak demektir. Bu tedbirler, esas itibariyle ekonomideki para hacminin değiştirilmesi suretiyle alınmaktadır. Bu sebeple para politikası, genel mahiyette, yani ekonominin bütününe yönelik tedbirler olup, bazı sektörlerde ve kesimlerde ortaya çıkan aksaklıkların iyileştirilmesine pek elverişli değildir.

Piyasa ekonomisini benimseyen ülkelerde, para politikasının belli başlı dört aracı vardır. Bunlar; açık piyasa muameleleri, reeskont haddi, karşılık oranı ve kredi tavanı (plafonu)' dır. Günümüzde para politikaları, genellikle hükümetler adına merkez bankaları tarafından yürütülmektedir.

1 - Açık Piyasa İşlemleri

Açık piyasa işlemleri ile merkez bankasının piyasadan menkul değerler satın alması veya bunları piyasaya sürmesi kastedilmektedir. Merkez bankası, tahvil, hisse senedi gibi menkul kıymetler satın aldığı

zaman, bunun karşılığında piyasaya para sürmüş olacağından, piyasadaki para miktarı artar. Aksi halde ise piyasadaki para miktarı azalır.

Ekonomideki para otoriteleri, piyasada fiyat hareketlerinin yüksek olduğu dönemlerde, para arzını doğrudan doğruya etkilemesi bakımından açık piyasa işlemlerine başvurabilir. Bu politika aracı, ancak sermaye piyasasının gelişmiş olduğu ülkelerde etkili bir şekilde kullanılabilir.

2 - Reeskont Haddi

Reeskont, tekrar iskonto demektir. Reeskont haddi veya oranı ise, merkez bankasının, ticari bankalar tarafından cari piyasa faiz oranlarına göre iskontoya tabi tutulmuş ticari senetleri, yeniden iskontoya kabul ederken uyguladığı iskonto oranıdır.

Merkez bankası, ticari bankaların kendisine tekrar iskonto ettirmek için getirdiği ticari senetleri kırarken daha yüksek veya daha düşük faiz haddi uygulayarak bankanın kredi taleplerini azaltmak veya artırmak yoluna gidebilir. Bu şekilde, para arzına tesir etmek mümkün olmaktadır. Merkez bankası reeskont haddini düşürdüğü zaman, bankaların merkez bankasına reeskont ettirmek istedikleri senet miktarı çoğalacak, nakit mevcutları artacaktır. Nakit mevcutlarının artması, bankalara kredilerini genişletme ve ilave kaydi para sağlama imkânı verecektir. Buna ilave olarak bankalar, reeskont haddindeki düşüşe paralel olarak müşterilerinden talep ettikleri iskonto oranını azaltacaklarından, ekonomideki kredi talebi de artacaktır.

Merkez bankası para arzını kısmak ve kredi talebini düşürmek istediği zaman, reeskont haddini yükseltecektir. Bu defa olaylar ters yönde işleyecek ve bankalar, artık kârlı olmadığı için ticari senetleri iskonto edip, merkez bankasına reeskont ettirmekte istekli olmayacaklardır.

3 - Karşılık Oranı

Bankaların kaydi para sağlaması konusu incelenirken belirtildiği gibi, bankalar mevduatlarının belli bir nisbetini nakit halinde karşılık olarak tutmak mecburiyetindedirler. Hatırlanacağı gibi, karşılık nisbetine bağlı olarak, bankaların kaydi para sağlaması, önemli ölçüde değişebilmektedir.

Ülkedeki para otoriteleri, ticari bankaların karşılık nisbetlerini yükselttiği zaman, banka parası arzı da, karşılık nisbetindeki yükselmeye bağlı olarak düşecektir. Aksi halde, yani karşılık nisbetleri düşürüldüğünde, bu defa bankaların kaydi para arzı genişleyecektir.

4 - Kredi Tavanı (Plafonu)

Kredi tavanı veya kredi plafonu, merkez bankasının, kredilerin genişlemesine mani olmak için bir tavan getirmesi demektir. Banka kredilerine bir tavan tespit etmek, sadece para miktarının daraltılması veya sabit tutulması istendiği zaman bahis konusu olmaktadır. Son yıllarda rağbet gören bu para politikası aracı, arzu edilen neticeyi kesin olarak temin etmesi yanında, gelişmekte olan ülkelerde de etkili olarak kullanılabilir.

Bir değerlendirme yapmak üzere, merkez bankasının para politikası araçlarını birlikte nasıl kullandığı kısaca şöyle açıklanabilir. Merkez bankasının açık piyasa işlemleri ile piyasadan menkul değerler satın alması, reeskont oranını düşürmesi, karşılık oranlarını aşağıya çekmesi ve kredi tavanını yükseltmesi, para arzını artırıcı yönde etki yapacaktır. Bu tedbirlerin aksi yönde uygulanması ise, para arzının daraltılması yönünde etki yapar. Bu durumda, hükümetlerin veya onun adına hareket eden merkez bankalarının inisiyatifinde, para arzının ayarlanması konusunda önemli imkânlar olduğu söylenebilir. Merkez bankaları bu para politikası araçlarını, ülkenin içinde bulunduğu şartlara ve uygulanmakta olan iktisat politikasının hedefleri doğrultusunda kullanacaktır. Şayet ekonomide enflasyonist bir ortam mevcut ve fiyat artışlarının yavaşlatılması amaçlanıyorsa, bahis konusu araçlar para arzının daraltılması doğrultusunda işletilecektir. Deflasyonist bir ortamda ise, bu araçlar para arzını genişletici yönde kullanılacaktır. Bir başka ifadeyle, ülkedeki para otoriteleri ekonominin ihtiyacı ve hedefleri doğrultusunda, enflasyonist ortamda para arzını daraltıcı, deflasyonist ortamda ise genişletici yönde para politikası araçlarını değişik şekillerde kombine ederek kullanabilecektir.

Bu konuda son olarak, para arzının kontrolüne imkân vermekle birlikte, para politikasının ülkedeki iktisadi sorunlara çözüm bulmada, tek

başına yetersiz kalabileceğini ve bu sebeple iktisat politikasının diğer araçları ile birlikte kullanılması gerektiğini belirtmek uygun olacaktır.

H - Kredi

Kredi, günlük konuşma dilinde güven, itibar, itimat, emniyet gibi anlamlarda kullanılmaktadır. İktisadi anlamda ise kredi, belirli bir miktardaki satınalma gücünün, bir geri ödeme vaadine dayanarak, belirli bir bedel karşılığında, belirli bir süre için başka şahısların emrine verilmesi manasına gelmektedir.

Yukarıdaki kısa açıklamada da görüldüğü gibi kredi işleminde iki taraf vardır. Tarafların biri sahip olduğu satınalma gücünün belli bir miktarını, bir bedel karşılığı, belli bir süre için karşı tarafa devretmekte, ikinci taraf ise belirlenen süre sonunda devraldığı satınalma gücünü iade etmeyi ve buna ilave olarak ayrıca bir bedel ödemeyi taahhüt etmektedir. Kredi işleminde birinci tarafın devrettiği ve belli süre sonunda ikinci tarafın iade etmek zorunda olduğu satınalma gücü bir mal, para, ya da alacak hakkı olabilmektedir.

İktisadi hayatta kredi muamelelerinin çok uzun bir geçmişi olduğu, hatta mübadelenin başlamasıyla birlikte kredi olayının da ortaya çıktığı ifade edilmektedir. Kredi işleri piyasadaki gelişmelere paralel olarak zamanla büyük artış göstermiştir. Günümüz ekonomilerinde, kredi işlerinde görülen gelişme ise sadece bir hacim büyümesi değildir. Bu işlemlerin yapısında ve çeşitlerinde de büyük değişimler olmuştur.

Bilindiği gibi günümüzde kredi, işbölümü ve uzmanlaşmaya dayanan piyasa ekonomilerinde büyük önem taşımaktadır. Banka sistemi ve diğer kredi kurumları tarafından verilen krediler, hazır satınalma gücü olmayanlara, mal ve hizmetleri satınalma imkânı temin etmektedir. Ayrıca, kredi, halkın tasarruf ettiği paraların yatırım ve tüketime akmasını sağlamak suretiyle iktisadi faaliyetlerin devamını ve genişlemesini sağlamaktadır. Bir başka ifade ile kredi, atıl ve ilave satınalma gücünün piyasaya dönüşümünü sağlayarak, piyasaların çoğalması ve genişlemesine, mübadele hacminin büyümesine imkân vermektedir.

Günümüzde, özellikle gelişmiş piyasa ekonomilerinde, kredi işlemlerinin yaygınlığı ve oynadığı rol, bu ekonomilere kredi ekonomileri ve bu ekonomilerin yer aldığı toplumlara da kredi toplumları demeye kadar götürmüştür. Kredi sistemleri ve kurumları, gelişmiş piyasa ekonomilerinin en önemli ve vazgeçilmez unsurları haline gelmiştir.

Kredinin fertlere ve ekonomiye sağladığı faydaları, özet olarak şu şekilde sıralamak mümkündür:

- Ekonomideki üretim ve tüketim malları ile hizmetlerin, hazır satınalma gücü olmayanlar tarafından alınmasına imkân verir.

- Ekonomideki fert ve kurumların yapmış olduğu tasarrufların atıl kalmasını önleyerek bu tasarrufların verimli şekilde kullanılması sağlar.

- Ekonomik hayatın gelişmesini ve ekonomik faaliyetlerin özellikle de üretim faaliyetlerinin aralıksız yapılmasını mümkün kılar.

- Ekonomideki işletmelerin büyümesine, yeni işletmelerin kurulmasına ve mübadele hacminin genişlemesine fırsat sağlar.

Yukarıda açıklanan faydaları yanında kredinin, bir mübadele faaliyetinden doğması ve bu mübadelenin alım ve ödeme safhaları arasında bir zaman aralığının bulunmasından dolayı, taraflara masraf ve külfet, hatta risk yükleyici özellikleri vardır. Kredinin pahalı veya ucuz, az veya çok riskli olması gibi hususlar, hem ekonomik faaliyetlerin hacmini, hem de ekonomik faaliyetlerin maliyetini etkiler. Bu sebeple kredinin pahalı ve riskli olmaması gerekir.

Kredi işleminin, az veya çok, fakat belirli bir süre ile sınırlı olduğunu biliyoruz. Bu süreye kredinin vadesi denir. Kredi vadesinin ne kadar olacağı taraflarca kararlaştırılır. Bununla birlikte krediler vadeleri bakımından kısa, orta ve uzun vadeli olmak üzere üç grupta toplanmaktadır. Vadelerin uzunluğu konusunda kesin bir belirleme yapılmamakla birlikte, genelde 1 yıl süreli kredilere kısa vadeli, 3 - 5 yıllık süreyi kapsayanlara orta vadeli ve 5 yılı aşan kredilere de uzun vadeli krediler denmektedir.

Kısa vadeli krediler, daha çok tüketim kredileri için sözkonusu olmakta ve ticari hayatta kullanılmaktadır. Ayrıca, sanayi ve tarım kesiminde faaliyet gösteren firmaların, genellikle işletme sermayeleri ihtiyacını karşılamak üzere kullandıkları krediler de kısa vadeli dir.

Orta vadeli krediler, üretim süreci uzun olan sektörlerde, firmaların, nakit ihtiyacını karşılamak üzere kullandıkları kredilerdir. Üretim kredisi kapsamında yer alan bu krediler, işletmelerin ham ve yarı mamul ihtiyaçlarının temininde kullanılmaktadır.

Uzun vadeli krediler, daha ziyade sabit sermaye yatırımlarının gerçekleştirilmesinde kullanılır. Bilindiği gibi bu tip yatırımlar oldukça uzun sürede gerçekleşmektedir.

Krediler, vadeleri dışında; teminat durumu, kullanım alanı, sektörler ve kesimler itibarıyla de tasnif edilebilmekte ve bu sebeple kredi çeşitlerinin sayısı da artmaktadır.

Teminat durumlarına göre krediler, teminatl ı ve teminatsız olarak ikiye ayrılmaktadır. Teminat olarak gösterilen kıymet, bir menkul veya gayrimenkul olabilir. Bir menkul kıymet teminatına istinaden verilen krediye rehin kredisi, bir gayrimenkul teminatına istinaden verilen krediye ise ipotek kredisi denir. Açılan kredi karşılığında bir iktisadi değerin karşılık gösterilmediği kredilere teminatsız krediler denir. Bu özelliğinden dolayı teminatsız krediye, açık kredi de denmektedir.

Krediler, kullanım alanına, yani temel iktisadi faaliyetlerden üretim veya tüketim amacıyla kullanılmasına göre de sınıflandırılmaktadır. Buna göre krediler, üretim kredisi ve tüketim kredisi olarak iki büyük gruba ayrılabilir.

Krediler açıldığı sektörler e göre tasnif edildiğinde; sanayi kredisi, ticaret kredisi, zirai kredi, inşaat ve konut kredisi, ihracat kredisi, ithalat kredisi gibi çeşitlere ayrılmaktadır.

Krediler, krediyi kullanan kesime göre de tasnif edilebilmektedir. Krediyi alanlar, şahıslar ve özel kurumlar ise özel kesim kredisi, kamuya ait kurumlar ise kamu kesimi kredisi denmektedir.

Kredi konusunda son olarak, kredi araçları ile kredi kurumları ve piyasaları hakkında da kısaca bilgi vermek uygun olacaktır. Daha önce ifade edildiği gibi kredi işlemlerinde çok çeşitli araçlar kullanılmakta ve bunların sayısı devamlı olarak artmaktadır. Başlıca kredi araçları şöyle sıralanabilir: Kağıt para emisyonu, cari hesap, çek, kredi ve banka kartları, mevduat sertifikaları, emre yazılı senet (bono), poliçe, hazine bonoları, devlet ve özel sektör tahvilleri, teminat mektubu gibi.

Kredi arz ve talebinin bulunduğu ortama kredi piyasaları denir. Kredi piyasasının belli bir mekanda bulunması şart olmayıp, kredi arz ve talebini herhangi bir şekilde buluşturması, bu ismi alması için yeterlidir. Kredi piyasası, para piyasası ve sermaye piyasası olarak iki alt piyasaya ayrılmaktadır. Para piyasası, kısa vadeli kredi işlemlerinin görüldüğü piyasadır. Sermaye piyasası ise, orta ve uzun vadeli kredi arz ve talebinin bulunduğu piyasadır.

Kredi kurumları, kredi piyasalarında kredi arz ve talebinin buluşmasını sağlayan finansal aracı kurumlardır. Kredi kurumlarının başlıcaları bankalar, kredi birlikleri, tasarruf sandıkları, yatırım ortaklıkları, özel sigortalar, sosyal sigortalar ve diğer sosyal güvenlik kurumları, bankerlik kuruluşlarıdır. Kredi kurumlarının en önemlisi bankalardır. Aşağıdaki tabloda, 1992 ve 1993 yıllarında Türkiye' de toplam mevduat ve kredi miktarındaki gelişmeler birlikte verilmiştir.

Tablo: 35 - Mevduat ve Kredi Gelişmeleri

(Milyar TL)

	1992	1993
Toplam Mevduat	160.224	251.185
Mevduatın Türlerine Göre Dağılımı		
Tasarruf Mevduatı	122.487	183.052
Ticari Mevduat	29.211	56.099
Resmi Mevduat	8.546	12.031
Mevduatın Bankalara Göre Dağılımı		
Kamu Bankaları	96.776	152.384
Özel Bankalar	61.810	95.154
Yabancı Bankalar	1.660	3.643
Kredi Stoku	192.081	387.078
Tüm Banka Kredileri	154.662	304.186
Mevduat Bankaları	140.427	280.080
Kalkınma Bankaları	14.235	24.106
Merkez Bankası Doğrudan Kredileri	37.419	82.892
Kredi Stoku / Mevduat (%)	119,9	154,1

Kaynak : ISO, 1994 Yılı Başında Türkiye Ekonomisi, s. 89, 91.

1 - Bankacılık

1 - Genel Bilgiler

Bir ekonomide kredi sisteminin kurulması ve gelişmesi, bankacılık sektörü ile yakından ilgilidir. Esas itibarıyla bankalar, borç para alan ve bu kaynağı ihtiyacı olan kişi ve kuruluşlara borç olarak veren kredi kurumlarıdır. Bir başka ifadeyle bankalar, borç para vermek isteyenler ile almak isteyenler arasında aracılık görevi yaparak para ticaretiyle uğraşan kurumlardır.

Ekonomik faaliyetlerin en önemli kredi kaynağını meydana getiren ve para ticaretini kendilerine meslek edinen bankaların tarihçesi, milattan önceki yıllara gitmektedir. Hatta, mevduat ve kredi işlemlerinin başlangıç tarihinin, para tedavülünden önce olduğu bilinmektedir. İnsanlar eskiden beri, varlıklarını güvendikleri yerlerde saklamak ve muhafaza etmek ihtiyacını duymuşlardır. Bu sebeple, tarihte ilk bankaların tapınaklar, ilk bankacıların da din adamları (rahipler) olduğu ifade edilmektedir.

İktisadi faaliyetlerin zaman içinde genişleyip büyümesiyle birlikte, bankacılık faaliyetleri de büyük gelişme göstermiştir. Günümüzde de bankalar, iktisadi hayatı besleyen en önemli kredi kurumları olarak faaliyetlerini sürdürmektedirler. Bankaların, ekonomi içinde gördükleri temel fonksiyon, ülkede oluşan tasarrufları toplamak ve bunları yatırım fonları halinde talep edenlere arz etmektir. Bir ekonomide borç para vermek isteyenlerle almak isteyenlerin tek tek miktar ve vade bakımından, ihtiyaçlarını karşılayabilecek şekilde buluşmaları fevkalâde güçtür. Bankalar, aracılık fonksiyonları ile bu güçlüğü ortadan kaldırmaktadır. Ayrıca bankalar, borç veren bakımından bir emniyet unsuru teşkil etmektedirler.

Bilindiği gibi bankalar, topladıkları mevduata dayanarak kredi açarlar. Bankalar, vadeli ve vadesiz tasarruf mevduatı yanında ticari, resmi ve bankalararası mevduat da toplarlar. Ancak, banka kredilerinin esas kaynağı tasarruf mevduatı ile ticari mevduatlardır.

Hatırlanacağı gibi, bankaların en önemli fonksiyonlarından biri, çek tedavülünden yararlanarak ilave satılma gücü sağlamalarıdır. Bir

başka ifadeyle bankalar, kendilerinde toplanan mevduatı, para olarak daha büyük hacimde piyasanın emrine verebilmekte ve böylece para arzı üzerinde etkili olabilmektedirler.

Bankaların kredi ticareti üç esasa dayanır: Likidite, emniyet ve kârlılık. Aslında bu üç esas arasında çelişme mevcuttur. Likidite ve emniyete fazla önem verilmesi kârlılığı azaltacaktır. Kârlılık ön planda tutulursa, bu defa emniyet ve likiditeden bir miktar fedakârlık edilmesi gerekecektir.

Ekonomi içinde kredi kurumları olarak artan önemleri ve kaydi para sağlayarak para arzı üzerinde etkili olabilmeleri, bankaları diğer kuruluşlardan ayırmakta ve bu kurumlara, hükümetlerin zaman zaman müdahale etmesini adetâ zorunlu kılmaktadır. Hükümet müdahaleleri, ülkelere ve banka mevzuatı şartlarına göre değişmekle birlikte, faiz hadlerinin belirlenmesi, kanuni karşılık oranlarının tespiti, kredilerin tahsis alanları, vadeleri ve miktarlarının kontrol edilmesi gibi politika araçlarıyla sağlanmaktadır.

2 - Banka İşlemleri

Yukarıda genel bilgiler verilirken belirtildiği gibi, bankaların temel fonksiyonları mevduat kabul edip kredi vermektir. Bundan dolayı bankalara para ticareti yapan kurumlar denmektedir. Bu bahiste, bankaların ekonomi içinde asıl görevlerini yerine getirirken yaptıkları işlemler, daha ayrıntılı bir şekilde incelenecektir.

Bankalar iskonto suretiyle kredi açabilirler. İskonto, tüccar senetlerinin bankaya kırdırılmasıdır. Alacağına karşılık kendisine bono verilmiş bir kimse, derhal likit paraya ihtiyacı varsa bu bonoyu bankaya kırdırır ve belli bir fedakârlığa katlanarak, bonoyu vadesinden önce nakde dönüştürebilir.

Bankalar müşterilerine doğrudan kredi açabilirler. Bu kredilere genel olarak banka avansı adı verilir. Avans, kasa muamelelerini yürütmek için istenilen kısa vadeli ve cari hesap şeklinde açılan kredilerdir. Müşteriler genellikle mevduatlarını, avans aldığı bankada bulundurur. Tahsilat ve ödemelerin seyrine göre, müşterinin hesabı alacaklı ve borçlu duruma

geçer. En basit avans şekli açık kredidir. Bankalar, daha ziyade güvendikleri müşterilerine teminat aramaksızın açık kredi verebilirler. Avansın bir teminata istinaden açılması da mümkündür.

Bankalar, bir müşterinin borcunu ödeyebileceğini kabul veya taahhüt ederek akseptans (veya kabul) işlemlerinde bulunmaktadırlar. Akseptans işlemlerine en fazla dış ticarete ve milletlerarası mali ilişkilerde başvurulmaktadır. Dış pazarlarda faaliyet gösteren firmalara dair tam bilgi sahibi olamayan veya ülke dışındaki alacaklarını takip etmek güçlüğüne hesaba katan satıcılara, bir bankanın borcu ödemeyi taahhüt etmesi gerekli güveni sağlamaktadır.

Bankalar, müşterilerinin ileride doğacak olan veya şarta bağlı bulunan bir borcuna doğrudan kefil olarak, kefalet işlemlerinde bulunmaktadırlar. Böylece banka, müşterisi borcunu ödemediği veya ödeyemediği zaman, bu borcu bizzat ödeyeceğini kabul etmiş olmaktadır.

Bankalar, uluslararası ödemelerin tasfiyesi ile ilgili işlemlerde de bulunurlar. Kambiyo muameleleri adı verilen bu işlemler sırasında bankalar, uluslararası borçların ödenmesinde aracılık görevini yüklenirler. Ülke içinde döviz alım - satımı da kambiyo muameleleri içine girer.

Sermaye piyasasının gelişmiş olduğu ülkelerde bankalar, hisse senedi ve tahvil satışlarında aracı olabilirler. Burada banka ya sadece satışın kendi servislerinde yapılmasına izin verir veya çıkartılacak menkul kıymetlerin plasmanını üzerine alır, hatta bunların satışını garanti edebilir.

Bankalar, yukarıda sayılan kredi işlemlerinin dışında, müşterilerine bazı ilave hizmetlerde de bulunmaktadır. Bir bakıma bankaların yan faaliyetleri olan bu hizmetler; senet, fatura ve kuponların tahsili ve ödenmesi, kasa kiralınması, menkul kıymetlerin idaresi, itibar mektupları ve seyahat çeklerinin tanzimi, ticari ve mali bilgi verme şeklinde sıralanabilir.

3 - Banka Çeşitleri

Bankalar çeşitli kriterlere göre sınıflandırılmaya tabi tutulabilmektedir. Genellikle benimsenen ölçüler; sermaye kaynakları, büyüklükleri ve temel faaliyet alanları olup, bunlara göre bankalar sınıflandırılmaktadır.

Sermayelerin tamamı veya yarısından fazlası devlete ait olan bankalara devlet bankası; ferdi teşebbüs veya şirket halinde faaliyet gösteren bankalara özel bankalar denir. Her ülkenin şartlarına ve gelişme seviyesine göre değişmekle birlikte bankalar büyük, orta ve küçük bankalar olarak da ayrılabilir. Bankaların esas sınıflandırılması, yaptıkları işlere göre olmaktadır. Buna göre bankalar; emisyon bankaları (merkez bankaları), ticaret bankaları, sanayi ve yatırım bankaları, ziraat bankaları, ipotek ve emlak bankaları, halk bankaları gibi çeşitlere ayrılmaktadır.

Emisyon Bankaları (Merkez Bankaları): Memleketin para kredi işlemlerini düzenlemekle görevli ve kağıt para ihracı (emisyon) yetkisine sahip olan bankalardır. Merkez bankaları ile ilgili olarak konunun devamında ayrıntılı bilgi verilecektir.

Ticaret Bankaları: Genellikle vadeli, vadesiz mevduat kabul etmek, ticari senetleri iskonto etmek, borçlu cari hesap açmak, kambiyo işlemleri yapmak, kiralık kasalar buldurmak, toplanan mevduatı ticaret ve sanayici emrine hazır tutmak, ticari ve sanayi yatırımlarına iştirak etmek gibi her çeşit banka işlemleri yaparlar. Bu tip bankaların iktisadi ve ticari hayattaki rolü ve yararı pek çoktur. İş hayatında bu bankaların varlığı sayesinde, çeşitli para ve kredi işlerini gördürmek imkânı doğmaktadır.

Sanayi ve Yatırım Bankaları: Sanayi işletmelerinin krediye olan ihtiyaçlarını karşılamakla beraber, her çeşit fabrika kuruluşuna katılan bankalardır. İmalat kesimine orta ve uzun vadeli kredi sağlarlar. Bununla beraber sanayi bankalarının da ticaret bankalarına özgü bir çok işlemleri yaptıkları görülmektedir. Sümerbank, Etibank, Sınai Kalkınma Bankası gibi bankalar bu grup bankalara örnek olarak verilebilir.

İpotek ve Emlak Bankaları: Her çeşit gayrimenkul malların ipoteği karşılığında kredi veren bankalardır. Ticaret bankalarına has bankacılık muamelelerini de yapan bu bankalar, ya düşük faizli ve uzun vadeli mesken kredisi açarlar, ya da ipotek karşılığı ve rehin mukabili kısa vadeli kredi verirler. Ülkemizde Emlak Bankası bu bankalara örnek teşkil etmektedir.

Ziraat Bankaları: Genellikle tarımla uğraşan köylü ve çiftçilere kredi açan ve onların ihtiyaçları olan tarım araç ve gereçlerinin teminine yardımcı olan bankalardır. Ziraat bankaları, esas görevi olan tarım

kesiminin kredi ihtiyacını karşılamak yanında, diğer banka işlemlerini de yerine getirmektedir.

Halk Bankaları ve Halk Sandıkları: Özellikle esnaf, sanatkâr ve küçük sanayicilerin para ve krediye olan ihtiyaçlarını karşılamak ve onlara ait banka işlemlerini görmek amacıyla kurulan bankalardır.

4 - Merkez Bankacılığı

Tarihte madeni paraların basılıp kullanılmaya başlanmasından beri para basımı, bağımsızlık ve hükümlanlık göstergesi olarak kabul edilmiş, bu nedenle de devlete ait bir görev sayılmıştır. Banknot adı verilen temsili paralar ortaya çıkınca durum değişmiş, devletler madeni para basımı imtiyazını bünyelerinde muhafaza etmekle birlikte, banknotların çıkarılmasını emisyon bankalarına bırakmakta bir sakınca görmemişlerdir. Yüzde yüz altın karşılığı olan banknotların piyasaya sürüldüğü dönemlerde, devletler ile emisyon bankaları arasında bir sorun çıkmamıştır.

Ancak, emisyon bankaları tarafından çıkarılan banknotların umumi bir ödeme aracı haline gelmesi ve yüzde yüz altın karşılığına ihtiyaç duyulmaması, para arzının genişlemesine ve fiyat istikrarının bozulmasına sebep olmuştur. Bu nedenle devletler, banknot ihraç eden kuruluşlara müdahale etmek zorunda kalmış ve banknot ihracını kontrol altına almıştır. Kağıt para sistemine geçilmesi ile birlikte banknot ihraç yetkisi bir tek bankaya verilmiş ve devletlerin merkez bankalarına müdahalesi de artmıştır. Çünkü kağıt para standardında, ekonomideki para arzını artırmak fevkalâde kolaydır. Bu sistemde, para miktarının tayini, para idaresinden sorumlu olan merkez bankalarına bırakılmıştır.

Merkez bankaları, bugün, para ve kredi işlemlerini ekonominin ihtiyaçlarına göre düzenlemekle görevli ve ülke ekonomileri için vazgeçilmez kurumlardır. Önceki bahislerde açıklandığı gibi, hükümetler adına para politikasını genel iktisat politikasının hedefleri doğrultusunda yürütmekle görevli olan merkez bankaları, para arzını artırıp azaltmak, kredi hacmini genişletip daraltmak suretiyle iktisadi hayatın işleyiş üzerinde etkili olmaktadır. Merkez bankaları, kağıt para ihracı (emisyon) yetkisine sahip, diğer bankaların mevduat ve kredilerini miktar

ve dağılım yönünden etkileyip kontrol edebilen, kamu kesimine doğrudan kredi açabilen mali kurumlardır. Bu bankalara merkez bankası adı verilmesinin nedeni, ülkenin para ve bankacılık işlemleri ile bu konudaki politikalarını idare eden bir otorite merkezi olmalarından ileri gelmektedir.

Ülke ekonomileri içinde oldukça önemli bir yer işgal eden bugünkü merkez bankaları, uzun bir gelişmenin eseridir. Genel olarak ifade etmek gerekirse, merkez bankalarının, kağıt para emisyonunun düzenlenmesi ve devletin kısa vadeli kredi ihtiyacının karşılanması zorunluluğundan doğduğu söylenebilir. Dünyanın en eski emisyon bankası 1668' de kurulan İsveç Devlet Bankası' dır. Dünya merkez bankacılığına örnek olan İngiltere Bankası ise, 1694' de kurulmuştur. Ülkemizde merkez bankacılığı geç gelişmiştir. Yabancı sermaye ile kurulan Osmanlı Bankası' na 1863' de banknot çıkarma imtiyazı verilmiş ise de, bu banka gerçek anlamda bir merkez bankacılığı yapamamıştır. T.C. Merkez Bankası 1930 yılında kurulmuş ve ülkemizde para ve kredi işlerini ekonominin ihtiyacına ve devletin izlediği iktisadi politikaya göre ayarlamakla yükümlü kılınmıştır.

Sermaye sahipliği yönünden merkez bankaları arasında farklar vardır. Bazı ülkelerde merkez bankaları devlet sermayesi ile kurulmuştur. Rusya, İsveç, Kanada, İsrail' de olduğu gibi. Bazı ülkelerde ise merkez bankaları sonradan devletleştirilmiştir. Örneğin, İngiltere, Fransa, Hollanda' da olduğu gibi. Tamamen özel sermaye ile kurulmuş merkez bankaları da vardır, ancak bunların sayısı gittikçe azalmaktadır. Bir kısım ülkelerde, A.B.D' de olduğu gibi, merkez bankasının sermayesi bankalara aittir. Bazı ülkelerde, merkez bankasının sermayesi kısmen devlete, kısmen özel kişilere aittir. Türkiye' de de olduğu gibi sermayesi devlete, bankalara ve gerçek ve tüzel kişilere ait merkez bankaları da vardır.

Merkez bankaları ister devlet sermayesi ile ister özel sermaye ile kurulmuş olsunlar, kamu yararına hizmet eden kuruluşlardır. Bir başka ifade ile, merkez bankalarının faaliyetinde hakim olan düşünce, kâr etmek değildir. Ayrıca, merkez bankaları bankalara rakip kurumlar değil, onları tamamlayan kurumlardır. Nakit paraya ihtiyacı artan bankalara kredi verirler. Merkez bankaları açtıkları kredileri para çıkararak karşılarlar.

Genellikle merkez bankaları halka doğrudan kredi açmazlar, halktan mevduat da kabul etmezler. Bu bankalar halkın değil devletin ve bankaların bankasıdır.

a - Merkez Bankalarının Görevleri

Genel olarak merkez bankalarının görevleri şöyle sıralanabilir:

i - Para ve Kredi İşlerini Ekonominin İhtiyaçlarına ve Devletin İzlediği Ekonomi Politikasının Amaçlarına Göre Düzenlemek

Banknot çıkarmak (emisyon yapmak), merkez bankalarının en eski ve en önemli görevlerinden birisidir. Madeni paraların yerine banknot denilen kağıt paraların kullanılmaya başlanması, banknot ihracının bir tek kuruma verilmesini beraberinde getirmiştir. Banknot çıkarma imtiyazının bir tek bankaya tanınması, parada yeknesaklığı sağlamak, para ve kredi işlerini devletin ekonomi politikasına uygun bir biçimde ve iktisadi hayatın ihtiyaçlarına göre düzenlemek yönünden zorunlu görülmüştür.

Bugün bütün ülkelerde uygulanan kağıt para sisteminde, merkez bankalarının banknot çıkarmasına hakim olan ölçüler farklıdır. Bununla birlikte, genel olarak para arzının düzenlenmesinde; fiyat istikrarının sağlanması, tam istihdamın temini, iktisadi kalkınmanın hızlandırılması ve dış ödemeler dengesinin kurulması gibi ekonomi politikasının ulaşmak istediği hedefler gözönünde bulundurulmakta, para ve kredi işlerinin bu hedeflere ulaşmasını kolaylaştıracak şekilde uygulanması istenmektedir. Hatırlanacağı gibi, para politikası konusu işlenirken, hükümetler adına merkez bankalarının para politikasını yürüttükleri ifade edilmiş, başlıca para politikası araçları ve bunların işleyişi açıklanmıştır.

Günümüzde, merkez bankalarının kanunla yapmalarına izin verilen işlemleri, tedavüldeki banknot miktarının artmasına ya da azalmasına yol açar. Ancak bu konuda, yani emisyon yapmada, merkez bankaları yetkili kuruluşlar olmakla birlikte, tamamen serbest hareket etmek imkânına sahip değildir. Bu hususla ilgili olarak, konunun devamında ayrıca bilgi verilecektir.

ii - Devletin Bankerliğini Yapmak

Merkez bankalarının devletin bankerliğini yapmaları, banknot ihracı kadar eskidir. Merkez bankaları dün olduğu gibi bugün de, gerektiğinde devlete kredi açmakla ve bir kısım hazine işlerini yapmakla görevlidir.

Bir devletin yıllık bütçesi denk olsa bile, yıl içinde gelirleri ile giderleri arasında devamlı bir denge mevcut olamaz. Giderlerin vergi tahsilatını aştığı aylarda, devletin bu farkı kredi yoluyla temin etmesi zorunluluğu doğar. Devlet bu krediyi, genellikle merkez bankasından alır. Ancak, merkez bankası devlete belli sınırlar içinde kredi açar. Para değerinin korunması düşüncesi, merkez bankası tarafından devlete açılan kredinin sınırlandırılmasını zorunlu kılmaktadır.

Merkez bankalarının devletle olan ilişkileri sadece ona kredi açmaktan ibaret değildir. Merkez bankaları devletin hazine işlemlerini yaparlar, devlet namına tahsil ve ödemelerde bulunurlar. Devletin tahvil ihracına aracı olurlar, hazine bonusu ve tahvil fiyatlarının istikrarına ilişkin tedbir alırlar.

iii - Bankaların Nakit Rezervlerini Muhafaza Etmek

Merkez bankalarının kağıt para ihraç etmeleri ve devletin bankerliğini yapmaları, bankaları merkez bankaları ile devamlı ilişki kurmaya zorlamış, özellikle nakit para kullanmadan ödemelerin yerleştiği ülkelerde, bankaların nakit rezervlerini merkez bankalarında tutmalarına neden olmuştur.

Bankaların merkez bankasında cari hesapları vardır. Bu hesabın alacak tarafı, bankaların nakit rezervlerini oluşturur. Bazı ülkelerde banka mevzuatı, bankaları, kabul ettikleri mevduata karşılık, merkez bankasının tesbit ettiği oranda nakit rezervi ayırmaya, bu meblağın tamamını veya belli bir nisbetini merkez bankasında bulundurmaya mecbur etmiştir.

Bankaların merkez bankası nezdinde alacaklı cari hesaba sahip olmaları, bankalar arasında meydana gelecek alacak ve borçların takasını kolaylaştırır.

iv - Ülkenin Altın ve Döviz Rezervlerini Muhafaza Etmek

Kağıt para sisteminin yerleşmesiyle, altının karşılık olarak merkez bankalarında bulundurulması mecburiyeti ortadan kalkmıştır. Fakat altının uluslararası ödeme aracı olarak önemi azalmamıştır. Merkez bankalarının altın stoku, ülke parasına olan güveni artırmaktadır. Bu sebeple merkez bankaları, altın rezervlerini artırmaya çaba harcamaktadırlar.

Zamanımızda merkez bankaları altın stoku yanında döviz rezervlerini de artırmaya çalışırlar. Böylece, başta ülke ekonomisinin ihtiyaç duyacağı mal ve hizmet ithalini karşılamak, bunun yanında ülke parasının dış değerini muhafaza edebilmek mümkün hale gelmektedir.

v - Uluslararası Ödemelerde Kliring Kurumu Olarak Hizmet Görmek

Çeşitli ülkelerde, zamanla meydana gelen iktisadi daralma ve iç pazarların yurt içinde üretilen ürünlere tahsis edilmesi düşüncesi, serbest ödeme sistemi yerine, devletçe düzenlenip yönetilen bağlı bir ödeme sisteminin meydana gelmesine neden olmaktadır. Ülkeler arasında karşılıklı yapılan anlaşmaya göre, dış ticaret ilişkileri döviz kullanılmadan, kliring kurumlarının tuttukları hesaplar üzerinde takas (mahsup), yapılarak yürütülmektedir. 1980 öncesi dönemde ülkemizde olduğu gibi, birçok ülkede merkez bankalarının kliring kurumlarının görevlerini üzerlerine aldıkları görülmektedir.

b - Emisyon Yapılabilmesi İçin Gerekli Şartlar

Daha önce ifade edildiği gibi, günümüz ekonomilerinde kağıt para standardı geçerli olup, sınırsız kanuni tedavül mecburiyetini haiz olan paralar banknotlardır. Banknot çıkarma imtiyazı ise merkez bankalarının tekelindedir. Bir başka ifadeyle, banknot hacminin tayininde merkez bankaları sorumlu kuruluşlardır.

Merkez bankaları banknot çıkarmak (emisyon yapmak) hususunda yetkili olmakla beraber, serbestiye sahip değillerdir. Zira, para arzında meydana gelecek önemli değişimler, bilindiği gibi, ekonomi üzerinde çok

yönlü menfi etkilere sebep olabilmektedir. Dolayısıyla her ülke, merkez bankalarının hangi şartlarda ve oranlarda emisyon yapabileceğini sıkı bir şekilde kontrol etmek ihtiyacını duymaktadır. Ülkemiz için de durum farklı değildir. Merkez bankası kanununda, bankanın hangi hallerde emisyon yapabileceği açık bir şekilde tayin ve tesbit edilmiştir.

Merkez bankası, ana hatları itibariyle, altın ve döviz miktarı ile piyasa senetlerindeki artışlar ve hazine ihtiyaçları karşılığı olarak emisyon yapabilmektedir. Emisyon yapılmasına imkân veren bu hallerin tesbitinde esas olan kıstas, bunların para ihtiyacı doğuran bir mal veya hizmet artışı teşkil etmeleridir. Başka bir ifadeyle, yukarıda belirtilen hallerde emisyon yapıldığı takdirde, sadece memleketteki mal ve hizmetler arttığı zaman bu artış miktarında para basılmış olacaktır. Böylece ekonomide ihtiyaç varken para kıtlığı çekilmeyecek, diğer taraftan da ihtiyaçtan fazla yani karşılıksız para basılmamış olacaktır.

Ekonomideki reel gelişmelere uygun bir şekilde emisyon yapılmasına imkân veren bu halleri, kısaca ve ayrı ayrı incelemek uygun olacaktır.

i - Altın ve Döviz Karşılığı Emisyon

Bilindiği gibi altın ve döviz, uluslararası ödemelerde kullanılabilen araçlar olup, yabancı ülkelerden mal ve hizmet ithalatına imkân sağlamaktadır. Bu ödeme araçlarının ülkeye girmesi, ülkedeki mal ve hizmetlerin artması şeklinde kabul edilebilir. Bu sebepten, merkez bankasının kendisine ulaşan altın ve dövizlere karşılık olarak, bunların değeri kadar para çıkarmasında bir mahzur yoktur. Bir başka şekilde ifade edecek olursak, bu sebeple piyasaya sürülen paralar, açıktan (karşılıksız) yapılmış bir emisyon olarak kabul edilemez.

ii - Piyasa Senetleri Karşılığı Emisyon

Kısa vadeli, ticari, sinai ve zirai senetlere piyasa senetleri denmektedir. Bu senetler, mübadele edilecek bir mal veya hizmet mevcut, fakat bunu satın alacak nakit para mevcut olmadığı zaman tanzim edilir. Normal şartlarda, hiç kimse elinde kâfi miktarda para varken, senetle alışveriş yapmaz. Bu sebepten, bir piyasa senedinin mevcudiyeti, ülkedeki para

miktarının, mübadele edilecek mal ve hizmet miktarına nazaran az olduğunu gösteren kuvvetli bir delildir. Bundan dolayı, merkez bankasının, bir banka tarafından iskonto edildikten sonra getirilecek böyle bir senet karşılığında emisyon yapmasının hiç bir mahzur teşkil etmeyeceği açıktır. -

Piyasa senetlerinin, merkez bankasına gelmeden önce bir bankaya iskonto ettirilmiş olması şartı, bunların tedavüldeki mevcut para ile finanse edilmesi imkânlarının araştırılmasını temin etmektir. Bu sebepten, bankaların reeskont ettirmek üzere merkez bankasına getirdiği senetler, ekonomide gerçek bir para kıtlığının mevcut olduğunu göstermektedir.

iii - Hazine İhtiyaçları Karşılığı Emisyon

Hazine ihtiyaçları karşılığında emisyon yapılması, devletin yıllık bütçesi denk olsa bile, masrafları ile gelirlerinin yıl içinde devamlı bir muvazene halinde olmamasından doğan bir zarurettir. Ancak, bu sebeple emisyona gidilmesi, yukarıdaki hallerden farklı değildir. Zira, hazine ihtiyaçları için emisyon yapılması, kamu hizmetlerinin parasızlık yüzünden azalmasını önlemek içindir. Bu bakımdan, tıpkı piyasa senetleri karşılığında yapılan emisyona benzemektedir. Ayrıca, hazine ihtiyacını karşılamak için açılan avansın, aynı bütçe yılı içinde geri ödenmesi şart olduğundan, bu sebeple yapılacak emisyonun da karşılıksız kabul edilmesine imkân yoktur.

XI - ULUSLARARASI İKTİSADİ İLİŞKİLER

A - Konunun Mahiyeti

Bir ekonominin değişik kesimleri arasında olduğu gibi, ülkeler arasında da gittikçe artan yoğun ekonomik ilişkiler vardır. Bu ilişkiler mal hareketleri, hizmet hareketleri ve üretim faktörleri hareketleri olarak görülmekte olup, bütün ülkeler için söz konusudur. Günümüzde hiç bir ülkenin, dış ekonomik ilişkilerden kendini tam olarak soyutlaması düşünülemez. Uluslararası piyasada ortaya çıkan bir değişme, bir kriz,

derhal iç piyasalara yansır. 1973' deki petrol krizi, bunun en belirgin örneğidir. Uluslararası piyasalardaki değişikliklerin iç piyasa üzerindeki etkileri, ülkeden ülkeye farklılık arzeder. Bu, ülke ekonomisinin dış açılma derecesine, ekonominin büyüklüğüne ve krizin özelliğine bağlı bir husustur.

Ülkelerarası ekonomik ilişkilerinin nisbi önemi, 2. Dünya Savaşından beri giderek artmaktadır. Zira, uluslararası ticaret hacminin artış hızı, dünya üretiminin artış hızından daha fazladır. Uluslararası sermaye hareketleri gün geçtikçe gelişmektedir. Ülke ekonomileri arasındaki karşılıklı ekonomik bağlar gittikçe artmaktadır. Gelişmekte olan ekonomilerin iktisadi kalkınma ve sanayileşme problemleri, dış ekonomik ilişkilerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Uluslararası iktisadi işbirliği kuruluşlarının, dış ekonomik ilişkilerdeki etkinlikleri çok artmıştır.

Uluslararası ekonomik ilişkilerin en önemli konusunu dış ticaret hareketleri, yani mal ve hizmetlerin ithalat ve ihracatı oluşturur. Ne geçmişte ne de günümüzde, uluslararası ticarete başvurmeyen bir ülke yok gibidir. Bugün, sanayileşmiş ülkeler serbest dış ticaret ve uluslararası uzmanlaşmayı ana ilke olarak benimsemişlerdir. Bu ülkeler geçmişte, dış ticaret ve kambiyo kısıtlamalarını kaldırarak dünya ticaret hacmini artırmak yolunda önemli çabalar göstermişlerdir. Az gelişmiş ülkeler ise aksine, serbest ticarete yoğun bir müdahalede bulunarak, dış ticareti ekonomik kalkınmanın bir aracı olarak düzenlemeye çalışırlar.

Genel bir değerlendirme yapıldığında, ülkeler arasındaki ticari ilişkiler üç ana sebebe bağlı olarak açıklanabilmektedir. Bunlar, yerli üretimin yokluğu veya yetersizliği, uluslararası fiyat farklılıkları ve mal farklılaştırılmasıdır.

Dış ticaretin önemli sebeplerinden biri, belirli malların bazı ülkelerde hiç üretilmemesi, ya da dahili üretimin ulusal ihtiyaçları karşılamaya yeterli olmamasıdır. Dünyada hiçbir ülke her bakımdan kendine yeterli değildir. Ulusal üretimdeki açıkları gidermenin yolu ise dış ticarettir. Ülkeler itibarıyla, bazı mallarda yerli üretimin hiç olmaması veya eksik olması; tabii kaynakların yeryüzünde dengesiz dağılımına, teknik bilgi ve ileri derecede uzmanlaşmış işgücü yokluğuna veya eksikliğine ve ülkeler arasındaki ekonomik gelişme farklılıklarına bağlıdır.

Dış ticaretin diğer bir nedeni de, uluslararası üretim maliyetlerinde görülen farklardır. Teknoloji ve tabii şartlar bakımından belirli malların üretiminde hiçbir engel bulunmayabilir. Ancak ekonomik düşünce, tüm ihtiyaçların yerli üretimle karşılanmasının doğru olmayacağını ortaya koymaktadır.

Ülkeler arasında üretimin verimliliği açısından farklar vardır. Bazı ülkeler bazı malları üretmede daha etkindirler, dolayısıyla bu malları daha ucuza mal ederler. Oysa bir kısım mallarda bu derece üstün bir üretim etkinliği görülmeyebilir. İşte bu verimlilik farkları dolayısıyla her ülke fiilen üretebildiği bütün malları değil, bunların içinde uluslararası alanda rekabet gücü sağlayacak malları üretmelidir. Bu malları dışarıya satarak nispeten pahalıya üretebildiklerini de yurt dışından ithâl etmelidir.

Dış ticaretin diğer bir nedeni de mal farklılaştırmasıdır. Bir endüstriye bağlı firmaların ürettikleri mallar birbirinin benzeri olmakla birlikte, aynı mallar değildir. Bunlar arasında dış görünüş ve ambalaj yönünden olabileceği gibi, kullanım özellikleri bakımından da farklar vardır. Öte yandan tüketici tercihleri de birbirine uymaz. Bazıları bir malın bir türünü, diğerleri de başka türlerini tercih ederler. İşte, zevklerin ve malların farklı olması yeni bir ticaret alanı meydana getirmektedir. Dış ticarete konu olan çok geniş bir mal grubu üzerindeki ticaret, ancak tüketicilerin farklı nitelikte malları tercih etmeleri ile açıklanabilir.

B - Dış Ödemeler Dengesi

Bir ülkenin bir yıl içerisinde tüm yabancı ülkelerle olan ekonomik ilişkilerini göstermek için belirli bir sisteme göre tutulan kayıtlara *ödemeler dengesi* veya *ödemeler bilançosu* adı verilir. Ödemeler bilançosu bir ülkenin dış ekonomik durumunun göstergesi olarak ekonomik politikanın belirlenmesinde çok büyük önem taşır.

Ödemeler bilançosunun açık veya fazla vermesi, milli gelir ve istihdam düzeyi, kalkınma hızı, fiyat istikrarı ve dolayısıyla ekonomik refah üzerinde önemli etkiler doğurur. Dış ekonomik işlemler, iki ülke arasında parasal bir sonuç doğuran tüm ilişkileri kapsamaktadır. Ekonomik işlemler, parayla yapılmış olabileceği gibi, malın malla değişimi şeklinde de olabilir. Bunun gibi karşılıksız bir mal veya hizmet ödemesi

şeklinde yapılan tek taraflı işlemler de ödemeler bilançosunda yer alır. Aynı şekilde, ülkeye para yerine makina ve donatım şeklinde gelen yabancı sermaye de ödemeler bilançosunda gösterilir.

Ödemeler bilançosu çift kayıtlı muhasebe sistemine göre tutulur ve uluslararası işlemlerin özelliklerine göre bilanço kalemlerine alacak veya borç kaydedilir. Buna göre ihracat, sermaye ithali, alacaklı hesap olup alacak bakiyesi; ithalat, sermaye ihracı gibi kalemler ise borçlu hesap olup borç bakiyesi verir. Diğer bir deyişle, ülke sakinleri lehine yabancılar üzerinde parasal bir alacak hakkı doğuran ekonomik işlemler bilançonun alacaklı tarafına kaydedilir. Yabancılar lehine ülke sakinleri üzerinde parasal alacak hakkı doğuran işlemler ise bilançonun borçlu tarafında gösterilir. Bu muhasebe tekniğinin bir özelliği olarak, ödemeler bilançosunun alacaklı tarafının toplamı, borçlu tarafının toplamına eşit çıkar. Dolayısıyla ödemeler bilançosu, muhasebe kayıtları anlamında her zaman denktir. O nedenle ekonomik bir dengesizliğin bulunabilmesi, yani ödemeler bilançosunda gerçekte bir dış açık veya dış fazla olup olmadığının belirlenebilmesi için özel bazı işlemlere gerek vardır.

1 - Ödemeler Bilançosu Hesapları

Bir ülkenin dış alemle yaptığı çok sayıda ekonomik işlemlerin ödemeler bilançosuna belirli bir sistem izlenerek kaydedildiğini yukarıda ifade etmiştik. Bu işlemler birbirleriyle benzerliklerine ve ekonomi üzerinde doğurdıkları etkilere göre gruplandırılarak çeşitli hesaplar içinde toplanırlar. Ödemeler bilançosu bünyesel olarak cari işlemler hesabı, karşılıksız transferler hesabı, sermaye hesabı, altın ve döviz hesabı, net hata ve noksanlıklar diye beş gruba ayrılır.

Hesap gruplarının ihtiva ettiği başlıca kalemleri de gösterecek şekilde, aşağıda genel bir ödemeler bilançosu şeması verilmiştir.

Ödemeler Bilançosu

- a - Cari İşlemler Hesabı
 - i - Mal Ticareti (Görünür Ticaret)
 - İthalat
 - İhracat
 - Ticaret Dengesi
 - ii - Uluslararası Hizmetler (Görünmez Ticaret)
 - Dış Turizm
 - İşçi Gelirleri
 - Sermaye Gelir ve Giderleri
 - Taşımacılık Hizmetleri
 - Özel Hizmetler
 - Hükümet Hizmetleri
 - Görünmez İşlemler Dengesi
 - Cari İşlemler Dengesi
 - b - Karşılıksız Transferler Hesabı
 - c - Sermaye Hesabı
 - Uzun Süreli Sermaye Hareketleri
 - Kısa Süreli Sermaye Hareketleri
 - d - Altın ve Döviz Hesabı
 - Altın Hareketleri
 - Konvertibil Dövizler
 - Diğer Dövizler
 - e - Net Hata ve Noksan
-

a - Cari İşlemler Hesabı

Bir ülkenin mal ve hizmet ithalat ve ihracatı, yabancı sermaye yatırımlarının gelir ve giderleri gibi kalemler, ödemeler bilançosunda cari işlemler hesabına kaydedilir. Cari işlemler bilançosundaki bir açık veya fazla, ülkenin milli gelir ve istihdam seviyesini etkiler. Cari işlemler hesabı iki ana bölüme ayrılmaktadır. Bunlar, mal ticareti hesabı ile uluslararası hizmetler hesabıdır.

i - Mal Ticareti (Görünür Ticaret)

Mal Ticareti, ithalat ve ihracat değerlerini gösterir ve görünür ticaret olarak anılır. Mal ticareti ödemeler dengesinin en önemli kalemidir. Mal ihracatı, bir ülkede üretilen malların diğer ülkelere satılmasıdır. Alacak bakiyesi veren bir hesap olup artması lehe sonuç verir. Diğer bir ifade ile, ihracat toplamı pozitif bir değer olarak bilançoya kaydedilir. İthalat ise negatif bir değer olarak yer alır. Toplam mal ithalatı ile toplam mal ihracatının farkına dış ticaret dengesi adı verilir.

Uygulamada ülkeler genellikle mal ihracatını FOB, mal ithalatını CIF fiyatlara göre kaydederler. FOB terimi, "free on board" kelimelerinin baş harflerinden alınmış olup, gemide teslim anlamına gelmektedir. FOB fiyatında, navlun ve sigorta masrafları alıcıya aittir. CIF terimi, "cost, insurance and freight" kelimelerinin baş harflerinden meydana gelmiş olup, malın satış fiyatına sigorta ve navlun giderlerinin eklendiğini göstermektedir.

ii - Uluslararası Hizmetler (Görünmez Ticaret)

Cari işlemler hesabının diğer önemli bölümü, hizmet ithalat ve ihracatıdır. Mal ticaretinin fiziki, görünür bir niteliği olmasına karşılık, hizmet ihracı ve ithali görünmez bir nitelik taşır. Bu sebeple, uluslararası hizmet hareketlerine görünmez ticaret de denir. Yabancı sermaye yatırımlarının gelir ve giderleri hizmet hesabı içinde yer alır. Uluslararası hizmetler hesabında yer alan başlıca kalemler aşağıda açıklanmıştır.

- **Dış Turizm:** Yabancı ülke sakinlerinin ülkede yaptıkları harcamalar (konaklama, gezi, hediyelik eşya satınalma gibi) ihracata benzer bir etkide bulunur. Dolayısıyla bu tür gelirler, bilançoda pozitif değer olarak yer alır. Ülke sakinlerinin yabancı ülkelerde yapmış oldukları harcamalar ise mal ithalatı gibi değerlendirilir ve cari işlemler bilançosuna negatif bir değer olarak kaydedilir.

- **İşçi Gelirleri:** Ülke dışında çalışan işçilerin kendi ülkelerine gönderdikleri paralardır. Yurt dışına işçi gönderen ülke, aslında hizmet ihraç etmiş olmaktadır. Bu sebeple işçi gelirleri pozitif olarak bilançoda

yer alır. Aksi halde, yani bir ülkede çalışan yabancı işçilerin kendi ülkelerine gönderdikleri paralar ise bilançoda negatif bir değer olarak gösterilir.

- **Yatırım Giderleri:** Yabancı şirketlerin yurt dışına transfer ettikleri kâr ve faiz gelirleri bu grupta yer alır. Dış ülkelerde gerçekleştirilen yatırımlardan sağlanan gelirler ülkeye geri döndüğünde bilançoda pozitif değer olarak yer alır. Bunun aksine borç faizi ödemeleri ve kâr transferlerinin yapıldığı ülkede, bu miktarlar ödemeler bilançosunda negatif değerler olarak kaydedilir.

- **Uluslararası Taşımacılık Hizmetleri:** Yerli ticaret filosuyla yabancı ülkelere mal taşıma karşılığında kazanılan navlun gelirleri aynen mal ihracatı gibi ödemeler bilançosuna pozitif bir değer olarak, yabancılara ödenen navlun giderleri de negatif bir değer olarak kaydedilir.

- **Özel Hizmetler:** Bu başlık altında çeşitli özel kuruluşlara yapılan ödemeler yer alır. Bu kaleme imtiyazlar, kiralar, sigorta primleri, banka hizmetleri, danışmanlık ve mühendislik ücretleri, uluslararası telsiz, telefon ve radyo hizmetleri girer.

- **Hükümet Hizmetleri:** Yabancı ülkelerdeki elçilik veya konsolosluklarda çalışan görevlilerin ücretleri, bina ve arazilerin bakım ve yönetim giderleri, uluslararası kuruluşlara ödenen aidatlar bu kalem içinde yer alır.

Toplam hizmet gelir ve giderleri arasındaki farka, hizmetler dengesi veya görünmez işlemler dengesi denir. Ticaret dengesi ile görünmeyen işlemler dengesi birlikte değerlendirildiğinde cari işlemler dengesine ulaşılır. Buna göre cari işlemlerin meydana getirdiği gelirler giderlere eşit ise, cari işlemler bilançosu denktir. Şayet gelirler giderlerden küçük ise, cari işlemler dengesinde açık; gelirler giderlerden büyük ise, cari işlemler dengesinde bir fazlalık vardır.

Cari işlemler dengesinde bir açık veya fazla ortaya çıkarsa, bu durum sermaye hesabındaki işlemlerle denkleştirilir. Şayet sermaye hesabında böyle bir bakiye yoksa altın ve döviz rezervlerini kullanmak gerekir.

b - Karşılıksız Transferler Hesabı

Hükümetler veya özel şahıslar tarafından ticari amaçlar dışında yapılan işlemler, ödemeler bilançosunda karşılıksız transferler hesabına kaydedilir. Bu çeşit işlemlerde diğer ülkenin bir ödemede bulunması sözkonusu değildir. Bunlar bağış veya hibe niteliğindedir. Bazı ülkelerde karşılıksız transfer için ayrı bir hesap açılmaz, bunlar cari işlemler içinde gösterilir. Karşılıksız transferler hesabı, özel veya resmi olmak üzere ikiye ayrılır. Özel şahısların yabancı ülkelere gönderdikleri hediyeler, yardım kuruluşlarının yaptıkları bağışlar birinci gruba girer. Buna karşılık hükümetlerin yabancı ülkelere yaptıkları bağış niteliğindeki kalkınma kredileri, tabii afetlere uğrayanlara gönderilen yardım malzemeleri ve paralar ikinci grupta yer alır.

Karşılıksız transferler, bağışta bulunan ülke bakımından bir borç işlemidir. Şayet bağış mal veya hizmet şeklinde yapılmış ise, karşılıksız transferler hesabına negatif bir değer olarak kaydedilir. Bu kayıt, mal veya hizmet ihracı gibi cari işlemler hesabına aynı miktarda pozitif bir değer olarak kaydedilip denkleştirilir. Eğer bağış para olarak yapılmışsa, işlem karşılıksız transferler hesabına negatif, sermaye hesabına pozitif değer olarak kaydedilir.

c - Sermaye Hesabı

Ödemeler bilançosunun diğer önemli bir bölümü de sermaye hesabıdır. Özel ve kamu kuruluşları tarafından gerçekleştirilen uzun veya kısa süreli sermaye akımları bu hesapta gösterilir.

Ülkeden sermaye çıkışı, mal ve hizmet ihracının aksine ödemeler bilançosunun borçlu yanına, ülkeye sermaye girişi de ödemeler bilançosunun alacaklı yanına kaydedilir. Bu işlemlerde de temel düşünce aynıdır. Yabancılar üzerinde alacak hakkı doğuran işlemler ödemeler bilançosunun alacaklı kısmına, ülke sakinleri üzerine borç doğuran işlemler de borçlu kısmına kaydedilir.

Sermaye hesabı, uzun süreli ve kısa süreli sermaye hareketleri diye ikiye ayrılır. Bunların her biri de özel ve resmi sermaye işlemlerinden oluşur.

Genellikle bir yıldan daha uzun vadeli sermaye hareketleri uzun süreli kabul edilmektedir. Özel şahıs ve firmaların, yabancı piyasalardan tahvil ve hisse senedi satınalmak, yabancı bankalarda uzun vadeli hesap açtırmak suretiyle gerçekleştirdikleri portföy yatırımları ile yabancı ülkelerde mülk almak ve fabrika kurmak şeklinde gerçekleştirdikleri dolaysız yatırımları da uzun süreli özel sermaye işlemlerini meydana getirir.

Diğer taraftan hükümetten hükümete açılan program ve proje kredileri, uluslararası mali kuruluşların verdikleri kalkınma kredileri ve konsorsiyum kanalıyla yapılan yardımlar da uzun süreli resmi sermaye işlemleri kapsamına girmektedir.

Bir yıldan daha az vadeli olan sermaye hareketleri, kısa süreli sermaye hareketleri hesabında takip edilir. Bu tür sermaye yatırımlarının süresi genellikle 30, 60 veya 90 gün olmaktadır. Yabancı bankalarda kısa süreli alacak haklarındaki değişimler veya yeni açtırılan hesaplar, kısa süreli yabancı hükümet bonolarının alım - satımı, yabancı para veya benzeri likit ve yarı likit varlıklar, kısa süreli sermaye hareketleri içinde yer alır. Bu tür sermaye akımları da bunları gerçekleştirenlere göre özel ve kamuya ait olmak üzere ikiye ayrılır. Kısa süreli sermaye akımları faiz ve döviz kuru farklılıklarından yararlanmak için yapılabileceği gibi, dış dengesizlikleri gidermek amacıyla da yapılmış olabilir.

d - Altın ve Döviz Hesabı

Bilindiği gibi uluslararası ödemelerde altın, konvertibil dövizler ve özel çekme hakları kullanılmaktadır. Son zamanlarda rolü azalmakla birlikte, uluslararası ödemelerde kullanılan en eski ödeme aracı altındır. Altın bir ödeme aracı olması yanında, aynı zamanda değerli eşya yapımında kullanılan bir sanayi hammaddesidir. Altının bu ikili kullanımı, uluslararası altın hareketlerinin ödemeler bilançosuna kaydedilmesinde farklı işlemleri gerektirmektedir. Altın, ticari bir amaçla kullanılıyorsa herhangi bir mal gibi cari işlemler hesabına kaydedilir. Kayıt usulü aynen diğer mallarda olduğu gibidir. Şayet altın uluslararası ödeme aracı olarak kullanılıyorsa, altın ve döviz hesabına kaydedilir. Altın rezervlerindeki azalma, mal ihracında olduğu gibi bu hesabın alacaklı kısmında gösterilir ve kısa vadeli sermaye hesabına borç düşölmek suretiyle denkleştirilir.

Rezervlerdeki bir artış, hesabın borçlu, kısa vadeli sermaye hesabının ise alacaklı kısmına kaydedilir.

Merkez bankaları uluslararası ödemelerde kullanmak üzere, altından başka konvertibl dövizlere de ihtiyaç duyarlar. Dış ödemelerin büyük kısmı dövizle yapılmaktadır. Uluslararası işlemlerde dövizler, aynen altın hareketlerin de olduğu gibi hesaba kaydedilir.

e - Net Hata ve Noksan

Bilindiği gibi ödemeler bilançosu çift taraflı kayıt sistemine göre tutulur ve daima denk olması gerekir. Bununla beraber çoğunlukla alacaklı tarafının toplamı, borçlu tarafının toplamına eşit çıkmaz. Bu farklılıklar, uluslararası ekonomik işlemler konusunda bilgi yetersizliği, yanlış değerlendirme, tahmin hataları ve zaman farklılıkları gibi nedenlerden ileri gelmektedir.

Net hata ve noksan kaleminin kullanılmasındaki amaç, alacaklı ve borçlu kısımlar arasındaki farklılıkları gidererek ödemeler bilançosundaki denkleğin sağlanmasıdır. Bu kalem, ödemeler bilançosunda ayrı bir hesap değildir. Yani bu başlık altında hiç bir gerçek ekonomik işlem kaydedilmez. Sadece bilançoju dengeleyici bir kalemdir. Net hata ve noksan kalemi, ülkeler arasında ve bir ülke içinde zamanla büyük farklılık gösterir. Gelişmekte olan ülkelerde güvenilir bilgilerin azlığı sebebiyle bu kalem önemli değerlere ulaşabilmektedir.

2 - Ödemeler Bilançosu Dengesi

Yukarıda belirtildiği gibi bir ülkenin ödemeler bilançosunun daima denk olması gerekir. Şayet cari işlemler dengesi açık vermişse, bu takdirde ödemeler bilançosu dengesini sağlayabilmek için ülkenin borçlanma yoluyla yurt dışından bir miktar sermaye ithal etmesi, ya da altın ve döviz ihraç etmesi gerekir. Aksine cari işlemler dengesi fazla veriyorsa, bu durumda ülke ya dışarıya borç vermek suretiyle sermaye ihraç etmiş olmalı ya da altın ve döviz rezervlerini artırmış olmalıdır. Şayet bir ülkenin cari işlemler hesabında denge sağlanırsa, genel dengeyi sağlamak için ne

sermaye ne de altın ve döviz hesabında denkleştirici bir işlem yapmaya ihtiyaç duyulmaz.

Ülkelerin, dış ekonomik işlemlerden doğan borç ve alacakları genellikle birbirine eşit olamamaktadır. Bu sebeple dış ekonomik işlemlerin sonunda daima bir dış ödeme açığı veya fazlası ortaya çıkar. Bu durum, altın ve döviz rezervlerinin kullanılmasını ya da denkleştirici sermaye akımlarını zorunlu hale getirir.

Ödemeler bilançosunun açık veya fazlasını belirlemek için önce tüm ödemeler bilançosu kayıtlarını "otonom" ve "denkleştirici" işlemler diye iki gruba ayırmamız gerekir. Otonom işlemler ithalat, ihracat, yabancılara yapılan bağışlar ve dış yatırımlar gibi kendiliğinden oluşan, başka bir deyişle, ortaya çıkış nedeni ödemeler bilançosunun durumuyla ilgili olmayan işlemlerdir. Buna göre ödemeler bilançosunun dengede olması, açık veya fazla vermesi şöyle tanımlanabilir: Eğer bir ülkenin otonom dış alem gelir ve giderleri birbirine eşitse, ödemeler bilançosu dengededir. Şayet otonom giderler, otonom gelirlerden büyükse, ödemeler bilançosunda bu fark kadar bir açık vardır. Aksi halde, yani otonom gelirler giderlerden fazlaysa, bu fark kadar fazla var demektir.

Denkleştirici işlemler, ödemeler bilançosu açık veya fazlasını denkleştirmek amacıyla yapılan işlemlerdir. Bir başka deyişle, bu işlemlerin ortaya çıkış nedeni ödemeler bilançosundaki dengesizliklerin kendisidir. Denkleştirici işlemlere örnek olarak, altın ve döviz ödemeleri, ithalatçının ihracatçıya kısa süreli borçlanması gibi işlemler gösterilebilir.

Konunun ayrıntılarına inmeden, ödemeler bilançosu açığını en basit şekilde şöyle ifade etmek mümkündür: Cari işlem açığına, o yıl ödenen borç taksitleri ilave edilerek bulunan değer, ödemeler bilançosunun açığını verir.

Genel kabul görmüş şekliyle ödemeler bilançosu, sayfa 304' de bir tablo halinde verildi ve başlıca hesap kalemleri de açıklandı. Ancak, ülkeler itibariyle ödemeler bilançosunun tertibinde bazı farklılıklara rastlanmaktadır. Bu hususta bir fikir vermek üzere, son yıllardaki değerleri gösterecek şekilde Türkiye' nin ödemeler bilançosu, tablo 36' da verilmiştir. Tabloda, aktif kalemleri pasif kalemlerden ayırmak için döviz çıkışına sebep olan kalemlerin değeri önüne negatif (-) işaret konmuştur.

Tablo : 36 - Türkiye'nin Ödemeler Bilançosu (Milyon \$)

	1991	1992	1993 (*)
A. Cari İşlemler Dengesi			
İhracat FOB	13.667	14.891	15.610
İhracat	13.593	14.715	15.344
Transit Ticaret	74	176	266
İthalat FOB	- 21.007	- 23.081	- 29.772
İthalat CIF	- 21.047	- 22.871	- 29.429
Altın İthalatı	- 1.161	- 1.430	- 1.881
Transit Ticaret	- 64	- 151	- 229
Navlun ve Sigorta	1.265	1.371	1.767
Dış Ticaret Dengesi	- 7.340	- 8.190	- 14.162
Diğer Mal ve Hizmet Gelirleri	9.315	10.451	11.843
Turizm	2.654	3.639	3.959
Faiz Gelirleri	935	1.012	1.135
Diğer	5.726	5.800	6.749
Diğer Mal ve Hizmet Giderleri	- 6.816	- 7.262	- 7.829
Turizm	- 592	- 776	- 934
Faiz Giderleri	- 3.430	- 3.217	- 3.461
Diğer	- 2.794	- 3.269	- 3.434
Toplam Mal ve Hizmetler	- 4.841	- 5.001	- 10.148
Karşılıksız Transfer Girişleri (Özel)	2.879	3.147	3.035
Göçmen Transferleri	0	0	0
İşçi Gelirleri	2.819	3.008	2.919
Diğer	60	139	116
Karşılıksız Transfer Çıkışları (Özel)	- 25	0	0
Karşılıksız Transferler (Resmî): Net	2.245	912	733
İşçi Gelirleri	82	66	44
Diğer	2.163	846	689
Cari İşlemler Dengesi	258	- 942	- 6.380
B. Sermaye Hareketleri (Rezerv Hariç)	- 2.397	3.648	8.963
Doğrudan Yatırımlar (Net)	783	779	622
Portföy Yatırımları	648	2.411	3.917
Diğer Uzun Vadeli Sermaye Hareketleri	- 808	- 938	1.370
Kullanımlar	3.784	3.523	4.857
Ödemeler	- 4.095	- 4.871	- 4.412
Dresdner (Net)	- 497	410	925
Kısa Vadeli Sermaye Hareketleri	- 3.020	1.396	3.054
Varlıklar (Net)	- 2.563	- 2.438	- 3.291
Verilen Krediler	- 811	- 327	- 289
Banka Rezervî ve Diğer Varlık	- 1.752	- 2.111	- 3.002
Yükümlülükler (Net)	- 457	3.834	6.345
Sağlanan Krediler	590	4.091	5.681
Mevduatlar	- 1.047	- 257	664
C. Net Hata ve Noksan	940	- 1.222	- 2.275
D. Ödemeler Dengesi Finansmanı	0	0	0
E. Karşılık Kalemleri	170	0	0
Genel Denge	- 1.029	1.484	308
F. Rezerv Hareketleri	1.029	- 1.484	- 308
IMF	0	0	0
Resmî Rezervler	1.029	- 1.484	- 308

(*) Geçici.

Kaynak: TOBB. Ekonomik Rapor 1993, s. 86.

C - Dış Ticaret Teorileri

Dış ticaret teorileri, genel olarak uluslararası ticaretin nedenlerini ve ülkelerin sağladığı yararları, dış ticarete fiyatların nasıl oluştuğunu açıklamaya çalışan görüşlerdir. Bu husustaki görüşleri iki ana başlık altında toplamak mümkündür: Serbest dış ticaret ve himayecilik.

1 - Serbest Dış Ticaret Teorisi

Klasik iktisatçılar uluslararası ticaretin nedenlerini ve sonuçlarını açıklamaya çalışırken en çok serbest ticaretin taraflara neler kazandıracağı noktası üzerinde durmuşlardır. Klasiklere göre dış ticaret serbest olmalı ve devlet müdahalesinden kaçınılmalıdır. Her ülke, en verimli olduğu malı üreterek uluslararası alanda uzmanlaşmaya gitmelidir. Serbest ticaret ve uluslararası uzmanlaşma, toplam kaynakların etkinliğini artırarak dünya refahını yükseltecektir. Klasiklerin bu husustaki görüşleri, mutlak üstünlük ve mukayeseli üstünlük başlıkları altında incelenebilmektedir.

a - Mutlak Üstünlük

Yüzyıllardan beri ülkeler arasında yapılan dış ticaretin sebebini ilk kez bilimsel olarak Adam Smith açıklamıştır. Smith' e göre, ülkeler kapalı ekonomi durumuna nispetle daha kârlı buldukları için dış ticaret yaparlar. Smith' in bu husustaki görüşleri Mutlak Üstünlük Teorisi olarak ifade edilmektedir. Bu teoriye göre, bir ülke hangi malları diğerlerinden daha ucuza üretiyorsa, o mallarda uzmanlaşmalı ve bunları ihraç ederek, pahalı ürettiklerini yurt dışından ithal etmelidir. Bu şekilde ortaya çıkacak uluslararası işbölümünden bütün ülkeler yararlanacak ve dünya refahı yükselecektir.

Mutlak üstünlük durumu tabii kaynaklardan, sermaye imkânlarından, teknolojik seviyeden, emeğin veriminden, işletme organizasyonuna bağlı özelliklerden veya coğrafi avantajlardan ileri gelebilir. Meselâ, Brezilya'nın iklimi kahve yetiştirmeye son derece elverişlidir. Amerika ise kömür ve demir rezervlerinin zenginliği, sermaye stokunun büyüklüğü, teknolojik seviyesi ve işgücü verimliliğinin yüksekliği sebebiyle makine - teçhizat imalâtında ileridir. Bu iki ülke arasındaki ticarete mutlak üstünlük, kahve

bakımından Brezilya' da, makine - teçhizat bakımından ise ABD' dedir. Mutlak üstünlük teorisine göre ABD, kahve üretmek yerine kaynaklarını makine - teçhizat üretimine tahsis etmeli ve kahve ihtiyacını Brezilya' dan karşılamalıdır. Brezilya ise, makine - teçhizat ihtiyacını ABD' den satın almalı ve kaynaklarını kahve üretimine kaydırmalıdır. Böyle davranmak her iki ülkenin de menfaatine olacaktır.

b - Mukayeseli Üstünlük

Yukarıda kısaca açıklanan mutlak üstünlük teorisi, uluslararası uzmanlaşmanın temelini mutlak maliyetlere (veya üstünlüklere) dayandırmaktadır. Ancak, bu görüş tüm dış ticaret olayını açıklamaya yetmemektedir. Meselâ, bir ülke bütün malları diğer ülkelerden daha ucuza üretiyorsa, mutlak üstünlüklere göre, bu durumda dış ticaret gerçekleşmeyecektir.

David Ricardo, uluslararası ticareti ve uzmanlaşmayı mutlak maliyetler yerine mukayeseli maliyetlere (üstünlüklere) göre açıklamıştır. Bu durumda, bir ülke bütün mallarda mutlak üstünlüğe sahip olsa bile, dış ticaret, ülkeler için yine de kârlı olmaktadır. Ricardo' nun teorisine, Mukayeseli Üstünlük Teorisi denmektedir.

Bu teoriyi, basit bir örnekle şöyle açıklayabiliriz. A ve B ülkeleri aynı iki malı üretiyor olsun. A ülkesinin iki malda da mutlak üstünlüğe sahip olduğunu kabul edelim. A ülkesi, kaynaklarını her iki mal yerine, nisbi olarak daha üstün olduğu malın üretimine tahsis eder ve diğer malı B ülkesinden alacak olursa, bu kendisi için daha kârlı olacaktır. Aynı şey B ülkesi için de geçerlidir. B ülkesi nisbi olarak çok pahalıya ürettiği maldan vazgeçip, diğer malın üretiminde ihtisaslaşır ve üretiminden vazgeçtiği malı A ülkesinden ithal edecek olursa, daha kârlı olacaktır.

Mukayeseli üstünlükler teorisine göre, iki ülke arasında dış ticaretin başlayabilmesi için gerekli şart, bu ülkelerde iç maliyetlerin (fiyatların) birbirinden farklı olmasıdır. Burada maliyetten kastedilen reel maliyetlerdir.

Mukayeseli üstünlük teorisine göre, uluslararası ekonomide her ülke, nisbi avantajının bulunduğu mallarda ihtisaslaşmaya gitmelidir. Böylece,

hem iç piyasada en yüksek üretimin sağlanması, hem de işbölümü ve uzmanlaşma neticesinde dünya refahının artması mümkün olacaktır.

Ancak, mukayeseli üstünlükler teorisi, statik bir teori olup, iktisat ilminin son yıllarda getirmiş olduğu dinamik tahlil araçlarını içermemektedir. Özellikle, gelişmekte olan ülkelerin, yeni sanayiler kurarak iktisadi kalkınmalarını gerçekleştirmeleri hususunda yetersiz kalmaktadır. Aynı durum, mutlak üstünlükler teorisi için de geçerlidir.

Genel olarak ifade edecek olursak, serbest dış ticaret görüşü, bazı istisnalar dışında, gelişmekte olan ülkeler tarafından benimsenebilecek bir görüş değildir. En azından, yerli sanayiinin kurulup belli bir gelişme gösterinceye kadar, ithalatın serbest bir şekilde sürdürülmesinin gelişmekte olan ülkelerin menfaatine olmayacağı söylenebilir.

Buna karşılık dış ticaretin serbestleştirilmesi, sanayileşmiş ülkelerin yararına olacaktır. Zira bu ülkeler, sadece iç piyasa için değil, aynı zamanda büyük ölçüde dış piyasalar için üretim yapmaktadırlar. Dış ticaretin serbestleştirilmesi ile bu ülkelerin üretimlerini ve dolayısıyla refahlarını maksimize etmeleri mümkün olacaktır. Bugün, teknolojik seviyeleri yüksek olan ülkeler, serbest dış ticaretten büyük ölçüde fayda sağlamaktadırlar.

2 - Dış Ticaretle Himayecilik

Klasik iktisatçıların serbest ticaret görüşüne karşılık, kendi sanayiilerini özellikle İngiltere' nin rekabetinden korumak isteyen Alman ve Amerikalı iktisatçılar, ulusal iktisat doktrini adı da verilen himayeci görüşler ileri sürmüşlerdir. Bu akımın öncüleri A. Hamilton, F. List ve H. Carey' dir. Dış ticaretle himayecilik görüşünü benimseyenler, klasik okulun teorilerinin evrenselliğine karşı çıkmışlar, her ülkenin kendi ulusal ekonomisinin şartlarına ve gelişme sürecinde vardığı aşamalara uygun açıklama biçimlerinin ortaya konması gerektiğini savunmuşlardır. Bunlar, ulusal sanayii korumak için klasik iktisatçıların görüşlerinin tam aksine; ülke içinde serbest ticaret, dış ülkelere karşı himayeci politikaların uygulanmasını teklif etmişlerdir.

Himayeci görüşü benimseyenlerin ileri sürdükleri gerekçeler birkaç noktada toplanabilir: Birincisi, iç piyasada iş hacmini geniş tutmak ve işsizliği önlemek ihtiyacıdır. Gümrük ve dış ticaret politikası araçlarının ülke içine girmesini güçleştirdiği malları yurt içinde imal ederek, diğer bir deyimle ithal ikamesini sağlayacak sanayii geliştirilerek çok sayıda insana istihdam imkânı sağlanabilir.

İkinci gerekçeleri, yeni doğan sanayinin korunması ihtiyacıdır. Yeni kurulan sanayilerin, yabancı ülkelerdeki tecrübeli ve gelişmelerini tamamlamış rakipleri ile mücadele şansı zayıftır. Bu sebeple yeni kurulmuş ve gelişmekte olan sanayi tesisleri, dış rekabette eşit şanslara kavuşuncaya kadar korunmalıdır.

Üçüncü gerekçeleri, yüksek büyüme hızını gerçekleştirmek ihtiyacıdır. Himaye gören, yani dış rekabet etkisi altında bulunmayan bir sektör, yatırımlarını iç piyasa ihtiyaçlarını karşılayacağı noktaya kadar hızla genişletebilir.

Bunlara ilave olarak himayeciliğin gelir dağılımı, dış ticaret hadleri, tarım ve sanayi sektörleri arasındaki ahenksizliklerin düzeltilmesi hususlarında müsbet etkileri olduğu ileri sürülmektedir. Hemen belirtmek gerekir ki, dış ticarete himayeciliği savunanlara karşı, teorik planda çok tenkit yapılmıştır. Ancak, yine bilinmektedir ki, serbest ticaretin öncülüğünü yapan ülkeler bile, zaman zaman himayeci politikalara başvurabilmektedir. Hatta, iktisadi liberalizmin baş savunucusu Adam Smith bile, İngiltere' nin çıkarları bahis konusu olunca korumacılıktan bahsetmiştir.

D - Dış Ticaret Politikası

Dış ticaret politikası genel ekonomi politikasının önemli bir aracıdır. Genel ekonomi politikası, ulusal ekonomilerin düzenlenmesi ve yönetimi amacıyla alınan çeşitli ekonomik, mali ve yapısal tedbirleri kapsar.

Dış ticaret politikası, en kısa ifadesiyle ödemeler dengesi açığını kapatmak ve ödeme güçlüklerini gidermek için alınan tedbirlere ve yapılan müdahalelere denir. Bununla birlikte dış ticaret politikası, temelde kaynak tahsisi ile ilgili bir politikadır. Meselâ, bir ithalat vergisi veya bir ihracat

teşvik tedbiri, belli bir malın veya mal grubunun yurt içindeki üreticilerinin korunmasına yol açarak, kaynakların bu mal veya malların üretimine kaymasına sebep olur. Dış ticaret politikasından amaç ne olursa olsun, bu politikanın etkisi, kaynakların dağılımı üzerinde kendini gösterir.

Dış ticaret ile ilgili tedbirlerin uygulanmasında, ödemeler dengesi amacı yanında yerli sanayii koruma, üretimi teşvik, talep yapısını değiştirme vs. gibi amaçlar da güdülebilir. Dış ticaret politikası hedeflerine ulaşmak için, bazen tek, bazen birlikte bir takım politika araçları kullanılır. Dış ticaret politikasının temel aracı, uzun süre gümrük tarifeleri olmuştur. Son zamanlarda tarife dışı engeller, ihracat teşvik tedbirleri gibi yeni politika araçları da en az gümrük tarifeleri kadar önemli hale gelmiştir. Dış ticaret politikasının belli başlı araçları aşağıda izah edilmiştir.

1 - Tarifeler

Tarife kelimesi, gümrük tarifesi deyiminin kısaltılmışıdır. Gümrük tarifeleri, çeşitli mallar ithal ve ihraç edilirken, belli ilkelere göre bahis konusu mallar üzerinden alınan vergi oranlarını gösteren cetvellerdir.

Zamanla bu kelime anlam değiştirmiş ve "gümrük vergisi" yerine kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca, zamanımızda ihracattan alınan gümrük vergisi önemini kaybetmiş olup, tarife kelimesi, sadece ithal vergisi anlamında kullanılmaktadır.

İthal vergileri, dış ticaret ilişkilerini düzenlemek ve ödemeler dengesi açıklarını kapatmak için kullanılan yaygın bir araç niteliğindedir. Tarifelerin uygulanmasından beklenen başlıca neticeler;

- i - Yurt içi üretimin artması,
- ii - Yurt içinde üretilen malların ithalatının daralması,
- iii - Gümrük gelirlerinin artması,

şeklinde özetlenebilir. Gümrük vergileri "ad valorem" veya "spesifik" olabilir. Ad valorem tarifeler, malın değeri üzerine uygulanır. Spesifik tarifelerde ise, vergi hesaplanırken ithal edilen malların değeri değil, miktarı dikkate alınır. Bugün, Türkiye de dahil olmak üzere hemen hemen

bütün ülkeler ad valorem tarife uygulamaktadır. İthalattan alınan gümrük vergisi oranı, malın "CIF" değeri üzerine uygulanır. Yani, vergi hesaplanırken malın sadece menşe ülkedeki alış fiyatı değil, yurda gelirken yapılan sigorta ve navlun masrafları da dikkate alınır.

2- Tarife Dışı Araçlar

Ülkeler dış ticaret politikaları hedeflerine ulaşmak için, özellikle son yıllarda, gümrük tarifeleri dışında, çeşitlenen ve tatbikatı genişleyen yeni araçlar kullanmaya başlamışlardır. Bu araçlar ortak bir başlık altında toplanabilmekte ve tarife dışı araçlar olarak ifade edilmektedir.

a - Gönüllü İhracat Kısıtlamaları

İthalatçı ülkelerle ihracatçı ülkeler arasında varılan bir anlaşmaya dayanır. Bu anlaşmalar, ülkeler arasında ikili veya çok yanlı görüşmeler yoluyla yapılır. Bu görüşmelerde ithalatçı ülke veya ülkeler, ihracatçı ülkeden veya ülkelerden ihracat hacmini belirli miktarlarda sınırlandırmasını isterler. Örneğin Türkiye ve ABD tekstil ihracı ile ilgili olarak görüşmeler yaparlar. Bu görüşmeler sonunda Türkiye, ABD' ne satacağı tekstil miktarını belirli bir kota ile sınırlandırmayı kabul eder. Gönüllü ihracat kısıtlamaları, ithalatın fiziki miktar olarak sınırlandırılması esasına dayandığı için ithalat kotalarına benzerler. Ancak kotadan farkı, ülkeler arasında iki ya da çok yanlı görüşmelere dayanması ve kotalara göre daha az kısıtlayıcı olmasıdır. Bununla birlikte görüşmelerde ithalatçı ülkelerin ihracatçı ülkelere açıkça baskı yaptıkları görülür. Bu baskılar duruma göre ekonomik ve siyasi olabilir.

"İç piyasa payını düzenleme anlaşmaları" da denilen gönüllü ihracat kısıtlamaları, *Yeni Korumacılık* akımlarının en çok kullanılan araçlarından birisidir. Bu uygulamada amaç; yabancı ülke üreticilerinin rekabet gücünü sınırlandırmak, böylece yerli üreticilerin iç piyasa paylarını korumak ve bu payları artırmaktır. Bu kısıtlamalara tabi olan endüstrilerin başında tekstil, giyim, çelik, ayakkabı gibi daha çok az gelişmiş ülkeler tarafından ihraç olunan emek - yoğun mal üreten endüstriler gelmektedir.

b - Tarife Benzeri Faktörler

İthal edilen malların fiyatlarını artırarak ithalat hacmini daraltır. Böylece toplam talebin yabancı mallardan yerli mallara doğru kayması sağlanır. Bu maksat için kullanılan araçlar arasında ithalat teminatları, dolaylı vergiler ve çoklu kur uygulamaları sayılabilir. Bunlar içinde ithalat teminatları, ithalatçının ithal edeceği mal bedelinin belli bir oranını yetkili bankaya yatırması esasına dayanır. Bu şekilde mevcut kaynağın bir kısmını teminat olarak yatırdığı için, ithalatçının elindeki fonlar azalır ve ithalata yönelik talepte bir azalma olur. Böylece, toplam ithalat hacminin artışı kontrol altına alınır.

Dolaylı vergiler, bir mal veya hizmetin üretim veya satış aşamalarında o mal üzerine konan vergilerdir. Genel ve selektif olmasına göre ikiye ayrılır. İthal edilen mallara uygulanan dolaylı vergilerle, bu malların ithalatı sınırlandırılabilir. Çoklu kur uygulamasının başlıca özelliği, çeşitli mal ve hizmet ticaretine farklı döviz kurlarının uygulanmasıdır. En basit şekli ikili kur sistemidir. Örneğin bazı mallara yüksek kur uygulamakla bunların ihracı özendirilmiş, ithali ise engellenmiş olur.

c - Görünmez Engeller

Hükümetlerin tüketicinin korunması, toplumun sağlığı ve güvenliği gibi nedenlerle çıkardığı idari ve teknik düzenlemelerdir. Sanayi standartları, lisanslar, menşe şahadetnameleri, milli standart düzenlemeleri gibi.

Bu gibi teknik veya idari düzenlemeler çok değişik alanları kapsar. Örneğin, bir ülke hükümetinin, çevre kirlenmesini önlemek için kabul ettiği standartlara uymayan otomobillerin ithaline izin vermemesi gibi. Görünmez engeller toplum yararı için yapılmasına rağmen, yabancı ihracatçıları bunlara uyma zorunda bıraktıklarından dış ticareti güçleştirmektedirler. Yerli üreticiler ise yabancı rakipler karşısında bir üstünlük sağlarlar. Çünkü yerli firmaların teknik standartlara uymaları daha kolaydır. Yabancı firma için ise teknik standardın öğrenilmesi ve gerekli tedbirin alınması gecikmelere yol açabilir.

d - İhracat Sübvansiyonları

Burada amaç ihracatın özendirilmesidir. Bu amaçla alınabilecek önlemler arasında vergi iadesi, dolaysız ödeme, düşük faizli kredi, ucuz girdi sağlanması, gelir ve kurumlar vergisi muafiyeti vb. sayılabilir. Bunlar ulusal ekonomi üzerinde başlıca iki etki doğurur: Ticaret hadleri etkisi ve döviz kazandırıcı etkisi. Eğer sübvansiyonlar ihraç mallarını yabancı para cinsinden ucuzlatırsa, dış ticaret hadleri ülke aleyhine değişir. Ancak ülkenin toplam gelirleri, eğer ihraç malları dış talep esnekliği yeterince yüksekse, ticaret hadlerindeki düşüğe rağmen artacaktır. İhracat sübvansiyonları ithalatçı ülkeyi de etkiler. Şöyle ki, bu sübvansiyonlar ithalatçı ülke açısından bir dumping niteliğindedir. Sübvansiyon oranları ne ölçüde yüksek olursa, ithalatçı ülke sanayi bundan o derece zarar görür.

e - Devletin Dış Ticaret Yapması

Gelişmiş sanayi ülkelerinde de görülmekle birlikte daha çok az gelişmiş ülkelerde yaygın olarak rastlanan bir uygulamadır.

Devletin dış ticaret yapmasının nedeni sosyal, ekonomik ve siyasal bir takım amaçları gerçekleştirmektir. Bu amaçları kısaca belirtecek olursak; fiyat istikrarını sağlamak, normal piyasa koşullarına göre ürettiği malları ihraç etmek ve kıtlık rantını kamuya mal etmek, pazarlık gücünü artırmak suretiyle dış ticaret hadlerini lehe çevirmek ve belirli dış politika amaçlarını gerçekleştirmeye çalışmaktır.

Devletin dış ticaret yapmasını, *devlet ticareti* ile karıştırmamak gereklidir. Devlet ticaretinde ekonomide bütün ithalat ve ihracat devlet eliyle yapılır. Özel kişi ve kurumların dış ticaret yapması söz konusu değildir.

f - Miktar Kısıtlamaları

Miktar kısıtlamaları, ithalat hacmini dolaysız olarak sınırlamaya yönelik bir dış ticaret politikası aracıdır. Bu araçlar fiyat mekanizmasıyla

bağdaşmazlar. Çünkü ülkeye girecek veya ülkeden çıkacak mal hacmi, dolaysız olarak hükümet yetkilileri tarafından belirlenir.

Bu kısıtlamalar arasında en önemlileri ithalat kota sistemi, kambiyo kontrolü ve kambiyo istikrar fonudur.

i - İthalat Kota Sistemi

Kota veya kontenjan sistemi, ithalatın sınırlanması anlamına gelmektedir. Kota, belirli bir süre içinde ithaline izin verilen mal miktarını tesbit eder ve her mal için tavan belirler. Her ithalatçının hangi malların ithali ile ilgili olduğu ve ne kadar mal ithal etmek istediği de belirlenir. İthalatçıya sınırlama oranında kotadan yararlanma hakkı verilir. Kota sistemi, kanun çıkartılmasına lüzum kalmadan hükümetin alacağı kararlarla uygulanabilir. Bu sistem, üreticilere yurda girecek ithal malların miktarını kesinlikle bilme ve buna göre durumlarını ayarlama imkânı verir. Bu kolaylık ve avantajına rağmen kota sistemi bürokrasiyi artırabilir ve misillemelere sebep olabilir.

Kotaların ithal mallarının fiyatlarını yükseltici ve yerli sanayinin üretimini teşvik edici etkileri, tarifelerde olduğu gibidir. Lakin burada, gümrük gelirlerinin artması söz konusu değildir. Kota teşkili suretiyle fiyat yükselişinden, daha ziyade ithalatçılar yarar sağlar.

ii - Kambiyo Kontrolü

Kambiyo kelimesinin sözlük anlamı, yabancı para, yani dövizdir. Fakat uygulamada, döviz alım satımının yapıldığı yer veya döviz kuru (kambiyo kuru) anlamında da kullanılmaktadır.

Kambiyo kontrolünün amacı, döviz kurunu sabit tutmak ve böylece paranın dış değerinin düşmesini veya yükselmesini önlemeye çalışmaktır. Bir ülkenin ödemeler dengesi açık verdiği zaman, hiç bir tedbir alınmadan kambiyo kuru sabit tutulacak olursa, döviz talebi daha da genişler ve resmi döviz kuru yanında ikinci bir kur (karaborsa kuru) oluşur. Kambiyo kontrolü, döviz talep artışını sınırlamak, döviz arzını genişletmek ve resmi döviz kuru yanında ikinci bir kurun belirmesine yol

açmamak amacını güder. Aslında bu sistem, arzedilen dövizlere devlet adına el koyar. Çeşitli yollardan döviz elde edenler, bu dövizleri sabit bir kur üzerinden devlete veya devletin göstereceği kuruluşlara satmak zorundadırlar. Devlet, bu şekilde elde ettiği dövizleri, ihtiyaç anında dağıtma yetkisine sahiptir. Kamu otoritesi, döviz taleplerini, gerek kullanma amacı gerekse miktar açısından kontrol edebilir ve döviz dağılımını belirlediği ülkelere göre yapabilir.

Kambiyo kontrolü, uygulamada, basit bir izin formalitesinden son derece karışık ve katı kontrol sistemlerine kadar çeşitli şekillerde tatbik edilmektedir. Kambiyo kontrolünün fazla karışık olmayan şekillerinin uygulandığı ülkeler, bir dereceye kadar kur istikrarı sağlayabilir. Sanayileşmekte olan ülkelerde, genellikle sistemin en karmaşık çeşitleri uygulanmakta ve beklenen istikrar sağlanamamaktadır. Ayrıca, sanayileşmekte olan ülkelerin ödemeler dengesi açıklarının kronik bir nitelik taşıması da kambiyo kontrolünün başarı şansını azaltmaktadır.

iii - Kambiyo İstikrar Fonu

Bu sistemde döviz kurunu sabit veya kararlı tutmak için oluşturulan bir fon söz konusudur. Bir ülkenin ödemeler dengesi açık verirken, döviz fiyatları da yükselmeye başlar. Bu yükselmeye spekülasyonun rolü büyüktür. Spekülasyon hareketleri genişledikçe döviz talebi artışı da hızlanır. Bu ise, açığın artmasına ve döviz kurunun daha da yükselmesine sebep olur. Açığı daha da genişleten bu mekanizmayı durdurmak için, kamu müdahalesi ile döviz kuru sabit tutulabilir. Böyle bir durumda, söz konusu ülkenin dış ödemelerinde bir takım tedbirlerle kısa dönemde denklik sağlanabileceği anlaşılırsa, kambiyo kuru değişmelerini bir "istikrar fonu" yardımıyla önlemek mümkündür.

Bu amaçla, önce ülke parasının o andaki satınalma gücü paritesine göre değeri belirlenir. Daha sonra, bir kamu mali kuruluşu veya merkez bankası veya çeşitli bankaların katılmasıyla kurulan bir konsorsiyum tarafından milli para ve yabancı paralardan (dövizlerden) meydana gelen bir fon kurulur. Döviz talepleri, önceden belirlenen sabit kur üzerinden, bu fondan karşılanır. Arz edilen dövizler de yine bu fon tarafından aynı kurdan satın alınır. Bu şekilde fon, kambiyo kurunu kısa dönemde kararlı bir seviyede tutar. İstikrar fonu, özellikle 1929 büyük Dünya buhranı

sırasında çeşitli ülkelerde ve bu arada Türkiye' de kurulmuş ve oldukça faydalı olmuştur.

3 - Bağlı Ticaret

İki ticari işlemin birbiriyle ilişkilendirilmesine dayanan ticarete "bağlı ticaret" adı verilir. Bu sistemde uluslararası ticari işlemler bilinen şekliyle, yani ithalatçının serbest dövizle borcunu ödemesi suretiyle yapılmaz. Bunun yerine malın malla değiştirilmesi esasına dayanır. Geleneksel olarak bağlı ticaret türleri "takas" ile onun biraz geliştirilmiş şekli olan "kliring" den oluşur.

a - Takas Sistemi

Takas, ithalatı doğrudan doğruya ihracatla karşılayan bir sistemdir. Amaç, döviz ödemek zorunda kalınmaksızın yurt dışından gerekli malları sağlamaktır. Takas sisteminin ana ilkesi, ihracatçının ihraç ettiği mal bedeli kadar ithal hakkına sahip olması ve ithalatçının da ithal ettiği mal değeri kadar mal ihraç etmek zorunda bulunmasıdır. Amaç, belirli bir dönemde, döviz transferi olmaksızın dış ticaret imkânı oluşturmaktır.

Takas sistemi, ya bir devletin kendiliğinden aldığı kararla, ya da iki ülke arasında yapılan anlaşmalarla gerçekleştirilebilir. Bu sistem, ülkeler arasındaki ticaretin gelişmesini kolaylaştırır; aynı zamanda, serbest ticaret şartlarında ihracatı mümkün olmayan malların dış ticarete konu olmasını sağlar. Ancak, karşılıklı olarak belirlenen malları veya değiştirilmesi istenen malları alacak veya satacak ithalatçı ve ihracatçıları bulmak her zaman mümkün olmayabilir.

b - Kliring Rejimi

Kliring, takas sisteminin daha geniş anlamda uygulanmasıdır. Bu rejimde, ithal edilen malın bedeli, kliring mekanizmasını işletme işi ile görevlendirilmiş bir kuruma (Kliring Ofisi veya Merkez Bankası) milli para ile ödenmekte, ihracatın bedeli de yine bu kurumdan alınmaktadır.

İthalatçı malını alamadığı veya mal bedelini kliring ofisine ödeyemediği sürece karşı ülkedeki ihracatçı alacağını tahsil edemez. Aynı şekilde, ihracatçı malını göndermedikçe, karşı ülkedeki ithalatçılar kliring ofisine milli para ile ödemedi bulunmazlar.

4 - Devalüasyon

Devalüasyon, milli paranın dış değerinin düşürülmesidir. Milli paranın dış değerinin düşürülmesi, resmi döviz fiyatlarının yükseltilmesi ile olur. Devalüasyonun amacı, ithalatı pahalılandırıp, ihracatı ucuzlatmak ve böylece döviz girişini, çıkışına göre hızlandırmaktır. Ödemeler dengesinin devamlı olarak açık verdiği dönemlerde, ihracatı artırmak ve ithalatı kısmak amacıyla devalüasyona gidilebilir.

Devalüasyonun başarılı olması için belli başlı üç şart gereklidir:

a - Dış ülkelerin, devalüasyon yapan ülkenin mallarına karşı talep elastikiyeti düşükse, başka bir deyişle, ihraç mallarının fiyatı düştüğü halde dış talep değişmiyorsa, devalüasyon amacına varamayacaktır. Bu sebeple, devalüasyonun başarısı için, ihraç ürünlerine karşı dış talep elastikiyetinin yüksek olması gereklidir.

b - Eğer ithal mallarının talep elastikiyeti düşükse, yani ithal malları genellikle zorunlu mallar ise veya halkın yabancı mallara karşı aşırı bir düşkünlüğü varsa, ithal edilen malların miktarlarında ve değerinde önemli bir azalma meydana gelmez. Şayet, ithal mallarının talep elastikiyeti yüksekse, devalüasyonu takiben ithalatta bir azalma beklenir.

c - Devalüasyon yapan ülkedeki ihraç mallarının arzı elastik değilse, yani fiyatlar yükseldiği halde ihraç mallarının arzı kolaylıkla artırılamıyorsa, devalüasyon yapmanın ihracatı artırıcı etkisi olmayacaktır.

Devalüasyonun beklenen amacı sağlaması için gerekli elastiklik şartları şöyle formüle edilebilir:

$$e_m + e_x \geq 1$$

Devalüasyon yapan ülke halkının ithal mallarına talep elastikliği ile o ülkenin ihraç mallarına dış talep elastikliği toplamının en az 1' e (ünite) eşit olması gerekir. Marshall - Lerner şartı adı verilen bu şart, dış ekonomik ilişkilere konu olan malların arz elastikliklerini sonsuz saymaktadır.

Devalüasyonun başarı şartları incelenirken, iç ve dış fiyat seviyelerinde bir değişme olmayacağı, yani fiyatların sabit kaldığı kabul edilmiştir. Elbette, dünya ekonomisinde nisbi payı küçük olan ülkelerden bir devalüasyon yaptığı zaman, bunun dünya fiyatlarına tesir etmeyeceği açıktır. Ancak, aynı şey iç fiyatlar için söylenemez. Devalüasyonu takiben iç fiyat seviyesi yükselirse devalüasyonun tesiri azalır. Halbuki, devalüasyon iç fiyat seviyesini yükseltici bir etki yapar. Bu etki iki yönden gelebilir:

i - İhracatın artması veya ihraç mallarına olan iç talebin genişlemesi dolayısıyla azalan verim kanunu etkisini gösterebilir. Diğer bir ifadeyle, üretimi arttıkça ihraç ürünlerinin elastikiyeti azalabilir. Bu takdirde, ihracatın artması ancak fiyatların yükselmesiyle mümkün olacaktır.

ii - İç fiyatların yükselmesinin diğer bir sebebi, ithal mallarının pahalılaşmasıdır. İthal mallarının pahalılaşması, fertler için bir kayıp, bir yükür. Muhtelif gelir grupları bu yükteki hisselerini mümkün olduğunca azaltmaya çalışacaklardır. Bu çekişme, herkesin kendi sattığı mal veya hizmet fiyatını artırması şeklinde olacaktır. Böylece devalüasyon, yurt içinde fiyatların artmasında etkili olmaktadır.

Yukarıdaki açıklamalara dayanarak bir hüküm vermek icap ederse, devalüasyonun, geçici ödemeler dengesi açıklarını kapatmak için iyi bir yol olmadığı söylenebilir. Çünkü devalüasyon, tesirlerini hem uzunca bir devrede göstermekte, hem de memleketin fiyat yapısında önemli değişikliklere sebep olmaktadır. Ancak, ekonomideki iç fiyat seviyesinin dış fiyat seviyesinden yüksek bulunduğu hallerde -ki bu takdirde dış açık da devamlı olur- dış ödemeler dengesini sağlamak için devalüasyon yapmak bir zarurettir.

E - Sanayileşme ve Dış Ticaret Politikaları

İktisat politikasının özellikle az gelişmiş ülkelerde başta gelen amaçlarından biri sanayileşmedir. Özellikle 1950'lerden sonra sanayileşme ile kalkınma birbirini yerine kullanılmaya başlanmıştır. Sanayileşme hareketinde dış ticaretin ayrı bir yeri ve önemi vardır. Genel olarak ifade edecek olursak, sanayileşme amacını gerçekleştirmek için izlenen genel yaklaşımlara ve modellere sanayileşme stratejisi denir. Sanayileşme politikası ise, belirlenen stratejiyi uygulamaya koyan araçlardır.

Dış ticaretle ilişkilerine göre iki çeşit sanayileşme stratejisi vardır: İthal ikamesi ve ihracata dönük sanayileşme.

1 - İthal İkamesi Yoluyla Sanayileşme

En basit tanımıyla ithal ikamesi, toplam arz içindeki ithalat payının düşürülmesidir. Geniş anlamda ithal ikamesi ise, daha önce yurt dışından ithal edilmekte olan malların, uygulanan koruyucu ve özendirici önlemlerle yurt içinde üretilmesini öngören bir sanayileşme stratejisini ifade etmektedir. Bu stratejide, karşılaştırmalı üstünlükleri bir zaman süreci içinde değerlendiren dinamik, dengeli bir sanayileşme sözkonusudur.

Uluslararası ticaret, sağladığı büyük yarar yanında bir takım riskleri de taşıyabilir. Özellikle 1929 krizi ve 2. Dünya Savaşı gibi bunalımlı dönemlerde ihracat ve ithalat fiyatlarında ortaya çıkan önemli dalgalanmalar, gelişmekte olan ülkelerin dış ticarete bağlanmalarını cazip olmaktan çıkarmıştır. Örneğin, 2. Dünya Savaşında bir çok gelişmekte olan ülkenin ihtiyaç duyduğu endüstriyel malların ithalatını gerçekleştirememesi gibi. İşte uluslararası ticaretin riskleri, döviz gelirlerini artırma ve dış açık sorununun giderilmesi gibi sebeplerle birleşince, az gelişmiş ülkeler ithal ikameci sanayileşmeye yönelmek zorunda kalmıştır.

Bu sistemde, döviz kurları ve faiz oranları hükümetler tarafından belirlenir. Faiz oranları gerçek değerinin altında tutulur. Dış ticarete konu olan ya da olmayan pek çok mal, hizmet ve üretim faktörünün fiyatı, hükümetin denetimine tabidir. Böyle bir politika, ülkeyi dış dünyadan soyutlar. Uygulamaya genellikle tüketim malları endüstrisinden başlanır.

Birinci aşama, yurtiçi piyasa kapasitesinin sınırlarına ulaşılmasıyla sona erer. Bundan sonra iki şekilde hareket edilebilir: Birincisi, dış piyasalara açılmaktır. İkinci yol ise, sanayileşmenin kapsamını ara ve yatırım mallarına doğru genişletmektir. Diğer bir ifade ile ithal ikamesini derinleştirmektir.

Bu stratejinin en cazip tarafı, döviz giderlerinden tasarruf sağlaması ve böylece dış açık sorununun çözümleneceğinin umulmasıdır. Buna karşılık eleştirilen yönleri kaynakların israfı, dışa bağımlılık, ülkenin kaynak donanımına uygun olmayan bir sanayi yapısı oluşturulması gibi durumlardır.

2 - İhracata Dönük Sanayileşme

Dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere uygun seçiciliğin esas olduğu bir sanayileşme stratejisidir. İthal ikamesinin aksine, tüm endüstriler değil ancak gelişme potansiyeline sahip olanlar özendirilmeye çalışılır. Böylece uluslararası piyasalarda rekabet edebilme imkânı elde edilerek döviz darboğazının aşılması ve ülkenin ihracata dayalı olarak sanayileşmesi hedeflenmektedir.

Ulusal ekonomiyi dünya ekonomisi ile bütünleştirmek için, mevcut ve kurulacak olan endüstriler, dış piyasanın rekabetine hazırlanmaya çalışılır. İhracata dönük sanayileşmenin dolaysız etkisi, dış ödemeler bilançosu üzerinde görülecektir. İhracat hacmindeki genişleme döviz rezervlerini artıracak, bu da ithalat giderlerinin daha kolaylıkla karşılanmasına imkân verecektir.

Bu olumlu yönlerine rağmen, ihracata yönelik sanayileşmede karşılaşılan bazı önemli güçlükler vardır. Bu güçlükler; gerekli nitelikte işgücünün temin edilememesi, yüksek maliyetler, pazarlama bilgi ve örgütlerinin yetersizliği, dış talep eksikliği, sanayileşmiş ülkelerin uyguladığı korumacılık tedbirleri gibi çeşitlidir.

Ayrıca esnek kur sistemine geçilmesi, dış ticaret sektörlerinde üretim ve verimliliği artırıcı önlemlere ağırlık verilmesi, ihracata teşvikler getirilmesi ve tedrici olarak ithalatta liberasyona gidilmesi gereklidir.

Yukarıda bahsedilen iki sanayileşme stratejisi, alternatif stratejiler olmaktan ziyade birbirinin tamamlayıcısıdır. Bu sebeple ithal ikamesinden, başarılı bir ihracata yönelik sanayileşmeye geçilebilmesi için kaynak tahsisinin dinamik karşılaştırmalı üstünlüklere göre yapılması gerekir.

F - Türkiye' de Sanayileşme Stratejileri ve Dış Ticaret Politikası

Cumhuriyetin ilk yıllarında, çerçevesi 1923 İzmir İktisat Kongresi' yle çizilmiş liberal iktisat politikaları uygulamaya konulmuştur. Ancak bu dönemde müteşebbis bir sınıfın olmaması, yetişmiş işgücünün eksikliği ve özel kesimin yeterli sermaye birikimine sahip olmaması gibi sebeplerden dolayı bu politikalardan vazgeçilmiştir.

1930' lardan itibaren devletçilik görüşü hakim olmaya başlamış ve bu görüş doğrultusunda üretime yönelik bazı iktisadi devlet teşekküllerinin kurulmasına geçilmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarından 1960' lara kadar uzanan dönemi ele aldığımızda, iktisat politikaları konusunda zaman zaman serbest ticaret yönünde ve zaman zaman da müdahalecilik yönünde bir tercihin sözkonusu olduğu ve bunun günümüz koşullarını hazırladığı açıkça görülür.

1960' lı yıllarda planlı kalkınma dönemine girilmiş ve kalkınma stratejisi olarak ithal ikamesi diye adlandırılan ve temelde ithal edilen malların tedrici bir şekilde yurt içinde üretimini hedefleyen bir strateji seçilmiştir. Bu çerçevede, büyük ölçüde dışarıya kapatılan ekonomide yaygın bir sanayileşme hamlesine girişilmiştir

İthal ikamesi stratejisinin uygulanması ile genellikle tüm sektörlerde topyekün sanayileşme çabasına gıdıldığı görülmektedir. Bu stratejinin uygulamaya konulmasıyla, yerli sanayii ithalat yasakları, kotalar, yüksek gümrük tarifeleri ve katlı kur uygulamaları gibi araçlarla korunmaya çalışılmıştır. Ayrıca kıt olan döviz kaynaklarının dağıtılmasında ve düşük faizli kredi kullanımında bu sektörler öncelik verilmesi, kambiyo kontrol

rejiminin uygulanması sonucu yerli paranın aşırı değerlenmesine müsadde edilmesiyle korumanın etkinliği artırılmıştır.

İthal ikamesi stratejisinin uygulanması sonucu Türkiye ekonomisinde 1963 - 1972 döneminde önemli başarılar elde edilmiş ve bu dönemde yıllık ortalama büyüme hızı yaklaşık % 7 olarak gerçekleşmiş, enflasyon oranı ekonomik bunalım yaratmayacak düzeylerde seyretmiştir (1963 - 70 döneminde ortalama % 6,4, 1970 - 73 döneminde ise yılda ortalama % 15,7 olarak gerçekleşmiştir). 1973 yılından sonra, dünya petrol krizinin etkisiyle, Türkiye ekonomik politikalar açısından tam anlamıyla başarısız bir döneme girmiştir. Enflasyon oranındaki tırmanmaya karşılık, döviz kurları uzun süre değiştirilmemiş, bu nedenle aşırı değerlenmiş yerli para, ihracat teşviklerinin etkinliğini azaltarak ihracat gelirlerinin yeterli oranda artmasını önlemiştir.

Zaman içinde ekonomik etkinliklerini artırarak uluslararası fiyatlarda rekabet edebilecek duruma gelmeleri beklenen sanayi sektörlerinin, dış rekabetin engellenmesi nedeniyle böyle bir performans göstermediği ve koruma politikalarının devam etmesini gerektirdiği görülmüştür. Ekonomik gelişme çabaları sonucu çok sayıda yeni kurulmuş sanayi sektörlerinin varlığı, sermaye mallarına ve ara mallara olan ithalat talebini artırmış ve uygulanan bu ekonomik politikalar sonucu, teşvikler ihracat sektörleri aleyhine işlemiş, sabit döviz kuru politikasının ihracatı engelleyici özelliğinden dolayı ihracat gelirleri beklenen düzeyde gerçekleşmemiştir. Bunun sonucunda ithal ikamesi stratejisi, ödemeler dengesinde bir darboğazın ortaya çıkmasına sebep olmuştur.

Ekonomideki gelişmeler, 1980' lere doğru döviz darboğazını giderek daraltmış ve bu darboğazı aşmak için başvuru dış krediler ve borç ertelemeleri de dış borç yükünü artırmıştır. Bu dönemde enflasyon oranı hızlı bir şekilde artarken; sanayi sektöründe önemli üretim düşüşleri ve temel malların temininde büyük sıkıntılar yaşanmaya başlamıştır. Bir başka ifadeyle, ekonomi tıkanma noktasına gelmiştir.

Türkiye ekonomisinde meydana gelen bu gelişmeler, sanayileşme stratejisine bağlı olarak dış ticaret politikalarında temel değişikliklerin gerekliliğini gündeme getirmiştir. Bu çerçevede 24 Ocak 1980 tarihinde alınan tedbirlerle bir dizi yeni ekonomik politikalar yürürlüğe konmuştur.

24 Ocak istikrar tedbirleri, ekonomide köklü bir yapısal değişimi amaçlamıştır. Nitekim alınan kararlar, bir taraftan ekonomide iç ve dış istikrarı (enflasyonun kontrol altına alınması ve ödemeler dengesi darboğazının giderilmesi) sağlamaya diğer taraftan ekonominin yapısal bir gelişme göstermesini temine yöneliktir. Bunun için, ekonomide kaynakların tahsisinde piyasa mekanizmasının hakim kılınması, devletin piyasaya her türlü müdahalesinin asgariye indirilmesi ve ihtisaslaşmaya dayalı (dışa dönük) kalkınma stratejisinin temel alınması gerekli olmuştur. Bunun sonucunda ihracatın etkili bir şekilde teşvik edilmesi ve ithalatın serbestleştirilmesi uygulamaya konmuştur.

Bu çerçevede verimliliği doğrudan etkileyecek alt yapı yatırımlarına ağırlık verilmesi, tasarrufların teşvik edilmesi, yatırım kaynaklarının dağılımı ve kullanımında ekonomik etkinliği sağlayacak reel faiz uygulamasına geçilmesi, KİT faaliyetlerinin piyasa koşullarına göre yürütülmesi yönünde kararları alınmış ve uygulamaya geçilmiştir.

1981 yılında bu kararların devamı olarak sabit kur sistemi terkedilerek, yerine günlük kur ayarlamaları ile yerli paranın dış değeri reel bir temele oturtulmak istenmiştir. Uygulanan çeşitli teşvik tedbirleriyle önce mevcut üretimin iç piyasa yerine dış piyasalara yönelmesi, ardından da ihracatın kapasite kullanımını artırması sonucunda üretimin artması sağlanmıştır. Böylece Türkiye' de dış ticaret politikaları ithalat kontrollerinden ihracat teşviklerine kaydırılmış ve ekonomi dışa açılmıştır.

İhracata yönelik kalkınma stratejisinin uygulanması ile uzun dönemde uluslararası piyasalarda rekabet edebilecek potansiyele sahip, dinamik karşılaştırmalı üstünlük gösteren sanayi sektörlerinin seçilip bu alanlarda uzmanlaşmaya gidilmesi ve kaynakların öncelikle bu sektörlere kaydırılması gerekmektedir. Bu sayede Türkiye ekonomisi uluslararası ekonomi ile entegre olma yoluna girmiş ve bunun sonucunda 1980 yılında 2,9 milyar dolar seviyesinde olan ihracatı sürekli ve hızlı bir artış göstererek 1993 yılında 15,6 milyar düzeyine ulaşmıştır. İhracatın ürün ve pazar yapısında da önemli değişiklikler gerçekleşmiş ve sınıai ürünler lehine yapısal değişme meydana gelmiştir.

İhracat sektöründe bu gelişmeler olurken, ithalattaki artış başlangıçta ihracattaki kadar hızlı olmamış, 1980' de 7,9 milyar dolar olan ithalat 1988' de 14,3 milyar dolara çıkmıştır. Ancak 1988 yılından sonra

İhracatta görülen durgunluğa karşılık ithalat artışı hız kazanmış, 1990' da 22,3 milyar dolara 1993' de 29,7 milyar dolara çıkmıştır. Bu gelişmeler sonucunda ihracatın ithalatı karşılama oranı 1980' de % 37' den 1988' de % 81' e kadar çıkmış ve sonra gerileme sürecine girerek 1990' da % 58' e ve 1993' te % 52' ye düşmüştür.

İhracat artışının yavaşlaması, buna karşılık ithalat artışının hız kazanması ve bunun sonucunda dış ticaret açığının büyümesinin nedenleri, ihracat ve ithalatın yapısal özelliklerine bakarak anlaşılabilir. Her şeyden önce ihracatın teşviklere duyarlılığının yüksek olduğu ve büyük ölçüde ithal girdilere dayandığı söylenebilir.

1980 sonrası ihracat artışında, özellikle imalat sanayi ihracatında mevcut kapasitelerin sınırlarına dayanıldığı, yeni yatırım ve üretim kapasiteleri yaratmaktan çok ara mal ithalatı artışı ile kapasite kullanım oranının artırılması sonucu ihracat artışının gerçekleştiği görülmektedir. 1988' lere gelindiğinde artık tam kapasiteye yaklaşıldığı, yapılan araştırmalarda ortaya çıkmıştır.

Türkiye' de ihracat teşvikleri ve özellikle devalüasyonun etkisiyle mevcut kapasitenin daha etkin kullanılmasıyla gerçekleşen ihracat artışı, dış ticaret dengesi üzerinde olumlu etkilerde bulunmuş, mevcut kapasitenin tam kullanımına ulaşmaya kadar, ihracatın ithalatı karşılama oranı artmıştır. Ancak kapasite kullanım oranının sınırlarına geldiği 1988 yılından sonra, ihracatı artırma çabaları yeni üretim kapasitelerine ihtiyaç duymuş, bunun sonucunda ara malı ithalatının yanısıra yatırım malı ithalatı da artmıştır. Bu durumda, 1988' den itibaren toplam ithalat içinde yatırım mallarının payının artması (% 32,5), tüketim malları ithalının sürekli bir artış göstererek toplam ithalat içinde % 14 seviyesine yaklaşması, ithalat hacmini oldukça genişletirken, ihracatın artırılamaması dış ticaret açığını büyütmüş, ihracatın ithalatı karşılama oranı % 50' ler seviyesine düşmüştür.

Bu gelişmeler, yüksek enflasyon ve yüksek faiz hadleriyle birleştiğinde, Türkiye ekonomisinin iç ve dış dengesizlikleri aşabilmesi için yeniden "24 Ocak Kararları" na benzer istikrar tedbirlerini gündeme getirmiştir. Nitekim, 5 Nisan 1994 Kararları ile Türkiye' de yeni bir istikrar programı uygulamaya konmuştur.

G - Dışa Açık Bir Ekonomide Denge Gelir Seviyesi

1 - İhracat ve İthalatın Milli Gelire Etkisi

Hatırlanacağı gibi, milli gelir bahsi içinde bir ekonomide denge milli gelir seviyesinin belirlenmesi incelenirken, dışa kapalı ve kamu kesiminin yer almadığı varsayılarak, konu en basit şekliyle ele alınmıştı. Daha sonra, kamu kesimi harcamaları ve gelirlerinin milli gelir üzerindeki etkisi incelendi. Şimdi sıra, dışa açık bir ekonomide, yani dış ticaret ilişkilerinin yer aldığı bir ekonomide milli gelir seviyesinin belirlenmesine geldi. Bir başka ifadeyle ihracat ve ithalattaki değişmelerin, milli gelir üzerindeki tesirinin ne yönde ve ne büyüklükte olacağı incelenecektir.

Bilindiği gibi yurt içinde üretilen malların ihraç edilmesiyle elde edilen gelir, o mal ve hizmetlerin üretimine katılan faktör sahiplerinin gelirini oluşturmaktadır. Bu sebeple ihracat, milli geliri artıran bir fonksiyona sahiptir. İhracatın en önemli özelliği ise, otonom bir yapıya sahip olmasıdır. Zira bir ülkenin ihracatı, o ülkenin milli gelir seviyesindeki değişmelerden ziyade, bu mal ve hizmetleri ithal eden ülkelerin taleplerindeki değişmeye bağlıdır.

Başka ülkelerden ithal edilen mal ve hizmetlere ödenen bedel, milli gelir seviyesi üzerinde daraltıcı bir tesir meydana getirir. Bir başka ifadeyle, bir ülkede elde edilen gelirin ithal mallarına harcanması, efektif talebin düşmesine sebep olur; efektif talepteki düşme ise milli geliri azaltır. İthalat harcamaları ile ilgili olarak belirtilmesi gereken bir husus da, ihracatın aksine ithalatın, milli gelir seviyesindeki değişmelerden etkileneceğidir. Bir ülkede milli gelir seviyesinin yükselmesi halinde, artan gelirin bir kısmı ithalat için kullanılır. Başka bir deyişle ithalat, milli gelirin artan bir fonksiyonudur. Buna göre ithalat fonksiyonu;

$$M = M_0 + mY$$

şeklinde ifade edilebilir. Bu eşitlikte; M toplam ithalatı, M_0 otonom ithalat miktarını, m marjinal ithal meylini ve Y milli gelir seviyesini göstermektedir. Marjinal ithal meyli (m), gelirden meydana gelen

değişmelerin, ithalatı hangi oranda etkileyeceğini gösterir. Buna göre marjinal ithal meyli, $\Delta M/\Delta Y$ oranı ile ifade edilir.

2 - Denge Milli Gelir Seviyesinin Belirlenmesi

Bu kısa açıklamadan sonra, dışa açık bir ekonomide denge gelir seviyesinin nasıl belirleneceği izah edilebilir. Hatırlanacağı gibi, kamu harcamalarının dikkate alınmadığı ve dışa kapalı bir ekonomide denge gelir seviyesi;

$$Y = C + I$$

şeklinde ifade ediliyordu. Kamu harcamalarının (G) dahil edilmesiyle denge denklemi;

$$Y = C + I + G$$

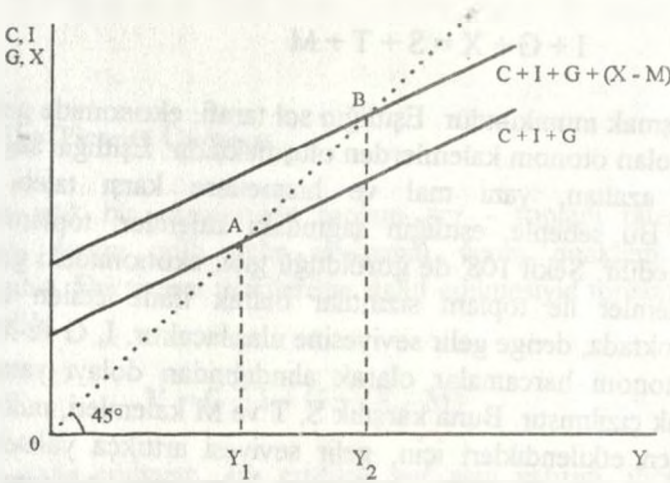
şeklini alıyordu. Bu eşitliğe ihracat (X) ve ithalat (M) değerlerini ilave edersek, dışa açık bir ekonomide denge milli gelir seviyesini veren denklem elde edilir:

$$Y = C + I + G + (X - M)$$

Daha önce ifade edildiği gibi ihracatın milli geliri artırıcı, ithalatın ise azaltıcı bir etkisi vardır. Bu sebeple, denge gelir denkleminde ihracat artı, ithalat eksi değer olarak yer almaktadır. Bu durumda, dışa açık bir ekonomide başka ülkelerle yapılan mal ve hizmet ticaretinin meydana getireceği etkinin, milli geliri artırıcı veya azaltıcı yönde mi olacağı, ihracat ile ithalat arasındaki farka bağlı olacaktır.

Bir ekonomi dış ticaret fazlası veriyorsa, yani $X > M$ ise, bu durum milli gelir seviyesi üzerinde artırıcı bir etki meydana getirir. Şayet $X = M$ ise ekonomide dış ticaret dengesi sağlanmış demektir. Dış ticaretin milli gelir üzerinde artırıcı veya azaltıcı yönde bir etkisi yoktur. $M > X$ olması halinde dış ticaret açık veriyor demektir. Bu durumda dış ticaretin etkisi, milli gelir seviyesini azaltıcı yönde olur.

Dışa açık bir ekonomide denge milli gelir seviyesinde meydana gelen değişmeyi bir şekil üzerinde izah etmek mümkündür. Şekil 107' de görüldüğü gibi tüketim, yatırım ve kamu harcamalarının birlikte yer aldığı bir ekonomide, toplam arz - toplam talep eşitliği ($Y = C + I + G$) A noktasında sağlanmaktadır. Denge gelir seviyesi ise Y_1 ' de belirlenmiştir. Ekonominin dışa açılması ve dış ticaret fazlası vermesi ($X > M$) durumunda, toplam talep yukarı kaymış; toplam arz - toplam talep eşitliği ($Y = C + I + G + X - M$) B noktasında teşekkül etmiştir. Denge milli gelir seviyesi ise Y_1 ' den Y_2 ' ye yükselmiştir. Bu noktada, dışa açılan ekonomide ithalat, ihracattan fazla olursa ($M > X$), denge gelir seviyesinin Y_1 ' den daha solda bir noktada teşekkül edeceği; ithalatın ihracata eşit olması halinde ise denge gelir seviyesinin değişmeyeceği belirtilmelidir.

Şekil: 107

Denge milli gelir seviyesinin belirlenmesinde, hatırlanacağı gibi diğer bir yaklaşım, yatırım - tasarruf eşitliğinin ($I = S$) sağlanmasıdır. Kamu harcamaları ve vergilerin dahil edilmesiyle bu eşitlik;

$$I + G = S + T$$

şeklini alıyordu. Dış ticaret işlemlerinin de dahil edilmesiyle bu eşitlik;

$$I + G + X = S + T + M$$

haline dönüşür. Bu eşitliğe, dışa açık bir ekonomide kazanılan gelirin kullanılmasından hareket ederek ulaşmak da mümkündür. Kolaylıkla tahmin edileceği gibi bir ekonomide kazanılan gelir; tüketimde, vergi ödemelerinde ve ithalatta kullanılacak, kalanı da tasarruf edilecektir. Yani;

$$Y = C + S + T + M$$

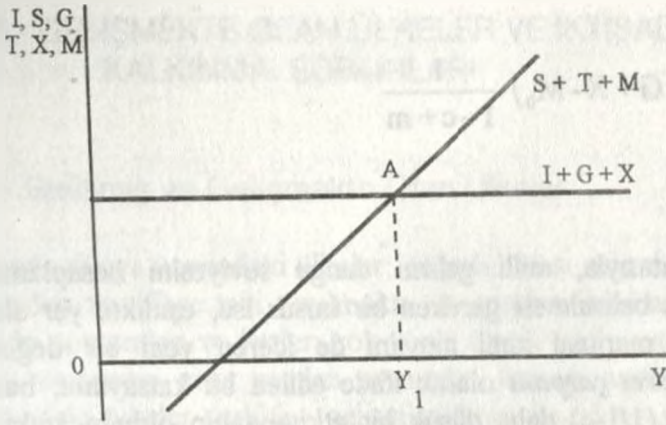
yazılabilir. Diğer taraftan, milli gelirin denge seviyesini belirleyen harcamalar ise;

$$Y = C + I + G + X$$

şeklinde ifade edilir. Bu iki eşitlikten yararlanarak, yukarıda verilen;

$$I + G + X = S + T + M$$

eşitliğine ulaşmak mümkündür. Eşitliğin sol tarafı, ekonomide gelir artırıcı etkiye sahip olan otonom kalemlerden oluşmaktadır. Eşitliğin sağ tarafı ise harcamaları azaltan, yani mal ve hizmetlere karşı talebi düşüren kalemlerdir. Bu sebeple, eşitliğin sağındaki kalemler, toplam sızıntılar olarak ifade edilir. Şekil 108' de görüldüğü gibi, ekonomideki gelir artırıcı otonom kalemler ile toplam sızıntılar olarak ifade edilen kalemlerin eşitlendiği noktada, denge gelir seviyesine ulaşılabilecektir. I, G ve X harcama kalemleri otonom harcamalar olarak alındığından dolayı yatay eksene paralel olarak çizilmiştir. Buna karşılık S, T ve M kalemleri, milli gelirdeki değişimlerden etkilendikleri için, gelir seviyesi arttıkça yükselmektedir. Milli gelirin denge seviyesini belirleyen kalemlerin, otonom harcama kalemleri olduğu şekil üzerinde de görülmektedir. Bir başka ifadeyle milli gelir seviyesindeki değişimler, otonom harcama kalemlerindeki değişmeye bağlıdır.

Şekil: 108

3 - Dış Ticaret Çarpanı

Dışa açık bir ekonomide toplam arz - toplam talep eşitliğinden hareketle, denge milli gelir seviyesini veren denklemi elde etmek mümkündür. Dış ticaret ilişkilerinin dahil edilmesiyle toplam arz - toplam talep eşitliği;

$$Y = C + I + G + (X - M)$$

şeklinde ifade edilmişti. Bu eşitlikte yer alan yatırım, ihracat ve kamu harcamaları otonom; tüketim ve ithalat harcamaları gelirin fonksiyonu olarak alınır ve yerine konursa;

$$Y = C_0 + cY + I + G + X - M_0 - mY$$

denklemi elde edilir. İşlemler devam ettirilirse;

$$Y - cY + mY = C_0 + I + G + X - M_0$$

$$Y(1 - c + m) = C_0 + I + G + X - M_0$$

$$Y = (C_0 + I + G + X - M_0) \cdot \frac{1}{1 - c + m}$$

eşitliği elde edilir.

Bu eşitlik vasıtasıyla, milli gelirin denge seviyesini hesaplamak mümkündür. Ayrıca belirtilmesi gereken bir husus ise, eşitlikte yer alan çarpan katsayısının marjinal ithal meylini de içeren yeni bir değere ulaşmasıdır. **Dış ticaret çarpanı** olarak ifade edilen bu katsayının, basit yatırım çarpanından $(1/1-c)$ daha düşük bir etkiye sahip olduğu açıktır. Diğer otonom kalemlerde olduğu gibi, ihracatta meydana gelecek bir artış, dış ticaret çarpan katsayısının büyüklüğüne bağlı olarak milli geliri çoğaltacaktır. Buna göre, ihracattaki değişimin milli gelire etkisi;

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - c + m} \cdot \Delta X$$

şeklinde ifade edilir. Marjinal tüketim ve marjinal ithal meyillerinin değeri, dış ticaret çarpan katsayısını belirleyecektir. Marjinal tüketim meylinin 0,7 ve marjinal ithal meylinin 0,2 olması halinde, ihracatta meydana gelen 10 birimlik artış;

$$\Delta Y = \frac{1}{1 - 0,7 + 0,2} \cdot 10$$

$$\Delta Y = \frac{1}{0,5} \cdot 10 = 2 \cdot 10$$

$$\Delta Y = 20$$

milli geliri 20 birim artırmaktadır. Dış ticaret çarpan katsayısının 2 olduğu görülmektedir. Marjinal ithal meylinin daha düşük bir değer alması halinde, dış ticaret çarpanının etkisi daha fazla olacaktır.

XII - GELİŞMEKTE OLAN ÜLKELER VE İKTİSADİ KALKINMA SORUNLARI

A - Gelişmiş ve Gelişmekte Olan Ülkeler

Bugün dünya üzerindeki ülkeler; coğrafi, siyasi, askeri, iktisadi vb. bir çok yönden tasniflere tabi tutulmakta ve gruplara ayrılmaktadır. Bunlar içerisinde, toplumları ve fertleri çok yönlü olarak etkileyen ayırımı, iktisadi gelişme seviyesine göre yapılan ayırımdır. İktisadi açıdan bakıldığında, yeryüzündeki ülkeler varlıklı - gelişmiş ülkeler ile fakir - gelişmekte olan ülkeler olarak iki büyük gruba ayrılmaktadır.

Yeryüzündeki ülkeler arasında iktisadi gelişme seviyesine göre yapılan ayırım, sanayi devrimini müteakiben önem kazanmaya başlamış, zaman içinde ülkeler arasındaki iktisadi farklılaşma büyümüştür. Özellikle 2. Dünya Savaşından sonra, siyasi bağımsızlıklarını kazanan çok sayıda ülke, ekonomilerini güçlendirmek ve gelişmelerini hızlandırmak için yoğun gayret göstermiştir. Aynı dönemde fakir ülkeleri konu alan, onların iktisadi sorunlarını ve gelişmelerini inceleyen yeni ve bağımsız bir iktisat dalı olan Gelişme Ekonomisi veya Kalkınma Ekonomisi ortaya çıkmıştır.

Konu ile ilgili olarak yapılan yoğun teorik çalışmalara ve bu gruba dahil ülkelerin zaman zaman ortaya koydukları büyük hamlelere rağmen, iktisadi gelişmenin sağlanması hususunda, genel ve etkili çözümler bulunamamıştır. Nitekim, bugün gerek ülke sayısı, gerekse bu gruba dahil ülkelerin barındırdıkları nüfusun büyüklüğü bakımından, fakir ülkelerin gelişme sorunu bütün ağırlığı ile ortadadır.

Ancak uzun bir zamandan beri yaygın olarak kullanılmasına rağmen yeryüzündeki toplumlar için sanayileşmiş, gelişmiş, gelişmekte olan, az gelişmiş ve geri kalmış ülke kavramlarının ihtiyatla ifade edilmesi gerekmektedir. Özellikle fakir, üçüncü dünya veya güney grubuna dahil ülkeleri ifade etmek üzere kullanılan kavramların, sanki ekonomik gelişme seviyesinden çok öteye ilave anlamlar taşıdığı farkedilmektedir. Diğer taraftan yeryüzündeki 200' e yakın ülkeyi iki gruba ayıracak ortak özellikleri bulmak zordur. Birbirinden oldukça farklı iktisadi, sosyal ve kültürel yapılara sahip ülkeleri iki gruba ayırmanın zorluğu bir yana; az

gelişmişliğin ve gelişmişliğin nerede başlayıp, nerede bittiğini kesin olarak belirlemek çok güçtür.

Ülkeleri iki büyük gruba ayırmaya yönelik bir sınıflama için kullanılan milli gelir seviyesi, üretimin sektörler arasındaki dağılımı, tasarruf oranı, tüketim seviyesi, okur - yazarlık oranı vb. kriterlerin hiçbiri yalnız başına bir ülkenin gelişme seviyesiyle ilgili çok kesin fikir vermez. Bu kriterlerin birlikte kullanılması ise, nisbeten daha kabul edilebilir sonuçlar vermekle birlikte yine de bazı belirsizlikler vardır. Zira, belli bir kritere göre az gelişmiş sayılan bir ülke, başka bir kritere göre gelişmiş kabul edilebilir. Bu belirsizlik, özellikle iktisadi gelişme safhalarında belirli mesafe almış ülkeler için daha çok geçerlidir.

B - Gelişmekte Olan Ülkelerin Yapısal Özellikleri

Dünya üzerindeki toplumları, iktisadi gelişme seviyesi itibariyle iki gruba ayırmanın zorluğunu ve bazı sakıncalarını önceki kısımda belirtmeye çalıştık. Bununla birlikte toplumlar, ortak özellikleri dikkate alınarak gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olarak tasnif edilmektedir. Bu hususta farklı tasniflere de rastlanmaktadır. İktisadi gelişme seviyesine ilave olarak; sosyal, kültürel ve siyasi yapılar arasındaki benzerlikleri ve farkları da ihtiva eden Doğu - Batı toplumları, Kuzey - Güney ülkeleri ayrımları buna örnektir. Doğu - Batı tasnifinde öncelik, siyasi ve sosyal kriterlerde ortaya çıkarken; Kuzey - Güney tasnifinde önceliğin iktisadi kriterlere verildiği bilinmektedir. Nitekim Kuzeyin ileri düzeyde sanayileşmiş refah toplumlarına karşılık Güneyde yer alan ülkelerde fakirlik ve sefalet, insan onuruna yaraşır asgari düzeyde bir hayata dahi imkân vermemektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin gelir düzeylerini yükseltmeleri ve refah toplumu haline gelmeleri konusunda birtakım sosyo - ekonomik engellerin bulunduğu, bu engellerin aynı zamanda bu ülkeleri gelişmiş ülkelere ayıran özellikler olduğu konusunda fikir birliği vardır.

Bugünkü dünya konjonktüründe gelişmekte olan ülkelerin ortak özelliklerini belirlemek çok güçtür. Çünkü bu ülkeler farklı gelişmişlik düzeylerinde olup, homojen bir yapı arzmemektedirler. Buna karşılık az

çok tüm gelişmekte olan ülkelerde görülebilen bazı ortak özelliklerden bahsetmek mümkündür. Bu özellikler şöyle sıralanabilir:

1 - Sosyal Yapı

Gelişmekte olan ülkelerde eğitim düzeyinin düşük oluşu, okuma - yazma bilmeyenlerin oranının büyüklüğü en belirgin özelliktir. Bu ülkelerde kırsal kesimde okullaşma oranı daha da düşüktür. Okuma - yazma konusundaki bu düşüklük diğer eğitim düzeylerinde daha da belirginleşir.

Gelişmekte olan ülkelerde hayat standardı, kişi başına düşen milli gelirin düşük olması nedeniyle gelişmiş ülkelere oranla oldukça düşüktür. Bunu diğer göstergelere (kişi başına radyo, televizyon, telefon, araba vb. sayısına) baktığımızda daha açıklıkla görebiliriz. Bunun sonucunda yetersiz beslenme ve sağlık önemli bir sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Dünya nüfusunun önemli bir kısmı açlık sorunuyla karşı karşıyadır. Özellikle nüfusu çok olan az gelişmiş ülkelerde açlık en önemli sorun olma özelliğini korumaktadır. Bu ülkelerde günlük kalori tüketimi, kişi başına asgari miktar olan 2500 kalorinin çok altındadır.

Kişi başına asgari günlük kalori ihtiyacının ancak karşılandığı ülkelerde ise bunun genellikle bir veya birkaç besin kaynağına dayandığı görülmektedir. Bunun sonucunda sağlıksız beslenme durumu ortaya çıkmaktadır. Bugün pek çok az gelişmiş ülkede açlık sorunu yoktur ama sağlıksız beslenme sorunu vardır. Özellikle hayvansal proteinler açısından önemli bir eksiklik yaşanmaktadır. Gelir düzeyi yükseldikçe hayvansal proteinler açısından olumlu gelişmeler olduğu görülmektedir.

Yetersiz beslenme, sağlık sorununu ortaya çıkarmakta, en azından mevcut sorunu ağırlaştırmaktadır. Gelişmekte olan ülkelerde, özellikle çocuk ölüm oranları ve artık gelişmiş ülkelerde pek rastlanmayan zatürre gibi enfeksiyon hastalıklarından dolayı ölümler oldukça yüksektir. Bugün için bebek ölüm oranlarının düşüklüğü, sosyal gelişmişlik açısından önemli bir gösterge olarak kullanılmaktadır.

2 - Nüfus ve İstihdamın Sektörel Dağılımı

Gelişmekte olan ülkelerde toplam nüfus büyüklüğü yanında, özellikle nüfus artış hızının yüksek oluşu önemli bir sorun olarak takdim edilmektedir. Ancak bu konuda farklı görüşler vardır ve nüfus artışı her zaman ve her ülke için, mevcut bir sorun olarak sayılamaz. Bununla birlikte konuya statik açıdan bakıldığında, bir sorun olarak algılanmakta ve gelişmekte olan ülkelerde birçok olumsuzluğun sebebi olarak ifade edilmektedir.

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun artış hızının yüksek olması üzerinde etkili olan en önemli sebep, ölüm oranındaki hızlı düşmedir. İçinde bulunduğumuz yüzyılın başından itibaren bu ülkelerde hem doğum hem de ölüm oranları yüksek bir seviyede idi. Ancak özellikle 2. Dünya Savaşından sonra, bulaşıcı hastalıklara karşı uygulanan etkin sağlık tedbirleri ile ölüm oranlarında büyük ölçüde düşüş sağlanmıştır. Bu durum, nüfusun hızla artmasının ön koşullarını hazırlamıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun yaş itibarıyla dağılımı da gelişmiş ülkelere göre farklılık arzeder. Gelişmekte olan ülkelerde genç nüfus kalabalık, yaşlı nüfus ise oransal olarak daha düşüktür. Ancak faal nüfus olan 15 - 65 yaş arası nüfus gelişmiş ülkelerde daha yüksektir.

Gelişmekte olan ülkelerde nüfusun önemli bir kısmı tarım sektöründe istihdam edilmektedir. İstihdamın tarım sektöründe yoğunlaşması az gelişmişliğin bir ölçüsü olarak kullanılmaktadır. Kişi başına milli gelir ile işgücünün sektörel dağılımı arasında yüksek bir korelasyon vardır. İşgücünün tarım sektöründe çalışan oranı hangi ülkelerde yüksek ise, o ülkelerde kişi başına gelir o ölçüde düşük olmaktadır. Tarımda istihdamın yüksek olmasına karşılık verimliliğin oldukça düşük olması bir araya geldiğinde "fakirlik" sebebi açıkça ortaya çıkmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde tarımsal verimliliğin düşük olması tarım sektöründe kullanılan teknolojinin gelişmiş ülkelerde kullanılan tekniklere göre ilkel olması ile kısmen açıklanabilir. Gelişmekte olan ülkelerde iyi tohum, gübreleme ve zirai mücadele açısından önemli modern tekniklerin yeterince kullanıldığını söylemek zordur. Tarım işletmelerinin küçük aile işletmelerinden oluşması, sermaye - yoğun teknolojilerin kullanımına

elverişli olmadığı gibi aynı zamanda bu geleneksel yapının devam etmesini kuvvetlendirmektedir.

3 - Ekonomik, Teknolojik ve Bölgesel Düalizm (İkilik)

Az gelişmiş ekonomilerde, bir tarafta gelişmiş ülkelerdeki gibi modern kesim, diğer tarafta ise geri kalmışlığın tipik özelliklerini taşıyan (aile ekonomisi, geri teknoloji ve basit organizasyonlar) geleneksel kesim yanyana yer almaktadır.

Modern kesim gerek sanayide gerekse tarım ve hizmetlerde, gelişmiş ülkelerdeki teknikleri kullanarak üretimde bulunur. Bu kesimde sermaye yoğunluğu ve emek verimliliği yüksektir. Firmalar genellikle çok ortaklı şirket şeklini almış olup, öz kaynakları yanında hisse senedi ve tahvil ihraç ederek finansman sağlama imkânlarını kullanabilmektedir. Modern kesimde üretim ve tüketim piyasaları arasında mübadele ilişkisi kurulmuş, daha da ileriye gidilerek uluslararası piyasalarla mübadele ilişkisi içine girilmiştir. Bütün bu gelişmeler yabancı sermaye ile ortaklıklar veya doğrudan yabancı yatırımlar vasıtasıyla yapılabilmektedir.

Geleneksel kesim ise, küçük işletmelerden oluşan kapalı otarşik bir ekonomik yapıyı ifade eder. Bu kesimde makina kullanımı yaygınlaşmamıştır. Bunun sonucunda üretim tekniği yıllar öncesinin alışkanlıklarını yansıtan geleneksel bir görünüm arz etmektedir. Bu sektörde firmalar, şahıs ve aile şirketi şeklinde örgütlenmiş olup, finansmanı çok küçük miktarlarda olan oto - finansmana dayanır. Emek - yoğun tekniklerin yaygın olarak kullanıldığı bu kesimde emek verimliliği modern kesime oranla oldukça düşüktür.

Gelişmekte olan ülkelerde sektörler ve firmalar açısından modern - geleneksel düalizme ilave olarak bölgesel düalizmden de söz etmek gerekir. Modern ve geleneksel yapıların iç içe bulunmasının yanısıra, genellikle sanayi ve ticaretin ülkenin bazı kentlerinde yoğunlaşmasıyla, bölgelerarası gelişmişlik farkları ortaya çıkar. Bu açıdan gelişmekte olan ülkelerin bir özelliğini de sanayileşme, şehirleşme ve kişi başına gelir yönünden bölgelerarası dengesizlik oluşturur.

Sanayileşme sürecinde nisbeten ilerleme kaydeden gelişmekte olan ülkelerde geleneksel kesim ile modern kesim arasında kalın duvarların oluşmadığını; iki kesimin işgücü, beslenme, finansal sorunların çözümü, para tedariki gibi pek çok bakımdan ilişki içinde olduğunu söylemek gerekir.

4 - Sermaye Birikiminin Yetersizliği

Gelişmekte olan ülkelerde kişi başına milli gelirin gelişmiş ülkelere göre çok düşük olduğu bilinen bir gerçektir. Kişi başına gelir düzeyinin düşük olması, düşük gelir gruplarında marjinal tüketim eğiliminin yüksek olması nedeniyle gelirin önemli bir kısmının tüketime harcanmasına ve buna bağlı olarak da tasarrufların çok küçük oran ve miktarlarda gerçekleşmesine sebep olmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde sermaye birikimini sınırlayan bir diğer unsur, gelir dağılımındaki dengesizliktir. Gelir dağılımının bozulması, bir taraftan zengin kesimin gösteriş tüketimine yönelmesi nedeniyle tasarrufları azaltırken, diğer taraftan şehirleşmenin hızlanması sonucu daha geniş halk kitlesinin bu zengin kesimi taklit etmesi ve daha yüksek hayat standardı arzu etmesi sonucu, toplam tasarrufların biraz daha azalmasına sebep olmaktadır. Bir diğer etken ise, bu ülkelerde çalışan kişi başına düşen bakmakla yükümlü olduğu kişi sayısının (bağımlılık oranının), gelişmiş ülkelere oranla oldukça yüksek olmasıdır.

Bütün bu nedenlerin bir araya gelmesiyle, gelişmekte olan ülkelerde tasarruf düzeyi, gelişmeyi sağlayacak şekilde yatırımları finanse etmekten uzak olmakla kalmayıp; hem gelir artışının hem de üretim artışının yetersiz ve yavaş olmasına sebep olmaktadır.

C - İktisadi Kalkınma - Sanayileşme

1 - Genel Bilgiler

Yukarıda yapılan açıklamalarda, bütün zorluğuna rağmen toplumların iki gruba ayrılabilirliği; gelişmiş toplumların üretim gücü, teknolojik seviye, sosyal yapı gibi kriterler bakımından gelişmekte olan ülkelere

büyük farklılık gösterdiği anlaşılmaktadır. Ayrıca bugün sanayileşmiş olan ülkelerin gelişme tarihine bakıldığında, bu ülkeleri bugünkü konuma getiren asıl gücün sanayileşme hareketiyle ortaya çıktığı görülür. Bu sebeple, gelişmekte olan ülkelerin iktisadi gelişmesi veya iktisadi kalkınmasından bahsederken, bu ülkelerin tarıma ve doğal kaynaklara bağlı bir ekonomik yapıdan, endüstriyel bir ekonomik yapıya dönüştürülmesi kastedilmektedir. Kısaca iktisadi gelişme veya kalkınma, sanayileşme demektir.

Yeryüzündeki fakir, az gelişmiş toplumların içinde buldukları ekonomik yapıdan kurtularak iktisaden kalkınmaları konusunda, bünyelerinde bulunan bir çok sınırlayıcı, engelleyici unsurlarla karşı karşıya buldukları bilinmektedir. Gelişmekte olan ülke ekonomilerinin yapısındaki sınırlayıcı faktörler içinde en önemlisi fakirlik çemberidir. Az gelişmiş ülkelerle ilgili *kısır döngü - fasit daire* - benzetmesi, bu ülkelerde iktisadi gelişme sağlanarak, fert başına düşen gelirin niçin yükseltilemediğini veya bunun niçin büyük güçlüklerle karşılanarak sağlanabildiğini açıklamaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde gelir, tasarruf, yatırım ve verim arasındaki ilişkiye bağlı olarak ortaya konan *fakirlik çemberi* veya *düşük gelir seviyesindeki devamlılık* şeklinde ifade edilen bu büyük problem, bu ülkelerin ekonomik yapısından kaynaklanmakta ve bu durum hem arz, hem de talep yönünden açıklanabilmektedir.

Arz yönünden: Gelişmekte olan ülkelerde fert başına gelir düşüktür. Gelir seviyesinin düşüklüğü ister istemez tasarrufların düşük olmasına sebep olmaktadır. Tasarrufların düşük olması, yatırımların da yetersiz bir düzeyde kalmasına ve sermayenin kıt bir faktör haline gelmesine yol açmaktadır. Sermaye yetersiz olunca, verim düşük kalmakta ve bu durum fert başına gelirin düşük bir düzeyde oluşmasına yol açmaktadır. Böylece, az gelişmiş ekonomi, başlangıç noktasındaki düşük gelir seviyesinin sebep olduğu çemberi kıramamaktadır.

Talep yönünden: Gelişmekte olan ülkelerde gelir seviyesinin düşüklüğü, satınalma gücünün yetersiz kalmasına ve dolayısıyla iç piyasanın darlığına sebep olur. Piyasaların yeterince gelişmemesi, müteşebbislerin yatırım yapma isteklerini engelleyici bir faktördür.

Dolayısıyla mevcut piyasalar dikkate alınarak yapılan yatırımlar sonucu küçük kapasiteli işletmeler kurulur. Küçük ölçekli işletmelerde ise verimlilik düşük olmaktadır. Düşük verimlilik de, fert başına gelirin düşük çıkmasına yol açmaktadır.

Bu durumda gelişmekte olan ülkelerde hem yatırım kaynakları bakımından, hem de ekonomideki yatırım ihtiyaçları bakımından sınırlayıcı bir çember söz konusudur. Bir başka ifadeyle gelişmekte olan ekonomiler, hem arz hem de talep cephesi yönünden bir fakirlik çemberi içinde bulunmaktadır ve piyasa mekanizması kendi başına böyle bir çemberi kırmakta yetersiz kalmaktadır.

Gelişmekte olan ülkelerde iktisadi gelişmeyi engelleyici en önemli faktör olarak yukarıda ifade edilen fakirlik çemberine ilave olarak; bu ülkelerdeki nüfus baskısı, geleneksel sektörlerin hantal yapısı ve düşük verimliliği, teknolojinin geriliği, dış ticaret hadlerinin genellikle aleyhte işlemesi dolayısıyla dış ticaretten kaynaklanan etkiler vb. sebepler de bu ülkelerde iktisadi gelişmeyi olumsuz yönde etkilemektedir.

Gelişmekte olan ülkelerin, başta fakirlik çemberini kırarak, gelişmeyi engelleyici tüm faktörlerin olumsuz etkilerini gidererek, ekonominin kendi kendini besleyen ve kalkınmayı hızlandıran bir aşamaya geçmesini sağlayabilmeleri için bir hamleye, bir itici güce ihtiyaçları vardır. Bu amacı gerçekleştirecek bir hamle için büyük miktarlarda yatırım yapılması gerekmektedir. Çünkü, ancak büyük kapasitelerin meydana getirilmesiyle verim artışları ve dolayısıyla gelir artışları sağlanabilecektir. Başka bir deyişle, az gelişmiş ülkelerin hem arz hem de talep yönünden içinde buldukları yoksulluk çemberi, her ikisinde de ortak olan verim noktasından, yeterli ve uygun ölçüde yapılacak olan yatırımlarla kırılabilir. Böyle bir yatırımın yüksek düzeyde bir tasarrufla gerçekleştirilebileceği açıktır. Ancak bu ülkelerde yüksek oranda tasarruf yapılması, piyasa mekanizmasının kendi kuralları içinde işlemesi durumunda, adeta imkânsızdır.

2 - İktisadi Kalkınma Teorileri

Gelişmekte olan ülke ekonomilerinin temel özellikleri ve iktisadi kalkınma hususunda karşı karşıya buldukları güçlükleri genel olarak

açıkladıktan sonra, bu ülke ekonomilerinin kalkınmaları ile ilgili geliştirilen teorilerden de kısaca bahsetmek uygun olacaktır.

a - Dengeli Kalkınmayı Savunanların Görüşleri

Gelişmekte olan ülkelerin iktisadi kalkınmaları ile ilgili olarak ortaya atılan dengeli kalkınma konusunda öne sürülen görüşlerde, denge kavramını basit ve kısmi olarak ele alanlar olduğu gibi, bu kavramı ekonominin bütün kesimleri arasında bir tamamlamaya kadar götürüp, buradan dış ticaret teorisine bağlayanlar da vardır.

Dengeli büyüme görüşünü savunan iktisatçılar, bir taraftan gelişmekte olan ekonomilerde optimum kaynak dağılımına ulaşma çabası içinde bulunurlarken, diğer taraftan da piyasa ekonomisinde ortaya çıkan eksiklikleri eleştirmektedirler. Ele alınan konular, gelişmekte olan ekonomilerde kaynak dağılımını ilgilendiren bütün meseleleri kapsamaktadır. Yatırım kriterlerinden dışsal ekonomilere, fiyat mekanizmasından dış ticaret teorilerine kadar bütün meseleler inceleme konusu olmaktadır.

Dengeli kalkınma teorileri, gelişmekte olan ekonomilerde, piyasanın tek düzenleyici ve gösterge olduğu fikrine karşı çıkararak, değişik derecelerde piyasaya müdahale edilmesi görüşünü savunur. Çünkü gelişmekte olan ekonomilerde piyasa mekanizmasının tek başına iktisadi kalkınmaya yeterli olacağı kabul edilmemektedir. Dengeli kalkınmayı savunan görüşler arasında, karma ekonomiden kamu kesimine öncelik veren görüşlere kadar değişik dereceleri saymak mümkündür. Planlı kalkınma görüşü, en azından, dengeli gelişme teorisinin ilk şartı olarak belirtilebilir.

Dengeli kalkınma teorilerini savunanlara göre, gelişmekte olan ekonomilerde kıt kaynakları kullanırken ve bunların ekonomi içinde dağılımını gerçekleştirirken, kesimler arasında bir uygunluk, bir tamamlama söz konusu olmalıdır. Bunun için harcanacak çaba büyük olmak ve ekonominin bütün kesimlerinde ve aynı anda başlatılmak zorundadır. Başka bir deyişle, yatırımlar miktar, zaman ve sektör açısından yeterli boyutlarda olmalıdır. Buna göre büyük miktarda yatırım, ekonominin her kesiminde ve aynı anda başlatılacaktır. Dolayısıyla dışsal

tasarruflardan en çok yarar sağlamak, gelir artışını engelleyen faktörlerin etkisini azaltmak ve kapasitelerin küçük olmasına yol açan talep yetersizliğini gidererek dengeli ve hızlı bir kalkınma hareketini gerçekleştirmek mümkün olabilecektir. Oysa ekonomi, piyasa mekanizmasının işleyişine bırakılacak olursa, sağlanacak tasarruflarla gerçekleştirilecek yatırım miktarı, kalkınmayı ekonominin bütün kesimlerinde ve aynı anda başlatamayacak ve bunun sonucunda dışsal tasarruflardan yeterince yararlanılamayacak, nüfus artışı ve diğer gelir azaltıcı etkenler harekete geçebilecek, kısaca yoksulluk çemberi kırılmayacaktır.

b - Dengesiz Kalkınmayı Savunanların Görüşleri

Dengesiz gelişmeye yönelik teoriler, dengeli gelişme teorilerinin alternatifi niteliğindedirler. Dengesiz kalkınma teorilerinin dayandığı ana ilke şöyle açıklanabilir: Az gelişmiş ekonomilerin gelişmesi durgun, yumuşak bir biçimde gerçekleşmez. Gelişme sıçramalar, dalgalanmalar şeklinde ortaya çıkar. Bu sıçramalar ve dalgalanmalar, dinamik bir gelişme ortamı meydana getirir. Oysa dengeli gelişme, sektörler arasında uyumu ve tamamlamayı ön plana aldığından, statik bir durum meydana getirir ve az gelişmiş ekonomilerin gelişme hızının düşmesine yol açar.

Diğer taraftan, az gelişmiş ekonomilerde iç piyasanın genellikle çok sınırlı olması, dengeli gelişme görüşü ile bağdaşmamaktadır. Sektörlerarası tamamlamalara katı bir biçimde uyulması, optimum ölçeğin altında kalınmasına yol açar. Bu da kaynak israfı demektir. İç piyasanın sınırlılığı ile birlikte, mali imkânlar ve teknolojik düzey de, dengeli gelişmenin geçerliliği açısından olumsuz faktörler olarak ortaya konmaktadır.

Dengesiz gelişme görüşleri, az gelişmiş ekonomilerde, piyasanın önderliğini ve etkinliğini kabul etmektedir. Dengeli gelişme teorilerindeki planlı kalkınma stratejisine karşılık dengesiz gelişme, planlı kalkınma ve kamu etkilerini asgariye indirmektedir. Teoriye göre planlama ve kamu kesiminin ağırlığı, piyasa ekonomisinin dinamik araçlarından istifade imkânlarını azaltır ve ekonomiyi durgunluğa iter. Oysa ekonomik kalkınma, sıçramalar ve dalgalanmalar süreci sonucu gerçekleştirilebilir.

c - Sanayileşme

Gelişmekte olan ülkelerin daha ziyade tarıma ve tabii hammaddelere dayalı bir üretim yapısından, iktisadi kalkınmasını sağlayarak gelişmiş ülkelerin ekonomik yapısına benzer bir yapıya ulaşması, ancak sanayileşmeleri ile mümkündür. Zira bu ülkelerin sürekli ve önemli ölçüde üretim artışları sağlayarak iktisaden kalkınmaları ve ekonomilerinin yapısal bir değişme geçirmesi, sanayileşmeleri ile sağlanabilir.

Gelişmekte olan ülkelerde, genellikle hakim sektörün tarım olduğu bilinmektedir. Tarım sektörü, bir ülke için temel gıda maddelerini sağlayan, sanayi sektörüne hammadde temin eden, istihdama büyük katkı sağlayan, genellikle ihraç edilen ürünlerin üretildiği çok önemli bir sektör olmasına rağmen, bir ülkenin iktisadi kalkınmasını gerçekleştirecek bir potansiyele sahip değildir. Ancak, iktisadi kalkınmanın ilk hareketine imkân verecek kaynakların oluşmasını sağlayabilmesi yanında, gelişmeyi nisbeten hızlandıracak bir fonksiyon görebilir.

Gelişmekte olan ülkelerin iktisadi kalkınmasında sürükleyici sektör olma özelliğine sahip olan sanayi sektörünün, tarım sektörüne göre farklı ve üstün olduğu yönleri kısaca şöyle özetlenebilir:

Sanayi kesimi, tarım kesiminin aksine sürekli artan verimle çalışabilen bir sektördür. Yeni teknolojik gelişmelerin gerçekleştirilmesine ve uygulanmasına imkân vermektedir. Sanayi kesimi ürünlerinin arz elastikliği yüksektir. Ölçeğe göre artan getiriler bu kesimin temel özelliğidir.

Sanayi kesiminde sektörler arası ilişkiler, özellikle dikey tamamlanmalar, yatırımların birbirleri üzerinde geliştirici etkiler meydana getirmesine yol açar. Bu etkileri teknik tamamlanmalar ve dışsal ekonomiler olarak ikiye ayırmak mümkündür.

Sanayi kesiminin gelişmesi ile ülkenin sosyal - kültürel bünyesinde ortaya çıkacak değişimler, ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkileyecek niteliktedir. Bir başka ifadeyle sanayi kesiminin gelişmesiyle birlikte, iktisadi ve sosyal kurumlar da gelişme gösterir.

Sanayileşme, toplumun tüm kurumlarında köklü değişimler meydana getirir. Yani sanayileşme yalnızca iktisadi değil toplumsal, kültürel ve hatta siyasal değer yargılarını da değiştirici özelliğe sahiptir.

Böylesine köklü bir değişimin gerçekleştirilebilmesi için, her alanda uygun bir ortamın sağlanması ya da bu ortamın kendiliğinden oluşması gerekir. Gelişmekte olan ülkeler için ikinci durumun ortaya çıkması beklenemeyeceğinden, kalkınma hamlesinin başlatılması ve takibi gerekmektedir. Kalkınma çabasına giren ülkelerde, bu amaca ulaşabilmek için tüm kaynakların sanayileşme yolunda kullanılması gerekmektedir. Bu yönde mesafe alındıkça işgücünün verimliliği artacak, kişi başına düşen gelir yükselecektir. Artan gelirden daha çok tasarruf edilecek, yatırımlara ayrılacak kaynak büyüyeyecektir. Sermaye daha yoğun olarak kullanılacaktır. Artan verimlilik, geliri daha çok büyütecektir. Karşılıklı etkiler, kalkınmayı hızlandıracaktır.

Sanayileşmeyle ilgili olarak yukarıda verilen genel açıklamalardan sonra, daha teknik bir bakış açısına göre sanayi, sanayileşme, sanayileşmenin faydaları ve sanayi - teknoloji ilişkisi üzerinde kısaca duralım.

Sanayi, kelime olarak hammaddelerin işlenerek yeni ürünlerin üretilmesiyle ilgili yöntem ve araçları ifade etmektedir. En kısa ifadesiyle sanayileşme ise, üretim faaliyetlerinde sermayenin yoğun olarak kullanılması, yani makınalaşmaya dayalı olarak geniş çapta üretimin yapılmasıdır. Biraz daha genişletecek olursak, yeni üretim tekniklerinin uygulandığı fabrikalaşma, çalışanların fazlalığı, işbölümünün gelişmesi, ölçeğin büyümesi sanayileşmeyi ifade eden ilave unsurlar olarak sayılabilir. Bilindiği gibi bu anlamda bir sanayinin doğması ve ekonomilerde etkinlik göstermesi 19. yüzyıl Avrupasında meydana gelmiştir. Sanayinin gelişmesine temel teşkil eden buluşlar da bu zaman döneminde ortaya çıkmıştır.

Gelişmekte olan ülkelerde, ekonominin yapı değiştirerek, devamlı gelişmesini sağlayacak temel unsur, piyasanın genişlemesi ve bunun sonucunda işbölümünün artmasıdır. İşbölümünü mümkün olduğu kadar çok artıracak faaliyet alanı, ekonomik yapı değişikliğini ve sürekli gelişmeyi de sağlayacaktır. Bu faaliyet alanı, sanayi sektörüdür. Nitekim bugün, gelişmekte olan ülkelerde iktisat politikasının en başta gelen amacı,

sanayileşmedir. Sanayileşmenin sağlayacağı faydalar genel olarak şöyle sıralanabilir:

- Ülkenin tabii kaynakları başta olmak üzere tüm üretim kaynakları, tam ve etkin bir şekilde değerlendirilir ve bunların başka milletler tarafından sömürülmesi önlenir.

- Katma değeri yüksek olan sektörler gelişir ve böylece milli gelir hızla artar.

- Ülkenin istihdam kapasitesi genişler, işsizlere ve iş piyasasına yeni girenlere iş imkânı doğar.

- Eğitimin niteliği artar, bilimsel araştırmalar hızlanır. Böylece teknolojik gelişmelerin takip edilmesi ve yeni teknolojilerin üretilmesi mümkün hale gelir.

Bugüne kadar kazanılan tecrübeler, sanayileşmenin yukarıda ifade edilen anlamda ve önemde sonuçlar ortaya koyabilmesi için; sanayi sektörü içinde imalat sanayiinde, imalat sanayii içinde de yatırım malları sanayiinde önemli gelişmelerin sağlanmasına bağlı olduğunu göstermiştir. Bir başka ifadeyle bir ülke, başta sanayi sektörü olmak üzere, tüm faaliyet alanlarında kullandığı makine - teçizatın, yani yatırım mallarının önemli bir bölümünü yurt içinde üretebildiği takdirde, gerçek anlamda sanayileşmiş sayılır.

Ancak, yatırım malları diğer iktisadi mallara nisbetle oldukça farklı olup, büyük ölçüde sabit sermaye yatırımını gerektirir. Ayrıca bu malların üretimi ileri derecede teorik bilgi yanında, yoğun mühendislik hizmetlerine, yani yüksek seviyede vasıflı işgücüne ihtiyaç gösterir. Kısaca ifade etmek gerekirse, yatırım malları yüksek teknoloji ürünleridir.

Son sözler olarak şunlar söylenebilir: Bugün yeryüzündeki toplumların, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler olarak iki gruba ayrılmasına, şu veya bu sebeple karşı çıkılmaktadır. Bu karşı çıkışın haklı yanları da vardır. Ancak bugün yaşanan bir başka gerçek vardır ki, buna kimsenin karşı çıkması düşünülemez. Bugün ülkeler, teknoloji üreten ülkeler ile teknolojiyi alıp kullanan ülkeler olarak ikiye ayrılmaktadır. Yakın gelecekte bu ayrımın çok daha belirgin hale geleceği açıktır. Meydana getirdiği ve getireceği sonuçlar ise, ülkeler arasındaki ilişkilerin her safhasında giderek kendini daha bariz olarak gösterecektir.

FAYDALANILAN KAYNAKLAR

- AKSOY, Şerafettin; Kamu Maliyesi, İstanbul, 1991.
- ALKİN, Erdoğan; Gelir ve Büyüme Teorisi, İstanbul, 1987.
- ALKİN, Erdoğan; İktisat, İstanbul, 1992.
- ALKİN, Erdoğan; Uluslararası Ekonomik İlişkiler, İstanbul, 1990.
- AREN, Sadun; Ekonomi Dersleri, İstanbul, 1976
- AREN, Sadun; İstihdam, Para ve İktisadi Politika, 10.b. Ankara, 1992.
- BAUMOL, William J., BLINDER, Alan S.; Economics Principles and Policy, Harcourt Brace Jovanovich, New York, 1979.
- BROOMAN, F.S; Macro - Economics, George Allen and Unwin, Boston, 1979.
- BULUTOĞLU, Kenan; Kamu Ekonomisine Giriş, 4. Yayım, İstanbul, 1988.
- DIULIO, Eugene A.; Macroeconomic Theory, Second Edition, McGraw - Hill Publishing Company, New York, 1990.
- DİNLER, Zeynel; Mikro Ekonomi, 9.b. Bursa, 1993.
- DİRİMTEKİN, Halil; Genel İktisat Teorisi I-II, İstanbul, 1989.
- DIVİTÇİOĞLU, Sencer; Mikro İktisat, 6.b. İstanbul, 1982
- DORNBUSH, Ruding., FISHER, Stanley; Macro-Economics, Third Edition, McGraw - Hill Book Company, New York, 1984
- ERGİN, Feridun; Kredi sistemi, İstanbul, 1982.
- ERGİN, Feridun; Para ve Faiz Teorileri, İstanbul, 1983.
- ERTUĞRUL, Ahmet; Para Teorisi, Ankara, 1992.
- GOFFİN, Robert; Mikro Ekonomik Analiz, (Çev.R.Turanlı), İstanbul, 1990
- HERRICK, Bruce., KINDLEBERGER, Charles P.; Economic Development, Fourth Edition, McGraw - Hill International Book Company, Singapore, 1984.
- HIRSHLEIFER, Jack; Price Theory and Applications, Second Edition, Prentice - Hall International, New Jersey, 1980.
- HİÇ, Mükerrrem; Para Teorisi ve Politikası, İstanbul, 1992
- İLKİN, Akın; Kalkınma ve Sanayi Ekonomisi, 5.b. İstanbul, 1988.
- İstanbul Sanayi Odası (İSO); 1987 Yılı Başında Türkiye Ekonomisi, İstanbul, 1987; 1994 Yılı Başında Türkiye Ekonomisi, İstanbul, 1994.
- İstanbul Ticaret Odası (İTO); Türkiye'nin Ekonomik ve Sosyal Atlası, İstanbul, 1992.
- İYİBOZKURT, M.Erol; İktisada Giriş, 2.b. Bursa, 1992.
- KEPKER, Naci; Ekonomi Konusunda Temel Bilgiler I, İstanbul, 1987.
- KEYDER, Nur; Para Teorisi - Politikası, Ankara, 1990.
- KOUTSOYIANNIS, A.; Modern Mikro İktisat, (Çev.M.Sarınmeşeli), Ankara, 1987.
- KÖKLÜ, Aziz; Makro İktisat, Ankara, 1973.
- LECAILLON, Jacques; Mikroekonomik Analiz, (Çev.S.Abaç), İstanbul, 1981.
- LEFTWICH, Richard H.; Fiyat Sistemi ve Kaynakların Tahsisi, (Çev.T.Güllep), 3.b. Erzurum, 1986.
- LINDERT, Peter H.; International Economics, Eighth Edition, Irwin Publications, Illinois, 1986.
- LIPSEY, Richard G., STEINER, Peter O.; İktisat 1 - 2, (Çev.Ö.F.Batırel, O.Z.Orhan, vd.) İstanbul, 1990.
- MABRY, Rodney H., ULBRICH, Halley H.; Introduction To Economic Principles, McGraw - Hill Book Company, Singapore, 1989.
- MANİSALI, Erol; Gelişme Ekonomisi, İstanbul, 2.b., 1978.

- McKENNA, Josepha P.; Aggregate Economic Analysis, The Dryden Press, Illinois, 1977.
- MANİSALI, Erol; İktisada Giriş, İstanbul, 1991.
- MILLER, Roger LeRoy., MEINERS, Roger E.; Intermediate Microeconomics: Teory. Issues. Applications, McGraw - Hill Book Company, Third Edition, Singapore, 1986.
- NEMLİ, Arif; Kamu Maliyesine Giriş, 3.b. İstanbul, 1990.
- ÖCAL, Tezer., ÇOLAK, Ö.Faruk; Para - Banka, Ankara, 1988.
- ÖZGÜVEN, Ali; İktisat Bilimine Giriş, 6.b. İstanbul, 1991.
- ÖZGÜVEN, Ali; İktisadi Büyüme İktisadi Kalkınma Sosyal Kalkınma Planlama ve Japon Kalkınması, İstanbul, 1988
- PARASIZ, İlker; Makro Ekonomi - Teori ve Politika. Bursa, 1993
- PARASIZ, İlker; İktisada Giriş, Prensipler ve Politika, 2.b. Bursa, 1993
- PARASIZ, İlker; Para Banka ve Finansal Piyasalar. 4.b. Bursa, 1992
- PEKİN, Tevfik; Makro Ekonomi, Para - Milli Gelir - İstihdam, İzmir, 1988
- SAMUELSON, Paul A., NORDHAUS, William D.; Economics. Thirteenth Edition, McGraw - Hill Book Company, Singapore, 1989.
- SAVAŞ, Vural; İktisat Politikasına Giriş, 2.b. İstanbul, 1982.
- SAVAŞ, Vural; İktisadi Analiz, 3.b. İstanbul, 1983
- SERTER, Nur; Genel Olarak ve Türkiye Açısından İstihdam ve Gelişme. İstanbul, 1993.
- SEYİDOĞLU, Halil; Uluslararası İktisat - Teori. Politika ve Uygulama, 9.b İstanbul, 1993
- SOLMON, Lewis C; Macroeconomics, Addison - Wesley Publishing Company Reading, 1977.
- ŞAHİN Hüseyin, İktisada Giriş, 2.b. Bursa, 1992
- T.C. Başbakanlık Hazine ve Dış Ticaret Müsteşarlığı (HDTM): Başlıca Ekonomik Göstergeler, Ekonomik Kavramlar ve Göstergeler Kılavuzu, Kamu Maliyesi, Ankara, 1993.
- T.C. Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü (DİE): Türkiye İstatistik Yıllıkları, Mart 1994'te Türkiye Ekonomisi İstatistik ve Yorumları; Ankara 1994; 1987 Hane Halkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları. Ankara, 1990
- T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı (DPT): Kalkınma Planları, Yıllık Programlar, Temel Ekonomik Göstergeler
- T.C. Merkez Bankası: Aylık İstatistik Bülteni, Ocak 1994, Ankara, 1994
- Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği (TOBB): Yıllık İktisadi Raporlar: Planlı Dönemde Rakamlar Türkiye Ekonomisi, Ankara, 1990.
- TURNER, Paul; Modern Macroeconomic Analysis, McGraw - Hill Book Company, Cambridge, 1993.
- TÜRKAY, Orhan, İktisat Teorisine Giriş, 8.b. Ankara, 1990
- TÜRKAY, Orhan; Mikro İktisat Teorisi, 3.b. Ankara, 1993
- ULUATAM, Özhan; Makro İktisat, 7.b. Ankara, 1993
- ÜLGENER, Sabri F.; Milli Gelir, İstihdam ve İktisadi Büyüme, 6.b. İstanbul, 1986
- ÜLKEN, Yüksel; Fiyat Teorisi, Cilt I ve II, İstanbul, 1993.
- ÜSTÜNEL, Besim; Ekonominin Temelleri, 3.b. Ankara, 1975
- ÜSTÜNEL, Besim; Makro Ekonomi, 5.b. İstanbul, 1990
- YİĞİTBAŞI, Şahabettin, Mikro İktisat, 3.b. İzmir, 1992
- ZAIM, Sabahaddin; Çalışma Ekonomisi, 9.b. İstanbul 1992
- ZARAKOĞLU, Avni; Bankacılar İçin Merkez Bankacılığı Bilgisi, Ankara, 1988.
- ZEYTİNOĞLU, Erol; Genel Ekonomi. İstanbul, 1980

